

3 1761 08121286 2

ÁRPÁDKOR

A MAGYAR ÁLLAM, TÁRSADALOM,
MŰVELŐDÉS LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE

1301-IG

IRTA

Dr. ERDÉLYI LÁSZLO

EGYETEMI TANÁR

BUDAPEST, 1922

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
KIADÁSA

DB
929
E7

Előszó.

A jelen munka ajándék akar lenni a magyar tudomány és nemzeti műveltség kedvelői számára. Negyedszázadnál hosszabb főiskolai tapasztalatoknak s beható történelmi tanulmányoknak a gyümölcse, melyet csak az ért meg igaz értéke szerint, aki foglalkozott már a magyar történet alapvető kérdéseinek megoldásával.

Különös figyelmet érdemel mindjárt a munka elején a történetelmélet, mely röviden, de mélyen és meggyőző erővel mutat rá a történelem tudományvoltára, ennek kétségtelen alapjára, az oksági elvre, s a multhatatlanul szükséges követelményre: az okulás-keresésre, a gyakorlatiasságra, az igazi pragmatizmusra, melyet a történetírók rendesen átengednek a szociológusoknak és politikusoknak. Bemutatja a történelem igazi módszerét és a magyar történelem rendszerét, egyszersmind a történetírás megbízhatóságát, szükségességét és fontosságát.

A magyarok eredete kérdésében Gomboczénál tökéletesebb megoldást ad, mely nem lehet maga a bolgár eredet, hanem az ezzel rokon onujgur-turk eredet, vagyis a hunn-bolgár származással szemben a vele testvér hunn-ugor vérség és nyelv, mely beleolvadt egy vogul-féle meghódított alaptömegbe: átvette ennek nyelvét, mint a bolgár a meghódított szlávét, s a beolvadás emlékeiül megőrizte az ó-eszrebolgár kultúrszavakat, az elmerült hunn-ugor nevű török nép nyelvének, szókinésének maradványait. Ellenben igazi hunn-bolgár-eszregel eredetűnek bizonyítja a szerző a széke-lyeket, s megoldja véglegesen a régóta sokat vitatott szekely kérdéseket.

A római hódításnál rámutat, hogy az olah nép nem lehet római és dák egybeolvadás ivadéka, amit nemcsak a római megszállás rövid ideje, a dákok nagy elkeseredettsége s a dáciai macedon légión görög volta, a segéd-cohorsok sokféle nyelve, hanem az is bizonyít, hogy a dák nőkkel összeházasodott idegen többféle katonák ivadékai csak a dák

6
anyanyelvben olvadhattak össze, amikor tőlük délre a Balkán-félsziget és Kisázsia hosszabb római megszállás után is görög maradt, s Pannónia sem lett román. Már pedig az oláh nyelvben nincs dák elem. Az oláh nép története Görögországban. Etiópiában és Teszáliában indul meg (5—7. században).

A magyar társadalom Árpádkori osztályai kétségkívül a Nagy Károly hódítása folytán Pannóniában talált frank várak és curtisok szabados-szolga osztályaiból, a közéjük keveredett szlávokból, a hódító turk magyarokból és a hunn-bolgár-eszegal eredetű székely, a rokon besenyő, a lövér (lövő, nyilas) izmaelita-török (kaliz, szereesen) és a Szent László-kori kún-palóc hadifoglyokból, meg német-olasz szabad telepesekből, alakultak ki. Ezeknek az eredete a történeti valóságnak megfelelő hűséggel itt van először előadva. Nem tagadhatja senki sem, hogy az Árpádkori társadalmi osztályok leggyakorlottabb specialistája éppen a szerző. Az is kétségtelen, hogy a társadalmi osztályok helyes ismerete nélkül a politikai történelem valódi, teljes ismerete sem lehetséges. Amit a jelen munka e téren nyújt, azt minden más e nemű magyar történelmi kézikönyv stb. kénytelen lesz ez alapon elfogadni.

Itt talál helyet az aranybulla igazi történetmű értelmezése, s vele a köznemesség és alkotmány eredete és jelentősége. A legújabb történeti művekbe becsúszott, alapokat érintő tévedéseket e mű már kiigazítja, pl. a magyar krónikákban I. Bélának tulajdonított bizánci penza = 40 dénár számítását, mely éppen a tatárjárás utáni időket, a báni dénárok korát jellemzi s élesen elválasztja a friesachi dénárok előző félszázados korától, amikor a 40 dénár = fertó. A „Magyar Pénztörténet“ c. korszakalkotó nagy kötet érdemes szerzője itt nem tudott elszakadni a krónika anachronizmusától, pedig éppen a munkájában levő sok adat gondos megfigyelése győz meg bennünket az Árpád-kor-végi krónikaíró tévedéséről.

A kiadó nagy hálára kötelezi a magyar történettudományt és a művelt olvasóközönséget a gazdag, hosszú munkásság tapasztalataiban, gondos, mély tanulmányaiban megértelt, kritikai erővel kicsiszolt eredmények, az alapvetően fontos kézirat kiadásával.

Szeged, 1921 október havában.

Bevezetés.

A történelem fogalma. Történelem az emberi egyének és tömegek társadalmi multját és művelődését föltáró tudomány. Forrásai az emberi eszes munka néma és írott maradványai, vagyis, mint minden tudományban, a tárgyra vonatkozó összes tapasztalatok minden előző időből és térről, melyekre az okság elvét alkalmazzuk, hogy megértsük. Mint minden tudománynak, úgy a történelemnek is van tudományos módszere és rendszere. A tökéletesség követelménye, hogy igaz, szép és jó legyen. Igaz az, ami megfelel a valóságnak, történelemben a valódi múltnak. Ez a tartalmi tökéletesség. A szép alaki tökéletesség, arányosság és összhang, mely előadóművészetet követel a történeti előadástól s így vonzó és gyönyörködtető. A jó annyi, mint célszerű, összhangban a magasabb és végső céllal; a cél pedig egységes, értékes gondolati terv, alapeszme, mely a jövőben és legvégül érvényesül, mely felé a valóságos fejlődés irányul, melynél fogva az egész mű gyakorlati értékű lesz, praktikus vagy pragmatikus a történelem, gazdag okulásban, tanulásokban a jövő megvalósulások számára.

Társadalom. Társadalom a társaságok szövevénye. Legtermészetesebb és legszükségesebb első társaság a család. Minden társaságnak van feje és tagjai, több ember, kik a közös célt, a jólétet, szerető megelégedést, vagyis boldogulást igyekeznek elérni és biztosítani. Társaság alakulhat minden emberi cél, tehát anyagi, szellemi és erkölcsi boldogulás elősegítésére és védelmére. Legtökéletesebb társaságok azok, amelyek leginkább rendelkeznek a közös cél eszközeivel; ezek az állam, a földi, Krisztus egyháza, az örök boldogulás elősegítésére és védelmére.

Művelődés. Kultusz és kultúra a legmagasabb emberi feladat, mely legméltóbb a lélekhez. Kultusz az istentisztelet, föltétele az örök boldogulásnak, melyet csak Isten adhat meg a teljesen egységes, részekből nem álló, tehát részekre nem bomló, azért halhatatlan emberi léleknek. Kultúra az emberi

lélek uralma az anyagi természetén, az a feladat, melyet Isten jelölt ki az embernek e szavakkal: „Növekedjétek és sokasodjatok s töltsétek be a földet, hajtsátok uralmatok alá, uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain s az összes állatokon, melyek a földön mozognak” (Genesis 1, 28). Az észnek kell uralkodnia az ember anyagi természetén is.

Okság, törvény, erkölcsiség. Mindennek van elégséges oka, így szól a legáltalánosabb sarkigazság, az okság elve. Ez annyit tesz, hogy vannak szükségképpen összefüggések előző és következő tények közt, úgy hogy ez utóbbiak nem jöttek volna létre az előzmények nélkül. Az előzmények és következmények oksági viszonyát a rokonesetek csoportjaira nézve a törvények fejezik ki. A természettörvény így szól: ha ez és ez a feltétel megvan, akkor szükségképpen ez és ez a következmény. Az erkölestörvény így szól: ha ez és ez a feltétel megvan, akkor ez és ez a helyes emberi cselekvés, mert különben ez és ez a büntetés. Erkölcs t. i. a tudatos és szabadakaratú cselekvésmód, mely ott van, ahol ész van és szabad akarat, az egészséges, éber és szabad emberben. A kétféle törvény közt az a lényeges különbség, hogy az anyagi világban kényszerűség van s egy a következmény, az erkölcsi világban pedig az emberi ész világossága megláttatja az akarattal az ellenirányú indítóokokat s a szabad akarat vagy az egyik, vagy az ellenkező indíték, motivum irányában határozza el a cselekvést. Itt tehát szabadság van a lélek belső akarásában, sokszor a külső cselekvésben is. Az akarás irányával aztán egyenes arányú az érdem vagy a bűnhődés. Lehet úgy is mondani, hogy a természettörvény egyszerű tétel, az erkölestörvény pedig szétválasztó tétel. A természettörvényt csak csoda függeszti föl, az erkölestörvény büntető szankcióját pedig a kegyelem. Mindkét törvény alapjában Istentől van, az emberek csak megtalálják és alkalmazzák. S ha rosszul alkalmazzák, meglakolnak. Egyes ember bűnhődése maradhat az örök életre is, de a társadalmaknak e földön kell bűnhődniök, mert közösségük léte a földhöz van kötve.

Történeti módszer. Módszer az igazságok megállapítására vezető tudományos eljárás. Ilyen először az analízis és szintézis, másodszor az indukció és dedukció. Történelemben az analízis nem egyéb, mint a különböző források adatainak szétbontása, cédulákra való kiírása; a szintézis pedig a cédulázott egyes adatoknak oly ügyes csoportosítása, kombiná-

ciója,¹ hogy ezzel a történeti valóságnak lehető hu képét nyerjük. E két eljárással állapítjuk meg a történeti tények és állapotok összefüggését, fejlődését. Ha a rokon összefüggéseket összehasonlítjuk, akkor egyező oksági viszonyokat ismerünk fel, melyek szerint ha nem is részletekben, de lényegben egyező okoknak lényegben egyező okozatok felelnek meg. Több ily lényeges egyezést történeti erkölestörvényben fejezhetünk ki.² Ez a történeti indukeció, melyet megelőzőtt a kombinációval lehető elevenen rekonstruált történeti okok és okozatok megfigyelése. Maga a historikus nem kísérletezhet ugyan egyes történeti okokkal, de kísérleteztek bizonyos törekvésekkel, intézkedésekkel egyes nagy történeti egyének és tömegek, s a historikus e kísérleteket is hatásukkal együtt köteles megfigyelni s indukecióba foglalni. Az így megállapított általános tételekből dedukecióval vezesse le a részlettételeket és gyakorlati alkalmazásokat. A historikusok rendszeren átengedik az induktív és deduktív eljárást a politikusoknak, szociológusoknak, történetböleseknek, noha világos, hogy legigazabban az fogalmazhatja meg az általános tételeket, ki a tényeket és viszonyokat legalaposabban ismeri, t. i. a specialista historikus. Való igaz, hogy tökéletes történettudás nincs ott, ahol hiányzik az általánost, a lényegest fölismerő indukeció, s ezt a részletekre, gyakorlatra alkalmazó dedukeció képessége.

Forráskritika. A múltra vonatkozó adatok sokféle szintezisben, kombinációban, forrásban maradtak ránk. Ezeket mi fölbontjuk, megbíráljuk, megrostáljuk, a szemetet félretesszük, az értékes adatokat új egységbe kombináljuk. Legértékesebb történeti anyag az, mely egykorú a benne tárgyalt eseményekkel és szemtanú tudósítását tartalmazza. Ami 30—40 évnél régebben történt, ott megínog a megbízhatóság, haesak nem támaszkodik ama régibb eseménnyel egykorú följegyzésre. Fültnanú az, ki elmöndja, hogy mit látott és mondott el más. A fültnanú tehát közve-

¹ *Kombináció* az oly adatesoportosítás, melyben az elemek természetes sorrendben következnek egymásután, ahol tehát az okok megelőzik az okozatokat.

² Igaz, nincs teljes egyezés két történeti tényben és okaikban, de teljes egyezés nincs a természetben sem, mert nincs két falevél, nincs két újjlenyomat, nincs két bogár, bárány stb., mely tökéletesen egyenlő volna, s környezetök sem egyenlő. Csak lényeges egyezések vannak az okozati viszonyokban, az anyagi világban épp úgy, mint a lelki, társadalmi életben.

tett tanú, ki esetleg hiányosan tudósít arról, amit hallott; s aki neki beszélt, az is hiányosan vagy túlozva mondta el, amit látott; sőt a látás sem volt talán pontos. Még inkább megvannak e hiányok a régibb hagyományok kései lejegyzésében. A szemtanú előadását is eltérítheti az igazságtól az előzetes balvélemény, érzékeinek a csalódása, ellenszenv, önérdek, pártosság.

A források mint tanúskodások hiányait, eltolódásait, túlzásait nagy dolgokban kiküszöbölhetjük az összehasonlító eljárással. Mennél több a forrás a nagy tényre vonatkozólag, annál biztosabban megállapíthatjuk eltérő hírek dacára is az igazságot. Az összehasonlító kritikát nagyban lehetővé tették a gazdag forráskiadások, nálunk Schwandtner (1746) és Fejér Codexe (1829) óta, amikor Németországban is megindult a középkori források nagy és pontos kiadása. a Monumenta Germaniae Historica sok nagy kötete. Meglepő lehet, de igaz, hogy a levéltárak megnyitása, a sok forrás kiadása és az összehasonlító forráskritika folytán ma biztosabban ismerünk bármely kort, mint a közelegykorú történetírók, mert ezek elől zárva volt az egykorú hiteles források nagy része. Könnyen és biztosan fölismerjük a régi diákok, prókátorok hamis okleveleit, melyeket régibb keltezésekkel láttak el, de írásukat, korjellemző műszavait, szólásformáikat nem tudták a régibb koréval egyezővé tenni, noha akadtak született és gyakorlott tehetségek is a hamisítók közt. Mi oly bátran mozoghatunk a múltban, hogy még a hamisítványokat is igaz vallomásra tudjuk birni a hamisítás korának törekvéseire, tudására nézve, tehát kultúrtörténeti szempontból.

A történelem hasznos és szükséges. Módszer és forráskritika mutatja, hogy lehetséges a történettudomány és van ilyen, noha nem tökéletes, csak tökéletességre törekvő, mint minden tudomány és minden emberi jó. Értékre mindjárt a bölcsélet és vallástudomány után következik, mert tárgya az isteni s örök értékek után a legnagyobb érték, a társadalomban alkotó emberi lélek kiismerése. Csupán egyes alkotásainak nagyobb irodalma van, mint bármely állatfajnak, noha egy kiveszett állatfaj tudományos felkutatása is méltó egész tudós életek fáradozásaira. A társadalomban minden irányú emberi működést és alkotásait kiismerni, megérteni csak hiányosan lehetne a jelenkori társadalmak tanulmányozásával. A nagy értéket fel kell kutatni nemcsak

a mai föld minden térein, hanem az elmúlt idők adatmaradványaiban is. Ez a nagy és nehéz feladatot végzi a történelem. Eredménye a legfontosabb igazságok rendszere úgy is, mint ideális érték, úgy is, mint gyakorlati tanulság, hogy megbeesüljünk a társadalom múltjának okos, szép, gazdag örökségeit, sok százados fáradozásainak gyümölcseit, kincszeit, kipróbált erőtenyezőit, s elkerüljünk sokszor tapasztalt botlásait és veszteségeit. Az okos ember másnak a példáján és kárán tanul, s a maga tapasztalataival előbbre viszi a jót, mit örökölt, elődeitől átvett. Ez minden nemzet társadalmi kötelessége. Aki mindig előlről kezdi a sziszifuszi munkát, az nem megy előre, s ha sokakat vezet, sokan fizetnek érte hiába. Ettől akar megóvni a történelem.

Magyarország történelmének rendszere. Rendszer a tudományos, módszeres kutatások eredményeinek, mint egy szerves testnek tagokba és egységes egészbe való foglalása. Egységek a sokaságban és főegység a részegységekben. Főegység a történelemben a boldogulásra való törekvés, részegységek a korszakok, melyekben más-más eszköz körül tömörülnek a boldogságra való törekvések, hogy orvosolják az előző kor felbomlásából s lehanyatlásából örökölt bajokat s új virágzást teremtsenek minden téren, főleg a kor sajátos törekvése körül. A kor uralkodó eszméje kezdetben csak kevés nagy embert ragad meg, aztán integrálja az egész társadalmat, aztán elágazik, differenciálódik, elvékonyodnak az ágak s egyik ág megint főággá erősödik, a következő kornak uralkodó eszméjévé. A magyar történelem korai a következők:

1. Ősi művelődés 1000-ig. Adatokban hiányos sok század története ez, sőt évezredek fejlődése van benne. Összetartó egységet ad nekik a pogány vallás, mint a harc és kultúra kezdetleges főtenyezője, mely elhanyaglik a magyar kalandozások végső kudarcáiban s a krisztusi vallású papok, szolgák, alattvalók, nagy szomszédok, bekalandozott országok, gazdaság, művészet hatása alatt. A harcias ősi vallás elvégezte feladatát: megszerezte az állandó magyar földet, a nemzeti élet és boldogulás anyagi alapját, s egyesített több népet egy örökös monarchia hatalma alatt, ki örökölte a kard jogán a régibb fejedelmek várait és erútsait fegyveres szolgálóikkal és munkás szolgálóival. Így együtt voltak az állami élet első fő tényezői. Az első kor fő képviselője Árpád.

2. *A keresztény társadalom kialakulása 1000–1301.*

A második kor főképviselője Szent István, főtörekvése a krisztusi társadalom kialakítása, az élet- és vagyonbiztonság védelme benn az országban és kifelé, valamint a keresztény művelődés. Így rakta le az ezeréves állam erkölcsi alapjait s megszervezte a történelmi élet új tényezőit: a keresztény királyságot tisztjeivel és vitézeivel, valamint a krisztusi egyházat a magyar területen. Ezt az alapot erősíti Kálmán, II. András, IV. Béla és az utolsó Árpádkirály, III. András is, noha ennek már küzdenie kell, hiába, a következő kor fő-tényezőjével, a nagybirtokossá lett főúri renddel. Kezdődik már a köznemesi rend is, valamint a rendi országgyűlés.

3. *Feudális rendi társadalom kialakulása. 1301–1526.* Az előbbi kor királyi hatalma elgyengült, mert hatalmassá tette főtisztjeit nagybirtokokkal. Az Anjouk letörték a fészázadon át hatalmaskodó nagybirtokosokat s új nagybirtokos családokat állítottak helyökbe feudális alapon. Feudum annyi, mint katonai célra adott földbirtok, nem szabadrendelkezésű tulajdon, hanem csak haszonélvezete az adománybirtoknak, katonai zsold helyett. Ilyenné tett minden nemesi birtokot Nagy Lajos ősiségi törvénye 1351-ben. Az ország minden földje a szent koronáé. Ennek hűbérese minden nemes. Ez más, mint a külföldi, nyugati hűbéresség lépcsőzetesen közvetett rendszere. Magyarországon alig van közvetett hűbéres, de azért van: a predialis nemesség. E korban elismert nagy történeti tényezővé emelkedik a főúri rend. Választási föltételeket szab a más-más házról származó királyjelöltnek, ki többnyire nőági öröklés címén kerül a trónra, mint férj vagy fiú. A főurak leteszik Zsigmond királyt s újra fölemelik. Ideiglenesen hét főkapitány tart rendet a maga vidékén, míg nincs király, aztán kormányzót emel föl maga közül. Pártolják a művészetet és humanista tudományt. Végre egy nagybirtokos trónra kerül Mátyás személyében, nőági öröklés nélkül, tisztán választással; erre ez az első eset. Második eset Zápolyai János szepesi gróf trónraemelése volna, de ez már szembe kerül a nőági örökös férjével. A feudális nagyságos urak történeti szerepe külön bandériumaikon, fegyveres zászlóaljaikon, autonóm területeiken alapszik. Ezt ellen-súlyozzák, elgyöngítik végül a köznemes vármegyék és a városok bandériumai és országgyűlési ellenhatásai.

4. *Vallási reformáció kora. 1526–1711.* Az Árpádkirályok kora ideális törekvésekben egyesül, a feudálisoké inkább gaz-

dasági, hatalmi törekvésekben s világiasabb irányú. Erre ismét ideális törekvések következnek orvoslásul a feudális kor végén bomlasztó bajokra s új boldogulás tényezőiül. Isten igéjét akarják hirdetni külföldön tanult papok, mit elhanyagoltak a római jogász és diplomata régi főpapok s magukra hagyott, kevés tudású papjaik. Kevesbíteni igyekeznek a szertartásokat, hogy több idő legyen az iskolai tanulásra. Buzgón használják a sajtót. Új meg új vallásokkal kísérletez a fölszabadult valláskritika. Megnyerik a főurakat sajtó, iskola, eklézsia pártolására azzal az elvvel: cuius regio, illius religio, így megnyerik jobbágyaikat is, viszont helyeslik, hogy a nemesek, urak visszavehessék az elődeik adta egyházi birtokokat. 1600 körül protestáns már szinte az egész ország. De félszázaddal előbb végbement a katolikus reformáció hit- és erkölestételeinek a rendszerezése is a trienti zsinaton, szervezték a reformáló munkát, egy spanyol lovag több társával egyetemre megy s megalakítja harciasan Jézus csapatát, hitvédő kompániáját, megragadja és visszafordítja a protestáns reformáció fegyvereit a predikálást, sajtót, iskolát s megnyerik a főurakat jobbágyaikkal, a cuius regio elv jogán. A protestáns fejedelmek fegyvert ragadnak a maguk vallásszabadságának védelmére a magyar alkotmányt is sértő idegen katolikus királyok ellen. Vallási fölbuzdulás hozta be a törököt és verte ki másfél százados uralom és pusztítás után. Cél és eszközök egyre világiasabbakká válnak. Végül Kollonich is jelentkezik a következő kor gazdasági reformjaival, de sértő módon s Rákóczy Ferenc szabadságharcát idézi föl még egyszer „pro Deo et patria”, az előbbi vallásharcok visszhangjaként, de világiasabb célul. E kor törekvései is végül elágazódtak s legyöngültek.

5. Gazdasági reformok és abszolutizmus. 1711–1818.

XIV. Lajosnak a példája minta e kor királyainak Európában. Colbert francia miniszter megalapította a merkantilis nemzetgazdasági rendszert, mert Velence és a Hanza-városok megmutatták, hogy kis terület népét is hatalmas államma teszi a nagy kereskedelem. Ennek belföldi ipar kell és külső gyarmatterület, hogy olcsó nyersterményt mentől értékesebb árukban tehessen arannyá, ezüstté, a jólet, műveltség és hatalom fő eszközévé. Kellenek utak esatornák, kikötők, vármok, védelmül erős királyi állandó sereg. Ezekre törekedett III. Károly. Magyarország lett a gyarmathirtok Ausztria ipara és kereskedelme számára. Magyar kikötő lett Fiume.

Minta-kultúrát teremtettek csatornázással a Temes-köz dús televényében és mocsarai közt. A király népeinek atyja akart lenni, hogy gazdasági jólétet teremtsen, az alkotmány félretolásával is. Mária Terézia szintén tele van boldogító szándéka tudatával, II. Józsefet pedig szinte fanatikussá teszi ez a törekvés. Abszolút akar lenni, hogy ne állhasson senki boldogító terveinek útjába. A hálás királyné és fia már a Quesnay francia udvari orvostól hirdetett fiziokrata gazdasági rendszer hatása alatt áll. E szerint egyedüli produktív erő a természet, mert a kereskedő csalással dolgozik, az iparos megveszi keresetét, de a természet tiszta hasznót ad. Meg kell hát becsülni a parasztnépet, az erdőt, a bányát. Csak a jobbágyot lehet megadóztatni, de igazságos arányban, egyenlősíteni kell tehát az úrbéri terhet a föld termőképessége és egyenlő porták szerint. Ezért adta ki Mária Terézia az Urbariumot és II. József a földmérő rendeletet. Ez óvta a természet adományait a pazarlástól, azért korlátozta pl. a gyertyák számát a templomban. Akik a természetet s a népet fölfedezték, büszkén viselték a „fölvilágosult“ nevet s megvetették a középkori felfogásokat vallásban, politikában egyaránt. Föllendült a fizika, természetbölcselet. Az abszolút kormányok gazdasági reformjait esődbe, hármass pénzdevalvációba kergették a napoleoni háborúk. Széchenyi a kormány és társadalom együttes közreműködésével akarta a kor uralkodó eszméjét szolgálni, a gazdasági reformok ügyét, de már szemben találta magát az új kor eszméjének lángszavú harcossal, Kossuthtal.

6. *A népképviselési eszme kora. 1848-tól.* Az állam rossz gazda. A Smith-féle nagyipar-rendszer az industrializmus és gazdasági liberalizmus már félszázada hirdette, hogy nemcsak a pénztőke és a természet vagy telek, hanem az emberi munka is, sőt ez leginkább vesz részt a tiszta jövedelmek létrehozásában. A jövedelem elosztásában a gyárosok igazságtalanok voltak, a főhasznót a holt tőkének foglalták le és ez sértette a munkások emberi jogait. Megkezdődött a gyári munkások szervezkedése a szocialista társadalmi osztályharcra. Ez tört ki az 1848. évi februári forradalomban Párisban. Kossuth azt az elvet hirdette, hogy a nemzet nem bízhatja gazdasági és egyéb fontos létérdekeit az idegen abszolút kormányok tetszésére, hanem kell, hogy maga a nép vegye kezébe minden ügyének az intézését választott képviselői s az ezek többségéből kinevezett felelős kormány, minisz-

térium által. A szavazó jogot egyelőre mérsékeltén terjesztették ki lefelé az úrbéri negyed telekig s a 10 frt adót fizető iparosig, kereskedőig. A magyar szabadság ellen fölizgatták az ország másnyelvű, bár szintén szabaddá tett lakosait. A bécsi diplomácia féltette európai tekintélyét. Harcha kergeték a magyarságot s ezt fényes sikerei után még egy európai nagyhatalommal szövetségbe elnyomták. A passzív rezisztencia magyar részről kudarcokba juttatta Ausztriát. A császár visszaadta a miniszteri kormányt és népképviselési alkotmányt, de támogatta az alkalmazkodó kormány többségi pártjának monopóliumát. Választási visszaélések és pártkorrupció miatt egyre inkább követelték az általános választójogot, hogy a sok választót kevésbé lehessen megvesztegetni. A világháború magyar hősiességét s német-magyar sikereit az angol propaganda-miniszternek, zsidó újságlordnak sikerült letörnie magyar földön talált szövetségesei által. A szocializmus is kompromittálta magát, éreznie kell, hogy nagy része van a magyar nemzet megalázásában, mely oly lelkesen fölkarolta az általános választójog eszméjét.

Érdekes és természetes, hogy a föntvázolt korok egyre rövidebbek: 300, 226, 185, 137 év a körülhatárolható korok ideje. A rövidülés természetes, mert a művelődés útjára tért néprétegek és nemzedékek egyre könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak s dolgozzák föl az eszméket és próbálják ki a törekvéseket, erőket. A népképviselési eszme, mint a közboldogulás modern eszköze, elismerése után elfojtva és újra elismerve alig félszázados, tisztán alig érvényesülhetett, általánosan meg egyáltalán nincs kipróbálva. Arra tehát nem gondolhatunk, hogy a népképviselési korszaka immár befejezte volna pályafutását. Még küzdenie, tanulnia kell, hogy a közboldogság nagy történeti tényezője és forrása lehessen. Tanulnia kell sokat a történelemből.

A még be nem fejezett fejlődésre, az eddigi korokra visszatekintve, úgy érezzük, mintha az ember tragédiáját látnók, melyben az ember szép eszményei és közjóra való törekvései mind sorban elbuknak s utoljára csak a családi és személyi boldogulás szűk érdeke marad meg a közboldogulás reményei helyett. Ám ez a kétségbeesés a köztevékenység halálát jelentené és nem jogosult. Mert tévedés azt hinni, hogy a korszakalkotó eszmék koruk lejártával meghaltak s a bennük főtenyezőül szerepelt társadalmi erő létjoga megszűnt. Nem, csak félreálltak és sokszor segítették az idővel

népszerűvé vált új koreszmét és főtényezőt hatása kifejtésében. Hajó az ország, melyet Árpád ácsolt össze, de vészes szirtek közt hagyott s az augsburgi szikla megrongált. Gyésza kijavította és Szent István kikormányozta biztosabb vizekre és cél felé, segítve püspökeiktől és gazdasági főtisztjeitől. Végül elbizakodtak és önállók lettek e főtisztek s ők iparkodtak kivenni a kormányt az idegen, gyöngé királyi kezekből. Olykor nagyon is sikerült. Mikor versenyre kelt velök a kormányért Verbőczy köznemessége, eltört a kormányrúd. Szomszéd hajókhöz kötve kétfelé rángatták. Megfogyva ott voltak a hajóban a régibb kormányosok, az urak és versenytársaik a köznemések, polgárok s mindezek papjaiktól vigasztalva, lelkesítve megpróbálták megszabadítani a hajót majd az egyik, majd a másik szomszédától s a másiktól sikerült is, de az első, az ausztriai annál szorosabban kötötte magához. Élelmiszerekkel akarta megnyerni a szomszéd kormányos az uszályhajó népét, de hiába, ennek új, külön kormány kellett a rég eltört kormány helyébe. Utoljára faragtak hajójukra kormányt, de tovább is a szomszéd hajó után kellett kormányozniok. Mikor pedig a nemes, a polgár és paraszt után a munkás is a kormány után kapott, hogy új irányba ternelje a hajót, egy nagy örvény szirtjén darabokra tört a vontató hajó, a lánc elszakadt, de az uszályhajó is tátongó réseket kapott. Ám azért nem kell kétségbeesni. Az uszályhajó önálló lett és utasai élnek, sokat próbáltak, sokat tudhatnak, a hajót kitatarozhatják, újjátehetik s okos megegyezéssel a boldogulás újabb réveibe kormányozhatják.

I. Kor. Ősi művelődés.

Kr. u. 1000-ig.

A kor jellemzése. A természetten urrá lenni eszes akarrattal, vagyis kulturával, minden kornak, az elsőnek is fő célja, de különbözik az első kor a többitől fő eszközeiben s ezek: a harcias ősi hit, az erős fegyelmezettség s az okos haditaktika, tehát a természetes erők fölismerése és megbeesülése egészen az istenítésig; másrészt az akarati erők egyesítése és ügyes gyakorlati alkalmazása. Mikor ezek elgyöngülnek, véget ér a kor. Eredménye az ezeréves állam földjének, anyagi alapjának a megszerzése, e területen többféle nép és régibb, fejlettebb kulturák egyesítése a magyarral, vagyis a népi történetfényezőben értékes erőösszetétel, mindezek fölött pedig az egység biztosítása az örökös monarchia kimondásával. A föld, népei és örökös fej, régi kulturák egyesítése a magyar vitézséggel és okossággal: ez rövid foglalata az első magyar kor eredményeinek. A megszerzett föld egyike a Föld legerősebb természeti egységének. Kulturák dolgában többezer-éves fejlődéseket foglalunk itt össze. Az itt egyesített népek mind Nő családjából, az őrmény Ararat vidékéről ágaztak szét s körülbelül hatezer-éves multat éltek át őseikben, elődeikben, tapasztalatokban, hagyományokban, hitben, nevelésben, gyakorlati ügyességekben, közigazgatásban, küzdelmekben, míg végre újra találkoztak a Duna-Tisza-Maros vidékén s egyesültek a magyar nemzetben és átadták e közös produktumnak legértékesebb ősi örökségüket, vérök és tudásuk legjavát.

A Kárpátok országa. Az egész középső Duna laza húrja egy hatalmas köijjnak, a Kárpátok északnyugat-délkeleti félkörének, s az egész együtt jelképe a békeszerelő harkészségnek, a magyar nemzeti jellemnek. A kultúra eredeti területe az íjj alatt áll: a Dunántúli-vidék, a keresztény művelődés ősi talaja. Itt egyesült a kelta és római műveltség, itt kezdődött a kereszténység s a közigazgatás frank-szláv

alapja és itt állott meg és tömörült először a honfoglaló magyarság és innen szállotta meg a többi részeket újra, állandóan.

Az északi és keleti barbár betörések ellen sziklafala a Kárpátok, néhány kapuval. Természetes kinestára arannyal, ezüsttel, vassal, rézzel, kővel, fával, sóval és utoljára szénnel, földgázzal az északi és keleti hegyvidék. A nyugati kultúra útjai a folyó völgyeken nyitottabb határt mutatnak. A művelődés megkezdésére minden természeti föltételt együtt nyújt a Dunántúl. Ez kicsiben az ország lelke, Erdély a nagy keleti vára, Alföld a legelője és halászó-területe, később a magtára, az egésznek egy harmada, síkság, nagy tengerfenék. Az egésznek egységes a kerete, egységes a vízrendszere, arányos a beosztása, harmónikus a tartalma. Itt van Európa közepe, sokféle nép átjárója és vegyülete, találkozóhelye, s úr benne a népvándorlás legifjabb népe, a legeurópaibbá művelődött ázsiai nép.

1. Történetelőtti kor. Történeti forrásai ez országnak, írott emlékei a római hódítással kezdődnek. Még mikor a hosszúszerű, földhajlott agyarú óriási elefánt, a mammut, élt a Földön, Európában és nem fagyott be az utolsó az észak-szibériai tundrákba; mikor a Lappföldre kiszorult rénszarvas még a mai délfrancia földön is élt s az ősemlék ott befaragta csontba és művészmódra belekarcolta az ősszállatok hű képét a dordognei barlangok falába, a geológiai *diluvium*¹ utolsó jégkőzi és legutolsó jeges korában élte az európai ember az *őskőkorszakot* (palaeolith) valami öt-hétezer évvel a rómaiak számai hódítása előtt. Ez időből maradt ránk a miskolci lelet. E korban az ember lakása barlang, szerszámai, fegyverei éles kovakő-szilánkok, melyeket tűzön is kipattogtatott késsé, vésővé, nyíl- vagy dárdaheggyé, fejszévé, fanyélre erősítve. A csiszolással alakított szerpentin-szerszámok és fegyverek ideje az *új kőkorszak* (neolith, Kr. e. 3000—1500). Ez időből való nevezetesebb leletek nálunk a haligóci, liszkovai, pesterei (Szepes-, Liptó-, Biharm.) barlangi leletek, továbbá a tolna-lengyeli telep stb., melyekben a cserepek díszítése Trójától Svédorszáig nyúló összeköttetésre mutat, s a

¹ A Földsugár $\frac{1}{80}$ vastag szilárd kérgének nagy része azozoos, életnyomok nélkül; e kéreg $\frac{1}{50}$ része palaeozoos, mesozoos és kainozoos, a legősibb, középső és újabb szerves élet lenyomatait és maradványait tartalmazza, s e zoos rétegek $\frac{1}{15}$ felső része a diluvium és alluvium, az ember nyomaival, *anthropozoos*.

jadeit kőszekerece anyaga a Himalája vidékéről, az ékszerű használt kagylóhéj a Vörös-tengerből származik. A borsodi Szilalom s a pestmegyei Tőszeg konyhahulladék-dombjai a Pó-melléki terra-marékra emlékeztetnek s talán erre vándoroltak át 2000 körül az italicusok.

Kő- és bronzszerszámokkal vegyesen találtak rezeszkö-
zöket Szegeden, Domahidán és Lueskán (Szatmár-, Ungm.).
Tiszta *rézkorszak* azonban nem volt itt. A *bronzkorszak* 1500
körül kezdődött s hosszas ipari gyakorlattal gazdag, válto-
zatos „szép bronzrégiót” alkotott az egész országban és öntő-
műhelyeket, kereskedő-raktárakat hagyott hátra. A bronz-
ban vörösréz és $\frac{1}{10}$ ón van összeolvaszva, melyben a két
puha, kalapálható fém majdnem acélkemény lesz s az
öntvény minta legparányibb részeit is kitölti. A *vaskorszak*
a kaukázusi khaliboknál kezdődött. 1100—900 körül jutott el
a görögökhöz s a milétoszi hajósok, kereskedők juttatják el
a Duna völgyén fölfelé a *hallstatti kultúra* helyeire (600 k.).
A vaskorszak utolsó történetelőtti periódusa a *latène-i kul-
tura*, a kelták-gallok vaskorszaka (400-tól), mely délfelé csak
a Póig terjedt. E kultúra jellemző leletei: a méteres, kétlú,
nem acélos vaskard láncon, harei szekerek, nyakláncok (a
szolnok-fokorni leletben 11 aranytorques), az első fazekas-
korongok, barbárul utánzott macedon s massiliai görög pénz-
zek; a „szivárványtálcéska” nevű arany filippensz-pénzek,
melyeket a nép a szivárvány földre érő helyén akar találni.
E pénzek kereskedésre is vallanak. Pannoniában, a Dunántúl
sírköveken ábrázoltak e korból kelta *arariscusok* vasalt, fel-
lúgós, ernyős, ablakos négykerekű kocsiakat (Tétény, Tök).
A kelta folyó és városneveket a rómaiak is megtartották.
A legrégibb megnevezett nép a Kárpátok országában az
agatirsz, mely Herodotosz szerint 509-ben a Marisz forrásai-
nál lakott, nőközségben élt, aranykedvelő, elpuhult s a
Dareiosz elől menekülő szkitákat nem merte befogadni.
Hetven év múlva említi ezt Herodotosz. Utóbb a *dákok* tan-
nak föl az agatirszek helyén. Zalmoxisz volt a törvényhozó-
juk, Dromichaitesz dák fejedelem elfogta és békére kényszerí-
tette a Dunántúl Lizimachosz trákiai diadochosát (300 Kr.
e.). Szarmizegetuza a dák főváros. Talán a pikkelyes pán-
célú lovas szármata *jazigok* voltak ott a dák fejedelem test-
őrei, utóbb a Duna-Tisza-köz lakói. Boerehisztesz dák feje-

¹ La-Tène, a Neuchateli-tó északi „sekély” öszenyűkült (tanais)
helye egy szigeti erdőnél, az első jellemző lelet helye.

delem Macedoniáig, Illyricumig vezette el nagy hadait. Ezért Caesar ellene készült, mikor megölték (44), mint a dák fejedelmet is. Ennek utóda Cotiso, kinek leányát Octavianus nőül kérte, fiának pedig nőül ígérte a saját leányát, Juliát.

2. Római korszak. (Kr. e. 35—377 Kr. u.) Az illir trákok meghódítása után a szomszéd és rokon *pannonok* meghódítására került a sor: Octavianus elfoglalta a Szávánál Szegesza vagy Siscia erősségét (Sziszek, 35), aztán az egész Szávavölgyet a Dunáig. Ezt említi a monumentum Ancyranum. A pannonok ismételt fölkelését Tiberius győzte le Kr. u. 9-ben. A pannonföld akkor még *Illyricumhoz* tartozott. Csak a soproni Scarabantia municipiumi joga ered Augustustól. Tiberius alatt római hajók vannak a Vág-Dunán. Claudius császár teszi saját tribusa coloniájává a szombat-helyi Savariát. Vespasianus császár szervezte *Pannonia* provinciáit (71). A határokon álló legiókat áthelyezte a Szávától Vindobonába és Carnuntumba (Bécs, Petronell) s Traianus helyezett el további legiókat a Balaton (Pelso) vonalától keletre a szőnyi Brigetioba s a budai Aquincumba. A négy fő castrum legioi sorban a X Gemina, XIV Gemina, I. Adiutrix, II. Adinrix. Előbb csak ez volt Alsó Pannonia provinciában, száz év múlva Brigetio is odaesatolódott (214 k.). Dioeletianus négy részre osztotta Pannoniát és bennök Savariát, a pécsi Sopianaet, a mitrovici Sirmiumot és Sisciát tette a polgári kormányzat főhelyeivé (praeses, sisciai corrector 300 k.).

Traianus foglalta el két hadjáráttal *Daciát* (101—102, 105—106). Decebal dák király és népe vitézül, elkeseredetten harcolt, de a Vaskapu, Vulkán, Vöröstoronyi szorosokon benyomult mauretániai lovasok s más római hadak megtörték az ellenállást. Decebal öngyilkos lett és több főembere, népe nagyrészt elpusztult és kiköltözött. E háborúk közt épült a turn-severini Traján-híd, melynek felső faépítményét Hadrianus bontatta le (130 k.); s e háború emlékei az aldunai Traján-tábla és a római Traján-oszlop (100 láb magas, esigalépesővel, kívül csavarvonalas szalagban dombormű-képek a háborúból). A diadalünnep, circusi játékaik $\frac{1}{2}$ évig tartottak. Előbb három, 142-től egy legio volt Daciában, a XIII Gemina Apulumban (Gyulafehérvár). Egy helytartó alatt három procurator gazdálkodott a császárnak. A szilágy-mojgrádi Porolissumból az egyik procurator átköltözött a kolozsvári Napocaba. A V Macedonia legio 200 táján került Potaissaba

(Torda). A temesi *Moesia Superior* külön provincia lett már Traianus háborúiban.

A római művelődés katonai építkezésekkel terjedt. A római polgárokból sorozott legiók a birodalom határain (limes) épített castrumokban űrködtek s köztük épültek a kisebb várak, a castellumok a tartományokban sorozott segéd cohorsok számára (1 legio = 10 cohors és 10 segéd-cohors = 12,000 ember, egy cohors 600 fegyveres). A katonai táborokat a városokkal és Italiával kitűnő „római hadutak” kötötték össze egyenes vonalakban hegyeken, mocsarakon keresztül. A táborhelyek és a katonákat kísérő kereskedők községei (canaba) a római állam részére lefoglalt ager publicus városokká fejlődtek. Épültek fürdők, vívizetők, templomok, amphitheátrumok, villák; lecsapoltak mocsarakat s ezért ölték meg a katonák a derék Probus császárt (282), ki először ültetett szőlőket a Szerémségben. Művelték a bányákat, pénzt vertek Siseiában. Aranyat bányásztak Ampelum vidékén, az Ompoly vizénél (Zalatna, ampelosz görögül szőlőtő, zlato szlávul arany) s ott találták a verespataki 25 viasztáblát; sőt is bányásztak Salinae-nál (Felvinc). Az iparosok collegiumokba szervezkedtek istentisztelet, temetkezés, munkavédelem stb. céljából; ilyenek a collegium fabrum dendrophorum, utriculariorum, nautarum, centonariorum, armaturarum, lecticariorum, sceniceorum, negotiantium, Galatarum, amely nevek tutajosok, tömlősök, kallósok, gyaloghintósok, színészek és kisázsiai kelták stb. jelenlétére és nagyobb számára vallanak. Nagy hatásuk volt a keleti isteneknek főleg Daciában (Isis, Serapis, Kybele, Mithras). A pannon és a görbe kardos, sárkány jelvényes dák cohorsok távolabbi provinciákban voltak elhelyezve, szülőföldjükön viszont a legkülönbözőbb tartományok lakosai katonáskodtak, mint erről a kettős bronz diplomák mint katona-elbocsátó levelek tanúskodnak, mikor polgárjogot adnak a 25 évet kiszolgált katonáknak.

Gallia hatodfélszáz év alatt romanizálódott, de Noricum és Pannonia négy század alatt nem lett latinná, az elkecseredett dákok 160 év alatt még kevésbé. Zavarták őket ebben a kisázsiai, szíriai és perzsa isteneket tisztelő görög stb. nyelvű katonák és kereskedő kanabák sokféle nemzetiségei, kik a hivatalos latin nyelven kívül a saját anyanyelvükön beszéltek egymással. Kiszolgált katonák lettek a colonusok, telepes bérlők, s görögök Ampelum (szőlő) első lakói.

Igazi itáliai aligha maradt sokáig a hegyes Daciában. Már 130 táján betörték ide a rokszolán szarmaták, aztán a kiköltözött dákok; Marcus Aurelius császár 14 évig hareol az egész Duna mentén a germánok és szarmaták 18 népe ellen (166—180).¹ Fia Commodus pénzen vásárolt békét és 12000 dákot kénytelen volt visszaengedni ősei földjére. A jazigok és dákok ellen hareol a trák Maximinus; a karpok ellen, kik Daciába törtek a róluk elnevezett hegyekből, az arab Philip-pus császár küzd sikeresen, de a gótok elfoglalják tőle a Pruttól keletre eső területet és utódát Deciust levágják az abrittusi csatában (Dobrudsában 251). Ezután *Dacia a gótoké lett*, a római érmek és feliratok megszakadnak ott, s Aurelianus császár a Temes-vidékre szorult dáciai legiókat és colonusokat áttelepítette a Dunától délre alakított új provinciába, a Dacia Ripensisbe (272 k.).

Diocletianus császár idejében 300 körül befogadták a karpokat Sopianae vidékére, Nagy Konstantin Cibalaenál (Vinkovce) vívta csatáját Licinius ellen (314), aztán sok barbárt engedett be Pannoniába; fia Constantius Mursánál (Eszék) győzte le Magnentius ellenesászárt (351), majd halomra öleti a limigans szarmatákat, mikor ki akarta őket békíteni jazig uraikkal és ellene támadtak a tőlük épített *bácskai római sáncokon*. E korból való a híres *Peutingertábla* eredetije, mely 22-szer hosszabb mint széles római birodalmi térkép Constantinopolis nevével. A római feliratok és érmek 377-ben szűnnek meg Pannoniában a hunnok betörésével. Kvádok építették a Garam két partján látható *bényi sáncokat*, jazigok emelték a *Csörsz-úrkot* Vác és Ároktő közt és a Köröstől Dunáig délre húzódó *három „római“ sáncot*.

A *kereszténységnek* már 140-ben van vértanúja Pannoniában. Négy sirmiumi márványfaragót Diocletianus azért végeztetett ki, mert vonakodtak kifaragni Asklepios bálványszobrát (303). A stridoni pannon Szent Jeromos szerint Pannonia tele van keresztény intézményekkel a római kor végén. Az archaeologiai leletekben sok a Krisztus-monogrammal díszített méceses, pénz stb. Legnevezetesebb emlék a pécsi

¹ A *Granua* folyónál (Garam) forró nyáron bekerítették a kvádok a római sereget s midőn ez már szinte szomjjan vészett el, a máltai keresztény *legio Fulminatrix* imádságára hirtelen villámlás sújtja az ellenséget és záporosó oltja a rómaiak szomjúságát (173). M. Aurelius Antoninus oszlopán e csoda mint Jupiter Pluvius csodája van megörökítve. A császár akkor megszüntette a keresztények üldözését. De a *legio Fulminatrix* neve megvolt már Augustus korában.

cubiculum, sírkamra, keresztény falfestményekkel (bárka, Jónás, napkeleti bölesek, Sz. Péter és Pál, chrismon).

Barbár népek emlékei a római kor végétől a sáncokon kívül a daróci földbe szúrt kard s körülötte 30 bronz tokos *baltu* (Udvarhelym.), talán a szarmata hadisten tiszteletére; a törtéti nagy *rézüst* (Pestm.) az állatáldozatokhoz; barbár *temetők* Keszthelynél, Tolnában, Baranyában griffes, indás, rozettás csattokkal, korongokkal, kosaras fulbevalókkal, s az első kengyelekkel, 4. századi érmek társaságában. Griffes a herpályi ezüst *paizsdudor* (Biharm.), szarmata eredetű, úgy-szintén az arany *áldomáscésészék* a szilágysomlyói kincsben. Mindezeket a rekeszes gránát díszítés is jellemzi és pontusi görög, szasszanida perzsa mesteremberektől származtatják. Ellenben a nagyszentiniklósi *aranykinc* három századdal későbbre tehető, az avar időkbe, mert az egyik *césze* görög felirata Butaul és Buila zoapanokat említi (zsupan).

3. Hunn-avar korszak. (377—791.) Érdekes, hogy a laténi-i kelta, a római s a hunn-avar korszak egyenlően négy századra terjed. De a hunn-avar népek Kr. e. 700-ig nyomozható multira tekinthettek vissza. Az Altajtól keletre a mongolok szétválása egykorú a görög-perzsa háborúk s a római köztársaság kezdetével. Az ujgur nép a Bajkáltó és a Karakorum közt az Orkhon folyónál tanyázott, s kétfelé ágazott: „on”-ujgurokra és „tokuz”-ujgurokra, vagyis a „tíz”- és „kilenc”-ujgurokra. Nagy hódító fejedelmük Buka khán 200 körül Kr. e. A khinai egykorú évkönyvek *hjungnu* hódítókat emlegetnek akkor, kik ellen a Tsin-uralkodóház alapítója fölépítette a csinnai, khinai főváros vidéke védelmére nyugaton a 2½ ezer kilométer hosszú kőfalat. Három századig tartott a *hjungnu* kalandozás Khina felé. Ez végre összeszedte erejét s az ujgur földet meghódította. Az onujgurok kiköltöztek nyugat felé az Irtyis folyóhoz. Mikor a khinaiak följegzéseiben megszűnik a *hjungnu* név, ugyanakkor felhárlik ez mint *khunoi*, *hunni* név a görög-római írónál: Kr. u. 91 k. Marinus Tyrinus az Ural folyónál említi, Procopius a Fekete-tenger északi partvidékén. Egy őrmény király hunnokkal pusztíttatja Perzsia szelét (286), hol akkor az ujperzsa Szasszanida-uralkodóház virágottatta föl a kultúrát (226—636). A khinai hódítás 350 táján újra follandt s a tokuzujgurok is kiköltöztek az onujgurok után, kik így megerősödvé, megindították a hunn hódító sereget: ez átkelve a Volgán, leverte a szarmata alánokat s a germán keleti gótokat, négy

év múlva betört Pannoniába (377) és itt maradt aztán mint római császártól fizetett zsoldos helyőrség, foederatus, szövetséges nép. Balambér volt a honfoglaló hunn fejedelem, utóda Uldesz, majd négy testvér, Rua, Oktar, Mundzuk, Oibarsz. A második megsegítette jóbarátjukat, ki előbb köztük élt mint túszer és menekült, Aétius római fővezért Wormsnál a föllázadt burgundok ellen, mit ezek hamar véresen megboszlattak. Ez a Nibelungenlied egyik történeti magva. Oktar és Rua körülbelül egy időben haltak el (433 k.).

Mundzuk fiai, Blida és *Attila* lettek a hunnok fejedelmek. A margumi békében lóháton alkudoztak a hunn diplomaták s az addigi strategosi zsoldot 350 font aranyról kétféle emeltették föl. A kiszolgáltatott hunn szökevényeket, királyi származásukat a római követek szemeláttára keresztre feszítették. Attila a német mondák szerint bölcs, bölcs, igazságos és hő. Oibarsz önként lemondott és Attila megbeesülte nagybátyját. Blidát Jordanes szerint Attila orvul megölte. Kétszer nagy hadjáratot vezetett a keletrómai területre először Nisig, másodszer Thermopylaeig (441, 447) s a császár 2100 arany fontra emelte a zsoldot. A következő évben II. Theodosius császár követével megjelent Attila országában és székhelyén *Priskos rétor*, ki érdekes jelentést írt ezen útról. Az Istroson barbár révészek szállították át a követséget, aztán még a Drekon, Tigas, Tiphesas folyókon dereglyékkel, szállítható tutajokkal. Tó közelében egy falu úrnője „Blédas“ egyik neje, ki eleséget küldött a követeknek, miután sátorukat a vihar a tóba forgatta. Végre eljutottak Attila székhelyére,¹ igen nagy faluba, hol a legfényesebb lakása volt „Attélas“-nak szépen faragott gerendákból és deszkákból, díszes fakerítéssel és tornyokkal. Kő, fa nincs ott. Onegesios, a hunn király főembere, ki éppen az akatziroktól tért vissza s Attila idősebb fiát akarta fejedelmökké tenni, azelőtt „Paioniából“ hozott pannoniai kőből építette föl fürdőjét. A nyugatrómai követség is ott volt Attilánál s tőle hallotta Priskos, hogy Attila nagyon kevély a szerencséjére, mert egy tulok felfedezte neki a hadisten kardját, melyet a szkita királyok szent tiszteletben tartottak s most a perzsák ellen készülődik, aztán kényszeríteni fogja a rómaiakat, hogy stratégusuk helyett királyuknak nevezzék. Onegesios és test-

¹ Priskos útleírása alapján Salamon Ferenc Szegedre, Szeremlei Samu pedig Hódmező-Vásárhelyre teszi Attila székhelyét (Századok 1881, 1—39, 1898, 884—908. l.).

véro Skottas római műveltségnek, nem hunnok, kedvelt emberei a hunn királynak: egyik írnoke Orestes, kinek fia utóbb az utolsó nyugatrómai császár, Pannoniából való; másik írnokát Aétius küldte, egy gall írnokat pedig kinecek elzalogosítása miatt karóba huzatta Attila. Mikor nászútjáról hazatért, egy faluból hozva új feleséget, szekhelyén leányok mentek elébe fehér fátyolok alatt, dalolva, Onegesios neje szolgálóival ezüst tálon ételt, bort emelt föl a lóháton ülő királynak. A fő királyné Kréka, három fiú anyja, mikor Priskost fogadta ajándékaival, kereveten ült, körülötte szőnyegekkal takart padlón számos szolgál és szolgáló szövegetek himzett, melyeket a hunnok ruhájok fölé szoktak öltetni. Attila a háza előtt tolongó nép közé ment Onegesiossal, meghallgatta a panaszokat s ítéletet mondott. Lakomája délután három órakor kezdődött. Attila sorban felköszöntötte fakupából előkelő vendégeit egyenkint s ezek viszonozták minden fogásnál. Attila kereveten ült, a vendégek székeken, 3—4 egy asztal körül. A legidősb királyfi szemlesütve ült atyja kerevetén távolabb, a másik két fiú Onegesios mellett foglalt helyet széken. A király kerevete mögött másik kerevet állt s e mögött lépcső vezetett föl a nyugvó ágyba. A vendégeket ezüst tálcákon szolgálták ki, míg Attila fatálon kapta a húst, kenyeret és sokféle ételt. Öltözete is egyszerű, de tiszta. Este fáklavilágnál két hunn dalmok megénekelte Attila győzelmeit, aztán bohócok mulattatták a társaságot. Attila rendesen komoly, csak legifjabb fia Ernach iránt nyájas, arcon is csípte, míg többi fiával nem törődött, mert megjövendültek neki, hogy nemzetsége elbukik, s a legifjabb fogja fölemelni. Edekent, hű testőrért Konstantinápolyban föl akarták bérlni ura meggyilkolására s Attila ezért megalázó üzenetet küldött II. Theodosiusnak, követelve tanácsadó heréltje kivégzését, mi meg is történt. *Marcianus* császár azonban Attila adókövetelésére azt üzenete, hogy aranya csak barátai számára, ellenei részére pedig csak vasa van.

III. Valentinián császár nőtestvére, Honoria jegygyűrűt küldött Attilának, ki nem törődött vele, de aztán követelte Honoriát a birodalom felével. Majd barátságát, szolgálatát kínálta. Genserich vandál király s egy galliai parasztlázító, meg egy hozzá menekült frank herceg ösztönzésére Attila félmilliónyi sereget indított Galliába. Germánok, szlávok és keleti turk népek, a barbar Európa szállott szembé a nyugatrómai birodalommal, elpusztítva ennek régi

határerődeit. A Mosel torkolatánál hajóhidakon kelt át a Rajnán. Orleansig nyomult, Aétius római s nyugati gót serege elől visszahúzódott a Marne folyóig és székértábornak alakítva *Mauriacumnál* (Méry sur Seine) ütközött meg. Germán, alán, hunn jósok megjövendölték, hogy a hunnok nem győznek, de az ellenség vezére elesik. Ez Theoderich nyugati gót királyon teljesedett be, kinek népe aztán oly hévvel kereste a bosszút, hogy Attila majdnem foglyul esett s visszavonult szekérvárába, aztán távozott, Aétiustól óvatosan kísérvé. A veszteség mindkét részen nagy volt, állítólag 165.000 halott. A következő 452-ik évben Attila három havi ostrommal elfoglalta *Aquileiát* s ennek, valamint a nyugatibb városoknak venet lakói a szigetekre menekülve megalapították Venetiát, Velencét. Milano, Pavia eleste után Attila át akart kelni a Pón, de I. Nagy Leo pápa küldöttséggel jelent meg előtte s hazatérésre bírta. Talán járvány és Marcianus császár fenyegette a hunn sereget, ámbár a monda a két főapostol csodás, fenyegető vízióját említi a nagy pápa fölött. Attila 453-ban meghalt, mikor ismét lakodalmat tartott egy frank vagy burgund királyleánnyal, Hildegunddal (Ildikó). Jordanes orrvérzést említ okul, mások a menyasszony vérboszúját, sőt Aétius is gyanúsítja Marcellinus. A hunnok felhasogatták arcukat, nagy tort ültek (strava), a testet arany-, ezüst-, vaskoporsóban éjjel temették el s a sírásó szolgákat leölték.

Attila fiai nem akarták elismerni a legidősebb, *Ellák* uralmát s meg akartak osztózni a népeken. A gepidek, keleti gótok vitéz fejedelmei ezt megaláazónak tartották és föllázadtak, a pannoniai Netad folyónál győztek, Ellák elesett, a többit elűzték, *Irnák* Kis-Scythiában telepedett le népével (Dobrudsában), *Emnedzár* és *Uzindur* Nikopolisnál, *Dengizik* a Dnjeper tövénél a Vadonban vagy Varban, miután két visszatérését a keleti gótok visszaverték (456, 462). Attila fiai 467-ben családi gyűlést tartottak s ius commercii kérték a császártól, hogy a vásárokon megjelenhessenek. Elutasították őket, *Dengizik* háborút akart, *Irnák* ellenezte, mikor a hunn törzsek Perzsiával vannak elfoglalva. *Dengizik* mégis betört, a rómaiak törbe esalták s fejét Konstantinápolyba küldték (469). *Irnák* és több hunn főnök kezdett simulni a rómaisághoz és kereszténységhez. Egyesek állami tisztségekhez jutottak, viszont a bizanci udvarban divatos lett a hunn nyíratkozás, a dolmány- és bőgatyyszerű ruha.

a süveg és csizma. A hunn viseletet Justinianus császár is kedvelte.

Világtörténelmi fő hatása Attilának s a hunn népnek az, hogy a határerődök lerombolásával megnyitotta a barbároknak a birodalom belsejét s előkészítette a nyugatrómai birodalom bukását.

A *keleti gótok* a Balaton vidékét lakták, de annyira kiélték Pannoniát, hogy 474-ben átköltöztek Nis vidékére, Moesiába, Nagy Theoderich pedig, ki a Balaton vidékén született, az Attila halála utáni évben s a bizanci udvarban is élt, átvezette népét Italia elfoglalására éppen azon évben, mikor az Aldunánál megjelentek az első bolgárok (487). Tíz évvel Theoderich halála után Justinianus keletrómai császár megkezdette irtó háborúját az itáliai keleti gótok ellen (536) s már két évvel előbb befogadta foederatusaiként Pannoniába a *langobardokat*. A *gepidek* Attila óta a Tisza vidékén uralkodtak. Az egész germán uralom a Duna-Tisza országában a hunnok után az avarokig 114 éven át tartott, de ez itt csak pusztítást jelentett, más története s eredménye nem volt.

De mindjárt Attila halála után az Altajtól nyugatra hódítóként lép föl az *arar* nép. Az Irtisnél meghódolt az *ujgur* nép, mely a Kr. u. 2. sz.-tól használt *rovásírást*, rokont a székelékével, s az 5. században Kia ujgur fejedelem történetírót alkalmazott, mondja a khinai történetírás. Az Orkhon és felső Jeniszei völgyben maig vannak kövekre véselt feliratok, melyeket a dán Thomsen és az orosz Radloff a múlt 90-es évek elején fejtettek meg, s melyeknek a legrégibbje 693-ból való. Az ujgur név Bilge khán sírkövén fordul elő legkorábban, 735-ben. Ezen ujgurok hódolása után az avarok az Ural felé fordultak, s futott előlük a hunn *szabir* törzs, kiszorítva az Ural és Volga közéről az *onogurokat*. Ezek áttértek a hunn akatzirokon s a Kuban folyónál telepedtek le. Az egykorú Priskos rétor említi először az onogurokat Európa földjén 455–457 közt, az itáliai vandal betörés és Maiorianus császár idejében. Az onogurok vagy onujgurok *negyedfél száz évig laktak az Irtis és Ural közti vidékeken* s akkor kellett a közeli vogulokéval legrokonabb nyelvi hatás alá kerülniök. Sok foglyot, szolgát, feleséget ejthettek a vogul-féle népből, melyet a hunn onujgurok török fajta népe magával vitt a *Kuban mellékére*, hol aztán két századig maradt. E hunn nép egyik fejedelme, Gorda a Feketetenger partján, a Bosporus Kimmerikusnál a görög-római városok-

ban megismerkedett a krisztusi hittel, ezt fölvette s odahaza az arany-ezüst bálványokat összeolvasztatta. Testvére Muageres, vagyis a görögös végzet elhagyásával *Muagyer*, Magyar megbuktatta bátyját (528. a 8. századi Theophanés-nál) s az ősi hit védelméért nemcsak fejedelemmé lett, hanem talán öröla nevezték el népét, az onogorokat vagy ungárokat magyaroknak, amire más török népeknél is van példa (szeldsuk, ozmán).

Attila után száz évvel az avarok ellen fellázadtak alattvalóik, az *altaji turkok* és szintén kezdtek hódítani. Elölük az *ujgurok* az Irtistől a Volgához költöztek s öt törzsük közül kettő, a Var és Khun törzs nyugat felé nyomulva úgy megriasztotta a Maeotis-környéki hunn népeket, hogy a régibb avar hódítókat vélték bennük és meghódoltak. A var-khunok tehát fölvtették az avar nevet, de a görögök „pseudo-abaroi“, „*álavar*“ néven emlegették őket. A khagánjuk hamarosan követséget küldött I. Justinianus császárhoz (527—65), hogy szövetséges zsoldot és földet kérjen. A követség tagjain feltűnt a vállukra ereszkedő szalagos hajfonat s a hunn öltözet és nyelv, úgy hogy az udvari hunn tolmácsok negértették őket. Az álavarok aztán Kis-Szeitiát, vagyis Dobrudását szállották meg és egészen az Elbéig hódították a szlávokat, a frankokkal is megütköztek, végül az Elbét állapították meg határul (564). *Baján khagán* az avarok legnagyobb fejedelme, de nem oly nagy, mint Attila. Alboin langobard királlyal szövetkezve leverte a *gepideket* (567), s Attila székhelyét Baján foglalta el a Tisza vidékén. A következő évben a langobardok Italia elfoglalására mentek és *Pannoniát* is átengedték az avaroknak, kik így *másodszor egyesítették a Duna-Tisza országát*. Baján nagy szláv tömegeket zúdított Moesiára, Thráciára. Meghívta azt a három ujgur törzset is, melyektől a var-khunok alig 30 éve szakadtak el, a Tarniach, Kotzager és Zabender törzset. Nevezetes Bajánnak esküje, mely jellemző az avar vallásra: meztelen kardja hegyét az égnek tartva így szólt: „Ha a legkisebb szándékom volna a rómaiak ellen a szávai híd építésével (Sirmium és Singidunum közt), akkor vesszek el népemmel; szakadjon ránk az Ég, csapjon agyon az Isten tüzes nyila, omoljanak ránk a hegyek és erdők, s áradjon ki és nyeljen el a Száva vize!“ Aztán letérdelt és a bibliára is megesküdött. Mikor a híd elkészült, a khagán követelte Sirmium átadását s meg kellett tenni, mert a perzsák és szlávok szorongatták a keleti

birodalmat. Évi adóul kapott az avar khagán 80.000 aranyat, *Maurikios* esászártól (582—602) pedig, a taktika-írótól 100.000 aranyat. De fordult a kocka, mikor egy „bokolabrá” (bökülér törökül búbajos) avar pap a khagán egyik nejével a esászár-hoz szökött és elárulta Baján álnokságát, a szláv betörésekben való részességét. Priskos hadvezér megkezdte hadjáratát. Egy szláv főnököt halotti tornál népével együtt holt-részezen talált egy faluban s rabszolgaságba vitte őket. Volga mellől hívott bolgár lovasokat kellett szétverni. Priskos Baján négy fiát beleszorította a mocsarakba. A khagán öt esatát vesztett. Három gepid falu népét, mely ittasan innepet ült, a rómaiak felkoncolták. Baján még egy esatát kísérelt meg, aztán eltűnik a történelemből (602 k.). *Phokas* esászár békét ajánlott, fizette az évdíjat.

Baján után két századig jelentéktelen khagánok álltak az avar birodalom élén. Miként a rómaiak építettek limest, határsáncot, valamint a kvádok és jazigok, úgy az avarok is emeltek gyepek, de sajátzerűen köralakban. Sanetgalleni följegyzések kilene avar *hringet*, gyűrűt említenek, melyek nagyobb területeket fogtak körül. A földtöltések cölöpökkel voltak erősítve vagy kövekkel és cserjékkel beültetve, begyepesítve. A kilene hring 30—40 mérföldnyire volt egymástól. Elkalandoztak az avarok Friaulba is, még inkább Konstantinápoly felé, kivált mikor Heraklios esászár el volt foglalva a perzsa háborúkkal (616, 626). Aztán kihalt Baján családja (630). Heraklios az Odera és Visztula forrásvidékéről betelepítette birodalma északnyugati határára a szláv horvátokat, s az Elbe mellékéről a szerbeket. *A kelet-európai hunn népek* elszakadtak az avaroktól Kuvrát bolgár fejedelem fősége alatt (635—70). Ennek halála után öt fia szétvált: a legidősebb meghódolt az altáji turkok és akatzirok ekkor kezdődő „kazár” birodalmának; a második fiú a Volga-Káma összefolyásánál megalapította *Nagybolgár-országot*, s mellette az onogurok egy része *Nagy-Ungariát*¹, míg az onogurok másik része a Don és Dnjeper közl alapított *Onogoriát* (670—835), melyet az utolsó évtizedben Ize-

¹ E magvarságot Julián magyar dominikánus megtalálta 1296-ban. A nagy Etél folyónál lakó magyarok megértették őt, voltak hagyományok nyugati testvéreikről. Az igaz Istent nem ismerték, de halványuk sem volt. Földet műveltek, lóhúst is ettek, kenyereket, vért is ittak, Lóban, fegyverben bővelkedtek. A tatárjárásban e Magyarország megszűnt.

diának neveztek; Aszparuch a moesiai szlávokat vetette uralma alá (678), ahol aztán a Dulo-dynastia uralkodott az *aldunai Bolgárországon*; a két utolsó fiú Pannoniába költözött az avarok közé. Ezek határa az Ennsig nyúlt, de 700 körül a bajorok visszaszorították a Kahlenbergig (mons Cetius). Avar határvillongás pusztította el Laureacum (Loreh) várost az Enns fölött s állítólag az ottani érsekség átköltözéséből credt a passauai püspökség¹, melynek első püspökét 737-ből ismerjük.

4. Frank-szláv korszak (791—895). Tasziló bajor hereeg harcot kezdett volt sógora, *Nagy Károly* frank király ellen s megnyerte szövetségeseiül az avarokat. De a frank király három avar sereget is megvert (788), a bajor herceget letette, s az avar khagán és vezére a jogur hiába küldtek követeket a wormszi gyűlésre. A következő 791. év nyarán három sereg indult meg Regensburgból és Italiából az avarok ellen. A Dunán hajóhad kísért a két parti sereget. A Kahlenberg Chunberg lett a nép ajkán a „hunn“ avarok itteni nagy ellentállásáról, melyet a magyar krónikák cezumóri csata néven említenek, mert az avar küzdelem Zcisenmurenál folyt le. Azután egy avar gyűrűt kellett bevenni s a frankok eljuttottak a Rába torkolatáig és a Vágig. Károly fia, Pipin itáliai király, a sirmiumi félszigeten szintén elfoglalt egy hringet sok kincsesel. Télre a frankok hazatértek. A szászok követei új háborúra tüzelték az avarokat, de itt a békepárt megölte a khagánt és jogurt s fejedelemmé választotta Tudunt, ki kész volt fölvenni a keresztséget és hódolni a frank királynak. Károly nem fogadta szívesen az avar követeket ezen ajánlattal s 796-ban ismét két felől küldött sereget. Pipin a Tiszánál elfoglalta a *khagánok hringjét* s 15 szekér arany, ezüst, selyem drágaságokkal, Tudunnal és avar előkelőivel vonult be Aachenbe. „Addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak“, írja az egykorú Einhard. Az aacheni Olivant-kürt alighanem az avar zsákmányból való. Tudun fölvette a keresztséget és hűséget esküdött, de országának csak a keleti felét kapta vissza hűbérül, *Pannonia* pedig a legszélső keleti *frank királyi birtok* lett, melyen az északi rész a Rábáig a passauai püspök, a középső rész a salzburgi érsek, a Dráva-Száva köze pedig az aquileiai patriarcha egyházmegyéjéhez tartozott. E déli terület keleti

¹ Hogy ez tévedés, kimutatta Balits, *Magy. Sion* 1900, 737, 1.

részét a görögök negyedszáz év múlva is „Franko-chorion”-nak, frankvidéknek nevezték, a szlávok pedig az ottani hegyet „Fruskagora”-nak, frankhegynek (franska-g.). Az avarok egyszer *fölláadtak*, betörték Bajorországba és Gerold grófot esapatával felkonceolták. Nagy Károly kedvelt sógorát irtó háborúval boszulta meg (799—803). Pannoniát felsőre és alsóra osztotta és egy-egy herceg kormányára bízta.

A szlávok szórványosan már talán a római uralom idején fölismerhetők a Dierna(=Cserna) és Berzovia vidékén az alsó Tiszától keletre. De tömegesen csak az avar hódítás nyomában jelennek meg mint készséges szolgái a khagánoknak. A frankoktól megalázott uraikat aztán ők is szorongatták: a Vág-vidék keresztény avar khagánja 805-ben, Theodorus, engedélyt kér a császártól, hogy védettebb területre, Carnuntum és Sabaria közé költözhesse magát. A császár sereget küldött a „hunnok” és szlávok viszályainak lecsendesítésére. *Liudevit* alsópannoniai herceg 819-ben fölláadt és az aacheni gyűlés három sereget rendelt ellene, de a herceg váraiba zárkózva sikerrel dacolt, csak a vidékek pusztultak el; végre 822-ben Liudevit Sisciából a szerbekhez szökött és hamarosan meghalt. Ez évből tudunk utoljára avar követségről, mely Frankfurtba vitt ajándékokat. A *verduni osztozkodás* alkalmával 843-ban „az avarok vagy hunnok” országa Német Lajos birtokába került. A harminc évvel későbbi „*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*” e. emlékirat szerint ennek írásakor még laktak avarok Pannoniában. Ez az emlékirat beszél *Privina* szláv hercegről, kit Nyitráról Mojmír, az első ismert morva herceg elűzött, Német Lajos király pedig 849 táján hűbéresévé fogadott, odaadva neki az alsópannoniai hercegséget a Szala folyó legalsó moesarainak szigetén épült Mosaburg várral (Zalavár). Ott kezdődött a sáros nagy tó, a Pelissa (később tótul Blato-sár). *Privina* templomokat építtetett és szenteltetett föl a salzburgi beneós monostorban lakó érsekkel. Az új egyházak közt találjuk Szent Hadrianusét Mosaburgban, hol Szent István idejében, százhetven év múlva a zalavári bencések Szent Adrián-egyházát újra felépítették és fölszentelték. *Privina* szenteltetett még egyházakat „ad Quinque-basilicas” (Fünfkirchen — szlávosan Pécs) és „ad Bettobiam” (Pettan). Ezek jelzik, meddig terjedt *Privina* országa. Fia *Kozel* 861-től uralkodott. *Mojmír* morva főnök utódát Rastizot kisöccsét *Szratopluk* vagy *Zventibold* 871-ben békákba verve kiszolgáltatta Német Lajos királynak, később

maga is fellázadt a német király ellen, egy német sereget felkonceolt s így kicsikarta a forehheimi egyességet (874). Közben elűzte a német papokat s meghívta Metód érseket, ki Szaloniki vidékéről való szláv volt, öccsével Cirillel megalkotta a szláv betűsört, a cirill-írást s lefordította szlávra a bibliát és liturgiát. A pápa szentelte fel őket, de Cirill még Rómában meghalt (868). Szent Metód térítette Szvatopluk és Kozel népét, de tartós hatást nem gyakorolhatott „morvai és pannoniai érsekség”-ében. A halála (885) utáni évben velehrádi sírjától s egész országából elűzte Szvatopluk a szláv papokat, kik szent könyveikkel a csupán 22 éve megtért bolgárokhoz menekültek. Szvatopluk a németekhez hajlott, ezért már Metód halála előtt egy évvel *hűbérül kapta* Vastag Károly császártól *Pannonia nagy részét*, amelyet azon évben és az előzőben feldúlt. Akkor *Arnulf* királyfi volt a pannoniai és karintiai herceg. Mikor ez német királlyá lett (887—99), *Braszláv* alsópannoniai szláv herceggel, ki szintén féltette Dráván-tuli birtokát a morva „nagyfejedelemtől”, 892 nyarán betört Morvaországba s egy *magyar lovas sereg* is részt vett e pusztításban. A következő évben Arnulf újra betört, 894-ben pedig Szvatopluk meghalt, miután három fia közt felosztotta országát, a legidősebbnek hagyva a nagyfejedelemséget, egyzersmind a vesszőcsomó példájával buzdítva őket az összetartásra. Fiai egy év múlva egymás ellen fordultak s megkönnyítették a magyar honfoglalást.

A *Tiszánál* volt Csrnograd (=feketevár), szintén szláv törzs központja. Más helynevek is mutatják az Alföldön és *Erdélyben* (Belgrad-Gyulafehérvár), hogy szlávok laktak ott, de szórványosan, politikai nagyobb hatalom nélkül. Nagy Alfréd angol király (871—901) földrajzi művében azt írja, hogy Karinthiától keletre *pannon, avar puszta van s azontúl Bolgárország* következik.

A frank-szláv korszak időben csak egy század, de hatáskörében *fontosabb minden előző kultúránál*, a kelta és római korszaknál, a honfoglaló magyarság fejlődésére. Ez a hatás abban összpontosul, hogy a kelta és római városok, coloniák és municipiumok, castrumok és castellumok a hunn-avar korszakban elpusztultak s romjaiknál frank *várakat* (civitas, burg), megerősített udvarházakat (castellum cohortis = curtis) és falvakat, lakokat (villa) találtak az új honfoglalók. Népvándorláskori elv szerint a honfoglaló fejedelem egyszerűen átveszi az előző fejedelmek birtokait,

elsősorban a várakat, falvaikat s a lakatlan és műveletlen, uratlan földeket; népe pedig a szabad birtokosok földjeinek harmadát szállja meg, mint Odovakar heruljai Italiában s mint előttük a rómaiak minden elfoglalt terület *ager publicus*ain. Frank vár a soproni *Oedenburg*, a mosoni *Miesenburg*, a pozsonyi Brezlavaburg, a szalai *Mosaburg*. De ez utolsó már szláv kézen alakult tovább. A frank vár comeséből szláv uralom és nép vidékén nem graf, hanem zsupan lett.¹ A várnak szabados őrei voltak, kik családok szolgák és az év nagy részét családjukkal töltik a közeli falvak egyikeben. *Ministerialis* a nevük. Falujokban sokféle osztályra válnak szét foglalkozásuk szerint: ezt mutatja Nagy Károly villa-törvénye (45. capitulum), mely szerint a ministerialisok a villa bírása (*iudex ville, maior ville*), uradalmi tisztartója parancsára szolgáltak az uradalomnak, dominiumnak mint kovácsok, ötvösök, tímárok, esztergályosok, ácsok, paizsgyártók, halászok, madarászok, sörfőzők, alma-, körte- stb. szeszőfőzők, sütők, hálókészítők stb. A fegyveres ministerialisok tizedekbe osztva szolgálták a várakat. Az új várakat a frank katonaság római módra építette négyszögben, hol a vezér számára elkülönítették a *palatiumot*, maguk számára pedig a belső udvarban (*curtis*) vagy a külső udvarban (*pomerium*) állítottak sátrakat és színeket. Tizenkint tettek egy mansust, contuberninmot. Építettek még magtárt, esüirt, istállókat, konyhát és sütő stb. iparos műhelyeket, elkülönített lakást a mosó, fonó-szövő szolgálóknak és kápolnát. A *curtis*ok mint megerősített uradalmi központok látták el az uraságot élelemmel: hússal, gabonával stb. és fölváltva szolgálták a konyháját, szállást is adtak az uraságnak és követleinek. Volt ott fegyvertár s megfelelő számú szekér készen a hordók és ládák szállítására. Tisztjeik az *officialis*ok, indexek, kisebb udvarok élén maierek (*ministri maiores*) és soltészek (*sculdahes*). Fölöttük az udvari főtisztek gyakoroltak felügyeletet s ők tartották számon a királyi kamara, asztal, pince, istálló külön jövedelmeit. A frank királyi udvar legfőbb tisztje volt a palotagróf (*comes palatii, pfalagraf*).

A várak és katonaság a frank birodalomban egyrészt a belső *közbiztonságot* óvták s a szolgák engedelmességét biz-

¹ A comes a bizanciaknál főbb katonatiszt. Nagy Theoderich keleti gót államában alkalmazott comeseket udvari és civitas-kerületi főtisztekként s egyenlővé tette őket az ősi germán gau-grafokkal. Ugyanígy történt a graf és comes egyenlősítése a frankoknál.

tosították, másrészt a külső ellenség föltartóztatására szolgáltak. A szigorú közbiztonsági büntetőtörvények mellett maradt elég tere az önsegélynek és hatalmaskodásnak. Azért a frank birodalom legbelsejében is védő kerítéssel látták el a curtisokat s őriztették szolgálkkal, szabadosokkal. Továbbá karhatalmat nyújtottak a közbiztonság megvédésére a *szádadosságok* (centurionatus, hundertschaften), eredetileg szabad vitézek, utóbb szabad békés birtokosok közösségei, melyeket felelősekké tettek a büntettekért. Nyílt rablások és betörések ellen jogosult volt a népfölkelés, de ez olykor az urak ellen támadt. Azért a frank királyok eltiltották a fegyverviselést a nem-szabadoknak, kivéve a *hivatásos katonákat*, kiket nemcsak a külső ellenség ellen, hanem a belső közbiztonság megvédésére is föl kellett használniok. A veszélyeztetett pontokon mindenütt voltak várnagyok és várgrófok (castellani, comites), különösen a határgyepüknel. A várak és curtisok közt a forgalmat *szállítócsapatok* tartották fönn lóval, gyalog vezetett ökrökkel és hajókkal. Az *erdőővők* (förster, caballarii) kisebb lovakon szolgálták az erdei utak biztonságát. A nyugati frankoknál több volt a *lovas miles*, mint a keleti német frankoknál. Itt I. Henrik király mint szász herceg 925 táján a magyar lovasok becsapásai miatt újjászervezte a szász föld védelmét. Elrendelte, hogy a ministerialisok minden tizedéből (a tizedikről mint decurioról, dékánról nem szólva) a kilencediknek állandóan a burgban kell tartózkodnia, hol a maga tizedének szállást készít, s a tized termésének odahordott harmadrészét őrzi, míg a többi nyole a falujában szánt, vet, arat. A ministerialis lovasokat Henrik király képezte ki a magyarok ellen zárt harcrendben való küzdelemre. A ministerialis lovasok megkülönböztetett szolgálata azlán *lovagsággá* fejlődött, pl. mikor II. Ottó király 981-ben a császári koronázásra ment Italiába, 6000 lovag kísérte, kiknek egyharmada úr és főpap, kétharmada paizshordó lovas.

A *szlávoknál* több rokon származású falu tett egy *zsupa* nevű kerületet, határt, *mesgyát*, melynek közepetáján volt egy töltéssel körülvett és vízárokka is védett, előlperítéses földvára, *grad*-ja, alig 2—300 lépésnyi átmérővel, síkon vagy dombon s könnyen elzárható földnyelveken a vizek egyesülésénél vagy szigeteken. Ily várak építésében a szlávok felülmulták a germánokat. A grad volt a zsupa gyűléseinek, istentiszteletének és védekezésének a központja, eredetileg kevésbé lakott helyen, óva minden idegen közeledésétől. Csak később

támadt a grad mellett iparos és kereskedő város. A zsupa patriarchája a *zsupán* vagy *vojvod*, ki mint a nemzetség vagy törzs feje, minden természetes atyái hatalmat gyakorol atyafiai fölött. A zsupánságok inkább a délszlávoknál maradtak meg, ellenben a cseh-lengyel területeken 1000 után Chrobry Boleszláv castellaniákat alakított. A horvát-szerb költői krónika, a diokleai preszbiter későbbi írása azt mondja, hogy Szvatopluk osztotta föl országát zsupániákra. A mosaburgi frank-szláv hercegségben a frank comes = graf-ból sláv zsupán lett. A pannóniai sláv herceg udvari szolgálói *dvornik*, *tavarnik*, *pohárnik* stb. osztályokat tüntetnek föl s belőlük lettek a magyar udvarnokok, tárnokok, pohárnokok. A pohar szó eredetije a buchar (huchholz, bükk). E hercegség területéhez tartozott Pécs, tehát *Brana* (= borona) és *Telena*, s a közbeeső *Sumig*¹ gradjá is. Sláv eredetű várak még *Belgrad* (Fehérvár a római Hereulia romjain), *Pest*, a Plis hegyek vidékén *Visegrad*, *Eztrigun*, távolabb *Komarov* (szünyogos), *Bezprem*, *Krako*, a Dráván túl *Pozsaga*, *Vlko* (a római Hinclea nevű moesaraknál), a „legyes” = mihácsi szigettől délkeletre feküdt *Budrig*, a Körös-Tisza összefolyásánál *Csrnograd* (= feketevár), tovább *Szolnik* (= sós), *Bichor*, *Zemlin*, *Novigrad*, *Trencsin*, *Nyitra*. Ide számíthatjuk még Gumur, Ung, Borsova, Zotmar, Bahács, Orod, Zarand s a keleti *Belgrad* (= Gyulafehérvár) várat.

Az egész várrendszer főcélja a nyugodt *gazdálkodás*. A szőlő-, bortermelést a latinok, szerzetesek tartották fönny a frank birodalomban. Az egész gazdálkodásnak két formája van a frank uralom területein: a szabad szomszéd rokonok *határközössége* s a külön nagy *uradalmak*. Az irtásjog a lakatlan területeken irtástizedért (decime novallium) a római jogban s itt az emphytheusisban gyökerезik. E jogot a földesúr adja, uratlan területen a fejedelem, ki regale-jövedelmet szed az uratlan erdők, legelők és vizek használatától, majd átruházza a regalekat a földesurakra. A szabad határközösségek védik a szabadságot és egyenlőséget, a fejedelmi dominiumok pedig pótolják a hiányzó államjövödelmeket.

¹ Somfáról elnevezett Somogy, s analógiai a fákrol elnevezett Szilágy, Almágy, Egregy, Füzegy, Harságy, Nyarágy (Nyárad). Ez alapon a Sumig nevet magyar eredetűnek is vehetjük, ami még nem jelenti a vár magyar eredetét. A Sumig nevet könnyű volt magyarrá tenni Somigy, Simigy, Somogy alakban és fejlődéssel. A Simigy csak a latin Simigiensis alakban maradt meg.

mert eltartják a katonákat és tisztjeiket, kik elvégzik az állami feladatokat, a honvédelmet és a belső békét fenntartó közigazgatást, útépitést, szegénygondozást. A *Karoling-dominium-rendszer* a későrómai villarendszer folytatása. A szolgák mellett egyre nagyobb számban dolgoznak ott a *colonusok* mint szabad örökbérlők. De feltűnnek a szabados colonusok is, akik t. i. szolgálátukra utánozzák a szabad colorusokat a földek kibérlésében s többet ígérnek haszonbérül pénzben, termésrészben s ingyenmunkában. Az úrdolgaiban, vagyis úrbéri ingyenmunkában egy fogatos nap annyit ér, mint három kézi munkanap. Háromnapos szolgálatot végeznek a szabadosok főleg vetéskor és kaszálás-aratáskor, vagyis a heti hat munkanapból hármat szolgálnak az uraságnak, míg télen az uraságok megalégesznek két munkanappal hetenkint. A szabad úrbéres telkek csak egy-két hetet szolgáltak az egész éven át, sőt ehelyett elég volt némi készpénzfizetés. Idővel a szabad colonus a szabados úrbéres sorsára súlyodt le a verseny s egyes urak hatalmaskodása folytán. Hinkmar reimsi érsek sürgette, hogy Német Lajos király akadályozza meg a colonusok elnyomását. Sok colonus és szabad kisbirtokos önként urasági szolgálatba állt s ótalmat keresett. Tiszti szolgálatért javadalmat (benefitium), katonai szolgálatért hűbértartot (feudum) kapott az úrtól, s ha volt saját szerzett birtoka, vagy éppen határközösségből kihasított ősi birtoka, allodja, ezt fölajánlotta az úr ótalmába s visszakapta mint feodot. Így alakult ki a Karolingkorban a *hűbériség* már a német területen is, de Pannoniában még nem. A frank földművelés már ismerte nemesak a *két-dülő-rendszert*, hanem a *háromvetés-forgó-rendszert* is. Amabban egy ugarévre következett egy nyári művelés tavaszi szántás-vetéssel, a másik ugarévre pedig egy téli művelés őszi szántás-vetéssel. A három dülőn a cultura hiemalis, aestivalis, aratura (= ugar) három év alatt ment végig, aztán előlről ismétlődött. A legrégebbi művelésmód a szántóföldnek csupán egy harmadát vetette be, a kettősforgó a felét, a hármassforgó pedig két harmadát egy évben.

A *szlávoknál* legtovább maradt fenn a patriarchalis családfő-uralom közös gazdálkodással. Itt a család tovább együttmaradt, mint a germánoknál. A közös őstől származó rokonok 8—10 családja együtt maradt egy zsupában vagy *zadrugában*. Ennek öregje a *sztaroszt* vagy *zsupán*, vagy *vojvod*, ki a törzsházban lakik. Ez központ marad akkor is,

ha a harmadik nemzedék, az unokák fiai, a dédunokák megházasodnak és különválnak. A zsupán kihaló számukra egy földrészt s ott épülő községük lesz a *dedina*, a dédapa faluja. Ennél közelebbi örökség az *otcsina* = atyaföld, a közös határ pedig az *obcsina*. A kezdetleges ipart házilag űzték. Sajátos ősi ügyességük a fafaragás és fából készítették edényeiket, a vedret, hordót, tálat, kanalat. Az őstermelés terén legsajátabb foglalkozásuk a méhtenyésztés, melynek kifejezésel eredeti szláv szavak.

E kor pénzei a következők: az attikai kereskedelmi mina = 655 gramm fele:

1 római font =

12 uncia ez. = 72 róm. denarius	= 988 sestercius	= 327 gr. ezüst
1 róm. denarius	= 4 sestercius	= 4.55 gr. ezüst

1 római font = 72 róm. solidus arany	= 216 ar. triens	= 327 gr. arany
1 bizanci solidus	= 3 ar. triens	= 4.55 gr. ar. = 12 siliqua
	1 ar. triens	= 1.5 gr. ar. = 4 saiga

1 Meroving ar. solidus	= 3 kis ar. solidus	= 12 saiga	= 36 fr. dénár
	1 kis ar. solidus	= 4 saiga	= 12 fr. dénár

1 frank font = 15

róm. uncia ez. = 1 Karoling font ezüst	= 90 ez. solidus	= 80 saiga	= 240 fr. dénár
	1 ez. solidus	= 4 saiga	= 12 fr. dénár
1 bizanci siliqua denarius = 1 bajor dénár	= 1 saiga	= 3 fr. dénár	= 4.55 gr. ez.
		= 1 fr. dénár	= 1.5 gr. ez.

A Merovingok utánozták a bizanci arany solidust és triens-t s ez utóbbira 4 germán saigát vagy 12 frank dénárt számítottak. Ezen arany triensnek vagy kis arany solidusnak megfelelő ezüst solidust dénárokból 20-szor véve (= 240 dénár) elnevezték *Károly-súlynak* (pondus Caroli = font = libra.) Ez $\frac{3}{4}$ római font (12 + 3 róm. uncia) = 408 gramm, mely Bagdadból terjedt el spanyol, frank és skandináv földre 775 táján. A római denarius 4.5 gr. ezüstje a frank dénárban 1.5 gr.-ra szállott alá, egy harmadára. Az arany solidus 36 dénárt ért (30-at, 40-et is), az arany triensnek megfelelő ezüst solidus pedig 12 dénárt. A magyarok az arany solidust használták. Az ezüst solidus csak egyszer fordul elő XI. századi törvényeinkben, a gyűjtogatásnál (Sz. Istv. II. 30).

5. A magyarok eredete, őshazái. Öröklő monarchia. Már a perzsa-arab és a görög egykorú írók *madzar*, *madsar*, néven is emlegetik azt a türk-hunn fajta népet, mely a Duna-

Tisza vidékét 900 körül elfoglalta. Maga a honfoglaló nép önmagát *magyer*-nek (moger) nevezi még 1200 körül is, Anonymus művének írásakor. A magyarokat gyakori követségek s a Konstantinápolyban sokszor megforduló előkelők útján legjobban ismerő görögök őket két századon át (900—1100) rendszeren *turkoknak* írják.¹ A többi népek *ungar*, *hungar*, *vengr* stb. névvel emlegetik őket, ami az onujgur, onugur, onogor, unugor nevekben élt a régebb századokban. A mai *összehasonlító nyelvészet* pedig azt állapította meg, hogy a magyar nyelv ősi kezdetleges szókincse és alaktana, szerkezete finn-uráli, főleg vogul nyelvrokonságra vall. A néptörténeti török vérrokonságot és a nyelvtörténeti finn-uráli nyelvrokonságot csak úgy lehet egyesíteni, ha föl vesszük a török eredetű magyarság nyelvcserejét egy finn-uráli, főleg vogul szomszédságú és rokonságú új anyanyelvvel.² Ennek történetileg elégséges okát adja az Irtis-folyó és Ural-hegység közt Kr. u. 93—457 közt kalandozó onujgurok negyedfélszázados szomszédsága egy az Ural hegység keleti lejtőjén lakó vogulosztjak-féle néppel. Föl kell vennünk, hogy az onujgurok e hosszú idő alatt sok hadifoglyot, nőt szedtek össze azon szomszédságban és negyedfél század alatt, s ekkor, meg a Kuban folyónál eltöltött két század (457—670), a Don és Dnjeper közti Onogoriában átélt másfél század (670—835), az atelközi, Dnjeper-Szeret folyók közt eltöltött hatvan év (835—895), végül a honfoglalás és kalandozások egy százada alatt (895—1000), összesen tehát *kilencszáz év alatt a nyelvi átalakulás* észrevétlenül végbement. A Pray-codex nevű miscskönyv 1000—1070 közt egykorú, jó történeti bejegyzései mutatják, hogy e miscskönyv, bár csak 1193 körüli másolatban maradt ránk, egészben véve megvolt már a XI. század első felében; megvolt valószínűleg a benne levő legrégebb összefüggő magyar nyelvtermék, a „halotti v. temetői beszéd“ is. Ez pedig már a magyar nyelvet a mai finn-vogul-féle rokonságában tünteti föl. Ezt mutatják az 1055. évi tihanyi alapítólevel magyar szavai is.

¹ A Dukasz Mihály bizanci császártól I. Gyésza magyar királynak küldött korona e király zománcképe mellé „a *turkok králja*“ feliratot csatolta 1074 táján hivatalos pontossággal.

² Így olvadt be a germán *frank* a romanizált gallba, a germán *nyugati gót* stb. a spanyolba, a germán *normann* a franciába, angolba, oroszba, déli olaszba, a germán *langobard* az olaszba, a hunn-török *bolgár* a szlávba. Ez utóbbi ránk nézve a legjobb analogia.

Az onujgur-hjunggu történet Kr. e. 200-tól kezdve a khinai egykorú emlékekkel van biztosítva, Kr. u. 93-tól kezdve a görög-római egykorú forrásokkal hunn és onogor stb. néven. Itt megkapjuk a hunnokkal és ujgur álavarokkal való ungar-turk-magyar rokonságot, az ungar és a magyar név eredetét. A magyar név t. i. valószínűleg *Muagyer* hunn fejedelem nevéből eredt, ki megmentette félezer évre az ősi vallást (528) s ezt a következtetést támogatja a rokon török népek analogiája, kik szintén fejedelmökről nevezték el magukat szeldsuknak, ozmánnak stb. Ellenben a finn-uráli „*anser-agyar*” analogiájára készített „*mansi-erге* = magyar” névszármaztatás (jelentése: „Manies-vidéki ember”; Manies pedig a Kaspi- és Azóvi-tenger közt több folyó és tó neve) csupán modern tudósoktól alkotott szóösszetételen alapszik, mely az emlékekben sohasem fordul elő.¹

Az onujgur-magyar történetben *őshazák* az Orkhon-folyóvidék s az Irtis-Ural köze Ázsiában; Európában pedig az Ural-Volga köze 457-ig, aztán a Kuban melléke, innen szétágazás a Káma-melléki és a Don-Dnjeper közti Onogoriába. Ez utóbbi *Onogoriában* 670—835 közt laktak a magyarok. Előbb a Kuvrat-féle *bolgár* = volgai hunn (hunni volgares) uralom hatott rájuk valami negyven évig. A bolgárok fejedelmének címe „almus”, lovassága többnyire páncélos. Ivadékaik a mai esuvasok, kiknek nyelve legközelebbi rokon a magyar nyelvben fennmaradt ótörök szavakkal, melyek kezdő kulturánál többet mutatnak, a minő a teve, ökör, sajt, buza, bor, seprő, gyékény, gyűszű, gyűrű, szatócs, tükör, tanu, tor, gyász, erő, érdem stb. Ezek nem okvetlenül bolgár jövevényszavak, hanem valószínűleg csak romjai, szigetei a vogul-féle anyanyelvbe beolvadt magyar-törökségnek. A volgai bolgárok közt kezdett hódítani a mohammedán hit. Álmosuk, fejedelmük lovakat kapott alattvalóitól s az áruk tizedét vagy tizedértékét kapta vámul a kereskedőktől. A Don-Dnjeper közti Onogoriában a *kazárok* hatottak a magyarokra. Kazár tengernek nevezték a Fekete-tengert. Öröklő királyuk a khagán s főtisztje a bég. A főerzs 10.000

¹ „Anser” és „mansi-erге” közt nem csupán az *m* hang okoz különbséget, hanem az *i* és *ge* is. A „*pü-erге*” csaremisz szóból a magyarban „*fi-erj*”, „*férj*” lett (*erге* = *fiú*, *püerге* tehát *pü-fiú* vagy *tan-fi-fiú* lenne pontosan); de ha „*fi-erj*, *férj*” lett is, itt megmaradt az „*erге*” második szótaga *j* alakban, mi a magyar név végén a legrégibb forrásokban is hiányzik (arab, görög, Anonymus-féle írásokban).

lovast állított hadba s ehhez a fejedelem még 7000 zsoldos páncélost tartott. Nagyobb részük zsidóhitű és mohammedán. Télen két városban laknak, tavasztól őszig a mezőségen. A kazárok és „turkok“ közt Konstantinosz szerint három évre szövetség jött létre a besenyők ellen. A kazárok egy része a *kabarok* pártot ütöttek s legyőzve a turkokhoz menekültek, kiket aztán megtanítottak a kazárok nyelvére s „a mai napig (955-ig) is azon beszélnek, de emellett birják a turk nyelvet is“. Minthogy a kazár-kabar nyelv török fajta, tehát a kabar hatás nem jelenti a vogul-féle nyelvhatást. Konstantinosz császár jó egy századdal utóbb értesült arról, hogy mikor a turkok Chazariához közel laktak, e népet „*szabartoi-asphaloi*“-nak (szavarti aszfali = fekete fiak) nevezték.¹ Hét törzsből állott a nép. Közös fejedelme nem volt, hanem mindegyik törzs élén boebodosz = vojvod állott s köztük tekintélyre első az, akit Lebediasznak hívtak, úgy hogy róla nevezték el az egész nép akkori lakóhelyét *Lebediának*. Mikor ott három évig éltek a kazárok szövetségében, a kazár khagán egy előkelő kazár nőt adott feleségül Lebediasznak. De nem született gyermeke. Történt végül, hogy a *besenyők* megtámadták a kazárokat, a kazárok azonban leverték a besenyőket s ezek elvesztvén földjüket, a turkok földjét foglalták el. *A turkok népe kettészakadt*: egyik részük *Persia* felé költözött keletre, a másik részük nyugatra húzódott *Atelkuzuba*. Valószínű következtetés szerint a kazárok 835 táján a besenyők ellen építették föl a Don partján Szarkel várát, amikor a Don és Dnjeper között a besenyők elfoglalták. Akkor Lebediasz (Lebed, Leved, Eleved) vagy magyarosan Előd, hogy róla nevezhették el e korábbi hazát, legalább harminceöt éves volt Lebedia elhagyása idején, tehát 800 körül született s hatvan év körül lehetett, mikor megkínálták a

¹ Egykorú örmény források szerint a kalifától kinevezett *armeniai* kormányzó 854-ben az Araxes és Kur folyók közt elfoglalta *Udi* tartományt és foglyul ejtette Sztefannosz *szavorti* főnököt, ki Bagdadban keresztény hitéért vértanú lett a kalifa előtt. 886-tól lázongtak a szjevortik. A Leo és Konstantin görög császárokkal szövetséges örmény uralkodók egyike Udi tartományt *Hunaragerdig* visszafoglalta az araboktól, de 910-ben a szjavortik ütközet előtt átpártoltak az arabokhoz; csak Konstantinosz császár segítségével sikerült Armeniát visszahódítani (921). Így értesült Konst. cs. arról, hogy a *pannoniai turkok* még az ő idejében is állandó összeköttetésben voltak *Persisben* (északi Armeniában) lakó *szavarti* testvéreikkel. Kézai is említi a *Persisben* lakó magyarokat. Egy XIII. századi örmény följegyzés Udiban említi a „*Madsarok völgyét*.“ Thury J. Századok 1897.

fejedelemséggel, de már nem tartotta magát arra alkalmasnak (860 k.).¹

Atelkuzu-ban, a Dnyeszter közén lakott a turk-magyar-ság a besenyők és az *eszegel* bolgárok földje közt (835–895), mikor Gardézi és Ibn Roszteh forrásai megemlékeznek a Fekete-tenger partján két folyam közt élő madsarokról. Az itt említett eszegelek a székelyek ősei. Ama perzsa-arab földrajzírók szerint a madsarok főkirálya a *kende*, az a fejedelem pedig, aki az ügyeket intézi, aki kormányoz, az a *dsila*. Minden madsar a dsila szavára hallgat, támadást, védelmet és más ügyeket illető parancsainak engedelmeskedik, mint a kazár nép a khagán mellett álló bégnek. Konstantinosz császár szerint a turkok *első archonja* az „Arpadész” nemzetségből sorrend szerint való uralkodó. Van még két más archon is, akiknek címe *gyłasz* és *karchasz* (gyila és harka), akik bírói tiszteket viselnek. Van még fejedelme mindegyik törzsnek is, a kabarokkal együtt nyolc törzsnek, amelyek közt szövetség van a háborúkra nézve, s amely részt megtámadja az ellenség, azt a többiek tanácsal és törekvéssel teljesen megsegítik. Rövid idő múlva azután, hogy a turkok Atelkuzuba (Etelköz) költöztek, a kazár khagán felszólította a turkokat, hogy küldjék hozzá hajón első vojvodjukat, Lebediaszt. Mikor ez megérkezett, azt mondta a khagán: „Azért hivattalak, hogy mint nemes, vitéz és bölcs férfiú, ki első vagy a turkok közt, *légy archonja népednek, nekem pedig engedelmeskedjél*”. Lebediasz megköszönte a kegyes jóakaratot, de kijelentette, hogy ő ily uralomra nem képes és jobban ajánlja Szalmutzészt, az utána való vojvodot vagy az ő fiát Arpadészt. A khagán ily értelemben küldött üzenetet a turkokhoz, akik tanácskoztak s úgy ítélték, hogy jobb lesz Arpadészt megtenni fejedelmőknek, mint atyját, mert mel-

¹ Pauler Gyula (A magy. nemz. tört. Sz. Istvánig 1900.) szerint a baskir magyarság 830 táján ereszkedett le az Ural vidékéről s átkelve a Volgán, Donon, a Dnyeperig terjeszkedik. Szarkel vár a baskir magyarok ellen épült. Ezek 860-ban még a Dnyeper és Don közt laktak, mert Konstantin — Sz. Cirill, a krími Chersonnál találkozott akkor egy magyar csapattal, mint a kazárok szövetségeseivel. Gyulát (vezért, bírót) a baskir őshazából való kiköltözéskor választottak először, *kendét vagy karchaszt* pedig a gyula helyetteseként (mint a kazár bég helyettesül kender-khagánt) a Don és Dnyeper közt gyakori hadjáratok miatt választottak. Lebedia csak rövid időre szóló név lehetett 885 táján. Előd népe 889-ben költözött át a Dnyeperen Kievnél Etelközbe. Arpad megválasztása örökös fejedelmül 890-ben történt.

több reá, böles tanácsú és gondolkozású, kiválóan vitéz s az uralomra alkalmas. Meg is tették fejedelmöknek a kazárok szokása és törvénye szerint fölemelve őt paizsukra. Ezen Árpádész előtt sohasem választottak fejedelmet a turkok és „mind a mai napig“ az ő nemzetségéből válik Turkia fejedelme.

A turkoknál azelőtt a törzsfők közt tekintélyre első volt Előd, de nem volt öröklődő tekintélye s elsősége. Vagyis addig *arisztokratikus törzsszövetségben* éltek a törzsek, élükön patriarchális abszolút hatalmú törzsfőnökökkel, s az egész szövetség élén a törzsfőnökök közül fölváltva választott fővezérrel, ki már öregedett, úgy 60 éves lehetett, 860 körül, mikor Árpádot valami 30 éves korában a törzsfőnökök a kazár khagán kivánságára kazár szokás és törvény szerint, tehát öröklő monarchává választották és emelték föl. A magyar államforma így *arisztokratikus öröklő monarchiává* lett. Az új fejedelem címe Konstantinosz szerint „megaszarchon“, *nagyfejedelem*, „senior magnus“ a nyugati írók szerint. Mig ez állást Árpád előtt választással töltötték be, addig a személyi kiválóság biztosítva volt. Az öröklés elve kiküszöbölte a választással járó pártoskodásokat, de nem biztosította a személyi kiválóságot, azért választottak melléje végrehajtó főtitstet, *gyilát*, kinek a címe későbbi hangzó-illeszkedéssel lett gyula. Ez intézkedik katonai s egyéb ügyekben, egyszersmind bíraskodik. Másik bíró a *harka*.¹ „A monarchától vezetett népet főnökei szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá, ha vétett, s nem szeretettel, hanem retteg-tetéssel tartják féken“, mondja Leo császár a Taktikában. A X. század közepén a bizanci császár jónak látta, hogy a *turkok archonjaihoz* cimezzék az üzeneteket. A monarchiát tehát akkor erősen korlátozták a törzsfőnökök, s gyöngye, tán fiatal volt a nagyfejedelem. Konstantinosz előadása nyomán Árpád családja így ágazott el:²

¹ Századok, 1899. 581. l. jegyz. szerint Konstantinosz *karchasza* megfelel a kazár *kender-khagán*-nak, tehát az arab íróknál említett madsar *kendének*. Ez a magyar tulajdonnevekben is megmaradt *Kende*, *Kendefy* alakban.

² Szerinte Árpádésznek négy fia volt, Liuntint itt nem említi. Elsorolja a négy fiú fiait. A harmadiknak fia Falitzisz, ki most fejedelem. Árpádész fiai már mind meghaltak, de vérei Falész, Tasész és unokatestvérök Taksisz még élnek. Tebelész fia Termatzusz „mostanában eljőve mint szövetségeseünk Bultzásszal, Turkia harmadik fejedelmével, karchaszával“, ki Kalé karchasznak a fia.

Árpád-ész				
Tarkatész	Jelech	Jutotzasz	Zaltasz	(Liuntész)
Tobelész	Ezelech	Palitzisz	Takazisz	Taszész
Termatzúss		(Falész)		

Nyilvánvaló, hogy itt a görög nominativus végzetével meg vannak toldva az eredeti nevek s a betűknek ujgörögös, akkor már meglevő hangértékét kell vennünk, hogy megkapjuk a magyar törökös nevek helyes kiejtését. Ebben segítenek a régi személynevekből lett helységnevek. S itt leghasonlóbbaknak találjuk a pestmegyei északi *Tarkás*-t, a tolnai *Tevel*-t és *Tormás*-t, a pestmegyei *Üllő*-t, a szebeni *Ecsellő*-t (= fésű), a veszprémi *Jutas*-t, a fehérmegyei *Vál*-t vagy a somogyi *Faisz*-t, a tolnai *Csát*-ot vagy veszprémi *Csoltát*, *Csótát*, a pestmegyei *Taksonyt*, mely eredetileg *Taksin* és ott közel *Tast*. Ha „Taxis” főalakja *Taksin* helyes kiejtéssel, akkor *Liuntisé* *Liuntin*. De ez bajosan azonosítható *Leventé*-vel, melynek régi alakja a XI. században *Leventa*.¹

A *hét turk törzs* neve Konstantinosz szerint ez volt: *Neké*, *Megeré*, *Kurtugermatosz*, *Tarianosz*, *Genach*, *Karé*, *Kaszé*. Ezen elgörögösített nevek eredeti alakja ismét magyar helységnevekből következtetve valószínűleg így hangzott: *Nyék*, *Megyer*, *Kürt-gyermat*, *Tarján*, *Jenő* (*Jenák*), *Kari*, *Kazi*.

A *törzsfőnökök* nevét a régibb *Anonymus* és a 80 évvel stb. későbbi krónikák kissé eltérően őrizték meg. *III. Béla király jegyzője* ezt a névjegyzéket és leszármazást adja:

Almus	Elend	Huba	Toau	Ond	Cando	Tubutam
Arpad	Zobolsu	Zemera	Lelu	Fte	Curzan	Horea
	Chak			Calan	Colosey	Gyula
						Zembor
						Mglat

A krónikák vezérei:

Arpad	Zabolch	Ver-Balch	Lel	Urs or	Cand	Jula
	Chak		Zaard			

Anonymus egykorú forrást nem használt mást, mint *Regino* prümi apát krónikájának néhány adatát. Az igriciek mondait leszóltta. Mégis a családi hagyományokat ezektől kellett vennie és a saját kora viszonyaiból következtetett visszafelé. Az „*Almos*” választásakor kötött *vérszerződést* is így kell megítélnünk: igric-hagyományokból és 1204 körüli

¹ V. ö. Csánki: „Árpád és az Árpádok” c. dísműben Karácsonyi tanulmányát „Árpád birtokai”-ról. 139–145. l.

történeti kombinációkból kell származtatnunk. Konstantinosz ugyan nem szól Árpád választóinak szerződéséről, választási föltételeiről, de aligha történt meg az örökös fejedelem megválasztása valamilyen szerződés nélkül. Valószínű, hogy az igricek énekeiben volt e szerződésről szó. Az 1. cikkely kétségtelen hitelességű: *míg Álmos nemzetsége él, addig ebből lesz a magyarok fejedelme.* A 2. cikkely egész természetes elv: *ami jót közös fáradtsággal szerezhetnek, abból egyikök se legyen kizárva.* Mivel a törzsfőnökök címe Anonymusnál ugyanaz, mint a korabeli királyi főtisztké: „principes, nobiles” s főleg akkor kezdődik a királyi várföldek nagybirtokokként való pazar adományozása: azért valószínű, hogy e cikkelyt az író korabeli felfogás, András hercegnek és nagy pártliveinek a megegyező felfogása, törekvése szülte. Még inkább ilyen a 3. cikkely: *a főemberek és ivadékaik sohase rekesztessenek ki a regnum (= királyság), ország tanácsából és tisztségéből.* Vagyis a királyi főtisztégek családjukban öröklővé legyenek, ami nyugati feudális törekvésnek tűnik fel és csakugyan törekvése lett a XIII. század királyi főtisztjeinek, de az előző századokban hiányzott, ámbár természetesen megvolt a X. század törzsfőnökeinél. A 4. cikkely így szól: *ha valamelyik utóduk hűtlen lenne a fejedelem személyéhez és viszályt szítana a fejedelem és rokonai közt, annak vére ontassék.* Minthá az aradi véres országgyűlés visszhangja volna ez. Az 5. cikkely szerint, *ha Álmosnak és a főembereknek valamelyik utóda megszegné esküjüket, örökre ki legyen közösítve anathemával.* Ez szent István II. 51. és Kálmán II. 6. törvényére s a XIII. századi előkelő esküszegők büntetésére emlékeztet, mely elhangzott már Imre király idejében és III. László koronázásakor.

Az ősi hunn-magyar alkotmánnyal kapcsolatban hivatkozni szoktak arra az adatra is, amelyet Kézai és más krónikásaink a hunn történet kezdetén mondtak el: a Szcítia őshazában 108 tartomány volt, mert *108 magyar nemzetség volt*¹ s a többiek jövevény- vagy fogolyeredetűek; a kiköltöző hunnok *kapitányokat* választottak és a hadsereg megítélésére bíróul *rectort*; ha ez túlzott ítéletet mondana, a *communitas* megsemmisítheti s a vétkes kapitányt és rectort leteheti. Törvényes szokás volt a hunnok és magyarok közt

¹ Szcítia 108 tartományáról nincs más adat, ez csak visszakövetkeztetés abból, hogy Kézai korában csakugyan 108 magyar eredetű nemzetséget ismertek és valami 80 jövevénynemzetséget

Gyészáig, Taksony fiáig, hogy a hírnökök a várakban e szóval gyűjtötték hadseregbe a magyarokat: „*Isten szava és a magyar nép szava*, hogy ezen a napon mindenki fegyveresen ezen a helyen pontosan megjelenjék, meghallani a communitas tanácsát és parancsát.” S aki e főlhívást megvetette és nem tudta okát adni, a szeita törvény az ilyent *késsel kettő vágatta* vagy kétségbeejtő helyzeteknek tette ki vagy a közösség szolgátságába taszította. Ez nagyon kései hír, az Árpádkirály-kor végéről s a capitaneus, rector, communitas kifejezések dalmata-olasz városokból kerültek hozzánk. Azért négy századdal régebb magyar alkotmánytörténeti következtetésekre e hír igen kétséges alap.

Aetelköz(ö)ből segítették a magyarok a bolgárokat macedon foglyaik lázadása ellen az *alsó Dunánál* 839-ben s itt találkoztak a magyarok Konstantinossal (Sz. Cirill) 861-ben. Az etelközi magyarokra vonatkoznak az *arab írók* tudósításai. Szerintök a madsar nép török fajta. Fejedelmök 20,000 lovassal indul háborúba. Tartományuk kiterjedt, *a bolgárok és eszegelek közt* fekszik, *kik szintén bolgárok*. E tartomány a Fekete-tengerrel határos, ahonnan a Dsaihun (Dnjeper) e tengerbe folyik. Télen a magyarok folyók közelébe húzódnak és halásznak. Sok a szántóföldjük. Uralkodnak a közeli szláv népeken, nehéz terményadókkal terhelik őket s foglynul ejtve. Kherson görög kikötőben adják el vagy a saját földjeiket műveltetik velök. A magyarok házassági szokása az, hogy a nő minősége és marháiban álló vagyona szerint a férfi több-kevesebb nászajándékot, jegyajándékot ad a nőnek. Erre a leány atyja bevezeti a vevő-vőlegényt s megmutatja menyét-, nyuszt-, evet-, coboly- és rókabőrökben, kamukaselyem szövetben levő vagyonát és tíz prémes ruha értékében egy szőnyegbe göngyölve a vőlegény atyjának lovára köti és így az új párt haza kísérik. Hogy a magyarok (fekete ugorok, míg a kazárok fehér ugorok) egyszer harcoltak *Kijernél*, ezt a XII. századi orosz Nesztor-kronikában jegyezték föl az etelközi tartózkodás idejére (889).

Az etelközi magyar turkok hadviselés módját írta le VI. Böles Leo császár, miután szövetségelt velök Simeon bolgár cár (888—927) ellen, ki Macedóniában megtorolta a „rómalakon” kereskedők zsarolását. A császár hadihajókon elküldte a Dunára Nikétasz nevű emberét, ki ajándékokat vitt és Arpadésszal meg Kurzanésszal (Korstán) találkozási rábirta a turkokat a *bolgár háborúra*. A szövetséges turkok

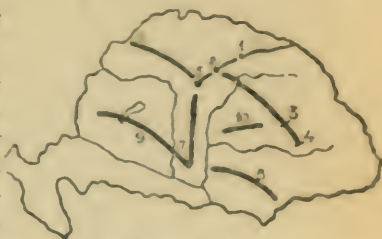

Árpád fiának, Liuntinnak vezérlete alatt átkeltek a Dunán görög hajókkal a bolgár földre s *három csatában* győztek és ostrom alá vették Simeont Szilisztriában, aztán hazatértek (895). Simeon a *besenyőkkel* szövetekezett s egyszerre törtek Etelközbe, mikor egy magyar sereg távol járt. Az otthon maradt magyarok keményen küzdöttek, mert 20.000 bolgár esett el, noha végül az egész magyarság kiköltözött nyugat felé. Árpád a legközelebbi szomszéd *bolgár-eszegel népből hadifoglyokat* hozott magával s ezek az új hazában mint székely századok fölfegyverezve, magyar nőkkel összeházasodva hamarosan elmagyarosodtak, de külön csoportokban élve megtartották székely nevüket.

Allandó honfoglalás. A magyarok már 892-ben végig száguldottak a Tisza-Duna vidékén, mikor Arnulf német királynak segítettek pusztítani *Morvaországot*. Szvatopluk halála évében *Pannoniába* törtek be (894). Mikor Szvatopluk fiai közt kitört a viszály, a magyarok Mojmir nagyfejedelmet segítették, míg az ifjabb Szvatopluk a németekhez fordult támogatásért. Közben a magyarok Pannoniát és a Morva folyóig terjedő nyitrai hercegséget elfoglalták, még előbb a Tisza felső vidékét, végül a Körös, Szamos és Maros mellékeit. A *morvák* csakhamar megbarátkoztak, „*megnyírták áll-keresztény fejüket*” s együtt pusztítottak a magyarokkal, mint a bajor püspökök panaszosan megírták a pápának (900). *Pannonia meghódítása* az előző évben már befejezettnek volt tekinthető, biztos birtoknak látszott, mert 899 nyarán hadjárat ment *Lombardiába* s a magyar sereg nyugodtan hagyta háta mögött Pannoniát és csak a következő évben tért vissza. Ekkor meg a Duna mindkét partján betört *Bajorországba*, tehát *Nyitra* vidéke is már biztos birtoka volt a magyarságnak. Liutprand cremonai püspök félszázad mulva azt írta, hogy a „turkok” nemzete „igen nehéz átjárású gyepekkel, melyeket *clusáknak* nevez a nép, volt elválasztva tőlünk, úgy hogy nyugatra, sem délre nem járhatott ki. Arnulf volt az, ki őket Európa veszedelmére kieresztette. Ezért szörnyű betegséggel lakolt, mert apró férgek ették meg.”

Anonymus elbeszéli a magyarok útját Szcitiából Szuszdalon, Kieven, melyet ostromoltak s Halicson át. A halicsi hereeg 3000 paraszttal vágatja előttük a Havas-erdő fáit, hogy átmehessenek a Hung vidékére. A kievi és halicsi herceg, kiket jobbágyurak vesznek körül, leírják az itt levő országot és lakóit. Hogy Attila után a római fejedelmek fog-

lalták el Pannoniát a Dunáig s ide helyezték pásztoraikat. Azért e földet *pascua Romanorum*-nak nevezték.¹ A Duna-Tisza között Keán bolgár nagyfejedelem, Szalán nagyatyja foglalta el az orosz rutén határig. Tiszától az Igfon erdőig és Marostól a Szamosig terjedt Marót országa, kinek unokája Mén-Marót. Ennek sok a kedvöse és kazár a felesége. Marostól Orsováig Glád herceg uralkodik, ki Viddin várából jött, kúnok segítették² s ivadéka Ahtum. Erdélyben Gyeló herceg uralkodik az oláhokon és szlávokon. Garamtól a Morváig eseh herceg kegyelméből Zobor nyitrai herceg paranesul. Szvatoplukról nincs szó. A honfoglalás főesetája az *alpári csata* Szalán ellen s itt Lél a kürtös és Bules azászló-tartó.³ Először a kúnok kapnak birtokokat Mátra vidékén.⁴ A honfoglalás szá-

A honfoglalás tiszta képe.

kaszai: a Bodrogig, Sajóig, Meszesig, Gyeló váráig; a Zagyváig, Morváig, Titelig, Orsováig; a Dunnántúl és Biharország, hol Mén-Marót nőül adja kis leányát Árpád fiának a kis Zultának. Szeriben tőnek szert (sort) az ország minden dolgában.

Nyolevan évvel Anonymus után Kézai krónikájában már más mondák szólnak a honfoglalásról. Hogy Attila után Pannonia tíz évig király nélkül volt, aztán Szvatoplug, Marót fia, lengyel fejedelem foglalta el Pannoniát s még a bolgárokon is uralkodott. A magyarok a Hung folyótól ajándékokat küldtek neki, aztán megverték Bánhidánál. Mikor elaggott atyja ezt Beszprém-várban meghallotta, hirtelen meghalt. A magyarok Szuszdalon és Kieven átjőve megalapították Hungvárt, melyről nevüket nyerték, és még hat várat.⁵ Hét sere-

¹ Ezt Odo de Diogilo francia apát 1147. évi útlevélirésében olvashatta Anonymus.

² A kúnoktól segített bolgár-oláh fejedelemség 1186-ban keletkezett. Előbb erről nem lehetett szó.

³ Ezek 60 évvel későbbi szereplők, az augsburgi csatában (955) s a honfoglaláskor még gyerekek sem igen lehettek.

⁴ Szent László-kori kún hadifoglyok.

⁵ Ez a Siebenburg mondja, a Cabenburg — Cabinvár nevéből költött erdélyi szász monda, mely a XIII. században keletkezett.

gök egyenkint 30.000 fegyveresből állott.¹ A Dunán Pestnél és Szobbnál keltek át. A Duna körül volt Szvatoplug vára. Ennek őrsége elszaladt, mikor uruk elveszett. A várban elpusztult az elaggott *Marót*, *akiről azt a helyet elnevezték.*²

A bővebb krónikákban el van mondva, hogy *Köcsid* magyar kémét Szvatoplug megajándékozta azon való örömeiben, hogy parasztok érkeznek az ő földjének művelésére. *Köcsid* vizet vitt a Dunából, perjefüvet és földet övéinek, kik megízlelték mindezt. Árpád kürtjét megtöltve a Duna vizével, kérte Istent, hogy adja nekik e földet örökre. A magyarok *háromszor Deust kiáltának* (Deösnél, Désnél) s *nagy lovat* küldtek Szvatoplugnak *arábiai aranyos nyereggel és aranyos fékkel*. Örült a herceg, hogy ezt *bérlő telepesek* módjára küldik a földért, s azt mondta, legyen nekik annyi földjük, amennyit akarnak. A hét vezér bejött Pannoniába s új követet küldtek, hogy a herceg ne maradjon az országban, melyet megvettek lovon, a fűvét féken, a vizet nyergen. A Duna közelében szép mezőn megütköztek. Szvatoplug a Dunába ugrott. Az Úr visszaadta a hunn-magyaroknak Pannoniát. Árpád a Noé hegyen Fehérvárnál ütött tábort és ez az első hely, melyet magának Pannoniában kiválasztott.

Meghalt pedig Árpád Anonymus szerint (52. f.) 907-ben s egy kis folyó fejeinél temették el, mely kőmederben száll le Attila-varába (Óbudára). Utóbb Fehéregyház épült Árpád sírjánál s ez oklevelek határjárása alapján meghatározható.

A honfoglalók elhelyezkedésére Konstantinosz adataiból kapunk némi tájékoztatást. Azt mondja: „Turkia kezdete táján van *Traján császár hídja*”, „az Aldunán túl esik a turkok lakóhelye, melyet az ott folyó vizek szerint neveznek”; e folyók a *Temes*, második a *Tutész* (Béga?), harmadik a *Maros*, negyedik a *Körös* és ismét más folyó a *Tisza*,³ a turkok a *Száváig* laknak s a horvátokkal a hegyeknél határosak. A folyók általában nem szétválasztók, hanem inkább összekötők. Azért Fehérvár megyéje a Duna mindkét partjára, a solti részre is kiterjedt, hasonlóan Komárom, Esztergom vármegye, a Dráva-menti magyar megyék szintén két-

¹ A Képes Krónika és a Dubnici egy seregére csak 3000 fegyverest számított, de a 108 nemzetségre egyenkint 2000-et, ez összesen 216.000 fegyveres. (Ugyanennyit kapunk, ha a XIII. századi 72 várispánság mindegyikére 3000 fegyverest számítottunk.)

² Ez *Pilis-Marót* nevéből credt monda.

³ Görögösen e folyók neve: *Timisész*, *Moresész*, *Krisosz*, *Tiltza*.

partiak. Ugyanígy látjuk, hogy ősi magyar nemzetségek birtokai nagy folyók mindkét partján terülnek el: Abáké a Tiszánál, Ajtony nemzetsége a Marosnál. Ebből következtethetjük, hogy *Konstantinosz* főntebbi öt folyója nem jelenti öt törzs lakóhelyének határát.

Anonymus és a krónikák törzsfőnökeihez kritika fér. Árpád hiteles, de Lél és Bules két nemzedék korával későbbiek, Könd(ő) és Gyula hivatalnevek; Bogátot és fiát Bulesöt, ki Konstantinosz szerint karchasz (= harka, v. ö. Tötöm fia Harka) főbíró, Anonymus az egyszerű vitézek közt említi. A *törzsfőnökök elhelyezkedése* a krónikák szerint szabad tetszésöktől függött, sőt a nemzetségeké is. A régebbi *Anonymus* szerint Árpád a Csepelszigetet veszi birtokába. Előd a Vértesszeleki alját, Könd a Pilis keleti alját, Hoba Nyitra vidékét,

Anonymus szerint

a magyar törzsfőnökök elhelyezkedése.

A krónikák szerint

Tas a solti részeket és Szabolcsal a Nyírséget, Önd Csongrád vidékét, Tötöm Erdély északnyugati sarkát; kún vezérek a Tareal folyótól Mátra hegységig terjedő területet kapják (Ketel, Böngyér, Ocsád, Ed(ő), Edömer), továbbá Komárom vidékét (Ketel), a tolnai Szekesöt és fehérvármegyei Vajtát (Ete, Bajta). *A krónikák későbbi előadása szerint* Árpád Szekesfehérvárnál, Szabolcs Csákvárnál, Vértesszeleki a Balatonnál, Lél Galgócánál, Örs-ür a Sajónál, Könd a Nyírségben, Gyula Erdélyben foglalt birtokot.

Árpád, a Csák-nemzetség és a Gyula-Zsombor nemzetség birtokaira nézve megvan az egyezés Anonymus és Kézai kora közt. Az, hogy Anonymus négy törzsfőt helyez el közel egymáshoz (Árpád, Előd, Könd, Tas), az ország többi részébe pedig csak hármat (Hoba, Önd, Tötöm), ez megfelel annak a ténynek, hogy a XIII. században ismert magyar nemzetségek ősi birtokai csaknem mind a Dunántúl voltak és onnan szereztek birtokokat az ország többi részén.

Ami az *Árpád-családot* illeti, kétségtelen, hogy ezé volt az egész országban minden frank és szláv eredetű vár és fejedelmi curtis a hozzájuk tartozó falvakkal és a lakatlan erdős, vizes területekkel. Árpádnak csak a kedvelt lakásai voltak a Csepel-szigeten és Fehérvárott, mi megfelel Imre király s Anonymus korának, amikor a magyar király már elhagyta Esztergomot és Csepelen át közeledett a budai székhely megalapításához a Pilis erdőségek közelében, az ország forgalmi középpontján, a pesti és magyeri (békásmegyeri) révek közt. Ott volt Aquineum romjain fölépítve Budvár, melyet a német telepesek Etzelburgnak, Attilavárnak neveztek el; s ott volt Korszán vára is. Korszán mint Kurzanész van említve a bolgár háború előtt a magyar turkok egyik főembereként az egykorú Georgiosznál; Korszán atyja pedig Anonymus szerint Könd(ö), talán egy kende nevéből, kitől a *Kaplony* nyirselégi nemzetség származtatta magát, mert eredetileg a Dunántúl volt az ősi fészke.

Odább nyugatra Esztergom—Komárom—Nyitra közt helyezkedett el a 924-iki olasz hadjárat vezére Szavárd vagy Szalárd s a 955-ben szereplő Lél nemzetsége, a *Szavárd-nemzetség* s a Hobától származtatott *Szamera-nemzetség*. Szavárd Anon. szerint fia Höleknek, Árpád nagybátyjának, kinek neve hasonlít Árpád fiáéhoz, Jelechhez.

Konst. szerint Bules harka Kálnak a fia, 949 táján Konstantinápolyban megkeresztelkedett, Cambray vidékén is említik kalandozását, s 955-ben kivégezték Regensburgban. Bogát Dursac-kal vezére a 921. évi veronai magyar kalandozóknak s ostromlóknak. Anon. szerint Bogát fia Bules(u). A krónikák szerint Vérbules a szalai Balaton-parton szállt meg, hol több Bules és tíz Kál falu őrizte nevét az apának és fiúnak. Itt lakott a *Vérbules- vagy Lád-nemzetség*. Bules és Bogát falvak maradtak Somogyban is.

Anon. szerint Pozsega és Valkó várát Botond foglalta el s ennek atyja Kölpöny Bodrogvár vidékén kapott birtokokat. Kulpun nevét Kupinova alakban őrzi egy falu a Szávánál, s Valkó—Bács vármegyékben volt birtokos a *Botond-nemzetség*. Valkó—Baranya vármegyékben birtokos a *Kán* (Kean)-*nemzetség*, melynek egyes tagjai utóbb Erdélybe kerültek és az erdélyi Gyula törzsfőnöktől származtatták magukat.

Önd Csongrád vidékén volt honfoglaló Anon. szerint, a *Bár—Kálán-nemzetség* őse. E nemzetség a szekesi részekén volt ősbirtokos.

Észak felé a Mátra vidékén az ősi magyar *Aba-nemzetség* telepedett meg, Ed és Edömén ivadéka, kik a krónikák szerint fia Csaba hunn királyfinak egy kovareznai nőtől. Anonymus ezeket tévesen azonosítja a kúnokkal, kiket csak Sz. László telepíthetett oda és Komárom vidékére mint hadifoglyokat, mert a magyar honfoglaláskor a kúnok még messze keleten a besenyők mögött laktak. Kúnokra illik a palóc név is. Ezeknél régibb ott az Őrs- vagy *Őrös-ur nemzetsége*. Ott támadt később a *Miskóc-nemzetség* is.

A *kabar törzs* szállása azonos Mén-Marót mohammedán-hitű, kazár feleségű fejedelem biharvári országával. A kabarok szomszédságában, a bihari részekben telepítette le Árpád a bolgár-hunn eszegelek, a *székely hadifoglyok* egy részét, más századaikat pedig a Vágtól nyugatra, a Tmáva folyócskánál (a későbbi Gyíós faluban), továbbá a mosoni Perin faluban s a baranyai nyugati szélén, Vágy faluban.

Szabolcsvár és Tasvár (vagy Sárvár) vidékén Anon. szerint Szabolcs és Tas volt a honfoglaló s Könd(ö) fia Kopján a *Kaplyon-nemzetség* őse. A krónikák szerint e vidéket Könd vezér foglalta el. Tovább dél felé terjeszkedett a Tötöm vezértől származtatott *Maglót vagy Gyula—Zsombor-nemzetség* a meszesi kapun kívül, az erdőeli Almás vizénél. Gyeló vára és Esküllő felé. Tötöm kéme volt Agmánd, Apafarkas atyja, akitől a doboka-szolnoki és kolozsi *Agmánd-nemzetség* származtatta magát.

Marosvár körül volt nagybirtokos az *Ajtony-nemzetség*.

A többfelé szétszórt s különböző korokból ránkmaradt adatoknak ilyen kombinációja nagyjában elfogadhatóvá teszi azt a tényt, hogy a földrajzi csoportosítás megfelel a *nyolc magyar és kabar törzs elhelyezkedésének*. De ki kell ezt egészíteniünk azzal a másik ténnyel, hogy a 108 magyar nemzetség legnagyobb része eredetileg a Dunántúl volt birtokos. Az első honfoglalás tehát az egész magyar haderővel a Dunántúl szalai sarkáig nyomult előre délnyugat felé, ott megállapodott, a honfoglaló hősök először ott szereztek szállást a fejedelmi várak falvai közt, aztán kezdtek visszafelé terjeszkedni északi és keleti irányban.

A *honfoglalók számát* nem a XIII. századi magyar írók adataiból, hanem inkább a honfoglalással egykorú arab földrajzírók azon állításából következtetjük, hogy a magyar turk fejedelem 20,000 lovast küld a hareba. Ebben jogosan körülbelül a fegyverfogható férfiak felét látjuk. Így ezek összes

száma 40,000 férfi. E számból az egész lélekszámot megkapjuk, ha ötszörösen vesszük, tehát 200,000-re tesszük. Ide számíthatunk még 50,000 rabszolgát. Jó analogia a tatárjárás előtt Magyarországra költözött kúnok száma szintén negyvenezer harcossal s megfelelő számú családtagokkal és szolgálakkal.

A turk-magyar *diplomacia* bizalmatlan, óvalos, titkolódzó, mint minden diplomacia. Alkudozásait enyhébb föltételekkel kezdi s aztán lehetőleg fölfokozza, mert nem ismeri még annyira a viszonyokat, hogy biztos követelésekkel állhatna elő. A magyar *hadszervezet*¹ alapja az általános védkötelezettség rokoni harc egységeiben, nemzetségi zászlóaljokban, törzsi lovas hadosztályokban. Járőr és portyázó különítmények a családok vagy nemzetségek egy-egy katonai kötelékéből kerültek ki a többinek megzavarása nélkül. A harc bevezetésére a kabarokat használták föl. A rokonsági szervezet megkönnyítette a fegyelem fölntartását, mert a katonai paranesnok egyszersmind atya, nemzetség- és törzsfő. Ami a *felszerelést* illeti, sok volt a lovuk, melyet nemcsak harcra használhattak, hanem kaptak belőle ételt, italt, bőréből, szőréből, idegeiből fölszerelést. E lovak kiesinyek, de fürgék, tanulékonyak, kitartók. A turk élete nagy részét lován vagy lova mellett tölti, éjjel is. Főfegyvere a nyíl, melyet vágtatva is biztosan lő a lóról. Puzdrájába valami ötven nyilat dugott, a többit szekerek vitték utána. További fegyverei a fokos (csákány), az egyélű s kissé görbülő kard, a gerely s a vért és sisak. Lovukat elől szintén védték vassal, bőrrrel vagy nemezzel. Paizsot csak a nem nyilazók, a paranesnokok használhattak. A *taxis* vagy hadrend kis térközökkel felállított rokonsági harc egységekből alakítva zárt, mély hadsornak látszott, de könnyen mozgott. Az első harc vonal mögött volt második is, ámbár ez gyakran hiányzott; ellenben nem hiányzott a tartalék oldalt rejtve, hogy a diadalt kiegészítse vagy az üldöző ellenséget megállítsa. Azért sík, fedezetlen térségen nem szerettek megütközni. A rejtett felállítást éjjel kezdték. A kabar, székely *előesapatok* igyekeztek az ellenséget kedvező hadállásából kiesalni és rendjét megbontani. Mikor az ellenség az előesapat mögött nyíltávvalba érkezett, az előesapatok gyorsan oldalt kitérték

¹ Rónai Horváth Jenő: A magy. hadművészet Árpád korában (a Csánki-féle „Árpád és az Árpádok” c. diszmű 83. stb. lapjain, 1907).

s megeredt a magyar *nyílzápor*. Ha az ellenség rendje meg-ingott, a magyar első harevonál borzasztó *haj-haj!* kiáltással rontott reá s a gerely, majd a fokos, esákány, balta, végül a kard kezdte meg a munkáját. Egyes családok, nemzetségek beékelődtek az ellenség hadrendjébe. Helyöket a második harevonalbeliék töltötték ki, hogy a harevonál zárt maradjon. Az előcsapatok az ellenség oldalait támadták s nem engedték oldalt kitérni. Kiméretlenül üldözték az ellenséget a megsemmisítésig s csak azután kürtjelre foglalták el az ellenséges táborn és szedték össze a zsákmányt, lovat, foglyokat. A diadalt áldomás, áldozat fejezte be. Nagyon feltűnt a magyar fegyelmezettség és kitartás az üldözésben, összehasonlítva a nyugati népek kapzsiságával.

Ha az előcsapatok, a nyílzápor nem ingatták meg az ellenséges hadrendet, akkor *színelte hátrálás* következett hátranyilazással. Ha az üldöző ellenség hadrendje megbomlott, kürtjelre a turkok hirtelen visszafordultak s zárt hadrendben rontottak a szétszakadozott ellenségre s a rejtett tartalék is oldalba fogta. — *A harmadik haremód* az volt, hogy a turkok, mintha a felállítással nem volnának megelégedve, harevonallukkal oldalt vagy hátravonulnak, ahol tartalékuk volt elrejtve. Az utánuk nyomuló ellenséget aztán megrohanják elől, oldalt és hátul.

Az *első csatában meggyőzve* nem hagynak fel a harecal, hanem sokképpen igyekeznek ellenségöket megejteni. A hareban vitézek, bátrak, kitartók, ügyesek, fegyelmezettek: vezéreik óvatosak és tervöket titkolók. Csellel, meglepetéssel, a szükségletek elzárásával is igyekeznek ellenségöket megtörni. Sáneokba nem szállanak. Messze állítanak előrsöket s ha veszély közelg, a kürt távolról is gyorsan összehívja őket. Viszont a gondtalanul táborozó ellenséget igyekeznek meglepni. Legjobban szeretik a távolból való csatázást, eselheajtást, bekerítést, színelte hátrálást, szétszórt csatározást. Nyugateurópa népei mindezt csak az újabb századokban kezdték alkalmazni. Az ősmagyar *sztratégia* címe, hogy menet közben a hadoszlopok külön meneteljenek s a csatátörre egy időben érkezzenek meg, csak a francia farradalom háborúiban kezd feltűnni. A honfoglaló magyarok ismerik a meglepetés és előrsök alkalmazásának modern időkben hangoztatott fontosságát. A hadvésérlet a vajdák tanácsában előkészíti a hadjárat tervét, a végrehajtásnál pedig a lovas alparancsnokok nagyfokú önállósága érvényesül.

Az *Etelközből* nemzeti szerencsétlenség után távozó magyarság *nem menekülő, züllött, megtört népet* mutat, hanem olyant, mely *nagyszabású vállalatba fog*, mikor minden oldalról idegen, ellenség veszi körül. Kelet felé a *bese nyők* állottak: ezek megtörésére nem éreztek erőt a turkok. Ellenben a *Duna—Tisza-vidék* megszerzésére Árpád vállalkozott, mert ott a morva, frank, bolgár birodalmaknak csupán lazán összefüggő külső birtokai voltak, őserajúkra utalva, szétszórt frank, tót, avar, gepid népelemekkel. A diplomáciai és taktikai viszonyok érthetővé teszik e népekkel szemben a magyarok önbizalmát és elhatározását. A *honfoglalás sorrendje* Anonymusnál „*si non e vero, e ben trovato*“, oly remekül van kigondolva, hogy a mai hadvezetés sem tudná ezt tökéletesebben megtervezni. A honfoglalás csakis úgy mehetett végbe, ahogy Anonymus előadja.

A *törzsek elhelyezkedése* is sztrategiailag célszerű. Középen van a fejedelmi törzs, vele szemben a Tiszánál Ónd vezér népe, melyből idővel ellenzéki vezérek kerültek ki (Váta, Bánk, Kopasz nádor), Németország felé Lél törzse, Olaszország felé Vérbulcsé örködött, a szerbek, görögök, bolgárok ellen Botond és Ajtony törzse, az északkeleti népek ellen Örs-ur és Könd törzse őrizte a kapukat és hadintakát.

Kalandozások. Ezek is gyakoroltak kulturális, értelmi és erkölcsi hatást a magyarokra, mikor vitézeik nyugat és délkelet akkor legműveltebb népeit, városait, szokásait látták. Volt bennök a kalandvágyon, vakmerő önbizalmon, harciasságon és kapzsiságon kívül tudásvágy is, valamint országbiztosító politikai törekvés a szomszédok megfélemlítésére és távoltartására. Árpád nagyfejedelem után negyedik fia *Zalta* (Anonymusnál *Zulta*) nyerte el a fejedelemséget, mert az öregebb fiúk már nem éltek; majd a harmadik fiúnak, Jutócsának a fia, *Falics* vagy Fál következett az örökségben, talán csak mint gyámja Taksinnak, Zalta fiának, amikor a bizanci császár a turkok archonjaihoz címezte leveleit. *Taksin* 947-ben Otrantóig kalandozott s tíz véka ezüstöt kapott az olaszoktól. *Gyésza*, Taksin fia, 972-ben követte atyját a nagyfejedelemi széken. „Nagyon kegyetlen, ki hirtelen haragjában sokat megölt“, mondja róla az egykorú Thietmar merseburgi püspök, s véreskező Sz. István nagy legendája szerint. Felesége, a szép Sarolt, a keresztény Gyula leánya, kit a szlávok „beleknegina“-nak, szépkirálynénak neveztek, s ki férfiassá természet, ivott, lovagolt, verekedett, pa-

ranesolt és erősen hatott urára. Esztergom szláv vár (Esztrigun) volt a fejedelmi székhely.

A legelső kalandozás *Lombardiába* vezette a magyarokat Paviáig és Velence szigeteire (899—900), a köv. évben ismét Karinthiába.¹ Majd nyugat felé törtek az Enns vidékére (900, 904, 907), sőt messzebb a *Bajor-hercegség* nyugati részén is diadalt arattak Augsburgnál (910), de csakhamar vereség érte őket az Innél (913).

Közben északnyugat felé is kalandoztak a *Szász-hercegségben* (906, 908), aztán a középső Rajna felé (909, 911) és Fuldánál (915), majd a Rajnát délen megkerülve Metznél (917). A szászok felé legmesszebb jutottak *Bremenig*, hol meglátták az Északi tengert (918), aztán már csak kisebb sikerek és vereségek következtek ott a szászföldön (919, 924, 933, 937/8).

Az északon tapasztalt fordulat délebb terelte a kalandozókat. Híres a *st. galleni* táborozás és folytatása *Chamagneig* (926). Valamivel hamarább megkezdődött újra a kalandozás Lombardiában (921) és tovább *Apuliába*, visszajövet Rómába (922/3). Majd megint Lombardiába törnek s Ivreán, az Alpokon át eljutnak *Tolosáig* Aquitániába (924). Még messzebb jutottak itt egészen az Atlanti-óceánig (937), majd Italián, Róma vidékén át *Spanyolország* északkeleti részéig (942), ismét délre *Otrantoig*, az olasz legdélkeletibb sarakig (946), aztán Lombardián keresztül újra Aquitániába (951) és a legnagyobb körutat az augsburgi vereség előtti évben tették meg Wormson át a *belga tengerig* és innen Lombardián át haza (954). Az augsburgi vereség véget vetett a nyugati kalandozásoknak (955).

A szász riadei vereség után kezdődik a magyar kalandozás *Konstantinápoly* felé (934, 943), utóbb itt is meglepték őket és mészárolták (958, 961), de esékely erővel sikert arattak *Thesszalonikinél* (965 k.). Liutprand szerint akkoriban a szaracénok tartják megszállva a keletrómai birodalom tengereit, a turk-magyarok pedig a szárazföldet. Egyes csapatok elszegődtek ndvari *testőrökül*, mások *letelepedtek Ochrida vidékén* egy XI. századi oklevél és Komnen Anna szerint, amit Anonymus így mond el: Szovárd és Kadoesa meghódították az egész földet Durrazótól a ráe földig; Szovárd ott megnősült s mert népe oly ostoba volt, hogy vezere halála

¹ Karintia és Italia közt az utat „*strada Ungarorum*”-nak, magyar útnak nevezte el a nép.

után is ott maradt, azért a nép idehaza *Csaba-magyarának* nevezgette még Anonymus korában is.¹ Utoljára Szvjatoszláv kijevi orosz fejedelem a görög császár hívására elfoglalta a bolgároktól *Szilisztriát* s ezt Tzimiszesz János görög császár ellen is védte besenyő és magyar *zsoldosokkal*, de végül haza kellett hajóznia (968 k.). Bolgárország a kelet-római birodalom része lett. Ezzel véget ért a magyar kalandozások korszaka, teljesen elsekélyesedve, alig tizenöt évvel az augsburgi vereség után. Az egész korszak kerek hetven évig tartott.

Bemutatunk katonai szakértő megállapításai alapján néhány nevezetesebb kalandozást.²

Az első kalandozás 898-ban a Brentáig csak kémiszemle volt. A köv. tavaszon 5000 főnyi hadosztály jelent meg s Paviáig nyomult, Berengár olasz király 15,000 főnyi serege elől, mely utközben még nőtt, visszavonult. Az Addánál veszteséget szenvedett s hiába kért szabad elvonulást. A *Brentánál* látszólag kimerülve minlen zsákmányt, sőt fölösleges lovukat és fegyvereiket is odaigérték a magyarok azzal, hogy soha sem lépnek többé Italia földjére. Ez csak tettetés lehetett, mert a gyalog és nehezebb lovakon követő ellenség elől könnyen eliramodhattak volna. Inkább ők akarták kifárasztani az olaszokat s elbizakodottá tenni, másrészt kedvezőbb hateret kerestek. A Brentánál az olaszok csak-

¹ Nyolevan évvel később, Kézai szerint, *Csaba már Attila hűn király fia* a mondában. Görög császárléánytól született, Legyőzte testvérét, a német Krimhildtől született Aladárt (Ardarich volt ez, a gepid király), de Csabát is legyőzte a haláltalan Detre (berni Dietrich, vagyis veronai Nagy Theoderich keleti gót király, ki Attila halála utáni évben született) és Csaba 15.000 hűnnal nagyatyjához menekült Görögországba. Öregatyja marasztalta, de Csaba csak 13 évig maradt, aztán visszament Szeitiába, hol kovarezni feleségétől született fia, Ed és Edemér ősei lettek Aba magyar királynak. Csaba királyfi *sicambriai csatájából*, (mely Anonymus Budváránál és töle délre a Duna mentén folyt le, a mai Óbudától lefelé), *más 3000 hűnn Csiglamezejére* menekült, s mivel félt a nyugati népek várállan támadásától, azért bement *Erdőcélbe* és a hűnn nevet átváltoztatta *székölhyre* (zekul, zakul). Mikor a soká élő Csaba biztatására a magyarok megjelentek honfoglalásra, a székelyek eléjük mentek Ruténiába és részt vettek Pannónia visszahódításában, de részt nem Pannónia síkján nyertek, hanem a határszél hegyeiben az oláhokkal s ezek betűit használják. A székelyek azt hitték, hogy Csaba Görögországban veszett. Azért a népnél még (Kézai korában 1283 körül) közmondásos ez a kívánság: „*Akkor térj vissza, mikor Csaba Görögországból!*”

² R. Horváth J. id. m. nyomún 84., 85. l.

ugyan megpihentek s kellő biztosítás nélkül étkezéshez fogtak. A magyar vezérek elérkezettnek látták a pillanatot: az olasz táboron alul és felül átküldték a folyón a magyar sereg két szárnyát, a derékhaddal is átkeltek s egyszerre három oldalról fogták körül a meglepett olasz tábort. 20,000 olasz vérzett el Liutprand szerint. A magyarok aztán ott teleltek, bekalandozták Lombardiát, sőt a szigeti Velencét is megtámadták tömlőkön, lóháton. Végre Berengar nagy pénzáldozattal hazatérésre bírta őket (900).

Nagy Károly avar háborújához hasonló *bajor hadjárat* tette próbára a magyar honfoglalást 907-ben. Árpád haláláról még nem tudtak a bajorok, mikor elhatározták a támadást. Juniusban indultak el mintegy 100,000-en. Ekkora seregnek tíz kilométer megtételére kell egy nap. *Pozsonyig* húsz nap. Aventinus humanista itt említi az útkezelést. Bánhida a hagyomány szerint szlávokkal vívott csata helye volt, odáig a bajor seregnek harminchárom napba került volna a fölvonulás, de ekkora seregnek egyetlen úton nem lehetett haladnia és Bánhida a Vértések kijáratánál a mindig támadó magyar lovas sereg számára sem alkalmas esatatór. A bajor nagy hadsereg vezérei: a Duna balpartján Liutpold bajor hereceg, a jobbpartján Ditmár salzburgi érsek, a dunai hajókon pedig Sighart hereceg. Gyermek Lajos király (899–911) a tartalékkal Ennsburgban maradt. Augusztus 8-án a magyar sereg megtámadta a jobbparti bajor hadoszlopot. Egész nap, egész éjjel fárasztotta a sáncai közé szorult ellenséget, mely másnap már alig védekezett s a magyarok támadásának teljesen áldozatul esett. Éjjel a magyar lovas sereg átúsztatott a Dunán s hajnalban, aug. 10-én megsemmisítette a bajor balparti csapatot. A köv. napon szétverték a magyarok a hajóhadat fedező parti csapatokat s hatalmukba ejlették a kikötött hajóhadat. Sighart hereceg futással menekült *Ennsburgba*. A magyar sereg nyomában volt s ráakadt a királyi tartalékseregre. Ezt színelvű futással maga után esaltta s az erdőkből előtörő tartalékaival a magyar sereg visszafordulva nagyrészt elpusztította. A megmaradt kis rész Gyermek Lajossal Passaubá futott. „Oly szerencsétlenség volt ez, amelyhez fogható nincs a bajorok egész történetében”, mondja Rieser. A bajor annalesek és krónológok e mepekra sok főpapot, apátot és urat jeleznek az elesettek közt.

A német birodalmi tanács új hadjáratot határozott. *Augsburgnál* gyülekeztek a német hadak 910 június elején.

Hirtelen ott teremnek a magyarok s jún. 12-én a német sereget teljesen szétverik, aztán a Rajnáig dúlnak és Lajos királyt adófizetésre kényszerítik. Öttingennél azonban, az Inn folyónál, vereséget szenvedtek (913).

Kedélyességökről s nagy katonai fegyelmezettségökről tanúskodik a 926. évi *st. galleni kaland*. Mialatt a monostorban ettek, ittak, daloltak, táncoltak, dévajkodtak, azalatt előőrseik kikémlelték a vidéket. Egyszerre kürtjel hangzik, mert a kémek kis várra akadtak az apát fegyvereseivel megszállva. A magyarok „hihetetlen gyorsasággal, mint szokták”, csatarendbe állottak. Mikor hallották, hogy a várhoz nehéz hozzáférni, tovább indultak. Már sötétedett, folygyújtottak tehát néhány házat s ennek világánál elvonultak Konstanz felé. Mikor a st-galleniek az utócsapat néhány emberét levágták s egyet elfogtak, az utócsapat kürtjelére a magyar főcsapat gyorsan nyílt térséget keresett, hadirendbe állt, szekeret, podgyászt körbe állított. De az ellenség nem mutatkozott. Leheveredtek hát a fűre, öröket állítottak, időgáltak, elaludtak. Ahol nem vigyáztak, ott a föld népe rajtuk ütött s a Rajnába szorította őket.

A Werlaon szász várnál 924-ben kötött kilencévi fegyverszünetet, melyért visszakaptak egy foglyul esett vezért, becsületesen megtartották a magyarok. Mikor újra megjelentek Szászországban, Henrik király újonnan szervezett és begyakorolt ministerialis lovasságával zárt rendben fogadta őket *Riade falunál*, az Unstrut folyónál (933 márc. 15). A nyilazás, taktikai hátrálás nem használt, erre a magyarok csakhamar elhagyták a csatateret s így veszteségök nagy nem lehetett. De nyílt csatát vesztek s megtört a félelem, a legyőzhetetlenségökből való hit.

Az *augsburgi második csata* fordulatot jelentett (955 aug. 10.), mert politikai és katonai hiba történt itt s hiányzott az erős összetartó kéz. Henrik bajor herceg Ottó király ellen segítségül hívta a magyarokat az előző évben. Ezek meg is jelentek, de részekre szakadtak és Belgiumig kalandoztak, miközben Ottó fiát, vejét, öccsét megbékítette vagy letörte s erős birodalmi sereggel várta a magyarok új nagy támadását. Ottó valami 20.000 főnyi sereggel vonult föl nyolc legióban: az első három bajor, a negyedik frank, élén Konrád herceg, az ötödik legio a törzsek válogatott vitézeiből állott Ottó királlyal, a hatodik és hetedik sváb, az utolsó esch volt a podgyással. A magyarok átúsztatva a Lech folyón a fő-

tartalékot az ellenség hátába küldték, de a vitéz Konrád e támadást elhárította, a német fősereg pedig áttörve a magyar harcvonalat erőiesen üldözte. A Lech és Wertach folyók közt levő félsziget nem volt kedvező esatater. A magyarok visszavonulását a föllázadt nép is akadályozta. Elpusztult a magyar sereg nagy része. Lél és Bules vezérek fogságba s akasztófára kerültek. Botond állítólag ekkor a Majna vidékén kalandozott és 20,000 fogoly felkoncolásával állott boszút.

Ezután *megszűntek a kalandozások* Német és Olaszország felé. Addig elérték a célt, a megfélemlítést. A modenaiak így imádkoztak védőszentjükhöz: „Ab Ungarorum nos defendas inculis!” A lechfeldi csata kijózanítólag hatott. Gyésza fejedelem és Szent István csak ezután fejleszthették ki a frank-szláv eredetű szolgai várőrhadból, mely a honfoglalás óta a munkás szolgák gazdasági rendjét tartotta fenn, az ország védőrendszerét s illeszthették be a magyar nemzetet a keresztény európai nemzetek sorába.

Ami a *diplomáciát* illeti, a honfoglalás végén látjuk, hogy a bajor nagyok egyességre léptek a magyarokkal, hogy pannoniai alattvalóikat nem bántják s ezért vászonruhákat adtak, a magyarok pedig kettévágott farkasra, kutyára esküdtek (899). Egy ízben a bajorok lakomára hívtak egy magyar vezért, Chussolt, s megölték őt társaival együtt (904). A lombardok a brentai csata előtt azzal utasították el a magyarok békeajánlatát, hogy dögkutyákkal nem alkudoznak. A szláv dalemincok Ottótól szorongva behívtak egy magyar csapatot a szászfold pusztítására s mikor egy másik magyar csapat is megjelent, ez szemrehányást tett, hogy nem őket hívták meg. A rindei csata előtt azonban a dalemincok már visszautasították a magyar szövetségajánlatot azzal, hogy kövér kutyát küldtek nekik (932). A magyarok több éven át *vendégül* látták a hozzájuk menekült Arnulf bajor herceget s később is kímélték országát. *Megbízható*

¹ Később mondában az írnokok és krónikások azt beszélték, hogy csak hét magyar maradt kiknek a németek levágtak felet s így bosszút tettek haza, itthon házról-házra járva kéréseket és énekeket mondogattak s a hét magyar vezérről. Ugyanígy követték az énekes gyűjtők, főleg vízkereszt körül és regös-énekeket regélték. Voltak azán külön regös és ígrie nevű városztályok a katonák és vezérek mulattatására. Végül a megvesonkított hét magyar módjára jártak énekelve s kövélve 1200-tól kezdve az esztendő Sz. László-határára szegények lakot a tenyeket és mondákat a krónikák 1280 táján már összekeverték.

szövetségesei voltak Berengár olasz királynak vetélytársai ellen (921—24). Híven megtartották a werlaoni kilencéves fegyverszünetet s a bizanciak öt-ötéves fegyverszüneteit (943, 948, 953). Mikor a császár biztatta követséggel a turkokat, hogy támadják meg a besenyőket s vegyék vissza Etelközt, a turkok erről hallani sem akartak, mert — úgymond — „nem bírunk velök, nagy a földjük, számos a népük.” Konstantinosz császár 948-ban vendégeiként látta magánál Árpád unokája Tevel fiát Termást és Turkia harmadik fejedelmét, karchaszát Bulesot; s ez utóbbi keresztény hitre tért, a császártól ajándékokat, patricius címet nyert. Megtért ott Gyila turk fejedelem is talán 953-ban és Turkia püspökévé szenteltette a konstantinápolyi patriarchával Hierotheosz szerzetest, ki itt térített, Gyila pedig rabokat váltott ki és bocsátott haza, hű maradt a kereszténységhez. Ellenben „Buleszodesz széttépte az Istennel kötött szerződést s gyakran harcolt övéivel a rómaiak ellen. De midőn ugyanezt tette a frankokkal szemben is, Ottó király fogságába jutott és bitófára akasztatott.”

Legfontosabb diplomaciai *tény* e korban a *quedlinburgi követség*. Gyésza mindjárt uralma kezdetén, 973 elején tizenkét magyar főembert küldött husvétra az öreg Nagy Ottó udvarába, hol akkor görög, bolgár, orosz és dán követek is tisztelegtek. E követség eredménye lett az, hogy német hit-hirdetők jöttek Magyarországba. Tíz évvel utóbb Gyésza fejedelem Civakodó II. Henrik bajor herceget segítette II. Ottó ellen s a császárpárti Pilgrin passauai püspök jószágait 985-ben magyarok pusztították. Ujabb tíz év múlva Henrik nőül adta leányát Gizlát a magyar fejedelem fiának. E *házasság* volt Gyésza diplomáciájának a betetőzése. Békéltető hatása letükröződött a Nibelungenliedben is, melyet ekkoriban foglalták írásba Pilgrin passauai püspök udvarában, ki szeretett volna a magyarok érseke lenni.

Ösi hit és művelődés. Az ujgurok vallása animizmus-sal rokon *samanizmus*, vagyis a holtak szellemében és táltosok varázsló, jósló tehetségében való hit. Az ujgurok samán papjait *kám*-oknak nevezték, kiknek hitök szerint hatalmuk van a szellemek igézésére, s a vadállatok, kutyák, lovak, madarak stb. hangjából, gyermekek sírásából való jóslásra. Ily jóslásokkal idézték elő az ujgurok kiköltözését Kr. u. 93 táján. Kínai források szerint a *hjungnu* fejedelmet *cengli-khutunak*, ég-fiának nevezték; örmény írók szerint

a hunnok istenét *langri-atának*, ég-atyának mondták. Török-tatár nyelven cengli, tengri ugyanaz, mint a Kr. e. 5000 körül élt Eufrát-melléki szumerek nyelvén a *díngira* = ég, isten; *ata* pedig = atya; *khutu* a mandsu-mongol nyelven fiút jelentett. A hunugorokra gyakorolt zend perzsa vallási hatás nyomait láthatjuk a magyar *déva* (daéva), *manó*, *isten* (izdan), *ármány* (Ahriman) stb. szavakban. A hunnoknál és avaroknál meg volt a szeita *kardtisztelet*, a jóslások, az eskü. A nagy marnei csata előtt a hunn *varázslók* botjukkal a holtak szellemét idézgették, török dervis-módra forogva, kimérülve, tajtékozó szájjal estek össze, a jósok pedig tűz fölé tartott juh-lapoekaesontok repedéseiből jövőndöltek. Baján avar khagán kardját az égnek tartva *esküdött* az égre, villámra, hegyekre, erdőre, vízre. Egyik papja görögösen írva *bokolabrasz* s törökül bököler annyi, mint bűbájos. Dsajháni a *tűzimádást* említi a madsarok vallásaként. Ősi magyar szó az *ördög*. Hamuban jósoltak (Sz. Istv. II. 32. törv.) Kutaknál, forrásoknál, fáknál, köveknél *áldoztak* egyesek még 1090 körül is (Sz. László I. 22. törv.). Ennek emlékei az oklevelekben emlegetett *áldókút*, *ügyfa*, *egykő*, *bálvány*. Az ügy, egy, „üd, id” annyi mint „szent” e szavakban: *idnap*, üdnap, ünnap, ünnep; *üdeni* vagy ülni ünnepet, *üdrez*, *egyház*, stb. Török eredetű szavak a *boszorkány*, *bűbáj*, (varázs)ige (igézés). A bálványt bódítószerekkel, forgótáncsal iparkodtak megnyerni s ennek hatása önmagukon a *réülés* vagy *révülés* (extasis a keresztény irodalomban). Lóhúst ettek a pogányságra visszatérő magyarok, Anonymus szerint a honfoglalók *igen kövér lovat* áldoztak s áldozatuk az *áldamas* (victima) s ezután következett a lakoma (convivium), melyeken eiterák és sípok édes hangjai s énekek gyönyörködtették a harcosokat. A fehérló-áldozat perzsa szokás. Megvolt a lóáldozat a germánoknál és szlávoknál is a lóhúsevással együtt, s ezt a római egyház tiltotta el a pogány áldozatok emléke miatt. A samanizmus jellemzői a táltosok, varázslók, *javasasszonyok*, aminőket Váta fia János pogány lázadásakor említene a krónikák.

Temetés, ipar, művészet. Vallási szokás minden népnél a temetés. A távolban elhunytakat, mert sírjukat nem gondolhatták, *elégették*, mint a st. galleni kalandozáskor. Idehaza *loras-sírok* mutatják, hogy a szállásán eltemetett harcos fölé vagy mellé odatették a torán feláldozott és sültén megevett lovának a fejét, lábszárcsontjait és patált. Némely-

kor mintha ráültették volna a vitézi paripájára, de ilyenkor is hiányoztak a ló bordái és hátgerince. Betették a sírba a zablát, kengyelvasakat, lószerszámot, kardot, nyilat, kopját stb. vadász mellé a kutyáját. A nővel eltemették ékszereit, sőt kengyelvasát is ló nélkül. A holtat testhez simuló kézzel, keletnek néző arccal helyezték a másfél méter mély sírba, melyet olykor agyaggal kitapasztottak. Csak két helyen volt a csontváz alatt korhadásos réteg, mintha deszkán feküdt volna. A pusztai föld takarta a testet ruhástul. A honfoglalás és kalandozások korabeli archaeologiai, ipari és művészeti maradványokat a lovas-sírok feltárásának köszönhetjük. A kort jelzik a szasszanida dirhemek, melyek a görög drachma és római denárius rokonai (4,36, 4,55 gr. ezüst = 80 jó fillér, vagy 1 franc), továbbá a pontos időhatározó német, francia, olasz egykorú *pénzek*. Nemesak a Dunántúl vannak honfoglaló lovas sírok, hanem Beregtől Nógrádig is a hódítás útján, továbbá Csongrádtól lefelé a Tisza két partvidékén, valamint Szaboles és Bihar közt meg Erdélyben. A sírok *szórványosak*. Öltözetül *vászon és nemez* került elő, selyem bizonytalan. *Bőr* a eszima s a prémes ruha, szíjjak, melyeket ezüstpitykék, csontlemezek *díszítettek*, valamint a kardhüvelyt, puzdrát és nyeret. Drágakő ritka, gyakoribb az üveggyöngy; kauri kagyló is csüng le olykor a lószerszámról. Az arany nem változott el, az ezüst szürkés, bronz és sárgaréz (kardellenző) ritka. Sok vas túlélte a pusztulást (kard, nyílhegy, gerely, fokos vagy esákány, kengyel, zabla). Paizs nem maradt, valamint íjj sem, elkorhadt. A későbbi magyar paizs vászonnal borított falemez. Sodronying, vassisak nem maradt. *Kardjuk* a leg-tökéletesebb könnyű lovassági fegyver: 80 cm. hosszú, 4 cm. széles, markolata 10 cm. hosszú, ellenzője 14 cm: könnyű, egyélű, keskeny ruganyos acél, gyöngén görbülő, melynek tengelyére a markolat ferdén áll. Szolván görbe kard mellett volt egyenes kard is avar ellenzővel, tengellyel egyirányú markolattal. Olykor a kard hegye kétélű, szúrásra is alkalmas. Háta hosszában véresatorna fut végig. Legdíszebb a tareali kard: növénydiszes ezüstlemezekkel, aranyozva. Délen, nyugaton a népek egyenes kardot használtak. Másik jellemző lelet e sírokban a *nyílhegy*, több darab a csipő táján, a tegez, helyén, esüccsal fölfelé, rombusz-alakban. A kovácsoknak sok dolgot adott a tömérdek nyílhegy készítése szabadkézzel. Készítőjük ősi nevét nem

ismerjük, kiszorította a tót „kovács” (= verő, kalapáló). Jellemző még a *kengyel*. A vaskengyel nagy fölényt adott az avarságnak a kengyeltelen európaiakkal szemben. A magyarok fölénye az avarral szemben a kardja, de kengyele kezdetlegesebb, vásban utánozza a szíjjkengyelt (tojásdad, talpszélein lehajló) s az egy pár nem nagyon egyenlő. Az avar *zabla* hajlott szárú, a magyar zabla vagy esikőzabla (karikában végződő két középrúd) vagy oldalrudas zabla (a szárai hajlott v. gömbös végűek). Az elkorhadt nyeregbe következtethetünk az alföldi betyárnyeregből (nincs vánkosa) s a pusztázó nyeregből (puhán bőrozve, faszerkezeten fekete bárányprémmel, faragásos favégekkel). Sarkantyú és lópatkó nem maradt, noha az előbbi már a kelták is használták.

A *disztítőművészet* (ornamentika) általában az állat- és növényvilágból mintáz, de mértani alakokkal vegyesen és szabályosan stilizálva a jellemző vonásokat, egyszersmind jelképes jelentéssel, hüvös szerűl használja a disztárgyakat. A honfoglaló lovas sírokból a disztárgyak három főcsoportja kerül elő: a mikénei *polip szívalakja*, mely teremtest jelképez, ugyanígy a szemita-bizancei *istenfa* s e kettő központ körül elhelyezve, mint *rosetta*. Soknak előképe a *páratoll*, de a kétszemes szívalak nem ebből ered. A szívalakú dísz erősen stilizálva gyakori a 226—636 közti szasszanida perzsa és VI—XI. századi bizancei díszítésekben. Ezek és a mikénei ornamentika polipja közt az ősmagyar esüngők egyszerűbb szívalakja adja meg az átmenetet. Az ősmagyar ornamentika motívumait ruhákra s a faépületek, tárgyak díszítésére is alkalmazzák. Ily díszítésük lehettek Attila és főembereinek fapalotái és kerítései s a honfoglaló magyarok sátorfái, szekér, járom, bór, szűr készletei. A nehéz székelykapu nem jöhetett velük fátlan vidékről, de a meglevő magyar díszítőmotívumokat felhasználták a fás vidékre telepített székelyek mező, gyepű- és házkapuk ékesítésére. Érdekes, hogy a székelykapu mása előfordul német- és bolgárföldön is.

Pogány hagyományok. A halotti toron föláldozott, megevelt és esontjaiban urával eltemetett ló a *keresztény*

¹ Huszka József: Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez (Századok, 1892. 537—49. l.), Magyar ornamentika, Budapest, 1898. Az isten fa (Magy. mérnök- és építőszegyleti Közlöny, 1908. 1910). Györffy István: A fekete-körös-völgyi magyarság települése (Földr. Közlemények 1913, különnyomat 100 l.).

időkben élve marad, *élve lesz áldozat* megholt ura lelki üdvösségeért, mikor az elhunyt nemes lovagot paripája a korporsó után menve elkiséri a templomba s ott Isten egyházáé lesz vagy helyette pénzt adnak az egyháznak.¹⁾ Pogány ráolvasások egyik maradványa a XVI. századi Bornemiszsánál: „*Föld édesanya!* te neked mondom először: ennek a torkába erős *torokgyík* ereszkedett... oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson!” Pannoniai *Mithra-tiszteletből* öröklődött máig a dunántúli *regölés*. Téli napfordulat idején ujévi kalenda és gyűjtés, kéregetés, kollekta mint *kolenda* összevegyül a Vízöntő csillagképben fölkelő ujévi s vízkeresztli Nap-tisztelettel, mikor a sebes folyóvízben gázoló *csodafiú szarvast* éneklik és samán-papok módjára jósolnak, kívánnak a gazdának bő termést, összerereglik a szerelmes párokat s az ének szakaszai végén dobbal, láncos bottal zajt ütnek az isteni réjülés, rémülés, önkívületi állapot jelzésére. Az ének refrainje: „Hej regülejtem” ebből: „hej regő rejtem” vagyis „hej ének bűvölöm!”²⁾ A pogány énekeket a honfoglaláskor Pannoniában talált és magyar várörökként tovább élő frank-szláv eredetű *igricek*, *regösök* és magyar *diákok* folytatták a keresztény időkben is. Énekeikben új tárgyat kaptak a hunn-avar-magyar mondákban, belevegyítve a pannoniai germán, szláv stb. népek hagyományait Attiláról, az avar-frank harcokról, Szvatoplukról. Az énekesek ajkán élő mondák és regölések, kolendák, misztériumok pótolták az *irodalmat*.

Írás, rovás. Az *ír*, *betű* szavak török eredetűek, a *rovás* finn-vogul szó. Az írás legősibb módja a turániakkal rokon babiloni szumerek képirása, ékírása. Egyszerűsítve, fapalcákra róva jött létre a feneciai rovásírás, egyenes bevágásokkal, jobbról balfelé. A jegyek idővel tört, görbülő vonásokkal is bővültek. A rövid hasáb vagy henger forgatásával jött létre a görögöktől búsztrofédonnak nevezett, szántó ökrök fordulásához hasonló „barázdoló írás.” Tinta és nádtoll számára, hogy az írás el ne kenődjék és jobban látható legyen, létrejött a görög és etruszk balról-jobbra haladó írás, gömbölyűbb, gyorsabb betűkkel, melyek kiszorították a rovás-írást,

¹ 1383-ból maradt erre adat egy oklevélben. Békésmegyei Oklevéltár I. 33. l.

² Sebestyén Gyula: A pogánykori költészet emlékei (Beöthy: A magy. irod. története. I. 1906. 35—56. l.). Regös énekek. A regösök (Magy. népköltészeti gyűjtemény. IV., V. köt.).

csak az unciális nagy betűkben hagyták meg. A keleti ó-törökök megtartották a feníciai rovásírást, a nyugati ó-törökök pedig a görögös rovásírást, mely a germánoknál runa néven terjedt el. A kétféle rovásírás összevegyült az ujjur törököknél 700 körüli kőbe rovott felírataikon az Orkhon és Jeniszei folyók közt. Elhhez leghasonlóbb a magyar-székely rovásírás, mely legtovább élt a székelyeknél.¹) A magyarságnál csak számrovások és tulajdonjegyrovások ismertek pásztoroknál, favágóknál, kőfaragóknál, sóbányászoknál, régi adószedőknél, falubíráknál stb. A török *biti*, *bitig* annyi mint írni, írás. A finn-rokon nyelvekben *rako*, genitivusa *raron* annyi mint hasítás. A székely-esámgó kétsoros rovás a vogul-osztjákokéhoz hasonló, s ural-altáji népeknél sehol sem fordul elő. Az egyszerű és páros (hasított) számrovás szokása és neve a székely-magyar néptől jutott el a szomszéd népekhez: neve a horvát-vend és tót-őseknél nyelvben rovas, ruténul ravas, újjörögül ravasi (írva rabasi), szerb-bolgár nyelven rabos, délnémet nyelven rabusch, rabisch, oláhul rebus, revas. A kalandozó magyarság számrovásokkal jegyezte foglyait, marháit, s tulajdonjegyeit ráróttá nyílaira, hogy sorsot húzhasson legelő- és földosztásnál vagy a tőle elejtett vadat fölismerhesse. Később *kés* (entellus) a tizedsedő és adószedő terület, *rorás* (dica) az adó, másképpen *ravatal*, melyet a ravók róttak portánkint.

Nyelv, ősfoglalkozások. A magyar nyelv alapanyaga és szerkezete már 1000 körül *finn-vogul*, *Hangtani egyezések*: a magyar f-nek a rokon nyelvekben p felel meg, a mélyhangú szavak kezdő h-jának k, eh pl. fél-pel, fő-pe; hal-kal, kala, ehul. *Alaktani egyezések*: kel, kelt; vogul kel, kelt, osztják kil, kilt. *Szóegyezések* az őseredeti egyszerű fogalmak nevében: számnemekben, testrészek, családtagok, természet jelenségek, kezdetleges események nevében, igékben, pl. vogul *számmerek*: két, ehurem, nyele, et, chat, szet, nyol; húsz, etpen, chatpen, szát (2—8, 20, 50, 60, 100). Ősi finn-urali szavak a *hal*, *íjj*, *idég*, *nyíl*, az ősfoglalkozás számai, Halfogó horog a finn-lap *ág*, rekaszterek halfogás

¹ Kézai kezdi említeni a székely írást, mint oláh betűket (1283-tan). Kétszáz és mulva *Thuróczy* krónikája mondja meg, hogy ez a fapálcákra van róva. *Telegdi János* Rudimenta priscæ Hunnorum linguae c. könyve 1598-ban a székely rovásírás 32 jegyet megismerteti. 1501-ből való a csíkszentmihályi oratórium felirata és 1668-ból az énlakai unitárius templomi felirat, amaz róva, ez rovásjegyekkel festve. (*Sebestyen Gyula*: Rovás és rovásírás. 1909.)

nál a *fal* és *vész* (vejsze), mely mint nádfal a vízfénékhez van erősítve s nem helyezhető át, mint a fonálból vagy vesszőből font varsa. Finn-uráli eredetű a *fene* (kutya, eb), a *juh*; *eme* (származéka a magyar emse) és *ünő* (borjú), amaz a nöstény, ez a fiatal állatok neve; *vaj* a bárminő zsiradék; *szőre* volt még a juhnak is; ismerték a finn-uráliak a *méhet* és *mézet*, a föld ásványaiból az *ezüst*, *ólom* vagy *ón* és a *vas* nevet, mely utóbbi vörösrezt jelentett; *főztek*, *fontak*, *varrtak*, *fazekat* is használtak; *ár*-ral és ideggel varrták össze az állatbőröket. — Vogul-osztják eredetű a *háló*, *hajó*, (= csónak), a *tegez*, *ló*, mely *kétfű*, háromfű, ha két-hároméves. A vogul-osztják rokonság is ismeri a kalandozásokkal szerzett *árja* hatást e szavakban: *tehén* (= nöstény állat, mint a finn-uráli eme), *sör*, *arany*, a későbbi *vas*, *nemez*, *kard*, *vért*, *had*, *vár*, *vásár*. Valamely kankázusi néptől ered a *réz*.

A vogul-féle anyanyelvbe századok alatt beolvadt a hunn-ugor = ungar, magyar, *turk* uralkodó nép nyelve és sok eredeti egyszerűbb szavát elfelejtette, kicserélte, de megtartotta az ó-törökségből a következő szavait: *gyalom*, az állóvizekben száz méterre is elnyúló, közepén zsákkal ellátott kerítő háló; a *tör*, mint vadászó szerszám; az állattenyésztés szavai: *bika*, borjú, tinó, ökör; *disznó*, ártány; *kos*, toklyó, ürü; *kecske*, olló (gödölye); *tyúk*, csibe; a *vaj*, mint tej zsiradéka, a köpü, iró, turó, sajt, *gyapju* mint juh szőre; a földművelés török szavai: *buza*, árpa, tarló (= szántóföld), eke, sarló, aratni, kepe, szérü, szórni, ocsu; *örni* (örölni), dara, szapu (= mérő, ürmérték); *boglya*, *kender*, csepü, tiló, orsó: *szőlő*, szűrni, bor, seprő, csiger; *komló*, *gyümölcs*, alma, körte, *borsó*. Az ipar terén török eredetű a *vászon*, *bársony* (= selyem), a *köponyeg*, *szücs*, ács; kereskedő a *szatócs*, gyűrű, gyöngy, tiükör.¹

Középf Frank eredetűek a magyar nyelv régi német jövevényszavai: a *lencse*, rozmaring, kömény; bitang, kóbor, esődör, gúnár, fogoly; esűr, létra, lőcs, löre, rét, zsup, csapol, szörpöl, morzsol; prém, pendely, gyoles, zsinór, kohó, pöröly, hárd, fegyver, gerely, kolomp; boglár, zománc, torony, vakol; font, komp; frigy, ostrom, cél, példa: kócos, lompos, döllyfös, dőre, dureás, zsémbes, mormol, hódol.²

¹ V. Ö. Szinnyei József a Csánki-féle Árpád és az Árpádok c. dísmű 34—38. l. Szerinte bolgár török nép olvadt be a finn-„ugor“ magyarságba.

² Melich János, Akad. Értek. Nyelvtud. oszt. XVII. 4. 45—46. l. 1900

Szláv jövevényszavak: a *medve*, *vidra*, *maeska*, *bárány*; a *bükk*, *rekettye*, *széna*, *kasza*, *petrence*; *szántó*, *iga*, *járom*, *borona*, *rozs*, *gabona*, *kalász*, *asztag*, *szalma*; *gereben*, *mák*, *répa*; *abrak*; *eszterhaj*, *oszlop*, *pítvar*, *ajtó*, *ablak*, *konyha*, *kémény*, *garádies*, *pince*.¹

Családi viszonyok, lakás, ruha, étkezés. Finn-uráli szavak az *ős* (is-emük) eredetileg atya, továbbá az *atyanya*, *férj-nő*, *vő-meny*, *ip(a)-nap(a)*, *ágy*, *árva*, *atyval* (mostoha atya). A kétszáznál több ó-török eredetű magyar szó közt csupán az *iker* tartozik a családi viszonyokhoz. A jövevényszavak nem csupán hiányt pótolnak, hanem már meglevő szavakat is kiszorítanak: a magyarnak már megvolt a *süre* és *rére*, mikor helyettük elfogadta a német *sö-gort* s a tót *mostohát*. A *vőlegény* mint vevő megbízottja a *vőfél* megvette rokonaitól az *eladóleányt* vagy elrabolta. A leányvételről Gardézi ad egykorú hírt, melyből látjuk, hogy a család vagyona prémekben és selyem szövetekben volt ingóságul összegyűjtve a marhán, pénzen, házi fölsze-relesen, szőnyegeken kívül.

A ház árja eredetű a finn rokonságban is. Ibn Rosztéh szerint a turk madsarok sátrakban laktak. A *sátor* török. Finn-uráli eredetű az *úgy*, török a *bölcső* és *szék*, mely padot is jelentett. Több sátor tett egy *falut*. Freisingi Ottó még 1147-ben is úgy látta, hogy a magyarok lakása többnyire nádból, ritkán fából, még ritkábban kőből van s a nyarat és őszt sátrakban töltik. Anonymus felszázaddal utóbb a saját korabeli szokásból következtetve írta, hogy Árpád és főemberei kunyhókat építettek (tuguria) plihenésre. Szinhal-mon pedig a vezér szünára leveles színt építettek (foliata). Sőt Kézai is úgy tudta, hogy őseink vizek mellett szerettek sátorozni. De télre bizony elfoglalták a főemberek a honfoglaláskor itt talált frank civitasok (várak) vagy szláv grádok és a curtisok palatinumait, vagy akár a szlávok egyszerűbb boronaházait használták föl lakásul és lakásépítéshez min-tául. Már előbb is ismertek oly díszes, faragásos fapalotá-kat, aminekben Attila és főemberei laktak. Konstantinusz a magyarok tábori fűrdőjét mintaszerűnek tartotta: „Tartozik a táborrendező vinni (a császár számára) türk fürdőt azaz szelta esergút, bőr medencével.” A *székely* háza eredetileg fából épült, de építésmódjára hatást gyakoroltak a szászok

¹ Borovszky Samu: A honfoglalás tört. 1894. 76-78. Pauler Gy.: A magyar nyelv tört. Szent Istvánig. 1900. 95.-96. l.

is a fában gazdag vidéken: itt tehát honfoglaláskori lakásviszonyokra már nem következtethetünk.

A magyarok honfoglaláskori viseletére nincsenek maradványok a lovas sírokban. A pécsi bazilika domborművei s a hainburgi Attila-szobor magyarokról mintázva arra engednek következtetni, hogy a magyarok térdigérő ujjas fehér vászon *ing*-féle ruhát viseltek, fölötte ujjatlan, csupán nyakuál nyitott, alul esipkézett, térdigérő, színes kelméből készült bő mellényt, *zubbonyt* hordtak, mint a szarmata jazigok Traianus oszlopán. Combíg érő ujjas felöltő a *kabadion*, amelyben a turk előkelők Konstantinosz császár kivánságára udvari ebédjén megjelentek. Ez az atilla elődje. A mente őse pedig a *mandyae*, melyet a bizanci udvarbeliek turkoktól vettek át: elül nyitott, esipőig érő, testhez simuló, félvállra is vehető. Egyszerű népies birka-bőr ruha, térdig érő, ujjatlan, kifordított szőrű a *guba* (nemezből való mása a *szűr*, bevarrt ujjal, szögletes gallérral), befordított szőrű, bokáig érő a *suba*, ujjas a *bunda*. Egyéb ősi ruhák a *nadrág*, *gatya*, a pitykés és csattos *öv*, a bizanciaktól is utánzott turk *csizma*, hegyes fölhajló orral, sarok nélkül. A *süreg*: karimátlan báránybőr a magyaré, nyakvédő a szeitáé, nemez pörgekalaphoz hasonló az oroszországi esészetartó kún szobroké. A magyarok három *üstökön* kívül a hajukat rövidre nyírták (avarok, Váta pogányai), csupán *bajszot* hagytak, szakállat nem (kúnok). A turáni nők ábrázolásában jellemző a két ing: az egyik bokáig, a felső térdig ér. Ezen felül ők is védekeztek a hideg ellen mentével vagy subával.

Ami az *étkezést* illeti. Gardézi említi a halászás kedvelését, szerették a vadászást, tehát a vadhúst is. Leo szerint sok ló és szarvasmarha követte a turkokat teherhordás és élelem, ital szolgáltatása végett. A st. galleni kaland mutatja evésök, ivásuk, *mulatozásuk* módját. Itt nincs nyoma a vérivásnak, szívevésnek s a nyershúsevésnek. Áldozatból maradt, tűzből kivett húst rágtak le a csontokról, melyeket egymáshoz dobáltak. Bort ittak, daloltak, táncoltak.

Leo császártól tudjuk, hogy a magyar turkok hadifegyelme szigorú. Főbíráik a gyila és harka. A magyar mindenekfölött vitéz és szabadságszerető. A hadjárat, kalandozás olyan neki, mint a vadászat. Lopásra nem szorul, legfőlebb a szálaiz esikót viszi el merészen. Gazdag és pompás szerető e nép, de azért harera, időviszontagságok elviselésére

edzett. Idegennel szemben óvatos, szerződéskor bizalmatlan, alkudozásban állhatatlan, de ígéréteit állja. Ontudatos, értelmes a hadművészetben. Meggyerő a viselkedése, úgy hogy a morvák, dunántúli és tiszai tótok hamar megbarátkoztak és belovadtak. Államférfiúi bölcsesség, mely megszemélyesítői Árpád, Gyésza és nagy fia, kik világosan és határozottan vonták le a nagy helyzetek következményeit.

Az ősművelődés korának forrásai. A *történetelőtti kor* forrásai az archeologiai leletek, ásatások eredményei barlangokban, sírokban, halmozatokban, vízmosásokban. E leletek szakszerű leírását, képeit és értelmezését, feldolgozásait megtaláljuk a budapesti és kolozsvári múzeumok Archeologiai Értesítőjében, Közleményeiben, s szaktudósok műveiben; ilyenek: Desjardins-Rómer: Felíratos emlékek a M. N. Múzeumból (1873), Pulszky Ferenc, Hampel József kötetei az ős- és ókorról, a rézkorszakról, bronzkorszakról stb. Fröhlich archeologiai munkája a Szilágyi-fele millenáris tizkötetes Magy. Tört. I. kötetében (1895). Kiesiben említhetjük Darnay Kálmán „Magyarország őskora” c. könyvét (1900). — Az első néprajzi adat a Kárpátok övéen belül a Maris felső folyásánál lakó *agatirzekről* szól *Herodotosznál* (440 k.) Darejosz szeita hadjárata alkalmával (509).

A *római korszak* pannoniai és daciai felíratos emlékeit a berlini Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötete és pótkötetei tették közzé, pl. az Augustus hódításairól szóló kisázsiai angorai *Monumentum Ancyranumot*, melyet a magyar Veranesies fődözött föl a XVI. század közepén szultáni követjárása alkalmával. A városokat s egyéb római, kelta, dák helyneveket megtalálni az Augustus korabeli görög *Strabo* földrajzában, a 2. századi *Ptolemaios* fokhálós térképén, a Constantinoplist is feltüntető 340 koruli *Peutinger*-táblán, mely 22-szer hosszabb mint széles, mert oszlopcsarnok fulárn volt festve s XIII. századi mainzi másolatában maradt reánk, s Peutinger augsburgi humanista birtokából került a bécsi es. múzeumba. A római utak állomásairól értesít az *Itinerarium Antonini* c. utikönyv, mely a Julm. Hereulin leglokat is említi Diocletianus korából s későbbi a Peutinger-táblánál.

Az újgur-hjügnu történet forrásait Thury József ismertette a Századok 1896. 677 stb. lapján a magyarok eredetéről szóló nagy tanulmányában. E szerint a kínai *Csoo-jun phing* 1209-nél a mongol-kínai dívaszta történetében

ír az ujugurok meghódolásáról és régibb történetekről. A perzsa *Dsuvejni* 1257-ig írja meg a mongol khánok történetét s benne az igurok hódolását a saját könyveik szerint. Az 1318-ban meghalt perzsa *Resideddin* nagyvezír mongol khánjainak megbízásából írta meg a mongolok, ujugurok és más törökök történetét szintén régi könyveik nyomán. *Abulgázi* mongol khán Khivában 1664-ig élt és írta meg 18 perzsa, török, ujugur könyv alapján a „Török családfát”.

A *hunnokat* először *Marinus Tyrius* említi 100 körül Kr. u. a Daik (Jaik, Ural) folyónál, *Ptolemaios* félszázaddal utóbb a származa roxolánok és germán basztarnok közt a Fekete-tengernél kalandozókként. *Ammianus Marcellinus* szíriai görög katonatiszt 353—378 közti történelme megmaradt; régibb történelme, Tacitus folytatása Nervától kezdve elveszett. Az utolsó években említi, leírja a hunnokát. A thrák *Priszkosz* rhétornak köszönjük érdekes és részletes leírását Attila udvarának a 448. évi keletrómai követség alkalmával, melyben a rhétor is résztvett. *Sidonius Apollinaris* arvernai (= clermont-ferrandi) püspök 24 költeménye és 9 kötetnyi levelezése közt megtaláljuk Attila 451. évi galliai pusztításainak jellemzését a saját 20. éves korában látottak alapján. *Jordanes* alán származású, rokona az itáliai keleti gót fejedelmeknek s udvari jegyzője, végül krotóni püspök déli Itáliában, 552 táján kivonatolta Cassiodoriusnak, Nagy Theoderich udvari jegyzőjének elveszett munkájából géta (gót) történetét, kiegészítve Marcellinus comes évjegyzeteiből (annales) s a saját tapasztalataiból. A gótokkal kapcsolatban beszél a hunnokról is. Florus nyomán írt még világtörténelmet a teremtetéstől 552-ig. Legjobb kiadása, valamint Sidoniusé, a Monumenta Germaniae Historicában jelent meg.

Az *avarokról* *Prokopiosz* ír, palesztinai Caesareából való görög. Belisarius hadvezér titkos jegyzője, a keletrómai birodalom háborúinak történetírója 395—553-ig. Ktismata címen megírta I. Justinianus építkezéseit. Anekdota címen pedig visszavonta a császárról és nejéről írt dieséreteit. *Theophylaktosz* Szimokatta 620 táján írt az avar esküőről. Bajánról. *Theophanesz* régibb források alapján írt Chronographiát az avarokról is, 800 körül. *Einhard* frank történetíró a fuldai iskolában tanult, aztán Nagy Károly udvarába került, ő vezette az aacheni székesegyház építését s megírta a nagy császár életét „Vita Caroli Magni” címen († 840).

A *turk madsarokról* és eszegelekről¹ etelközi adatokat írt *Dsajhání* khorasszáni vezír 907 előtt „Utak és országok” címmel, miután utazóktól megtudakolta, hogy miképen lehet az egyes országokba bejutni kereskedés, hitelesítés, hódítás céljából. Ez a munka elveszett, de már 913 előtt kiírta adatait *Ibn Roszteh* iszpahani földrajzíró a „Nemes drágaságok” c. könyvébe. A perzsa *Gardézi* v. *Gurdézi* szintén kiírta *Dsajhánit* 1051-ben, bővebben mint az előbbi. Ahol *Ibn Roszteh* madsarokat ír, ott baskirokról szól az örményországi és egyiptomi *Maszudi* (956).

A görög írók is egykorú adatokat nyújtanak a turk-magyarokról. *Georgiosz* Hamartolosz szerzetes, ki magát büünösnek nevezi, krónikát írt a teremtestől 842-ig s turkoi, unnoi, ungroi néven említi a magyarokat 839-ben az alsó Dunánál. Egy logotheta folytatta 948-ig s ugyaneddig átírta *Leo Grammatikosz*, Szt. István kortársa, elbeszélve a turk-bolgár háborút. *Maurikiosz* (582—602) vagy inkább *Heraklios* (610—41) császár írta azt a Taktikát, melynek az avarokra vonatkozó részét *VI. Bölcs Leo* (886—911) három század múlva teljesen az etelközi turkokra alkalmazta „azon alapos tapasztalás” szerint, amelyet mint a magyaroknak szövetséges a bolgárok elleni háborújában szerzett. Hadvezérei számára írta okulásul, tehát igazat kellett írnia. Így csak még értékesebb az a tény, hogy az avar és turk-magyar taktika ugyanaz a hunn-bolgárokéval, úgy hogy ezt sok más nép taktikája közt nem is kell leírnia. A magyar taktika a 18-ik fejezet 39., 41—73. cikkelyeiben van elmondva. *Leo fia, VII. Konstantinosz Porphyrogennetosz* hat éves korában került a trónra nagybátyja, majd *Romanosz* gyámsága alatt, ki leányát vétette el vele. Csak 945—59 közt uralkodhatott. Addig régebbi írókat kivonatolt és új munkákat állított össze, encyclopaediákat, melyek jórészt elvesztek. De megmaradt az „udvari szerktartásokról” írt munkája s „a birodalom kormányzásáról” szóló, melyben tanácsokat ad fiának, *Romanosznak*, ki hét év múlva megmérgeztette. E munkája hiteles adatokat tartott fenn a lebediai s etelközi turkokról, a fejedelemválasztásról, az *Arpad-család* tagjairól, a törzsek nevéről, a főbírákról stb. Hiteles adatokat kapott a

¹ Az etelközi, a honfoglaló és kalandozó magyarokra vonatkozó forrásokat tudományos bevezetésekkel megtaláljuk „A magyar honfoglalás kútforrásai” c. akadémiai kiadású nagy könyvben. Szerkesztői *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor* (1900, 877 l.).

948-ban nála járt turk főemberektől s testőrei közt is voltak turkok, öt évig pedig előkelő turk kezesek éltek udvarában (943—8): viszont az ő követei megfordultak a turkoknál, kazaroknál, besenyőknél stb. Turkok- és kabarokról szól a 38—40. fejezete, ezek előtt és után pedig az avarokról, horvátokról, szerbekről, besenyőkről, majd Morvaországról s a Duna többi országáról.

A nyugati források közt *Hinkmár* rheimst érsek vagy a belga *sithini* évkönyv (Bertiniani) 862-ben említi az ungrok betörését a frank birodalomba. A *Conversio Baguariorum et Carantanorum* 871 körül azt akarja igazolni, hogy Privina és Kozel mosaburgi szláv hercegek is elismerték a salzburgi érsek főpásztori jogát Pannoniában, míg oda nem jött Methodius philosophus, ki a szláv liturgiát hozta be. Száz évvel utóbb Pilgrin passai püspök pannoniai törekvései miatt talán interpolálták. *Nagy Alfréd* angol király (871—901) a sevillai Orosiusnak 401-ig terjedő világtörténeti és földrajzi adatait kiegészítette a saját kora ismereteivel s így tudjuk meg, hogy Morvaországtól és Karinthiától Bulgáriáig van az avar pusztaság.

A *honfoglalás kútfői* közt első a *fuldai évkönyv*, melyet 887—901-ig bajor földön folytattak s Arnulf udvarából nyert hírekkel hitelesen jegyeztettek, szinte évről-évre szólva az ungokról. *Regino* lotharingiai prümi apát 899-ben monostorából elüzve Trierben írt világkrónikát, melyet 908-ban megküldött Gyermek Lajos nevelőjének, az augsburgi püspöknek. A 889. évnél majdnem szóról szóra elmondja a magyarokról azt, amit a 2. századi Justinus írt a szcítákról és parthusokról, vagy a 8. századi Paulus Diaconus a germánokról. De van sok értékes adata, pl. a besenyők (etelközi) támadásáról. Reginot a középkorban sokan ismerték s használták (hersfeldi évkönyvek, reichenauai Hermann, Freisingi Ottho), nálunk Anonymus. Regino folytatója egy trieri szerzetes 967-ig, kinek adatait krónikáink is fölhasználták. A *bajor püspökök levele* IX. János pápához 900 júl.-ban felel arra a morva vádra, hogy pénzzel Italia felé terelik a magyar pogányokat s viszont vádat emelnek, hogy a morvák a magyarokkal pusztítanak és utánozzák viseletüket. E levél XII. századi másolatban maradt fenn Pilgrin passai püspök részére hamisított és interpolált levelekkel együtt, de hiteles.

Magyar kalandozásokról szólnak: *Johannes Diaconus*

velencei krónikája és *Montecasinó* krónikája, Sz. *Udalrich* augsburgi püspök életrajza, a francia *Cambray* püspökeinek története és *Flodoard* rheinsi egyháztörténete 948-ig, annál később 919—65 közt és különösen nevezetesen a *st. galleni krónika* leírása a 926. évi kalandozásról az 1040 k. író IV. Ekehardtól s *Waldram* st. galleni szerzetes verses levele a magyarok pusztításairól. *Liutprand* a paviai langobard udvarban nevelkedett s Berengár követeként járt Konstantinápolyban 949-ben, majd meghasonolva I. Ottó német királyhoz ment, kitől 961-ben megkapta a cremonai püspökséget. „Antapodosis“ (megtorlás) e. munkájában Berengáron és feleségén akar bosszút állni a 886—950. évek történetével, s gyűlöli a magyarokat is (turei, ungri), kiknek előadja a brentai, első augsburgi és „merseburgi“ esatáját, említve az „ördögi huj, huj“ esatakiáltásukat. Megírta Nagy Ottó császár életét is s kigúnyolja a bizanci udvart követségéről írt munkájában. *Widukind* corveyi hencés a szászok történetét írta meg Nagy Ottóig és szól a szászországi magyar betörésekről (906, 924, 933), főleg az augsburgi nagy esatáról.

A szlávok forrásai közt a magyarokra vonatkozólag említhetjük a *Konstantin- és Method-legendát*, melyben a hitterjesztőknek magyarokkal való chersoni és közép-dunai találkozásáról van szó 861 táján, de érdekes a Pannónia és Moravia térítéséről szóló rész is. A keleti szertartású szlávok *Prolog* e. legendás könyvében említve van egy bolgár katona, kit a magyar-bolgár háborúban Sz. György csodája mentett meg. A kijeji Sz. Theodosios-barlangmonostor történeti főljegyzéseiből írta meg *Nesztor* a 850—1110. évek történetét, melyet többen folytattak. Itt a magyarok neve fekete ugor, a kazároké fehér ugor.

Ami a magyar krónikákat illeti, ezeket a hunnok és vezérkori magyarok történetére alig használhatjuk, mert 3—4 századdal későbbiek a magyar honfoglalásnál s az eseményekkel egykorú forrásokat vagy nem ismerték vagy rontott szöveggel használták. Mi tehát inkább az eredeti teljes, ép külföldi szövegeket keressük föl. Krónikáink itt csak az egykorúakból hiányzó mondák s a külföldi források felhasználási módja szempontjából, tehát az *irok korát jellemző* kulturtörténeti szempontból értékesek, a régibb korokból pedig csak *egy-két hatásosabb történeti tényre* figyelmeztetnek, melyeket az igrie énekek s a nép tudata hangoztattak. Az összes népek leszármazását krónikáink

sevillai Sz. Izidor († 636) Etimologiarum libri XX. c. enciklopédiájából vették, de rontott számokkal, csak a Képes-krónika számai egyeznek Izidoréval. Nimród tornyának építését rontott évszámmal Flavius *Josephus* Kr. u. 70 körüli zsidó régiségtani munkájából merítették. A torony méreteit Izidortól vették, ki ez adatokat Babilon városról, a sienei toronyról és thebaisi templomról mondja el Herodotosz nyomán. Izidortól vették át azt, hogy a szciták Jáfet fiától Magogtól származtak, ki 58 évvel a vízözön után Evilát földjére ment. Felesége Enech fiai Hunor és Magor neve az enő (ünő), hunn és magyar névből készült, költött adat. A hunn csatákban a tullni és zeiselmurei avar-frank csaták mondája van elmondva a honfoglaláskor *itt talált népek emlékezte* szerint. A csodaszarvast *Jordanes*-től vették át, ez meg Priszkosz rhétortól, kinél a szarvas éppen megfordítva a Maeotisból vezeti el a vadászokat Szeitiába. Szeitiát a 2. századi *Justinus* leírásából veszik át, ez meg a Kr. előtti Livius-kori Pompeius Trogustól. Már *Jordanes* elrontotta e leírást, egyik határául az Északi-tengert említve. Krónikáink további határaivá teszik *Joriát* (Jugria az Ural hegy északi vidéke), Mongolországot és Korozminát (Chovaresmia). A „*denti*”, a szciták neve, emlékeztet Anonymus „*dentu-mogeri*”, „Don-tői magyar” elnevezésére. A boszorkány-monda *Jordanes* aliorumna-mondájából alakult. Belár és Dulo a bolgár és dinasztiaja az alsó Dunánál. A kürt ünnepe a zsidó kazarok kürttel jelzett Tisri-szombatjából eredhetett. *Thüringiai* vonatkozás Sz. Erzsébet környezetéből az az észrevétel a krónikáirónál, hogy a hunn és magyar nyelv csak annyira különbözik, mint a szász és thüring. Attilára *Jordanes* géta története s ennek kivonatai *Viterboi Gottfried* és *Gembloursi Sigebert* voltak a magyar krónika forrásai. A szerkesztés idejét elárulja a „*banerium Atyle*” s *Miramammona* (emir-al-mumenin a marokkói kalifák címe 1143–1234) menekülése Sibilián (Sevilla) át Marokkóba, mert az egyetlen ily eset az 1212. évi Navas de Tolosa melletti nagy csatavesztés után történt. A „*Vetus Buda*” név legkorábban V. István-kori szerkesztésre vall, mit a *banerium* is támogat. Tény, hogy *Alberic* champagnei troisfontainesi cistercitának 1241-ig terjedő világkrónikája használt egy magyar krónikát, de a hunn-magyar krónikát nem ismerte, valamint Anonymus sem, tehát valószínűleg későbbi a hunn-krónika szerkesztése 1241-nél.

A magyarok bejövetelének éve 889 Reginonál s a Zágrábi-krónikában, a többenél el van rontva (888, Anonym. 884, Kézainál 872, Képes-kr. 677). Az akkori uralkodók neve szintén Reginóból ered, ki megemlíti Lothár fia Lajost († 875) s Odo nyugati frank királyt (888–98). De Antonius Durus ismeretlen. A Képes-kr.-ban említett Zakariás pápa 741–52 közt uralkodott s kortársa V. Konstantin semmiképpen sem egykorúak a magyarok bejövetelével. A bejövétel irányát az a *Gesta Ungarorum*, melyre Anonymus és Richárd dominikánus prior hivatkozik, mely tehát régibb 1204-nél, a pascua Romanorum nevű Ungaria felé tette s ezt a hitterjesztésre induló dominikánusok 1236-ban Erdélytől délre kerülve a Fekete-tenger felé keresték. Mondák Álmos megöletése Erdélyben, a fehér ló mondája, Csákvár alapítása. Krónikáink hivatkoznak „codexekre”, melyek azt mondják, „hogy az a hét kapitány jött be Pannoniába”, mintha több magyar nemzetség nem is lett volna. Ezután következik a *hét magyar mondája*, hogy Taksony idejében a szász herceg Eisenachnál leölt egy magyar sereget, csupán hét magyart küldött haza, levágva fülüket. Más magyar sereg erre Svábsországban lerakta zsákmányát és a Sár (Lajta) folyóig megölt minden németet és barmot. A fületlen hét magyart itthon a communitas megfosztotta javaitól és esaládjától s arra ítélte, hogy sátorról-sátorra járva kolduljanak éltök végéig. Ezeket nevezték hétmagyarnak és *gyacnak* (diák). A hét kapitány hét éneket szerzett magáról és énekellette. Itt tehát összekeveredett a hét kapitány és a hét fületlen mondája. A külföldi kalandozásokat krónikáink Regino eltorzításával, népies képzelettel adta elő. A *Botond-monda* elemei a következők: az altaichi évkönyvek és Hersfeldi Lambert beszélnek Poto gróf hőstetteiről s egy thüringiai őrgróf hasonló tetteiről; Aurai Ekkehard 1101-ben jegyzi föl Boto gróf hősiességét, ki Regensburgtól nem messze halt meg s óriási volt a híre Német-, Olaszországban és Pannoniában; s hogy Bátor Boleszló bevágta kardjával Kiev aranykapuját, ezt egy lengyel monda beszéli el. Anonymus még nem szól Botond konstantinápolyi kapuhasításáról, ámbár többször beszél róla s ő említi, hogy a Verőca folyónál temették el Örkön hat (56. l.). A *Regino* folytatójánál említett 913. évi Im-melleki vereségből lett krónikáinkban az augsburgi vereség, s a 915, 917. évi adatokból a magyar bosszuló hadjárat. A *jövevényekről* szóló

krónikai rész V. István-kori, mert a nemzetségek ez időbeli tagjait említi leginkább.

Anonymus valószínűleg csak közvetve, a régibb *Gesta Ungarorum*-ban ismerte és használta *Regino* s folytatója adatait. Saxonia és Thuringia külön hangsúlyozása azonban *Anonymus*-nál hiányzik. *Anonymus* III. Béla királynak volt a jegyzője s neve P.-vel kezdődött. Codexe a bécsi es. udv. könyvtárban van 514. sz. alatt; 1a. oldala üres, mint sok codexé; az 1b. oldal tetején szokott lenni a szerző neve és munkája címe s ez így van Anon. codexében is: rubruma így szól: „Incipit prologus in *Gesta Hungarum*” s ezen prologus első sorai oklevélstílusban ezt mondják latinul: „P. kit magisternek mondanak, egykor a néhai diesőséges Béla magyar király jegyzője, szeretett barátjának N. tiszteendő s tudós férfinak üdvösséget (kiván) s kérésének sikert.” A *P. dictus magister* nem praedictus magister. A P. sigla épp úgy, mint az N., s ezek nem jelenthetik Hadrianus vagy Adrianus és Jacobus párisi magyar iskolatársakat. A „dictus abbas”, mely hasonló a „dictus magister”-hez, többször előfordul a név siglájával.¹ A szerző így eléggé jelezte munkája címét s a maga nevét barátja, egykori iskolatársa számára, akivel „in scolari studio” együtt olvasták *Dares Frigiust* és más írók könyveit s ezekből meg a hallgatott tanárok, magisterek előadása nyomán a szerző összeállította, kompilálta a trójai történetet (mely Páris királyfiról, a párisiak öséről szólt s valószínűleg a párisi studiumon, főiskolán készült, mely ezután lett universitas). Mikor e kompilációt ketten olvastatták, N. barátja arra kérte P.-t, hogy írja meg a magyar királyok és nemeseik (= főemberek) genealogiáját, hogy miképpen szállott alá a szejtiai földről a hétmagyer (hetumoger), milyen a szejtiai föld, hány országot hódoltattak meg azok, kiket az idegenek „hungar”-oknak, maguk pedig „magyer”-oknak neveznek. Eddig őt, a volt királyi jegyzőt sok dolga gátolta ígérete teljesítésében, de barátjának levélbeli sürgetésére dologhoz látott. Forrásul használt *különböző történetírókat*, mert nagyon illetlen volna, hogy az igen nemes magyar nép a maga eredetét és vitéz tetteit *parasztlak hazug meséiből és az igricsek fecsegő énekéből* hullja. Tizenegy fejezetben szól a honfoglalás előtti dolgokról, hogy Jáfet fiától Magog szejta

¹ Erdélyi L. A libanyi apatság kritikus oklevelei. Akad. Értek. 1906. 5. 1.

királytól származott Attila s Magogról nevezték el népet, miger nek. Hunnát, avart nem említi, hanem szelakát magogot. A honfoglalást negyven fejezetben adja elő (12–53, kivéve a 42. 45.) s ezután már csak négy fejezete van a kalandozásuk koráról Sz. Istvánig. A legkésőbbi történeti személy, kit megemlít, I. András király. Hogy I. Béla jegyzője nem lehet, mutatja az, hogy a Mátra-, Komárom-vidéki kunokról szól, várszolgálatban, hadifogoly szabados állapotban, tehát a Sz. László-kori kun hadifoglyok korától messze, mert a kunokat honfoglaláskori betelepülőknek hiszi. Tehát II. Béla jegyzője sem lehet, mint ezt sok más érvből is tudjuk. Nem lehet IV. Béla jegyzője sem, mert akkor 1270 után írta volna könyvét, amikor a szerviensek már nemesek, már pedig Anonymusnál a nobilesek főemberek aranyedényekből lakomáznak, a szerviensek pedig parasztokkal ostromok és ostromedényekből a budvári áldamason. A kizárás módszerével és sok érvvel III. Bélához jutunk s ennek halála után 1202–1204 körül írta valószínűleg a néhai király jegyzőszoklatlan nagy honfoglalástörténetét, Imre király alatt, mikor ennek kis fiút sok nehézség közi megkoronázták, Zoltánhoz és Taksonyhoz hasonlóan. Imre 1202-ben vette föl Bulgaria királyi címét s 1204-ben megbukott a konstantinápolyi görög császárság. E két évadat közé állik Anonymus állítása, hogy *a bolgár dux a konstantinápolyi görög császár segítségében bizakodik*. Anonymus legghitehetőbb forrás a saját kora földrajza, néprajza, társadalmi viszonyaira; de a honfoglalás sztratégiáját meglepő ügyességgel rekonstruálta és értékes részleteket mentett meg számunkra a családi hagyományokból és a leszállt igricsek enekéből. Jóhiszeműségét nincs okunk kétségbe vonni: ő a történeti igazságot akarta rekonstruálni s a rendelkezésére álló adatokat legjobb tudása szerint kombinálta, mint kora historikusa, s meglepő módon alapon kezdte krónikát. Kár, hogy túlságosan bízt a „történetiro”-ban és lenézte a paraszt igriceket.

Nyolcvan évvel később „III. László” király (IV. Károly L.) akarta ismerni a magyarok múltját s ezt tudva hű diákja, a Fehérvármegye ósaki iskoláján, *Kézárát való Simon* összeeszerkesztette a magyarok történetét az Olasz-, Francia- s Németországban származott *csarabellakból egy könyvebe*.

¹ Csánki ilapította meg Károlyi István (Szabadka, 1903), a mai Olasz partján s. Házatályok híradat.

„eltérőleg Orosiustól”, ki Ottó császár kedvéért a magyarokat ördögök és pusztába üzött asszonyok ivadékaiknak írta. A magyarok bejövetelére nézve egyesíti Anonymus Hungvárárt az erdélyi hétvárról szóló krónikás mondával. A honfoglalók pesti és szobbi átkelését s a Pilismarót-mondát a többi krónika nem említi, csak Kézai. Önálló adata az is, hogy Árpád a Turul-nemből való, hogy Lél gyakorta lakott Nyitra vidékén; Vərbules neve veru (= nyárs) és vér szóból származott (nyárson sütötte a németeket és véreket itta); Svareömbörki Hertnid császári marsalt Regensburgnál agyonnyilaszták, az augsburgi esata után Lél és Bules hajón menekültek és Regensburgnál estek fogságba. A császár leütéséről szóló kürtmondát Kézai cáfolja s a fogoly németek lemészárlásával helyettesíti. Önálló betoldása, hogy István királyig a magyarok nem mertek Németországba menni. Kézai Anonymussal egyezik s a nagy krónikáktól eltér, midőn a nyilaknak tulajdonítja a magyar győzelmet Bajorország határán (Regino 910. évi adata). Máskülönbén Kézai a többi krónikával rokonabb, együttvéve távolabb állanak Reginótól, mint Anonymus.¹

A *Pozsonyi-krónika* leghivebben ragaszkodott az V. István-kori szerkesztés anyagához, ámbár helyenkint rövidebb Kézai krónikájánál. Külön adata, hogy a hét kapitány a fületlen énekes hét magyarral azonos s ivadékaik Szent Lázár énekes szegényei (Zentlazar usquemodo zegun... Zentlazarzygini). Szent István u. i. látva, hogy a hétmagyar ivadékaik házankint, sátoronkint énekelve az ő felekezetökre és trufáikra akarják kitanítani (az embereket), Szent Lázár esztergomi szerzeteseinek felügyelete alá rendelte őket. Tudni kell, hogy a belpoklos-ápoló Szent Lázár-rend csak a XII. század közepén keletkezett Palesztinában, s 1200 táján alapították első magyarországi házát Esztergomban. A Pozsonyi-krónika ezen külön adata tehát két hetes és két énekes csoportot kever egybe, kiket a hét fületlen énekes kapcsol össze. Negyedik az énekes gyiákok csoportja.

¹ Kézai codexét látta a XVI. században a Sambucus-codex másolója s 1701-ben a kismartoni Esterházy-könyvtárban Hevenessy Gábor jezsuita. Tizenkét év múlva e könyvtár az ott alapított ferences kolostoré lett, melyből leégésekor a provinciális 1768-ban Pozsonyba vitte a Kézai-codexet. Horányi Elek piarista elkérte, kinyomatta 1781 és 1782-ben, kétszer, közben Cornides Dániel leírását adta a codexnek, s mintán Horányi 1783-ban meghalt, a codexet többé senki sem kérte, csak Horányi kiadása szerint adták ki.

A XIII. századi Szent Lázár szegényei nem lehettek a fületlenek ivadékai, mert a fületleneket a *communitas* ítélte elválasztotta családjuktól a munda szerint. A Pozsonyi-krónikát azért nevezzük így, mert codexét XV. századi oklevélmásolatokkal egybekötve, a pozsonyi káptalan őrzi „*Cronica regni Hungarie*” címmel. Egész terjedelme 13 $\frac{1}{2}$ levél.¹

¹ A hunn és magyar mondat forrásait szövegösszehasonlító eljárással legalaposabban megvizsgálta Domanovszky Sándor „A budai krónika” (Századok, 1902) és „Kézai Simon mester krónikája” (1906) c. munkájában.

II. Kor. A keresztény társadalom kialakulása.

1000—1301.

A kor jellemzése. A magyar történelem fő tényezői közül megszerezte az első kor a föld- és néprajzi tényezőket s az öröklő fejedelemséget. A második kor ezeket tovább fejlesztette, növelte, szaporította; e tényezők lelkét, vallását, gondolkodását, erkölceit a nyugati szomszédok *krisztusi vallásával* átalakította, gazdag erkölcsi és szellemi ideálhoz emelte föl; belekapcsolta a *nyugateurópai kultúra* és társadalom közösségébe, ezt védelmezte a keleti pogány rokonok pusztításai ellen, e rokonokat részben szintén kereszténnyé tette és beolvasztotta, de önmagát is megvédte a nyugati és déli császárság ellen. Befelé vallásos és szigorú törvényekkel, a frank-szláv eredetű várörök és más hadifoglyok fegyverével s tisztjeivel megteremtette az élet és vagyon *közbiztonságát* s evégből a királyi főtisztok uradalmi szolgálata mellett ezek *közigazgatási* szerepét; az ötvenféle szabados- és kevés rabszolgaosztály állapotát, szolgálati viszonyát földesuraival szemben fokozatosan enyhítette, egyre szabadabbá, sőt egyesekét egyszerre is *szabaddá* tette; a XII. században tömegesen fogadott be *nyugati szabad telepeseket*, földbérloket, lovagokat, a következő században pedig aranypeesétes oklevéllel fölszabadította a szabados és szabad elemekből álló királyi fegyvereseket, lovagokat. Ez oklevél hamaros visszavonása után egyes szervienseket szabadított föl az ispáni hatalom alól, végül megnemesítette őket, megteremtette a *köznemesi rendet*, a szabad falusi, városi, nemesvármegyei, szász- és székelyterületi s a földesúri *autonomiákat*, s velők együttl a szabad birtokosokat is képviselő *országgyűlést*, a királyi, főtisztí és főnemesi hatalom korlátozásait, vagyis a szorosan vett *alkotmányt*. Ami az egész kort egységesen áthalja, az a kereszténység, melyet Kálván törvényének bevezetése is élénken hangsúlyoz, mint *Szent*

István-féle alapot, melyen a könyves király tovább akart építeni, melyre a magyar vitézt előbb kényszeríteni kellett, de amely már annyira vérévő vált, hogy tőle semmi sem tudná elszakítani. A kereszténység adott *erkölcsi alapot* Magyarországnak főnnállásához, mert a keresztény nyugat legkeletibb tagját és sarokpillérét közös keresztény erővel a pápák nem engedték volna megtámadni, egyes szomszédok pedig hiába támadták, tartós sikerük nem volt. A Sz. István-féle alapot emlegették az aranybullában és az Árpádkor végén tartott országgyűléseken is. E kor *főhőse* és képviselője tehát Szent István. Erősen jellemzi s a többi kortól megkülönbözteti a *túlnyomó nagyszámú*, közel ötven *szabados* osztály hadi, közigazgatási és gazdasági szereplése, kik legvégül köznemeseek és szabad parasztok, új nevükön jobbágyok lettek, tehát fölvették az Árpádházi társadalom tisztisztályának és fegyvereseinek címét, mert a kereszténység szellemében Sz. István elve az volt: „Istenhez méltó s az embereknek legjobb, hogy mindenki munkálkodása szabadságban töltsön el élete folyását” (II. 20. törv.). Még egy kulturális jellemvonását emelhetjük ki e kornak: van sok tanult ember az alsóbb néposztályokból is, a *clericus-diák*, ki még az egyházi rend tagja, ellenben a következő kor litteratus-diákja már világíbb jellegű.

1. A keresztény királyság megalapítása.

1000—1033.

A keresztény hit befogadása. A kuzároknál láthatták a magyarok a mohammedán és zsidó hit terjedését. Kereskedők és foglyaik révén már 528 táján tudomást szereztek a kereszténységről is, melynek hirdetőjével, Konstantin-Cirillel találkoztak Krimnél (861). Metóddal pedig egy magyar „király” találkozott a középső Dunánál (880 k.). Első keresztények a magyarok közt, kiket névszerint ismerünk, Garda fejedelem kísérlete után 420 évvel Bules harka és Gyíla, ki magával hozta a keletről fővárosból Hierotheosz püspököt oly időben, mikor még nem volt szakadás a keleti és római egyház között. E püspök hatása fölismerhető Gyésza¹ fejedelem nevében, Gyíla leányán Saroltan,

¹ E név legrégibb kifrása *Geyza*, kiejtése Gyész. A XII. század közepétől kifrása *Geycha* vagy *Gelcha*, kiejtve Gyész. Még utóbb lett belőle *Gyész*, hangzójelkeskedéssel, végül pedig *Décs*, amely ma is megvan falamevekben (mint győ, gyisznó, dió, díspó).

a veszprémi völgyi görög apácák s a marosvári görög szerzetesek működésében. A többnejű Ajtony Viddinben vette föl a keresztséget 1000 után.

Sem a húszéves Metód-féle térítés, sem az egy századdal utóbbi húszéves görög térítés nem hagyott maradandóbb nyomokat Magyarországon. Annál maradandóbb lett a *pannoniai római katolikus szlapon „tót” papok és nép* lassú, észrevétlen hatása, kiket a honfoglaló magyarok a frank-szláv területen találtak s kik a magyarok közé beolvadtak néhány század alatt, úgyhogy nyelvük nyomait esupán a magyar nyelv szlapon-tót *jövevényszavaiban* ismerhetjük föl és a magyar szavak legrégibb *helyesírásán*. Hogy szlaponoknak, magyarul tótoknak mondták őket, erre bizonyosság a zalai Tótrokolyán nevű ősrégi falu a zalavári apátság legrégibb falvai közt, melyet latinul Sclavonica Rakolian néven olvasunk az oklevelekben. S valóban a legrégibb tót jövevényszavak legtöbb rokonságot mutatnak a Zágráb—Varasd vidékén, vagyis Szlavoniában honos „kajhorvát” nyelvvel. Ez a vidék a honfoglalás előtti században az aquileai patriarcha alá tartozott, a zalai s pécsi vidék tótságát pedig a salzburgi érsekség bencései, papjai térítették meg a kereszténységre, melynek műszavait aztán a pannoniai tót papok a maguk ajkához alakították. Ezekből ered a legrégibb magyar helyesírás. A sajátos óvelencei és dalmata keresztény műkifejezések a magyarságban nincsenek meg. A latin s-nek lágy kiejtése megvan az összes róm. kath. szlávságnál, pl. a *mise* szóban. A *kámzsa*, *dézma* stb. zs-je velencés nem lehet. Sz. László 1092. évi törvénye felsorolja a magyar *ünnepeket* s itt oly szentek fordulnak elő, akiket a dunántuli szlaponok kiválóan tiszteltek. Ide tartozik a mosaburgi—zalavári Szent Adrián is. A Metód-féle szláv papok 886 után a bolgárokhoz menekültek. Itt „blagodet” és „ad” (adész görögül) a *malaszt* és *pokol* neve, mely utóbbiak csak a róm. kath. szlávságban fordulnak elő mint „niloszt” és „pakal”. Csak a *kereszt*, *szombat*, *karácsony* bolgár-szláv eredetű, meg az ótestamentumi nevek. Ellenben róm. kath. szlapon közvetítéssel honosodtak meg a Bereck, Bertalan, Gergely, Bálint, Balázs, Boldizsár, Pongrác, stb. A szlapon papok és nép hatása csendben előkészítette a magyarságot a kereszténységre.¹

¹ Melich János: Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények, 1903, 1905, 1909.

Gyészát a felesége *Sarolt*, a keresztény *Gyula* lánya s a politikai okok, a nyugati szomszédokkal való békének szükségérzete készítették a nyugati kereszténység befogadására, szabad vallásgyakorlatának elismerésére s állami védelmére. Ezt a készséget jelentették Gyésza fejedelem követei I. Ottó császárnak 973 husvétján Quedlinburgban. Szent *Wolfgang* sváb einsiedelni bencés jött el legelőbb a német híthírdetők közül. De *Pilgrin* passai püspök beleélve magát abba a téves hitbe, hogy ő a lorch-i érsek utóda s tudva, hogy a Rábaközt Nagy Károly a passai püspökök egyházmegyéjébe osztotta be, úgy vélte, hogy leginkább ő hivatott itt papjaival téríteni s érsekségét kiterjeszteni a magyarokra. *Wolfgangot* tehát visszahívta, a regensburgi püspökségre segítette és a saját papjait küldte Magyarország megtérítésére. Már egy évvel a quedinburgi követség után azt írta 974-ben VI. Benedek pápának: miután a béke alkalmával szerződés jött létre e néppel s miután a magyar nép sok kéréssel hívta őt, azért küldött hozzájuk szerzeteseket, kánoni papokat s minden egyházi rendből való klerikusokat, kik oly sikerrel működtek, hogy a mindkét nembeli előkelő magyarok közül körülbelül ötezren tértek meg. A keresztények pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik (!) és kik mint foglyok a világ minden tájékáról hureoltattak oda, most minden akadály nélkül viszik gyermekeiket a keresztelésre. A rómaiak és gepidek idejében hét főpapja volt keleti Pannoniának és Moesiának, kik mind az ő szent laureacumi egyházának voltak alárendelve. Ezek közül négy meg is maradt Morvában mindaddig, míg a magyarok Bajorországba nem nyomultak. Kéri tehát az érseki jelvényt, a palliumot s néhány püspök kinevezését maga mellé. A pápa azonban salzburgi részről is informálva, a salzburgi érseket erősítette meg a passai püspök fölött metropolitai jogában. *Pilgrin* kénytelen II. Ottó császár kívánságára *Prumwart* sváb püspököt támogatni magyarországi útjában s valószínűleg ez keresztelte meg Gyésza fejedelemet és kis fiát *Stefán* névre 975/7 táján. Szent *Adalbert* prágai püspök

¹ Anonymus *Sarolt*-ot 1294 körül emliti először, régi hagyomány vagy krónika nyomán. Csak egy származási utóbbi frásza a városi Szent István-legendába, hogy Sz. István anyja *Athleida* (ahol Sz. László neje, *Adelháida* gondolva). A városi legenda Hartvikból van kivonatolva s toldással szembevetendő hitek, pl. hogy *Merko* herceggel herceg († 992) Leo pápától kért (1000) koronát (VIII. Leo 900 k. IX. Leo 1049—54.)

994/5-ben járt az esztergomi udvarban, talán mint prágai püspök jogot is formált a Nyitra—Vág-vidék megtérítésére, de hamar eltávozott a pogánysággal vegyes kereszténység köréből, két év múlva pedig a poroszok megölték. *Radla*, a magyar nagyfejedelem udvarában tartózkodó cseh bencés, Adalbert pappasa vagyis egykori nevelő iskolatársa, sem követte a prágai szent püspök hívó szavát. Prunwartnak nincs több nyoma. Késői hír szerint *Deodatus* vagy Tata sanseverinói olasz gróf, a tatai monostor alapítója, volt Szent István keresztatyja.

Gyészát nem hatotta át igazán a kereszténység, mert emellett a pogány áldozatokat sem hanyagolta el s ezt azzal mentette, hogy elég gazdag arra, hogy kétfelé áldozzon. II. Ottó a vele gyakran „eivakodó“ unokatestvérének II. Henrik bajor herecegnek gyöngítésére kihalította hercegségéből az *Ostarrichi* örgrófságot s a frank Babenbergi Liutpoldra ruházta (976). Ezen örgróf 984-ben foglalta el a hatalmas „Gizo“-tól Melk várat. Henrik ezen Gyészával szövetkezett, 985. évi oklevél szerint magyarok pusztították a császárpárti passauai püspök jószágait, s 995-ben Gyésza fia, Stefán nőül kapta Henrik leányát, Gizlát. Nemsokára a nagyfejedelem meghalt. Nem lehetett nagyon idős, mert özvegyét *Kopány*.¹ Tar Szerind fia, somigyi dux nőül akarta venni Vérbulesnak, a negyvenhárom éve kivégzett harkának a területén. A krónika „vérfertőző házasságot“ látott e tervben, amiből az következne, hogy Kopány rokona volt Saroltnak vagy Gyészának, inkább ennek, mert a nagyfejedelemséget is el akarta foglalni a „gyerek“ Stefántól, Gyésza örökösétől, kit Gyésza halála előtt a főemberekkel elismertetett, mondja a legenda. Ez alapon úgy vélik, hogy Kopány pogány neve Mihálynak, Gyésza öccsének, talán unokaöccsének, mert atyja Tar Szerind, Gyészáé pedig Taksin. Konstantinosz ezt említi, de Tar Szerindet nem, ki talán Taksin idősebb fia volt s öccse trónrajutása előtt meghalt.²

Kopány Veszprém várát, az uralkodó család kedves tartózkodása helyét vette ostrom alá. *Stefán* nagyfejedelem székhelyéről, Esztergomból indult ki hadával, mely főképpen a fejedelmi várak szabados frank-szláv eredetű keresztény őreiből állott néhány külföldi lovagnak, Ore, Hont, Paznán

¹ Nem Koppány, mert ez *Catpan*-ból ered, míg Sz. István ellenfelét *Cupan*-nak írják.

² Karácsonyi J.: *Kath. Szemle*, 1913. 1067. l.

ispánoknak vezetése alatt.¹ Ott volt mellettök még Domonkos térítő érsek is. Az esztergomi-győri és veszprémi római hadúton nyomultak előre. Pannonhalma apátja Anasztáz és szerzetesei az ifjú fejedelem elé járultak s átnyújtották neki Szent Márton vitéz és püspöknek, Pannonia sabariai szülöttjének s az épülő bencés monostor védőszentjének zászlaját. Kérték a fejedelmet, helyezze magát a szent vitéz és püspök égi ótalma alá. Erre Stefan, szokott későbbi nevén István, fogadalmat tett, hogy ha győz, akkor a somigyi ispánság minden terméséből és vagyonából az ószövetségi zsidó királyok példájára tizedet ad Szent Márton egyházának. István Veszprémnél győzött s Kopány testét négy felé vágva kifüggesztette elrettentésül Veszprém, Győr, Esztergom és Erdőel kapujára (998). Fogadalmát teljesítette.

A pannonhalmi bencések Anasztáz apáttal Szent Adalbert prágai püspök kérésére 992-ben érkeztek meg Rómából a Prága melletti erdőségbe, hol famonostort építettek (fa = brevo), Brevnot. Két év múlva Sz. Adalbert ott hagyta a pogány erkölcsű Prágát, s utána menekültek bencésai is Magyarországra. Itt öt év alatt (996—1001) már tartósabb falakat építettek, legalább Sz. Márton bazilikájának, mely egyszerű román-stilű volt, de lapos famennyezettel.

Sz. Adalbert hevesebb lelkű papja *Asrik*, miután belépett a brevnói bencések közé, püspöke után lengyel földre menekült, ott fölépítette gyorsan a meseritzi famonostort, aztán 998-ban szintén bejött néhány társával Magyarországra s a később Pécsváradnak nevezett monostort kezdte építeni a *Vasas-hegyen*. Egyik tanítványa Bonifác hitterjesztőként működött a déli vidéken és megsebesült. Monostora bazili-

¹ Kézai szerint Huni és Pannón sváb harcosokkal a Szentföldre akartak menni, de Gyéza fejedelem visszatartotta őket. Isvadáknak az oklevelek szerint honti és porsármegyeri birtokosok, sőt 15 megyében szereztek idővel birtokokat. Ugyancsak Kézai említi, hogy Wassenburgból (a bajor Wasserburgból, Münchenből keletre) jött be Weccelin ispán, comes, a Ják nem őse, ki a somigyi Kopányt legyőzte. A Képes-krónika *Vecellin*, *Vencellin*nek nevezi őt és bajornak, fővezérnek mondja a Kopány elleni harcban. A Ják nem idővel őt megyében szerezett birtokokat. Eredeti birtoka a vasvármegyei Ják falu vidéken terült el Vencelin bajor comes-től származtatta magát 1276-ban a Gutkaiak nemzetsége is, mely 19 megyében volt birtokos az Anjou-kerében. Őse nevét a szabóesi Vencellő faluból következtette. A krónikák e nemzetséget *Gut* és *Kelad* (Cletus bécsi ispán 1111-ben) stoufi sváb előkelő szepességi vezérektől származtatták.

káját sokáig építették és csak Sz. István halála évében szentelték föl Szent Benedek tiszteletére. — Ugyancsak lengyel földről jött be Zoerárd-András és Benedek, kik a régi morva *zobori* monostort ujították föl, valamint a salzburgi bencések a mosaburgit *Zalavárott*.

A királyság és egyház szervezése. Királyoknak nevegették olykor külföldi krónikások a kalandozások magyar vezéreit is, pl. Dursákot és Bogátot a 921. évi veronai—bresciai kalandozáskor, vagy Bulesot, Taksint, Gyészát; de ezek csak „*reges gentium*”, pogány királyok, aminők a bibliában is vannak említve az Isten akaratából olajjal leöntött zsidó királyokkal szemben. E példa szerint igazi keresztény király a középkorban csak az, kit a pápa mint Krisztus földi helyettese az egyházak védőjének elismer és kifüntetésül szent olajjal fölkenet és megszentelt koronával fölékesített. Mert valamint a zsidó királyság, úgy a keresztény is *theokratikus királyság*, Isten akaratából és nevében uralkodik. Ezt megértvén István fejedelem a Rómából való Anasztáz apáttól és az ott szintén járatos, agilisabb Asriktól, István megbízta ezt, hogy kérjen a pápától szent koronát. Előre megbeszélték a magyar püspökségek megalapítását az esztergomi leendő érsek felügyelete alatt. Ezen érsekségre kijelölték Sebestyén szentéletű pannonhalmi bencést, a kalocsai püspökségre Asrikot.

A hiteles történeti forrásokból kétségtelen, hogy a *koronakérés Kr. u. 1000-ben* történt.¹ István nejének, Gizlának unokatestvére III. Ottó esászár maga is ajánlotta II. Szilveszter pápának, az ő volt nevelőjének s idealizmusában lelkes támogatójának, a kért korona megadását, mint ezt az egykorú Thietmár merseburgi püspök írásaiból tudjuk, ki Istvánt Vajknak nevezi szlávosan (= korona, Stephanos), mint ahogy anyját is szlávosan mondja „szép királynő”-nek

¹ Ezt igazolják a *Pray-codex* nevű bencés misekönyvnek éppen a XI. század első felében legjobb, egykorú történeti bejegyzései, s az 1001-ben, István első magyar király 2-ik évében kelt *pannonhalmi alapítólevél*, melynek hitelét ugyan sokszor támadták, de helytelenül, mert csak legutolsó sora lehet kévéssel későbbi betoldás, a pozsonyi vámharmad, frása és szerkezete pedig III. Ottó esászár kancelláriájában némileg jártas oklevélíró keze munkája. Domonkos térítő érseké, ki tanúja volt Sz. István fogadalmának. Az 1000-ik évet igazolják a legjobb lengyel évkönyvek is, ellenben az 1001. évet csak a XIII. század végénél nem régebb hamis pécsváradi alapítólevélből, a rossz lengyel évkönyvekből s a nagyon rossz évadatokot tartalmazó XV—XVI. századi krónikákból veszik.

(beleknegina) és nagybátyját Prokujnak. Ugyanakkor kéri koronát a pápától Boleszláv lengyel herceg is egyik püspöke útján. De a pápa éjjeli vízióval intve, a lengyel hercegnek készített koronát Asriknak (Aseric) adta át „*regni gloriával*” (országalmával!). *apostoli kereszttel* (kettős kereszttel) s azon *apostoli királysággal*, hogy a püspökségeket, egyházakat szervezhesse mindkét jog (egyházi és világi jog) szerint. Egyszersmind apostoli áldást küldött levélben s a királyi címet elrendelve a fölkenést és koronázást. E *koronázás* is megtörtént 1000-ben, a pannonhalmi bazilikaszentelés pedig egy évvel ezután, amikor az új király a somigymegyei tizedeken kívül utóiratban kilenc birtokadományát olvastatta föl az ünnepségen jelenlevő Ceba (palota)ispánnal és *Sebestyén érsekkal*. Már akkor volt püspöke a *reszprémi* Szent Mihály-egyháznak is, de a többi püspökről nincs szó. Bizonyára *kalocsai* püspök volt már Asrik a Szent Pál-bazilika élén, ki 1007 előtt Sebestyén érseket három évig helyettesítette vaksága idején, ennek gyógyulása után pedig érseki pallium kitüntetésével, tehát címzetes érsekséggel tért vissza Kalocsára, megmaradva továbbra is az esztergomi érsek suffraganeusai, alárendelt püspökei között. Az esztergomi érseket 1007-ben Anasztáz pannonhalmi apát mint „az ungarok érseke” képviselte a német püspökök frankfurti zsinatán, s 1012-ben Asrik „érsek” van jelen a bajor bambergi románstíliú szép bazilika felszentelésén a vendégek között. Szent Mihály tiszteletére épült az *erdőeli Fejérvár* püspöki bazilikája is a római Apulum romjain, hol szlávok építették föl a fényes Belgrádot a magyarok bejövetele előtt, nem tudva, hogy ott mi volt a régi római név. A római korból tehát senki sem tartotta ott fenn a régi nevet. Nem tartották fenn Sopianae és Arrabona nevet sem, ahol Sz. István fölépítette a *pécsi és győri* bazilikát, Sz. Péter és Sz. Mária tiszteletére. Sz. Mária volt az esztergomi bazilika védője is, valamint a *récsei és biharié*. A pécsinek első ismert püspöke Bonipert, ki Hilduin nevű papját Pulbert chartreusi püspökhöz küldte, bizonyára mint jó ismerőséhez, hogy megszerezze Priscianus latin grammatikája másolatát. Csak Ajtony marosvári úr legyőzésénél keletkezett a marosvári *csanádi* püspökség Szent György bazilikájával. Az *egri* püspökség bazilikáját Olajfa-főlt Sz. János tiszteletére szentelték.

A pannonhalmi, vásashegyi, szaboti, zalavári királyi

apátságokon kívül fölépült még a bakonybéli és esanádi, magánkegyúriak pedig a tatái és oroszlánosi. Egyes családok azért építettek monostorokat, hogy valamin a keresztények mindnyájan az egyházak udvarán, szent földben temetkeztek, úgy a gazdagabbak a saját monostoruk szentélye alatt nyugodhassanak, s a fölöttük naponta hétszer énekelt zsoltárok és misék jótéteményeiben annál inkább részesüljenek. Görög *apácák* voltak a veszprémi völgyben, mélyen a vár alatt, kik Gizla királyné pártfogása alatt segítettek neki a szép miseruhák, koronázó fehértvári palást stb. elkészítésében, hímzésében. István király legfényesebb építménye volt a *fehértvári Nagyboldogasszony-bazilika*, melyet gazdagon javadalmazott, mert temetkezőhelyül választott. Görög és olasz mesterekkel építtette bazilikáit. „Csodás művészettel”

Püspökségek.

diszított a fehértvári bazilikát, ívezetekkel a kórust, a szentélyt, márvánnyal a padozatot is. Oltárképeit arannyal, drágaköves foglalattal ékesíttette s kristály, ónix, arany, ezüst edényekkel gazdagon felszerelte legkedvesebb egyházát. A gazdag egyházak jövedelméből tovább is diszítették Isten házeit, s nagyobb

számú diákokat neveltek közös kánoni életet élő papokká, vagyis *kanonokokká*, kik Szent Chrodegang metzi püspöknek († 766) Sz. Ágoston és Sz. Benedek nyomán készített regulája szerint csaknem szerzetesmódra mint szegény kanonoktestvérek éltek monostorban, claustrumban, közös asztalnál, kórusi imádságban, oblatuoktat tanítva és codexeket másolva. Abban különböztek a szerzetesektől, hogy végrendeletet is tehettek. Elöljárójuk a prépost, e fölött a püspök, kinek egész egyházmegyéje tizedrészt adott az évi termésből és állatszaporulattól, még a király is megadta az illető egyházmegye területéről nyert évi jövedelmeiből, pénzekből, állatokból, vámokból. A püspök tehát nem igen szorult székesegyháza jövedelmeire, legfőlebb egy asztalnál étkezett kanonokjaival. Hasonló volt az élet még a *falusi nagyobb egyházak* diákjai, papjai közt, kik szintén nyitottak iskolát énekeseik, ministránsaik, papjelöltheik kitanítására. Ezt már Nagy Károly elrendelte Pannonián is.

Legrégibb magyar *iskolatörténeti* adat az, hogy Maurus „puer scholasticus”, iskolásfiú volt Szent Márton monostorában, a pannonhalmi bencéseknel, 1015 táján, s az iskola oly jó volt, hogy az itt tanult fiúból apát, 1036-tól pécsi püspök lett. Kevéssel előbb, 1030-ban tette a király marosvári püspökké Gyerárdot (Gerardus, Gyerált, Gyirót, vagy Gerérd, Gellért), a volt velencei apátot s a királyfi nevelőjét, ki a nevelés után hét évig Sz. Günther béli apát-ságában renetéskedett. A marosvári püspökhöz királyi rendeletre öt bencés monostorból tizenkét tanult pap csatlakozott, kik közül hét tudott magyarul predikálni. Ezek lettek az új püspökség esperesei: a pannonhalmi Fülöp és Henrik, a zalavári Albert és Konrád, a zobori Krató és Taszló s a vasashegyi István. Nem tudtak még ennyire magyarul, ám-bár iskoláztak a vasashegyi Anzelm, a béli Ulrik és Valter s a pannonhalmi Lénárt és Kone. A magyar oblatásokat kiket szüleik Isten szolgálatára ajánlottak föl, megtanították a musica és grammatica tudományára. Állítólag már akkor híres iskolák voltak a dunántúli Fehérvárott s onnan is kapott a csanádi püspök egy Henrik nevű német vice-magistert. A grammatica tanításához Bonipert pécsi püspök Franciaországból kért Priscianus-tankönyvet.

A *korona*, mellyel Istvánt földdiszítették, nyílt korona volt, vagyis diadém, felül záró ív nélkül, mely az orbis terrarumot jelképezte a császári koronán az egész földkerekség királyai fölött álló tekintély jeléül. A Sz. István-féle korona egy nagyobb és tizenkét kisebb négyszögű zománcos képpel volt diszítve, melyek a homlokon a Megváltót ábrázolták trónon ülve (maiestas Domini a nagyobb négyszögben), a fej körül pedig az apostolokat, összesen 45 cm. kerülettel, tehát a közbeeső gyöngyös, drágaköves szegélyezettel együtt a rendes fejbőségnek megfelelően. E képek rekeszes zománcban készültek az öt szokásos színnel, kezdetleges művészetel, mit az apostolok keresztben álló szemei mutatnak. A koronán kívül királyi jelvény már az első pecséteken az *országalma* a trónon ülő király balkezeben a földi uralom keresztel, keresztény jeléül, jobbáiban pedig aranyos *lándsa* vagy *sceptrum*. A koronázó palást csak 1031-ben készült, eredetileg miseruha, sátoralakú „casula”, mely István képét lándsával tünteti föl. A koronázás *szertartása* hasonló volt a püspökszenteléshez, a *ruhák* is hasonlóak (tunica, öv, casula egyező, korona hasonló a süveghez, sceptrum vagy lándsa a

pásztorbothoz). Az áldozat felajánlásakor a felavatandó felajánlja, felolvasó után mondja *esküvel* erősített fogadalmát, hogy védeni fogja az egyházat, hitet, az igazságot, az özvegyeket, árvákat. Ez kezdetben csak egyházi eskü, „iuramentum de justicia et pace“. A világi eskü, alkotmányos eskü kétszáz évvel később kezdődik. A királyi tisztek viszont hűséget esküdtek a királynak.

Az első koronázás helye *Esztergom*, a későbbieké *Fehérvár*, melynek bazilikáját István temetkezőhelyül választotta s ott aztán felállították a királyavató széket az első szent király sírjánál, épp úgy, mint a pápákét és a német császárokéét Rómában és Aachenben. A magyar király udvara Esztergomban volt s főpapja az érsek, udvari főtisztje a *palotaispán* (comes palatii) vagy szlávosan nadvorni-span, nádorispán, szintén frank eredetű (pfalz-graf), közvetlen főtisztje a királyi udvar (curia) és udvarházak (curtis) szabados szolgálinak, az *udvarnok* osztálynak. Ezek falusi családok emberei, kik minden házukból évenként egy hónapra küldenek egy embert hónapos szolgálatra, hogy seperjék az udvart, fát és vizet hordjanak a konyhára, gondozzák a kertet stb. Másrészt főtisztje a palotaispán a királyi várak és curtisok ispánjainak. A *várak* száma Szent István idejében valami harmincra nőtt. Néhány új várat valószínűleg István építtetett,¹ de a *várispáni* intézmény és a *várörök* szabados osztálya frank eredetű és szláv. E falusi fegyveres családok vezérek közé osztották be már a honfoglaláskor a székely hadifoglyokat, s erősítették, szaporították őket a kalandozáskor ejtett vitéz hadifoglyokkal. Csak ezekkel tudta Gyéza fejedelem és István megtörni a magyar törzsfőnökök, pogányok lázadásait. A váröröket mileseknek, civiseknek mondták, a várat civitasnak. A várörök eredetileg frank ministerialisok. Tisztjeik a *jobbágyok* vagy nagyok (maiores ministri), a száznagyok és tíznagyok (centurio, decurio), kik többnyire a várőr falvak élén állottak; később előtűnnek a hadnagy, várnagy, udvarispán mint a vár központi tisztjei, s a börtönnagy (maior preconum) és a kémosztály tisztje az őrnagy (maior speculatorum).

A közbiztonság megteremtése, törvények. Miután Gyula

¹ Pl. *Hontvárt*. Magyar nevűek Bars, Borsod, Szabolcs, a *vasraktárról* híres Vasvár. *Ispánjáról* kaphatta nevét Győr, Sopron. Pozsony, mint Csanád, Kolozs, Torda. Doboka vára. *Kéve* v. *Kövevára*, *Békősvár*, *Ujvár* szintén a XI. század első felében keletkezettek.

vagy *Gyula*, tehát a régi törzsek főbirája, István király nagybátyja, kit Thietmár rex Julusnak és Prokuj-nak említ, föllázadt az új theokratikus királyság ellen, s nejével, két fiával fogságba került, majd elmenekült Boleszló lengyel herceghez (1002-ben, krónikáink szerint), István király hozzáfoghatott az alapvető törvényhozáshoz, melynek célja a közbiztonság megteremtése, t. i. a vagyon-, személy- és vallásbiztosítás. E törvény *theokratikus* jelszóval kezdődik (*Regnanto divina clementia*) s azzal a megokolással, hogy minden népet a saját törvényeivel kormányoznak és a király régi s új augustusokat követ monarchiája kormányzásában, azért az isteni törvények mellé világi törvényeket is rendel a bűnösök megfélemezésére. Biztosítja az egyházi *vagyont* és külön egyházi bíráskodást a 847. évi frank mainzi zsinat s I. Adrián pápa 785. évi levele alapján (1—5); biztosítja a teljes dominiumot, szabad vagyoni rendelkezést a király és más birtokosok részére, de nem a tiszti javadalmak hűbéri öröklését; biztosítja a szolgaszabadítás jogát, szabados vitézek tartását és szabad vendégek befogadását (6., 7., 18., 21., 23—25). Biztosítja a szabadok *személyét* szolgálk vádjá, kir. ispánok és vitézek szolgává tevő hatalmaskodása ellen s védi a nőket: az özvegyet árváival, a hűtlenül elhagyottat elraboltat (20., 22., 26., 27., 30.). Bünteti a szolganővel visszaélő vagy házasuló szabadot s a feleséggyilkost (29., 31.), minden gyilkosságot, különösen a kardrántást, a más házára törő hatalmaskodást és a gyűjtogatást² (14—16., 32., 35.). Védi a *keresztény hitéletet* s bünteti a vasárnapi munkaszünet és mise zavarását, a bűjtők és végső gyónás elmulasztását, a hamis esküt, boszorkányságot, rontást, mérgezést, hamujóslást³ (8—13., 17., 19., 33., 34.). Itt és összes XI. századi törvé-

¹ Az *özvegy*, míg új házasságra nem lép, megmaradhat gyermekei mellett. Ha gyermeke nincs, halála után a birtok a férj rokonaira száll; ha ezek sincsenek, a királyra száll. A *hűtlenül elhagyott* feleség is megmaradhat férje birtokán, vagy férhez mehet, férje pedig csak püspöki engedéllyel köthet új házasságot.

² A *gyűjtogató* teljes kártérítést fizet és büntetésül 40 solidust, azó 16 tinót. Másutt a tinó = 1 arany pénz = 30 dénár; tehát $16 \times 30 \text{ d.} = 480 \text{ d.} = 40 \text{ solidus}$; 12 d. = 1 solidus (II. 30.).

³ Ha *striga* akad, adják át a papnak, ez bűjtöltesse és tanítsa a hitre, aztán engedje haza. Másodszor szintén bűjtöljön a striga, aztán az egyház kulcsával süssenek rá keresztet oda, ahol kereszteléskor megkenték szent olajjal; a homlokára, mellére, vállá közé, aztán bocsássák haza. Harmadszor adják át a világi bírának. II. 31. A *megrontót* és *mérgezőt* átadják a károsultnak vagy rokonainak. A jóst a püspök korbácsoltassa meg.

nyeinkben csak öt cikkely idegen eredetű (1—4., 30. az egyházi vagyon, egyházi bíráskodás, tanúk és gyűjtogatás: I. Adrián, a mainzi zsinat s a bajor törvény cikkelyeiből). A XII. századi Admonti-codex I. libere őrizte meg e törvényeket 35 cikkelyben s a Corpus Juris Hungarici II. 33 cikkelyben, kihagyva az admonti 16., 21. cikkelyt a kardrántásról és jogtalan szolgaszabadításról, mert ezek módosított alakban megismétlődnek az admonti II. liberben. A Corpus Juris másolóshibáit legjobban kijavíthatjuk a XV. századi Thuróczy-codex alapján. Ezután legrégibb az Ilosvay-codex a XVI. századból, mely már kevésbé jó.

Az Admonti-codex II. libere 15 cikkelyben pótló, kiegészítő, tehát *későbbi években hozott törvényeket* tartalmaz. De itt a másoló kifelejtett hat capitulumot (Corp. Jur. II. 48—53.) s egyet a tolvaj szolgáról a Corp. Juris ketté osztott (39., 40.); ily módon a Corp. Juris itt hét cikkellyel többet tüntet föl (II. 34—55.). Itt rendeli el *vagyoni* tekintetben Szt. István a dézsmát, a falusi egyházépítést, tíz faluban legalább egyet¹ s a teljes dominiumot az egyház érdekében kiterjeszti a kir. adományokra is, hogy ezekből szintén lehessen adni az egyháznak; de a hűtlenekre kimondja a fej- és jószágvesztést, az ispánok rágalmozóira a nyelvváltságot (Corp. Jur. II. 34., 35., 52—54.). A *személyjogi* téren a szolgából lett vár- és eurtis-ispánt, mint tanut is egyenlővé teszi a többi ispánnal; viszont a seniorját vagy ispánját megölo szolgát, vitézt épp úgy kiközösítés alá veti, mint a királya ellen összeesküvőt (50., 51.). Enyhíti az illetéktelen szolgaszabadító büntetését 50—12 tinóról egyszerű kártérítésre s büntetést szab a tolvajokra, esaló ispánra és vitézre (38—45., 55.). Pótlólag büntetést szab a szolgára, ki szabadot öl s négy esetet különböztet meg a kardrántás korábbi rettenő büntetésében (36., 37., 46—49.). A keresztény hitéletre itt már nincsenek rendelkezések, mert megvannak elegendőképen az első törvényhozásban.

Szent István nem akarta, hogy a király legyen az egyedüli törvényhozó, ámbár egyes cikkelyei azt hangoztatják, hogy „*királyi hatalmánál fogva* rendeli“, „*királyi határozattal* rendelik“ el, hogy vagyonáról mindenki szabadon rendelkezék s hogy mi történjék azzal, ki meggyűlölt fele-

¹ A falusi egyház javadalmá 2 ház 2 rabszolgával, 1 lóval és igával, 6 ökör, 2 tehén és 34 apró marha. *Ruhákat* a király ad, papot és *könyveket* a püspök.

sége elől külföldre menekült. Felvette Szent Benedek regulája s a frank minta után fiához intézett Intelmeibe a *tanácsot* (consilium), az idősebbek és jobbak, kiválóbbak tanácsát (senatus), noha a fiatalabbakat sem akarta kizárni, de ezek tanácsát mindig az öregebbek elé terjesztette. Ismételten mondja törvényeiben, hogy „ az egész senatus kérésére belegyezett” a kir. adományok öröklésébe, szabad eladományozásába s hogy az összeesküvőkön és külföldre szökötteken kívül más ne veszítse el javait. A consilium nevei még regalis senatus, regale concilium, primatum conventus. Tagjai a főpapok, apátok és kir. főtisztek, ispánok. Mikor a király fia, Henrik valami tizenötéves volt, 1020 táján iratta István talán Gyerárd apáttal Pippinida mintára¹ fiához intézett *Intelmeit*, erkölcsi tanítását (Institutio morum), til parancsát vagy tanácsát az uralkodás elveiről, támaszairól s díszeiről. Ezen államtani irat szerint az uralkodás erősségei és díszei a kath. apostoli hit, az egyház s a főpapi rend (1–3.), a principes, comites, milites fegyveres oszállyai s a külföldről jött vendégek (4., 6.), a türelmes ítélkezés, a törvényhozó tanács s az elődök követése (5., 7., 8.), valamint az imádság és más kilenc erőny (9., 10.).

A *vétségek büntetési* fokozatosan a következők: Eltávolítandók a király mellől rossz tanácsosai s az egyházi vagyon ellenségei. A templomból ki kell űzni az ott beszélgető módosabbakat. A hívek közösségéből zárassanak ki a király ellen összeesküvők s az Isten házának és vagyonának támadói. Felényi kártérítés jár a gazdának olyan szolgálóért és szolgálóért, kinek halálát másnak a szolgálója okozta. Egyszerű visszatérítést kap a gazda oly szolgálójáért, kít szabad ember véletlenül megölt vagy jogtalanul felszabadított. Kilencszeresen fizette meg a dézsmát az, aki a dézsmából valamit elrejtett. Egy marhabörrel lehet megváltani a vásárnap munkáért elkobzott szerszámokat. Egy penza értékű marhával váltja meg vétkét, ki vasárnap marhával vagy lóval dolgozik. Öt tinóval lehet megváltani a tolvaj szolgálórát, másodszer a fiút. Ugyanennyit fizetett a feleséggyilkos és a leányrabló közember, a leány visszaadásán kívül s kétannyit, tíz tinót fizetett a leányrabló és a feleséggyilkos vitéz s tíz arany pénzt fizet az ispánja ítéletét ragalmazó

¹ Ennek a bizonyysága az eredeti kőszöveg formula: „In nomine domini nostri Jesu Christi”, mely csak 742–801 közt szokásos a Pippinida frank királyok irataiban.

módon királyhoz fölebbező vitéz, ha nincs igaza. Tizenkét tinót ad, ki véletlenül ölt meg szabad embert, vagy esküszegő kezét kénytelen megváltani, mint közember. Tizenhat tinót fizet teljes kártérítésen felül a gyújtogató. Ötven tinó a vérdíja a feleséggyilkos ispánnak¹, az esküszegő vagy más szolgálóját fölszabadító gazdagnak. Száztíz arany pénzát fizet a szándékos gyilkos.² Teljes vagyon- és fejvesztés sujtja a felség- és hazaárulót. Hét napi böjtöt és elzárást mond ki Szt. István azokra, kik pénteken és kántornapokon húst ettek. Szolgaias hajnyírással szégyeníti meg azt a közembert, ki templomban beszélget, az istentiszteletet elmulasztja, ki más szolgálójával visszaél. Az ünneprontókat, templomkerülőket megvesszőzik. Aki kardot rántott, ugyanazon sebzéssel, halállal bünhődik, mint amelyet haragjában másnak okozott; de aztán e törvény úgy módosult, hogy a kardrántás, ha sebet nem ejt, félvérdíjat, ha gyógyuló sebet ejt, egész vérdíjat fizet (110 arany pénzát vagy tinót), a tagesonkításért ugyanoly esonkítás, halálért halál jár. Nyelvével vagy kettős nyelvváltsággal bünhődik az, ki egynek vagy kettőnek hizelgett, hogy viszályt szítson. A szabad embert már az első lopásért eladják, aztán mint a tolvaj szolga bünhődik, először orrát, másodszor füleit vágják le, ha gazdája 5—5 tinóval meg nem váltja, harmadszor halállal lakol. Férjes asszonyt az ura kétszer megválthat a lopás következményétől, de harmadszor el kell adni.

Társadalmi osztályok. Szent István teljesen nem szüntethette meg a *rabszolgaságot*, mert ez gazdasági romlást jelentett volna mindaddig, míg a szerzetesek és szabad telepesek sok példát nem adnak a „szolgai” nehéz munkára. Szabad ember és rabszolga vegyes *házasságát* is kellett akadályozni, mert ez gazdasági zavart okozott és az egyiknek szolgai lekötöttsége, társadalmi különbsége veszélyeztette a házasság állandóságát, szentségét, melyből a szabad fél hamar kiábrándulhatott. Nehezíteni, tiltani kellett az ily házasságot azért is, amiért tiltotta az egyház a sógorságban levők házasságát: az ilyenek gyakori együttléte gyakori kísértés a titkos bűnre házassági ígérettel. A rabszolganővel a szabad ember még könnyebben visszaélhetett; azért szigorú Sz. Ist-

¹ A *feleséggyilkosok* vérdíját a meggyilkoltnak rokonai kapják, hogy vérbosszút ne álljanak.

² A *vérdíjből* 50 pénza a kir. fiscusé, 50 a meggyilkolt rokonaié, 10 a békítőké és bíráké.

ván törvénye a szabad ember és szolgánál viszonyával szemben: szolgává tette a szabad embert ily házassága vagy harmadszori parázناسága miatt (kétszer kopaszra nyírták). De vallja Sz. István, hogy *Istennek tetsző s emberhez legmellőbb a szabad állapot*, tehát senkit sem szabad ispánnak, vitéznek jogtalanul szolgává tenni.¹ Más szolgáját ugyan senki sem szabadíthatja föl, ha csak meg nem váltja, sőt még büntetést is fizet; de a saját szolgáját mindenki jogosan szabadíthatja föl tanúk előtt, főleg a király és főemberel előtt, sőt érvényes az özvegy és gyermekeinek a tanuskodása is, ha a férj és apa előttük fejezte ki szabadító és torlót rendelő szándékát. Sz. István így megkönnyíti a szolgaszabadítást. A rokonok az ily szabadítást nem támadhatják meg. Egyik törvényében Sz. István föltételezi azt a lehetőséget, hogy a szolgát ura, seniorja 110 tinóval vagy arany pénzával is kész megváltani, ami mutatja, hogy olykor minő kedves a szolga ura szemében. A szolgák legkedvezőbb helyzetét pedig az mutatja, hogy kir. vár vagy curtis élére kerülhet s mint tanu is *egyenlő a többi ispánokkal* (II. 50. tc.).

A rabszolga és ivadékaiknak teljes munkaerejével az ura szabadon rendelkezik, azért ez ad engedélyt szolgája házasságához is. De azért ember a szolga s megöléseért a gyilkos nemcsak kárterítést ad a szolga urának (vagy mint a szolga ura anyagi kárt szenved), hanem egyszersmind vezekel az egyház előtt. Enyhébb a helyzete a részben felszabadított szolgának, a libertusnak, kinek ivadéka a libertinus, magyarul *szabados*. Ez is nemzedékről-nemzedékre ura földjéhez van kötve s ennyiben szolga, de szolgálatát a felszabadító csak bizonyos foglalkozásra szorította, egyebekben családja számára szabaddá tette és e szerint az illető szabados vagy foggyeres vitéz,² sőt írást, vagy udvarnok,³ tárnok, pohárnok, lovász, vagy szántó, szőlőműves, pásztor.

¹ II. 20. tc. Rabszolgává lett a szabad ember mint *hadifogoly* s mint *nagy bűnös* eladásra ítélve vagy mint fizetni nem tudó *adós*, míg adósságát le nem törleszti. A rabszolgaság tehát *örökös fogoly*, vagy *felzárkóztatott fogoly*. Jogtalanul is tették egyeseket rabszolgává rablással, erőszakkal, hamis vád alapján.

² A kir. írszus elidegeníthetetlen javai a *művesek és szolgák*. A műveseket a „*civitas*” váraikon *civileknek* nevezik s ezekről az ispán gondoskodik. A *senior*nak is *legyen saját műve s azt más ne csáltsa el*. A *műshöz szokott művest és szolgát ura jogosan beresteti s a kersőt nem szabad bántani*. (Sz. Istv. II. 6. 7, 21. 22.).

³ Az *udvarnok* mint tanu nem számítható a szabadok közé, de mint tolvaj a szabadokhoz hasonlóan bűnhődik. (U. o. 35.).

vagy szakács, sütő, timár, szües, ötvös, esztergályos, ács, kovács stb. iparos. Az egyházak részére adtak szabados torlókat és harangozókat, hogy családjuknak élve, uruktól nyert földjükön s marhákkal gazdálkodva, megszabott ajándékokat adjanak vagy harangozzanak az illető egyháznak fölszabadító uruk lelkéért évről-évre, még ivadékaik is. Az udvarnokok hónapot szolgáltak uruk udvarában és részt adtak termésükből, a szántók az uraság külön földjeit szántották néhány hétig, az iparosok szintén hetekig vagy egy hónapig szolgáltak az uraság műhelyében, aztán maguknak gazdálkodtak falujokban. A vitézek őrizték az urat fegyveresen utain s a hadjáratokon, évente néhány hétig a saját költségükön, azután a földesúr költségén, akinek földjét használták.

A szolgát, szabadost olykor teljesen szabadon boesajtották. A *szabad ember* abban különbözött a szolgáktól, hogy szabadon elköltözhetett, ahova akart s ahova befogadták. És befogadták szívesen a szabad telepest. Ez is másnak a földjét használta és bért fizetett, csekély néhány dénárt az irtani való erdőföldért. Az irtásföldről nem lehetett a szadot elüzni, ha teljesítette a köteles bérfizetést vagy a helyette megállapított munkát. Az irtásbért elnevezték „szabad dénárrok”-nak, az irtástizedet pedig „szabad tizedek”-nek. A szabad telepes a bért fegyverrel is leszolgálhatta, vagyis a földet akkor katonai szolgálatért használta mint hűbért (feudum). Az ily szabad ember *hűbéres*. Az ilyen tiszt is lehet s mint tiszt javadalmat (beneficium) kapott urától, vagyis birtokokat és jövedelmeket, de nem tulajdonul, hanem csak haszonélvezetre, míg hűséges, vagy míg az urnak tetszik. Ilyen *javadalmasok* voltak a király főtisztjei s várispánjai is, kik főlemelkedhettek közemberekből, sőt szolgákból, de beállhattak közéjük régi előkelő családok tagjai is. Az ily főembereket és gazdagokat „nobilis”-nak nevezték, vagyis kiváló, neves nembelinek, röviden *nemes*-nek. A külföldről jött *vendégek* (hospites) többnyire szintén másnak a földjeit használták mint bérlők vagyis készpénzfizetők, részben hűbéresek vagy javadalmas tisztek és főtiszték, tehát nemesek.

Voltak végül oly szabadok, akik a saját szabadon öröklött vagy szerzett, vásárolt földjükön éltek, a maguk urai voltak, birtokosok, *kis- vagy nagybirtokosok*. Ez utóbbiak a Sz. Istvánkori *seniorok*, kik szabados vitézeket is tarthatnak és szabad telepeseket a szolgákon kívül. Mint kiválóbbakat, mint volt főtiszték ivadékaik s mint gazdagokat, nevezték e

seniorokat is nobilisoknak, nemeseknek, ámbar Sz. István összes törvényelben hiányzik e cím, csak Intelmeiben fordul elő egyszer a Róma alapításakor e menedékhelyen letelepült kiváló idegenek címeként.

Ezek után bemutatathatjuk a Szent István korában már megvolt társadalmi rendszer vázlatát:

Társadalmi	szabadok liberi	nemesek nobiles	főtisztek principes	udvari tisztviselők, püspökök, egyháziak, várkapitányok, nemesség.
		(köz)szabadok liberi vilgares	földesurak, szolgák, gazdagok.	
	szolgák servi	(köz)szabadok liberi vilgares	klasztikusok	javaslatok, bírák és joggyógyászok
		szabadosok liberitatis servitales	hasznélvezők non iurati	házasok, vidékek, levél- és nyelvtan, bírák, ügyvédek, vendégek, libéri, szolgák, kántorok
		szabadosok liberitatis servitales	szolgák és szabadok liberitatis servitales	házak és szabadok, bírák és joggyógyászok, szolgák, kántorok, vendégek, libéri, szolgák, kántorok
		szolgák servi	szolgák és szabadok liberitatis servitales	házak és szabadok, bírák és joggyógyászok, szolgák, kántorok, vendégek, libéri, szolgák, kántorok
		szolgák servi	szolgák és szabadok liberitatis servitales	házak és szabadok, bírák és joggyógyászok, szolgák, kántorok, vendégek, libéri, szolgák, kántorok
		szolgák servi	szolgák és szabadok liberitatis servitales	házak és szabadok, bírák és joggyógyászok, szolgák, kántorok, vendégek, libéri, szolgák, kántorok

A vendégek- és jövevényekre nézve Sz. István azt az elvet hangoztatta, hogy a magyartól különböző nyelveket, szokásokat, fegyvereket, tapasztalatokat hoznak magukkal, tehát a magyar kultúrát gazdagítják, s ezért szívesen kell őket fogadni. A főtisztek- és vitézekre nézve azt ajánlja trónja örökösének, hogy ne mondja őket szolgáinak, hanem testvéreinek, mert minden ember egy állapotú; ha pedig azért őket döllyfősséggel, akkor országát másnak fogják adni. A főpapokat úgy becsülje, mint szeme fényét s ne feddje őket nyilvánosan, hanem előbb négy szemközti intsa meg, mert ők a király felavatól és náluk van a lelki kötés és oldás hatalma. A király csak a főbb ügyekben ítélkezze, esküfőzés és harag nélkül, mások meghallgatásával; kisebb perekben a rendes bírák ítéljenek a törvény szerint. A király okuljon a történelmi és földrajzi példákra, a régibb és szomszéd királyok példáján. Az öregek és ifjak tudásának meghallgatásában is nagy bölcsességet, alkotmányos érzéket fejezett ki, ámbar Igazi alkotmány ekkor még nem volt, mert a törvényhozó tanácsosok a királyt nem korlátozhatják, csak tanácsot adnak és kéri a királyt mint bizalmasat és tetszésétől függő, könnyen elhíveszhető tisztját. Állami feladatok vannak, minő a közbiztonság megvédése a belső és külső ellenségekkel szemben, de állami eszközök, állami

Erdélyt, Arpadok.

tonaság és tisztek, állami vagyon és jövedelem ninesenek, ezeket a király a saját családi váraiban s falvaiban szerzi meg s kölesönzi az államnak. Állami *adó* még nines, mellyel a szabad birtokosok is résztvennének a közterhekben. Ezek legfőlebb a közös veszély, *külső* támadás visszaverésében segítik a királyt vagyonuknak és buzgalmuknak megfelelő számú vitézeikkel. A tisztségek vállalásában a *magyar szabad birtokosok* kezdetben tartózkodók, mert nem akarnak eszközül szolgálni az ősi hit és törzsszervezet elnyomásában. Szent István tehát, hogy vallásos és politikai meggyőződését érvényesíthesse, rá volt utalva, hogy szolgálóállapotú s hadifogoly eredetű, frank, bajor, német, szláv stb. keresztény *várőreire és főtisztjeire* támaszkodják, kik közt kevés a szabad ember, a bajor, sváb, olasz lovag.

Szent István külügyi viszonyai és hareai. A bajor colonusok észrevétlenül egész a Lajta folyóig terjeszkedtek Melktől keletre s II. Szent Henrik, Sz. István sógora, uralma végén a *Lajtáig* osztogat adományokat. Ekkor kezd különválni Karinthiától örgrófsága, a későbbi *Steiermark*. Henrik császár öccse Bruno Sz. Istvánhoz menekül, ki aztán kibékíti őket. A bajor Szent Günther Altaich vidékéről jött el s itt a királlyal megalapíttatta a bakonybéli apátságot.

Messzebb nyugat felé érintkezésben állott Sz. István a híres *clunyi* apáttal, Sz. Odilóval. Dél felé megalapította magyar *zarándokok* megszálló helyéül a ravennai és római, a konstantinápolyi és jeruzsálemi hospitalet. *Montecasinóba* ajándékokat küldött. A Jeruzsálembe zarándokló Vilmos angoulemei grófot kíséretével vendégül látta (1026).

Mintán Gyula 1002-ben legyőzve és foglyul ejtve a „bátor” Chrobry Boleszláv *lengyel herceghez* szökött, ki elfoglalta egy időre Csehországot és állandó székhelyéül a horvátok ősi lakóhelyén Krakót: megtörténhetett, hogy betört Magyarországra is a Mátra és Duna vidékéig, de aztán megbékült, mert 1018-ban ötszáz magyar volt hadában, mikor Kiev ellen támadt.

A namuri St. Alban-monostor története említi, hogy mikor II. Basilioz Bulgaroktonosz, a bolgárölő *konstantinápolyi császár* véres harcot vívott a bolgárokkal, s ezeket végre 1019-ben ismét megtörte uralma alá, sőt Horvátországot és Sirminumot is meghódította, „a császár Istvánt hívta segítségül a barbárság legyőzésére és segítségével elfoglalta az ellenség fővárosát”, Ochridát. Viszont a *bessenydök* a bol-

gárokat segítették s egyszer betörték Sz. István kis legendája szerint ennek országába, de „a tulsó nép tribunusa”, az erdöeli vezér győzött és besenyo foglyokat ejtett. Bejött aztán még Bulgária felől hatvan besenyo, kiket a szent király szolgálai kifosztottak. Ezért a király fölakasztatta a rablokat.

A görög és bolgár hatás körébe állt *Ajtony* (Ohtum, Achtum) marosvári nagy úr, Anonymus szerint a bundyni Glád ivadéka, ki a Sz. Gellért-legenda szerint Budin (Vidin) várban keresztelkedett meg görög módra s hét feleséget tartott. Elbizakodva vitézeinek s nemeselnek sokaságában, sok ménesében, gulyájában, uradalmában, megvannolva István király sóját a Maroson, mert vámszedőket és öröket tartott révelben a Tiszáig. Ő alapította Marosváron Keresztelő Sz. János görög apátságát. Uralmának határai a Körös. Erdély Budin, Szörény.¹ Fővitéze Csonád. Anon szerint Sunad, Doboka fia, Sz. István rokona. Ajtony ezt meg akarjaolni. Csonád a királyhoz menekül, ki kereszténnyé teszi s megtudja tőle ura terveit. A király elhatározza a háborút, a főemberek Csonádot kívánják vezérül. Seregök átkel a Tiszán, megütközik, megfutamodik s a Kőkényér berkeiben. Szörögben, az egész Kanizsában huzódik meg a Tiszáig. Csonád egy hegyen táboroz, a későbbi Oroszlánoson, Ajtony pedig a nagyösi mezőn. Csonád monostorépítést fogad Sz. Györgynek. Almában oroszlán sürgeti a esatát. Éjjel gyorsan összeszedi Csonád a csapatokat, Kyrie-elejszonnal támad, Ajtonyt megöli, seregét megfutamítja. Fejét elküldi a királynak. Sok a zsákmány. Az elesett keresztényeket a marosvári görög szerzetesek cintermében temetik el. Görög szerzeteseknek szolgált Marosvár harmada. Most Csonád lesz Ajtony házának főtisztje és Marosvárból Csonádvár lesz (Sunad). Csonád pedig a vár megyéjének ispánja. Fölépíti az oroszlánosi monostort s odatelepíti a marosvári görög szerzeteseket apátostul, a marosvári monostort pedig Atadja Gyérárd püspöknek (1030) s a hozzáküldött tizenköt hennének, míg fölépült Sz. György marosvári monostora. Az ispánok sokat hoznak keresztelésre Sz. János monostorába. A sokaság a cinteremben áll az ajtónál élelemmel megpakodva. A keresztelőknek szüntelen van dolguk, míg a püspök folyton hirdeti az Isten igéjét. A magyarok predikáló hét bencis lett az egyházmegye hét esperese. A magyarok

¹ Konstantinusz szerint 940-ben Magyarországot hódoló Traján hűbély terjedt, tehát a későbbi Szörényvár.

harminc diákot adnak Valter mester iskolájába s ezek lettek az első kanonokok Sz. György új monostorában, a püspök kedvencei, mert benszülöttek. Százan is kérnek szentelt helyet egyházak építésére. A püspök megvendégeli őket, azok pedig lovakat, marhákat, juhokat, szőnyeget, az asszonyok aranygyűrűket és gyöngyöket adnak s a püspök hiába szabadkozik. Aztán fölszenteli a püspök az egyház-építők cintermeit. A Dunántúlról gyűjt diákokat s fölszenteli őket papokká. Német, cseh, lengyel, frank papok is érkeznek. A német Henrik vicemagistert Fehérvár híres iskoláiból hívják el könyveivel s átadják neki a lectorságot, Valter pedig az énektanítást tartja meg. A püspök Sz. György monostorában lakott, melyet a szent király bőkezűen megajándékozott. Itt még a szombatot is úgy ülték meg az Istenanyja tiszteletére, mint Nagyboldogasszony ünnepét. E nevet a magyarok „Asszonynak” mondják s mikor hallják e nevet, térdet hajtanak földre szegzett szemmel. Mert Pannoniát Sz. István a Boldogságos Szűz családjának mondta. Egyszer a püspök homokos vidéken, mely legelőnek való, utazott és megszállt egy kanász faluban. Éjfel tájban egy szolgáló kezével malmot hajtva búzát őrölt s kemény munkáját énekléssel édesítette. A szent atya fölébredve hivatta szolgálját s tudakolta, mi az. Mikor megtudta, könnyek öntik el. Csodálkozva mondja Valternek: „Hallod a magyarok symphoniáját, hogyan hangzik?” S mindketten mosolyogtak. A malom csak forgott s az ének magasra emelkedett. Annyira hatott a püspökre, hogy nem tudott tőle olvasni. Aztán boldognak mondta a nőt és pénzt küldött neki.

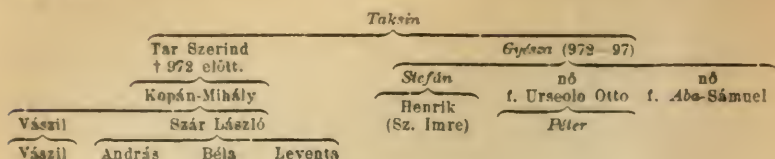
A velencei kutfők említik, hogy 1028-ban elűzték Velencéből *Urseolo Ottó* doget, ki 1009-ben nyerte el a hercegséget, két év múlva nőül vette Sz. István nőtestvérét s aztán bizánci segítséggel nagyravágyó terveket szőtt. Elűzve Konstantinápolyba menekült. Ez időben magyar seregek nyugtalanították a *dalmát városokat*. Ottó fia *Péter* a magyar király udvarába került.

II. *Konrád* német római császár fényes küldöttséget indított Konstantinápolyba az utolsó macedon császár egyik leányának megkérésére fia Henrik számára. Sz. István nem eresztette át országán Verner strassburgi püspök követtségét, s ez kénytelen volt Velence felé kerülni. Mert Konrád elősegítette az Urseolok bukását. Határvillongások után

1030 július elején nagy német sereg tört Magyarországra a Duna jobbpartján, a balparton pedig Bretiszláv morva herceg serege. De István király eltakarította előlük az eleséget s mikor éheztek, megtámadta. Konrád „*visszatért katonaság nélkül*”, ezt jegyezték föl az altaichi évkönyvbe. Bretiszláv a Garamtól szintén kénytelen visszavonulni. A császár fia Henrik, kit három éve választottak bajor herceggé, atyja tudta nélkül megkötötte a békét „*a jogtalanul sértett királlyal*”, lemondva a *Fischáig* terjedő területről. A következő évben III. Henrik már mint német király a béke megerősítésére eljött Magyarországra. Vadászaton István király fiát Henriket (a később u. n. *Sz. Imrét*) vadkan megölte (1031).

Sz. Istvánnak ha volt is több fia — a kései Pelbárt „Ottót s a többit” említi 1499-ben több rossz adattal — de ezek előbb elhaltak. Nagybátyjának *Mihálynak fiai*, a görög nevű *Vászil* és a lengyel nevű „*Szár*” *László* (Vlaszláv) a keresztény hit védelmére nem látszottak elég erősnek. *András, Béla és Leventa* — a szlávos Béla névből ítélve s a magyar krónikák szerint Szár László fiai, de más hir szerint Vászil fiai törvénytelen viszonyból, egy Táton nembeli leánytól — szintén nem ígértek erős erkölcsi alapot a kereszténység számára. Szent István tehát fia halála után *fiárá, örökösévé fogadta velencei* nővére fiát, az udvarában élő Urseolo *Péter herceget*, palotája főtisztjét, s uradalmi tisztjei, udvari és várispánjai természetesen kötelesek voltak földesuruk akaratát elfogadni, akár hűségeskü is tenni a trónörökösnek. Az Árpádházi hercegek azonban nem nyugodtak bele, s négy udvari főember összeesküdött a beteges, valami hatvanéves király ellen. A merényletkor leesett a fegyver, a bűnös megrettenve leborult, a király neki megkegyelmezett, a többit törvény szerint megbüntette, az összeesküvők trónörökösjelöltjét, az „*ifjú ledér*” *Vászil* Nyitrán őriztette s ott megvakították és fülébe ólmot öntöttek, a krónika szerint Gizla királyné rendeletére. Az altaichi évkönyv szerint maga István király „*testvére fiát, kinek több joga volt a királysághoz, mivel nem egyezett bele (Péter adoptálásába), megvakíttatta és kiskorú fiait száműzte*”. A Sz. Gellért-legenda szintén Vászil fiainak mondja Andrást, Bélát és Leventát, de krónikáink e hirt ismerik, közös ősforrásuk írója nem fogadja el, mert különbséget tesz Vászil és Szár László közt s annyit a

királyi család tudata megőrizhetett, hogy őse Szár László volt. A hercegek rokonságát tehát e családfán tüntethetjük föl:

Szent István 1038-ban halt meg, miután Nagyasszony-nak ajánlotta föl nagy ünnepén Magyarországot. Fehérvári szép Nagyboldogasszony-bazilikájába temették el fehér márvány koporsóba. *Hire* megvan a francia, olasz krónikákban is. Udvarába menekültek Edmund angol király száműzött árvái. Fő történeti *értelme* a keresztény erkölcsi alap és kultúra megteremtése Magyarországon, melynek a jótékony-ság hősi gyakorlásában szent példát adott és esodás emléket hagyott „Szent Jób”-jában.

2. Magyarság küzdelme a német hűbéruraság ellen.

1038—1077.

Áttekintés. A magyarok kalandozása tömörítette a németeket s létrejött Nagy Ottó erős állama kulturális lendülettel, elunyi erkölcsiséggel. Viszont a német erők fenyegető növekedése hasonló politikai, kulturális és erkölcsi ébredésre vezette a magyarság körültekintő s előrelátó böles fejedelmeit, Győzsziát és Szent Istvánt. A *magyar és német szomszédság* versenye kölcsönösen hatott egymásra: anyagi károsításokkal kezdődött, a vége tökéletesedés lett.

Szent István közel *negyvenéves* uralmára ugyanannyi idő alatt hét kis uralom következett, melyben döntő tényező az *idegen királyi főtisztek és a magyarság* s ugyanoly léányági királyaiak ellentéte, mely ráhuzza az országra a német hűbéruraságot (1038—45): az Árpádok új férfiágán a testvérek egyetértése fölzsabadítja az országot úgy a pogányságtól, mint az idegen uraságtól (1053), de egy új idegen szokás, a *szlávok senioratus* behozatala a testvérek halálát és uralmuk bukását okozza (1063): fiaik kibékülése ismét fölemeli a magyar királyságot és diadalokhoz juttatja nyugaton.

keleten és délen (1071); de rossz tanácsosára hallgatva a vitéz király is elbukik és újra a német hűbérurasságot akarja, mellyel a pápai és a görög befolyás lépnek versenyre (1077-ig).

Betörő külső ellensége a magyarnak és földjének nyugatról a német-cseh, hét hadjáratral (1042—4, 1051—2; 1063, 1074), keletről a kún és besenyő (1065, 1068); de e támadásokat ellensúlyozta a magyar taktika és diplomácia, úgy hogy a kilenc támadásból csak egynek volt sikere két évig az idegen tisztek árulása miatt (1044—6), a többi meddő volt vagy súlyos kudarcral, vereséggel végződött (főleg 1051, 1065, 1068). A magyar viszont ismételtén betört Ausztriába, Karintiába és görög-bolgár földre Nisig. A magyarság előtt népszerű Bólának és flailnak segítették a lengyel és morva ságer.

A hét trónváltozás hat király uralmát jelenti, kik három páros küzdelmet vívnak: Péter (1038—46) és közben Aba (1041—4), a két leányági örökös, az idegen és magyar ellentét képviselői; András és Béla legtovább uralkodnak (1046—60—63), a két testvér, kiket a szláv senloratus elve tett szerencsétlen ellenfelekké; Salámont és Gyészát (1063—74—77), a két unokatestvért, egyetértő sikerek után, a főtiszti besugások tettek féltékenyekké, de nem boldogokká s magukra vonták három nagyhatalom versengését.

Idegen tisztek s magyarok víszálja a szomszédot teszi urrá. Péter¹ és a kir. főtisztek Szent Istvánnak esküvel ígérték, hogy özvegyét Gizla királynét tiszteletben tartják. De uralma második évében Péter az özvegy királynét megfosztotta javaitól és kinséttel s egy várban őrizet alatt tartotta. Határvillongások miatt betört Ausztriába, antán segítette Bretiszláv cseh herceget III. Henrik német király ellen. De arra már nem tudta rávenni a cseh herceget, hogy a pogány lázadók elől magyar kir. udvarba menekült Kázmér lengyel herceget letartóztassa. Végül Gizla fgyelmesséte a kir. főtiszteket esküjőkről, ezek meg kijelentették a királynak, hogy nem akarják István királynak tett esküjüket megszegni s kérték a királyt, haddjon jól az özvegy királynéval. Péter a szabad magyar nép ellen is idegen zsarnokként viselkedett, olasz és német embereinek erőszakoskodásait pártolta és belőlük akarta kivonni még felfüggyait is, tisztelt, bírált. Erre a magyar főtisztek fellázadtak. Péter király

¹ A latin Petrusból magyarul eredetileg Péterus vagy Péter.

a megbántott Henrik királyhoz menekült. Az urak fölkoncolták főtanácsosát *Budot* s két kis fiának kitolták a szemét.¹

Aba, keresztény nevén *Sámuel*, Szent István sógora és palotaispán, vette át az uralmat, mert neje volt a szent király legközelebbi örököse a királyi család javaiban. Ő maga honfoglaló magyar nemzetség kiváló tagja, Mátravidéki senior nagybirtokos, a sári bencés monostor alapítója, a kései magyar krónikák szerint a hunn Csaba fiának, Edöménnek ivadéka.² Trónralépve eltörölte Péter rendeleteit s a pápára bízta két püspök visszahelyezését, kiket Péter megfosztott széköktől és másokat helyezett be. Követei 1041 karácsonyán Strassburgban megkérdezték Henrik királyt, békét akar-e vagy háborút. Bretiszláv cseh és Kázmér lengyel hereeg akkor már meghódoltak a német királynak. Ezt tehát sértette a magyar bitorló kérdése s azt felelte, hogy ő nem kezd háborút, de ha Aba kezdi, majd megérzi hatalmát. Péter és sógora, Adalbert ausztriai őrgróf a háborút sürgették. Aba megakarta őket előzni, azért Henrik követeit visszatartva, 1042 február közepén hirtelen megjelent seregével a Treisam folyónai, *Tulln vidékén*. Egy napig tartott a fosztogatás. Ugyanakkor a *Morvánál* is megjelent egy magyar sereg, de ezt az osztrák őrgróf megverte. A magyar sereg tíz csapatból állt s egy részök cselvető volt, a hátulsó rész pedig a podgyászt őrizte. Aba megvakíttatta az ügyetlen vezért. Egy harmadik sereget *Karintiában* Gottfried őrgróf vert szét. Henrik király serege nyáron a *Garamig* nyomult, de mivel Pétert a magyarok nem akarták, Bretiszláv közbenjárására Szent István egyik Csehországban tartózkodó rokonát (Andrást?) tette a Garamig elfoglalt föld hereegévé. A német sereg hazatért és Aba elűzte a heregeit.

Pünkösdkor (1043) a magyar követség sok aranyat ígért s a foglyok elbocsájtását vagy vérdíjukat. De a regensburgi gyűlés háborút határozott. Ostromgépeket is hozott a német sereg a rábcai gátak áttörésére. Mosonyon innen a Rábécánál létrejött a *békekötés*: a foglyokon vagy vérdíju-

¹ Az altaichi bajor évkönyvek és a magyar krónikák eltérő előadását így egyeztetjük.

² Anonymus *kúnnak* mondja, de a kúnok csak félszázaddal Aba után, Szent László alatt kerültek a róluk elnevezett palóc-földre. *Kabar* voltának föltevésére nincs alap. A kabarok Bihar vidékén telepedtek le a honfoglaláskor. Anonymus itt tudta 1204 körül a kazár kabar nép maradékait.

kon kívül 400 talentum arany¹ és 400 prémes ruha, a Lajtár és Morván túli részek (István foglalása), Gizla kielégítése és hét kezes volt a kikötés.

Aba ellen is felgyülemlett a királyi főtisztek elégtelensége. A kései krónika olyféle okot említ, amely az aranybulla korának szociális mozgalmaira emlékeztet: „(Aba) úgy vélekedett, hogy legyen minden közö, az urak és szolgák közt... mindig a parasztokkal és nemtelennel közösködve.” Talán az esett rosszul a főtiszteknek, hogy Aba a náluk szegényebb szabad magyarokat igyekezett megnyerni. Összeesküdtek a főtisztek, Aba megtudta s körülfogatta a házat, hol összegyűltek és gyónás nélkül megölette őket, állítólag ötvenet Csánádon a nagybőjti szent időben. Husvét ünnepén Szent Györgyi püspök nem ment el a király lakására, hogy feltegye neki a koronát s a bazilikába vezesse. Elvégezte a többi püspök, a szent püspök pedig a szöszekről megbélyegezte a király nagy bűnét s megjósolta bukását: „Harmadszor kel föl ellened a bosszú kardja és elveszi tőled a királyságot.” A tolmácsra, mikor megrettent, rászólt: „Föld az Istent, tiszteld a királyt!” és lefordíttatta szavait. Aba elől több főtiszt Henrikhez menekült. A békefeltételek sem voltak még teljesítve. Henrik elrendelte a bajor és cseh mozgósítást. Bajor ember hírül adta Abának, ki azonban követeket küldött, ígéreteit megújította, sőt megtoldotta, de kívánta a szökevények kiadását. Henrik király visszatartotta a magyar követtséget, mely inkább kémkedni akart. Mikor már csak egy napi járőrföld választotta el az ellenfeleket, megindult a követjárás ide-oda. De békülés nem jött létre. Istenítélet módján a csatát harmadnapra tűzték ki. Mikor a németek „heros“-a a kijelölt helyre érkezett, a magyart nem találta ott s a Ráb(an)on folyónál magyar szokás szerint kiárastott vizekkel és machinakkal elzárva látta az utat. A nála levő magyarok kalauzolásával egész éjszaka lovagolva a partmentén fölfelé, szürkületkor gátlón áskelt a német sereg.

¹ 400 talentum = 400 × 26 kg = 104 méterrel = 10 parasztszekér terhe = egy vasúti kocsis terhe, mely azonban az aranynak a vízhez képest csaknem 20-szeres sűrűsége miatt a kocsit $\frac{1}{20}$ mértékben elfér. — A talentumot nem aranybólhatjuk a márkával, mely csak az időben keletkezett és nem volt a Németországban. Súlyja kb. 170 gramm, vagyis kb. $\frac{1}{6}$ kg. Tehát 400 mérték arany 1 talentum, mely aranyban elfér egy parasztszekér fehében. Ezenkívül hozzávetőleg a magyar székmanóvások után aligba elegendett meg III. Henrik. Bagdadbanunk kell tehát az egykorin források (azaz talentum)hoz.

A magyar machinák őrei mindent otthagya elmenekültek. Sok élelem maradt ott. A harmadik napon megszámlálhatlan magyar hadak tűntek föl a széles mezőségen köröskörül. A német sereg kiesi volt a magyarhoz képest. Egyszerre kis felhő jelent meg, majd forgószél támadt, mely a port a magyarok szemébe hajtotta. A németek Istent hívták segítségül, a magyarok is csatakiáltást hallattak s megkezdődött az ütközet. Aba seregében az elégyületlenek, kik már inkább Pétert kívánták vissza, eldobálták zászlaikat s ott hagyták helyöket. Így sokan estek el a magyarok közül a *ménfői csatában*. A németek hat mérföldön üldözték a futókat, kevés halottjukat eltemették, sebesültjeiket hazaküldték. Aba aranyos lándzsája, a királyság jelvénye is zsákmányul esett. Henrik mezítláb, szőrruhában járult a szent kereszt elé s hálát adott Istennek (1044 júl. 5). Győr Aba nejével és gyermekeivel, sok kincessel a győzők kezébe esett. Fehérvárott a bazilikában a német király visszaültette királyi székébe Pétert, megbékítette népével s kérésökre megadta nekik a német, bajor jogszokások kedvezményeit (seita Teutonica, legem Baioaricam), melyek szigorúbban vették a vagyon- és személybiztonságot. Péter király védelmére német őrséget hagyva hátra, Henrik hazasietett. Aba a Tisza felé menekült s egy faluban, régi veremben elfogták olyanok, kiknek korábban ártott és magyar, német bírák halálra ítélték, kivégezték. Néhány év múlva kiásták, sebhelyeit állítólag begyógyulva találták és a saját sári monostorában temették el. A *csodás monda* mutatja, hogy a magyarság barátja volt, népszerű volt.

Péter hívására Henrik német király pünkösdkor (1045) ismét megjelent Fehérvárott és mise végén Péter átadta neki az aranyos lándzsát annak jeléül, hogy *a magyar királyságot kész hűbérül fogadni* tőle. Henrik visszaadta a lándzsát hűbéresének, aztán a zsákmányul ejtett Aba-lándzsát elküldte Rómába Szent Péter sírjához hálából a nagy diadalért, majd sietett maga is Rómába, hogy fölvegye a császári koronát, a következő évben. A német fennhatóság elismerése éppen elég ok volt Péter végleges bukására. Akik Abát fölemelték, *Visk* és társai szövetkeztek Gyula fiával *Bua- és Buhával*. Péter akasztással, vakítással sújtotta az összeesküvőket. De hiába. Más összeesküvők Csanádon összejöttek s követeket küldtek Kijevbe András herceghez, ki ott nőül vette Jaroszláv nagyfejedelem leányát, Anasztáziát. Ezalatt a békosi *Váta*, talán a későbbi Csolt-nembeliek egyik előde, *pogány-*

lázadást szított. Mint ötszáz éve az avarok, úgy ő is hivatott hunn módra megnyírva fejét, három hajcsomót meghagyott, üstököket vagy hajfonatot mongolosan.¹ Lohúst kezdtek enni, tehát áldozni is, ölték a hű keresztényeket és papokat, rombolták az egyházakat. Egy éjjel három lovas jelent meg Péter királlyal a Garam és Nyitra közt, s kihirdették: „Isten, András és Leventa parancsa, hogy meg kell ölni minden püspököt, papot és dézsmaest, vissza kell térni az ősi hitre, megszűnik minden koledálás, vesszen Péter németesétül, elszostul, emlékével mindörökre!” Péter átsietett a Dunán Zsitvátónál és Fehérvárra igyekezett, de a kapukat bezárták előtte. Mosony felé vágatott. Ezalatt András és Leventa zsoldosokkal megérkeztek Aba Újvárára, aztán Pest felé. Elője utazott Fehérvár felől Gyerált csanádi püspök több püspökkel és nagy kísérettel. Szent Szabina gyölgő² bástyájában meggyóntak, misén megáldoztak s elkészültek a halálra. A pesti révhez érkeznek. Gyerált püspök kísérmesté, fáradt, székereken ül. Váta ötödmagával megrohanja, kőáporral árasztja el, a Duna-parton kifordítják szekeréből s kőkerékű tallián letaszítják Kreenfeld hegyéről, ládájával átszúrják mellét, szétzúzzák fejét. Jövendőlése Beneta püspökön is beteljesedett. Negy püspök közül csak egy maradt életben, András herceg mentette meg (1046 szept. 24). Péteri Mosonynál utóljárta András követe s békét, tisztaságot ígérve visszahívta. A határ különben is zárva volt már előtte. Péter tehát visszaindult. Zámor faluban a követ le akarta fogni Pétert. Ez nevével és kíséretével egy kúriában, udvarházban három napig vedelkedett, végre elfogták, megvakították és Fehérvárra vitték. András aztán „egy helyre” küldte, hol fájdalomában hamar meghalt. Leventa is meghalt s pogány módra temették el Taksony faluban ilyen névű szőpálya mellé.

Testvérek egyetértéssel lerazza a szomszédot. András

¹ *Cincinus* (Hincv) *dimittens sibi per tres partes rila paganos suos*. Kép. krón. 47.

² Először használt ócsák *pusztaságtól* képzve: Somogy, Solány, Hárságy, Egeregy, Fildégy, Nyárságy, Albeságy, Gyúlságy ma Dódsó, Tódsó; től ócsáknyugatra (Csánki Tóth földt. I. 37. 1).

³ Árpádhalálkor oklevelek csak „Andreas rex”-eket ismernek. Az Anjoukori oklevelek kezdik az „Andreas rex” elnevezést a régi oklevelekre való hivatkozásokban és a királkák magánleveleiben is. Ismeretlen az Anjoukori az Endre, Endere nevet, talán Nagy Lajos királynak ismertebb ily neve miatt. Az Árpádhalál-kor ismerte az Endre nevet is, de a királyokra hivatalosan sohasem alkalmazták s az András és Endre nevet úgy megkülönböztették, hogy egyszer két testvér nevéről említi: „Andreas cum fratre suo Andree” (1223. Pétersek. Beszélget. I. 371. 1).

aztán halálbüntetés terhe alatt visszaparancsolt mindenkit a *krisztusi hitre* s Fehérvárott megkoronáztatta magát a három megmaradt püspökkel. Majd követeket küldött a Rómából visszatért császárhoz (1047). Mentette magát, hogy csak kénytelenségből fogadta el a koronát és kész kiszolgáltatni a Péter ellen pártütőket, kiket még ki nem végeztetett; kész a *hűbéri adót* és hadi szolgálatot is vállalni. De Henrik nem hallgatott rá, csak a németországi zavarok késleltették három éven át András elleni terveiben.

Ekkor jött haza *Béla* herceg Lengyelországból. Monda szerint párbajban levágta a pomerán herceget s így hódolásra kényszerítette népét a lengyel herceg iránt, ezért nőül nyerte az 1034-ben elhalt Miecisláv herceg leányát a pomeránok adójával. Így sógora lett az akkor uralkodó Kázmér lengyel hercegnek és Jaroszláv kijevi nagyfejedelemnek, András ipának, s I. Henrik francia királynak. Béla mint erős párbajhős „Pugil” és „Benin” „Belin” (bölény) melléknevet nyert.¹ András király hívta haza, ígérve neki a trónöröklést, cseh, lengyel, orosz senioratus mintájára, s odaadta neki a *királyság egy harmadát*, mint ahogy a várispánok is egy-egy vármegye harmadát kapták tiszti javadalomul a jövedelmek harmadával. Később látjuk, hogy Béla fiai 45 várispánságból 15-öt birtak, Biharvár központtal. Bihar és Nyitra vonalától északkeletre.

A császár nagybátyja, Gebhard regensburgi püspök már 1050 elején betört Magyarországra és zsákmányolt. A magyarok megtorolták e támadást és fölégették Hainburgot. Új fölépítését már nem sikerült megakadályozni. Passauba gyűlt a német sereg és 1051 augusztusában megindult hajókon és a két parton. A Fertő és Rába moesarai miatt Henrik a Zala forrásai felől tört be, a régi római hadúton eljutott Veszprémen át Fehérvár vidékére. Minden élelmet elvittek előle a magyarok. Még a császár is éhezett. Visszaindult a legrövidebb úton Győr felé. Napoleoni futás lett e hadjáratból s minden folyónál, moesárnál várták, vágták a magyarok. A németek elhagyták clipeusaikat, s a bársony úri betegágyakat. A monda szerint erről nevezték el a magyarok *Bársonyos* hegyét és a *Vértess*-hegyet. Gebhard hajóit az eleséggel hiába keresték a menekülők. Gebhard püspök levelét u. i. a magyarok elfogták, s irattak a kir.

¹ *Belin* lehet a Béla kicsinyítettje is, kedveskedő alakja (Pauler I. 214. jegyz.), mint Konradin, Chanadin az Anjou-korban.

jegyzővel a császár nevében választ, hogy rontsák el a hajókat, menjenek haza, a császár is kénytelen haza menni. Egy *vendég*, vagyis magyarra lett külföldi ember vitte el a választ. Gebhard végrehajtotta az ügyesen hamisított parancsot. Abda kis várát a Rába hidjánál fegyverrel kellett elfoglalni, de a német seregnek csak egy része kelhetett át, mert közben kigyuladt a hid s a sereg másik része ott veszett. Október végén ért a császár Hainburgba.

IX. *Leó pápa*, a császár rokona, ki az előző évben egy magyar érsekkel járta be Franciászórságot, Hugó clunyi apátot küldte el követül, s e nagytekinélyű szent férfiarávette a „magyar fejedelmeket”, hogy fűessék meg a császárnak a régi *hűbéradót*. De Henrik császár új *hadjáratot* indított (1052). Pozsonyt, mint írták Preclawen-purehot, nyolc hétig ostromolta. Egy éjjel Zottmund a víz alatt megfúrta a császár hajóit és elsüllyesztette (szepet). A császár, kit a személyesen megjelent pápa előbb hiába kértelt, most már hajlott a békére, de András nem akart tudni a hűbéradóról. A pápa hiába fenyegette kiközösítéssel. A német sereg elelem hiányában elszedte azzal, hogy majd a jövő évben visszatér. De a császár ellen föllázadt Konrád bajor herceg, aztán a magyar udvarba menekült s megakasztotta a *triburi békekötést* (1053), melyet a magyar követek ott már megajánlottak. Sőt a következő két évben magyarok dúlták Karintiát, Ausztriát. Gebhard és Wolf összeesküdve a bajor herceget akarták német királlyá tenni magyar haderővel, de Konrád meghalt s *békekötés nélkül* „elvesztette a római republika Magyarország feletti fönhatóságát”. Aztán meghalt III. Henrik császár is 39 éves korában (1056), miután az előző évben elismertette utódul ötéves fiát.

Senioratus szláv osztózás, testvérhalál. Közben András király megérte az örömet, hogy *fiái születtek*: Salamon (1053) és Dávid. Leodvin bíhari püspökkel rendeztette a királyi kincstár erekljét s 1055-ben családi temetkezési helyül megalapította a *tihanyi apátság monostorát* a franciá Szent Anyos tiszteletére, ki a királyi rokonok békéjének védőszentje volt. A magyar püspökök akkor határozták el András király helyeslésével, hogy Szent Péter ünnepét mindig

* 1055-ben kelt a *tihanyi monostor* alapítványok, mely kor bányából állt perzsaes lártváralaggal összekötve. Ekkor 58 magyar sző maradt ránk a primitív szókészlet és ragozás példaként.

három napos vigiliabőjttel szentelik meg. Egy hamis levél szerint 1057-ben alapította Radó nádor a szentdemeteri apátságot a Szávánál. Ekkor csakugyan járt magyar követség Szófiában Komnenosz Izsák görög császárnál békekötés végett.¹ Talán ekkor jutott magyar kézre a *Szerémség*, melyet tizenegy év múlva már kétségkívül magyar kézen látunk.

Eduárd angol király 1054-ben kéri a pápát, hogy küldesse haza Magyarországból unokaöccsét Eduárdot. Itt tartózkodott Wratiszláv olmüci herceg is, ki nőül vette András király leányát *Adleytát*, mire a cseh herceg hazahívta öccsét. András tekintélye nőtt és megkérte az elhunyt császár tízéves leányát Juditot az ötéves Salamonnak. Hogy megkaphassa, Béla herceg beleegyezett *Salamon megkoronázásába* (1057),¹ s a következő évben eljegyezték *Juditot* a Morvamezőn és elhozták a magyar udvarba. Béla és fiai nem voltak ott az eljegyzésen. A koronázó misén azt énekelték: „Esto dominus fratrum tuorum” (Izsák áldása Jákob fölött) s a besugók fölkeltek Bélában a féltékenységet. András meghívta Bélát *Várkonyba* a Tiszához, országrészeik határára. A börtönök ispánja Miklós, a királyhoz belépő Béla hercegnek csak annyit sugott: „Ha kedves az életed, válaszd a kardot!” Odabenn piros takarón ott volt a korona és a hercegi kard. András felszólítására Béla a kardot választotta. Azlán Lengyelországba menekült fiaival. András is elküldte fiait menyével, kinezeivel az osztrák örgrófi várba, Melkbe s német urak jelentek meg segítségére. Béla lengyel sereggel tért vissza, várispánjai is természetesen csatlakoztak. A *Tiszánál* győzött és kiszorította Andrást a *mosonyi határig*, mely el volt zárva. Ott kétségbeesett küzdelmet kezdtek a németek. András lováról leesve, összerúgva Zirere került és hamarosan meghalt, tihanyi monostorának altemplomában temették el (1060).

Béla Miklós-napkor (dec. 6) Fehérvárott fejére tette a koronát. Aztán nagylelkűen elbocsájtotta külföldi foglyait s megbocsájtott hazai ellenfeleinek. Majd hozzálátott a belső

¹ 1861-ben ásták ki a nyitrai Ivánkán azt a hét oldalú nyílt koronát, melynek főlemeze felírata szerint *Konstantinosz Monomachosz* képmét tünteti föl, két oldalt pedig Zoé és Teodora császárnők vannak (+ 1053. 1056). Ezen évek közt készült az együtturalkodók koronája és Caerularius Mihály patriarka 1054-ben elszakadt a pápától.

bajok orvoslásához. A kései krónika a kereskedők és pénz-váltók zsarolásait említi fő bajként. Azért állítolag színezéstől veretett dénárokat, negyvenet számítva egy bizanci aranyra (= pénzra), s meghatározta az eladó termények árait. A vásár-napokat szombatra helyezte át. „Most is negyven dénárt neveznek egy aranyra... mert az ő idejében Magyarországon nem változott a pénz”. A való tény az, hogy az I. Béla idejéből ránk maradt *pénzek* épp oly kis dénárok, mint az előtte és utána uralkodó királyoké, kiknek dénárjaiból harmincat számítottak egy bizanci vagy merovingi aransolidusra s magyar pénzúra. A bizanci arannyal egyenlő pénzának 40 dénárban való számítása IV. Béla alatt kezdődött. A krónikairó a Bélákat egyebekben is összekeverte, mikor pl. III. Béla ujításának véli az írásos kérvényezést stb., mi szintén IV. Béla ujítása volt. A krónika ily anachronismusai miatt óvatosan kell fogadnunk a *fehértvári pogány gyűlés* leírását is, mert hozzá valószínűleg az aranybulla-kori serviens gyűlések szocialista földosztó mozgalmaival szolgáltak a vonások. Azt elfogadhatjuk, hogy Váta fia János megújította apja pogányság-visszaállító követeléseit, hogy meg a harangokat is el akarta pusztíttatni, s hogy Rasdi várászlónó is a kíséretéhez tartozott, hogy végül Béla a fehértvári koronázásra megjelent pogánykodók gyűlekezését szétverette a vár előtti mezőségen és Rasdi a tömlőben éhen halt, mikor a száját lábait is megmarta kinjában. Az is igaz lehet, hogy Váta János rokonságából többé nem volt szabad nőlni. Ezt kezdetben bizonyára tiltották. De hogy Béla király minden faluból két seniorit hívott volna Fehértvárra tanácskozásra, ez eltorzította annak, hogy IV. Béla jogot adott minden várispánságból két-három serviens nobilisnak, mint e köznemesek bizalmi férfainak arra, hogy a kir. főtisztek részéről elkövetett kártételek és jogtalanságok jóvátételét ellenőrizhessék a fehértvári Szent István-napi udvari törvényszéken.¹

Anasztázia özvegy királyné ezalatt Salamonnal és Judittal Ágnes császárné udvarában sürgették a megtámadást. A mainzi gyűlés végre elhatározta a háborút (1063). Adalbert mainzi érsek volt IV. Henrik gyámja s nordheimi Otto bájos herceg a hadjárat vezére. Béla király követet küldetett, hogy uruk kezé Salamont királyának elfogadni, maga megelégszik a hercegi harmaddal, s flót küldj kecsköl Német-

¹ 1267. 8. cikkely Endlicher 511 l.

országba. De a németek magyar eselt, ravaszságot emlegettek és seregök két úton jelent meg Mosonynál. Ennek őrsége a kétfelől közeledő ellenség láttára ellenállás nélkül átadta az ország határát és kapuját. Béla király kevéssel előbb letört trónszékén megsérült *Dömösön*, s félholtan vitték el „az ország szükségei miatt” a „Kinisna” vagy „Kirusna” patakhoz és ott meghalt, talán a Vas vármegye északi szögletén Répeébe folyó *Köris patak*nál, hol az ellenséget akarta föltartóztatni. Gyésza herceg rögtön üzent a németeknek, hogy meghódol Salamonnak, ha születéséhez illő tisztséget nyer, de a német udvar nem alkudozott. Erre Bélát fia eltemették atyjok alapította monostorukban, *Szögszárdon*, s aztán kimenekültek lengyel rokonaikhoz.

Rokoni egyetértés sok győzelem, besenyő hadifoglyok. Salamon tízéves gyermek, mikor másodszor avatták a koronával királlyá s beleültették a fehérvári *királyi székbe*. Hübéri hódolat nem volt, de nordheimi Ottó herceg megkapta az özvegy magyar királynétól „*Attila hunn király kardját*”, mely minden birtokosára nézve végzetes volt, mondja hersfeldi Lambert. Salamon király nőül vette a tizenötéves *Juditot*. Október vége felé IV. Henrik már Regensburgban volt, de Salamon is Mosonyba menekült, mert Gyésza herceg lengyel sereggel tért vissza. Desiderius kalocsai érsek *Győrött* kibékítette a királyt a herceggel (1064 jan. 20), ki megkapta az ország harmadát s Pécesett husvétkor Salamon fejére tette a koronát. Azon éjjel a pécsi bazilika leégett.

Egyelőre nagy volt az egyetértés a rokonok közt és a siker. Először diadalmasan megsegítették Gyésza sógorát. Kreszimir horvát királyt a *karantánok* ellen.¹ Aztán betörték Csehországba viszonzásul egy *cseh* betörésért. Ekkor történt, hogy Wezelin dédunokája, „Bátor” Apos párbajban levágott egy óriás eseket. A besenyők helyét, kik még Szent István halála körül betörték a görög birodalomba és leverve Nis táján kaptak új lakóhelyet, 1055 körül a *kúnok* foglalták el Etelközben s 1065-ben már Hellászig kalandoztak és betörték

¹ Karácsonyi János: Századok, 1912, 28; 1915, 136; 1918, 347; stb. I. Gyésza herceg 1062-ben vette nőül III. Kreszimir (*Péter*) hugát s ettől született Kálmán és Álmos. Gyésza második feleségét Szinadenét 1074/5-ben vette nőül, ki 1078-ban visszalért császárrá lett nagybátyjához, Botoniatész Nikéforoszhoz. E hazatérésből is következik, hogy nem volt Szinadenének gyermeke Gyészától.

Magyarországra is.¹ A meszesi kapu gyepűin át törték a Nyírségbe, Biharvárig. A király gyorsan megjelent hadával a herceg segítségére. Mikor egy hétig várták már a kúnok visszatérését Dobokavárnál, egy (aba)újvári *kém*, Fantiska, jelentí, hogy a kúnok közelednek tömérdek fogollyal és marhával megrakodva. A király és herceg seregükkel éjszaka a kúnok közelében foglaltak állást. Virradatkor megaldorták, aztán támadtak. A kúnok meglepetve a legmagasabb hegyre húzódtak föl, melyet az itt hangzó keresztény csatakiáltásról utóbb Kirielejs-nek, még később *Kertlé*-nek neveztek el.² Salamon király vitézei mind egyformán *gyolcs százlócskát* hordtak. A pogányok bátrabb nyílással a meredek hegy közepéről nyílzáport árasztottak a magyarokra, de ezek rettenthetlenül másztak, nyomultak fölfelé. Az ifjú király a legmeredekebb oldalon szinte repkedett a harsz lévtől, a megfontolt Gyésza menedékesebb oldalon haladt. László a legvitézebb pogányokból mindjárt ötöt megölt, de az ötödik őt is megsebezte. Végre a pogányok megfutottak. A megsebezett László „Szög” paripáján egy kúnt vett üldözőbe, ki szép magyar lennyt ragadott el lován. A váradi püspök lányának látszott a leány. A kún lovas is gyors volt s László nem bírta a kúnt lándzsájával elérni. Szólt tehát a leánynak, hogy rántsa le. Aztán hosszasan vívott a kúnnal s végre megölte, noha a leány könyörgött érte. E leány nem volt a püspöké. Csaknem az összes pogányok elestek s a keresztény foglyok megszabadultak.

Három év múlva a *besenyők* Bolgárfehérvárnál³ átűsztatták a Szávát és kifosztották Buziás-mezőjét Valkővárnál, Vid bácsi ispán birtokát. Ez a bolgárfehérvári (belgrádi) görög őrség szemeláttára történt, tehát ezt kellett felelősségre vonni. Ezt határopta a magyar király a hercegekkel Szalánkeménbe gyűjtött hadak élén. A görögök és bolgárok hajózva gépekkel *kénes tüzet* fújtak a magyar hajókra.

¹ Pauler II. 246. jegyzetében *besenyőkre* vonatkoztatja a *Kertlé* csata adatait *Kézai* és a *Praxicoles* évkönyvetől alapján. Az *utóbbi* hivatkozás téves, mert nem vonatkozik a *Kertlé* csatára, hanem a bolgárfehérvári (1068, 1071). A *Kézai* való igazságtalan nem bizonyít, mert itt vaskos hűbér vannak a későbbi, hűbérbeli a *Képes Krónikába* másolt régi szöveg. Ezzel szemben a *utóbbi* bizonyíték nem meggyőző.

² Honfoglalásnál olvasván *Chertiv*, *Chertibol*, *göncölhöz* *Cherhelem* = eser-bely, caer erdő háza, Vörösmátyvánál lett *Carhelem*.

³ A Nándorfehérvár név. „Alta Nandor” legelőselel tőlénen 1332. évi magyar királyi oklevélben fordul elő. *Siles. Sakradok*, 1913, 629. l.

Egy részöket meg is gyűjtötták, de a sok magyar hajó győzött s a magyar sereg átkelt a bolgár partra, *Bolgárfehérvár* alá. A várbeliektől segítségül hívott Kazár besenyő fejedelem seregét Ján soproni ispán hada legyőzte és Kazár kevesedmagával menekült meg; a többit a soproniak részint levágták, részint foglyul ejtették.¹ A király parancsára aztán a magyar *ácsok* nyolc fatornyot építettek, melyek kétszerte magasabbak voltak az ostromlandó falaknál. A fatornyok közé ugyanannyi faltörő gépet állítottak és palánkokat a tornyok védelmére. A várat vitézül védelmezték, kivált az (izmaelita) *szaracénok*, kik közül három kitört a várból s egyiket Salamon királyi *balistarius*, számszeríjjász lelőtte. A holttest körül nagy harc támadt mindkét felől. Magyar részről Abos, György és Bors vitézek voltak a legbátrabbak. Szórták rájuk a köveket és nyilakat, de a magyarok végül mégis elragadták a holttestet és szeméthe dobták. Két hónapig folyt már az ostrom. A harmadik hónapban egy *fogoly magyar leány* fölgyújtotta a várost s a heves szél elterjesztette a tüzet. Nicota vezér vitézeivel fölszorult a fellegrvárba. Tömérdek *kincset* találtak a magyarok a város vermeiben s mindegyik meggazdagodott. Végre a görög vezér népe szabad elvonulást kért s a király és herecek kezét adtak rá. Nicota a Boldogságos Szűz ezüst képét tartva népe nagy részével Gyésza herecegnek adta meg magát, ami Salamon királyt bántotta. Aztán átmentek Buziás faluba s föl akarta a király osztani a szabad elvonulás föltételével hódoló görögöket is, de Gyésza nem engedte. A kincset a király négy részre osztotta s egyet adott a herecegnek, egyet a vitézek összességének, s egyet-egyet Vidnek és vejének Iliának. Ez nagyon bántotta Gyésza hereceget (mert neki harmadrész járt volna). A görög császár aztán követséggel tisztelte meg Gyészá, ki összes foglyait kiadta. Salamon királyt ellenben elkerülte a követség, mi újabb táplálékot adott a féltékenységnek, amelyet Vid ispán szorgalmasan szított.

¹ E besenyő hadifoglyok ivadéka a soproni cárispánság területén az árpási és a pecsenyédi besenyők. Ez utóbbiakat említi Anonymus „a mosonyi Fertőn túl.” A *Prag-codex évjegyzet* szerint „1068-ban Salamon király elfoglalja *Bolgár-(fehér)várt*, s a bolgárok és görögök csellel ismét visszaveszik; 1071-ben Salamon király *Magnus* Gyésza herecggel [a bolgárok? görögök?] seregét legyőzi (ungarorum exercitum) s a nép fogságba kerül s a besenyők serege vereséget szenved. 1072-ben Salamon király *behatolt Bolgárországra*. Ez alapon a Képes krónika elbeszélését úgy vehetjük, mint amely az 1068. és 1071. évi eseményeket egybefoglalta.

VII. Dukasz Mihály császár csakhamar visszafoglaltatta Bolgárfehérvárt. Salamon király gyorsan lóra ültette hadseregét és újra betört görög földre, behatolt egészen *Nis(sá)ig*, ezt is elfoglalta, de visszatérte után foglalásait elvesztette. A hercegek e hadjáratban már nem vettek részt.

Királybukás rossz tanácsosért, versengnek a szomszédok. Vid azt hajtogatta a király előtt, hogy „valamint két kard nem fér el egy hüvelyben, úgy ti sem uralkodhattok ketten egy országban”. László herceget Gyésza elküldte segítségért orosz földre. Aztán kibékült a király rokonaival az *esztergomi szigeten*, birtokaik határán, mindkét részről nyole-nyole főember és püspök jelenlétében. Kezesül Ernye¹ és Vid ispánokat küldte a király Gyészához, de ez gyűvansnak találta az utóbbit s visszaküldte őket, csupán fegyverszünetet kötve a téli félére (treuga nov. 11-febr. 24.). Lambert herceg a lengyeleknél keresett segítséget. Vid és Salamon beszélgetését a szögyszárdi monostorban hallotta az olasz Vilmos apát s átöltözve vitezi ruhába, maga vitte meg a hírt Gyészának, ki az Igfa erdőben vadászott. László nem kapott segítséget az oroszoktól, elment tehát nőtestvérök, Eufemia férjéhez Ottó olmuai herceghez, a cseh herceg ácsosához. Az apát hírére Gyésza gyorsan összehívta *tiszdtulí négy várkapdánaga* hadát és megérkezett az abádi révhez, Kemej vidékére. Salamon sietett megelérni a herceg segélyhadainak megérkezését és Gyésza elé ment, átkelve a befagyott Tiszán. 1074 febr. 26-án folyt le a *kemeji csata*: Gyésza három ispánja, Petrod, Szónok és Bikkás várőrszázlóljaikkal palánkat feltartottak az árulók joból, de Salamon harminc zászlólja a felét felreértette s az árulókat levágta. Gyésza negyedik zászlólja is elveszett s a herceg Kotajdnál² átkelve a Tiszán, Vár felé sietett és előre küldte Lászlóhoz a „fekete” György kaplánt, Lampertben pedig Ivánka diákot. A kemeji csatában érdeken lovagi palánj

¹ Szent Ernye — Szent Imreus püspök, magyarul vendéleg Szent Ernye, azán Ernye, végül Ernye; róla nevezett Árpádoknál volt az Árpádokkorban Száva-Szent Demeter, vagyis a későbbi Dimitrović — Mitrović mellett (Csánki: Tört. földr. II. 228. l.).

² *Cothaid* (Turócynál Thocoyd). Keveset tudunk a Káposz Krónikában *Theragd*, a Budai és Dubovci krónikában *Cothaid*. Talán nem lehet gondolni, mert sokkal inkább az Anonymusnál: abádi révhez tartó Kemejtől Tiszá-Abád Szőlő-körmegye határkeleti szögletén van.

történt. A herceg legbátrabb lovagja Pétör sötétpej lován, ragyogó páncéljával, aranyozott sisakjával bajra bívtá a király lovagjait. Ezek közül előugratott Apos, a Weecelin neméből való Marton fia sárga lovon, esuklyás páncélban s villámgyorsan áttörve lándzsájával Pétör páncélját, keresztülszúrta szívét. — Salamon Gyésza nyomában szintén átkelt Kotajdnál és Pétör fiának kuriájában szállt meg.¹ Itt tudta meg Salamon, hogy Gyésza Vácnál találkozott László és Ottó hercegek hadával. Vid azt mondja: „Az imént seregét elintéztük... most szolgákat gyűjtött, aratókat... Egyszeribe megesszük őket... én a bácsiakkal nagyon hamar rázúdítom a cseh csapatra a halál veszedelmeit.” Erneyej azt felelte: „Megládd, amit ezer kaszás levág, tizezer villás sem tudja összegyűjteni.” Egy héttel a kemeji csata után Salamon serege a Rákoson, a hercegek a Cinkota udvarháznál, major-nál (Zimgota allodium) ütöttek tábort. Közbeesett a *Monyoród-hegy*. Sűrű köd miatt egy nappal elhalasztották az ütközetet, de éjjel paripáikat zablájoknál fogva kézben tartották s péntekre virradóban a király elrendezve csapatait. Átlovagolt a Monyoród esúcsán s a podgyászesapatot a hegy oldalára állította, hogy az ellenség őrségnek nézze. A hercegek is elrendezték csapataikat: *középen négy zászlóalj* állott föl, *a két szárny mindegyikén ugyanannyi*; a középhadat Gyésza vezette a nyitraiak élén, a jobbszárnyat Ottó, a balt László. A hegyről áttekintve a hadállást, Erneyej odaszól Vidnek: „Csoda volna, ha e csapatok megfutamodnának előlünk, mert a Dunát a hátuk mögött hagyták; hanem azt hiszem, ezek föltették magukban, hogy vagy győznek, vagy meghalnak.” Videt a bácsi zászlóaljjal mindjárt az összecsapáskor leverték a csehek; a hercegek balszárnyát, hol Gyésza zászlaja állott, Salamon király támadta meg, mert azt hitte, hogy a Kemejnél megvert csapat áll ott Gyészával; de László fogta föl a támadást, ki bátyja zászlajával fölcserélte a maga jelvényeit. A király fölismerve Lászlót, megrettént és meghagyta a zászlóvivőknek, hogy forduljanak Gyésza csapatai felé (a közép-re. Ez többszörös hiba volt, mert Salamon a saját hadrendje közepe elé került s ezt akadályozta). László hátba kapta a király hadát, Gyésza pedig erős arcéltámadást kezdett ellene. „A németek, olaszok úgy hullottak, mint az ökrök a mészárszéken”, írja a krónika. Salamon elmenekült, Szigetfőnél, a Csepel-sziget déli

¹ Meglepő részlevezés a Budai, Képes, stb. krónikákban.

esésénél átkelt a Dunán s Bátor Apos lovaggal anyjához, feleségehez sietett Mosonvárra, melyet Pozsonyvárral előre megerősített. A heregek serege estig üldözte a királyi hadat. László megsíratta elesett vitézeit, megsajnálta elesett ellenfeleit is, eltemettette, de vitézei Vid ispán mellett később fölhasították, szemébe is port szórtak e szavakkal: „Szemed sohasem tudott betelni vagyonnal, emelkedéssel; teljen be hát most földdel a szemed is, kebled is.” A zsákmányból László fölépíttette a *monyoródi bencés monostort* Szent Márton tiszteletére, amint előre megfogadta.¹

A kemeji és monyoródi csaták élénk, érdekes, meglepően közvetlen, egykorúnak látszó előzményekből meg tudjuk, hogy a heregeknek tizenöt várspáni őrszázadosjuk volt a morva csapaton kívül. Salamon királynak pedig harminc várspáni zászlóaljja. Összesen tehát 45 *várspánsága* volt akkor Magyarországnak, mely a legpontosabb $\frac{1}{3}$ és $\frac{1}{4}$ arányban volt megosztva a király és a hereg közt.

Mosonyban Anasztázia anyakirályné szemrehányást tett Salamonnak s ez kezét emelt anyjára, csak Judit tartotta vissza a nagy vétésztől. A heregek megerősítették Salamon ellen Babot falu várát, mint az ország kapuját, hol ma is *Kapuvár* falu áll, és Fehérvárt.

Gyésza, keresztneven Magnus, az ugyanily nevű híres szász hereg sógora,² a magyarok kívánságára elfogadta az ország *korondját*. Eután történt, hogy a fertőmelléki *bosenyők* mint hadifoglyok Saultán (Zultan) nevű fölszázákos-
kel kérték az új királyt, hogy ajándékozza meg őket a szabadsággal s ők majd megfektetik Salamonat, úgyhogy ki sem mer mozdulni Mosonyból és Pozsonyhól. De bizony Salamon vitézségével nem bírtak a bosenyők, megmozdultak előle, roha a segítségére hívott Ernő (Hernuh) ostoruk ágróf megerősült a bosenyők horzomszó tekintetétől s a Blasz-hegyről nézte a harcot,³ melyet a nagybíró urügya alatt ellenzett. „A bosenyők elmozdultak Salamon tekintete alól, mint a viasz

¹ A krónika itt krónika kis építményt való. Később, Krónika elnevezés: „Lándzsája bokorhoz ért s onnan tette felér hermelikek szőlőre végig a lándzsá nyelén az ölébe.” E mondai kis betét azt akarta jelölni, hogy László hermelikes palástot fog viselni, vagyis krónika lesz.

² Magnus szász hereg nével való I. Béla felesége, Zsófia, bolhár krajnai ostorgróf özvegyét 1070 után.

³ Periszfalunál, s mai Pálosfalunál, Pálosfalunál, a Fertőnél szőlőre.

a tűz elől.“ Sokan elestek, a Fertőbe is fultak, kevesen menekültek meg Szultánnal. Az örgróf megszégyenülve, üres kézzel távozott. A besenyők pedig megmaradtak hadifogoly, szabados, lekötött állapotban, pedig szerettek volna szabadok lenni és bizonyára visszatérni hét éve elvesztett övéikhez, Nis vidékére.

Miután *IV. Henrik* elnyomta Magnus szász herceg lázadását s a rajnamelléki mozgalmat, Salamon követei Wormsban följánlották neki Magyarország *hűbéradóját* és hat legerősebb várát tizenkét kezessel, ha visszasegíti trónjára Salamont. Henrik meg is jelent, de csak *zsoldos haddal*, mert nagy hűbéresei nem segítettek. Hajói Pozsonyon túl nem követhették, mert Gyésza a Csallóköz szigetén örködött. Sempténél kelt át a német király a Vágon. Nyitránál megbámulta Bátor Apos vitézségét s mikor kérdezte, van-e ellenfeleinek ily lovagja, Salamonból kitört a nemzeti büszkeség és azt felelte, van bizony külön is. Henrik erre megjegyezte: „No akkor nem is kapod vissza a királyságot.“ *Vácnál* az aquileiai patriarcha és a zsoldos vezérek megvesztegetve, a sereg éhezve, betegségektől gyöngítve visszatérésre kényszerítették Henriket, ki aztán hajóit felégette. Néhány heti hadjáratának (1074 aug.) annyi volt az eredménye, hogy Henrik a freisingi egyháznak *száz telket adományozott a Lajta és Fertő közt* mint főhűbérur az ottani várak, főleg Miesenbure, Mosony erősítésére való kötelezettséggel.

VII. Gergely pápa szemrehányó levelet írt Salamonnak a hűbéri ígéret miatt. Úgy fogta föl a dolgot, hogy ha a magyar királyság hűbér, akkor több joga van erre a római egyháznak, mely a királyi koronát adta, s ezt III. Henrik is elismerte, mikor legyőzve Aba királyt, a királyság jelvényeit, lándzsáját, koronáját Szent Péter sírjához küldte. Salamon azt a hibáját, hogy királyságát a német királytól vette hűbérbe, csak úgy teheti jóvá, ha a királyi pálcát *apostoli beneficiumnak* ismeri el — ezt írja neki 1074 október 28-ikán.¹ Megjegyzendő, hogy a római egyház első hűbére Calabria és Apulia volt, melyet Guiscard Róbert normann herceg elfoglalt és II. Miklós pápának ajánlott föl, ki 1059-

¹ „Mint hazád őregeitől megtudhatod, a magyar királyság a római szentegyház tulajdona, melyet egykor István király minden jogával és hatalmával felajánlott és áhítatosan őt is adott Szent Péternek.“

ben adta neki hűbérul.¹ Szent István koronakérdésekor a pápa nem gondolt hűbérré, a magyar királyok hűbéri esküjéről soha sincs szó. Szent István a törvényekben hűbérellenes vagyonszert vallott. VII. Gergelyt tehát a saját későbbi kora politikai tévedésébe, anachronizmusba vitte, de ez Magyarországra szerencsés volt, mert őrárt emelt a német hűbérség ellen. A pápa „Géusa”-nak azt írta, hogy a magyar királyságnak szabadnak kell lennie, mely nem lehet alávetve más királynak, csak a római egyháznak, ez pedig nem szolgálhat, hanem *fiának* tekintendő hódolót; Salamon a német királytól bitorolja az uralmat, azért Isten ítélte akadályozni őt ebben. „Mivel pedig a hatalom most a te kezében van, intünk, viseld nagyon gondját az egyháznak és tanúsíts engedelmességet a római egyház legatusai iránt, ha hozzá jönnek” (1075 márc. 23). „A királyság Szent Péteré. Az Úr... ítélletével reád ruházta a királyság hatalmát. Rokonság... szentségtörő bitorlásával elvesztette” (apr. 17).

Valamint IX. Leo pápának I. András királyra való neheztelését és fenyegetését az éppen elszakadt görög egyház felhasználta koronaküldésre, úgy tett most húsz év múlva azon alkalmából is, hogy VII. Gergely pápa hűbéri hódolatot sürgetett a magyar királytól. A görög császári udvar érdekében öhajította vonni a náluk már két század óta turknak ismert nemzetet, főleg az egyházi szakadás óta. Győztes iránt különben is rokonszérű voltak a görög udvarban a görög foglyok iránt való nemcs viselkedése miatt. Mintán az előző években Győztes elvesztette horvát feleségét, két kis fia Kálmán és Álmos anyját: most 1075-ben feleséget szerzett neki a görög udvar köréből. Szünadenét, Nikeforosz Botonofelész görög hadvezérnek, három év múlva császárnak az unokahugát. Küldtek neki görög koronát is, *nyílt koronát*, „Geovic despota, a turkok hívó királya” felíráttal. Győztes törökösön lehajló bajszú romános képével. A korona másik történeti képe Dukasz VII. Mihály császárt ábrázolja s alatta

¹ A második pápai hűbéres Szentimre hercegi király, ki 1076-ban a pápai legatus előtt hűbéri esküt tett s 200 arany évi adót ígért. II. Péter aragon király 1203-ban vette hűbérül országot III. Ismael pápától és évi adót fizetett. Földpátkóli János ungal király 1213-ban tett hűbéri esküt a pápának ezer márká eszt évi adó kötelezettséggel s utódai meg is fizették ezt III. Eduárdnak, Aragon király 1260 körül hűbéri adót s háromévenként egy fehér lovát ígért a pápának 1260-ban Nápoly-Sicília királyságáért. Sardinia-Corsica 1702-ben kapta pápai hűbérül II. Jakab aragon király.

129
Konstantinosz trónörökös, ki 1074-ben született; többi képei a trónon ülő Megváltó s a görög egyház fő szentjei: Mihály és Gábel, György és Demeter, Kozma és Damján. A zománc-képek háromszögű és félkörös oromdiszítéseiben a ritka à-jour átlátszó zománc érvényesül rekeszes technikával.

László herceg lett az úr az ország északkeleti harmadában. Gyésza fölépítette fogadalmához híven a *váci püspök bazilikáját*. Az 1076-ik év karáesonyát *Szekszárdon* ünnepték meg, atyjok sírjánál. Desiderius kaloesai érsek ünnepi beszédében a *békét* hirdette Salamonnal is. Gyésza aztán kiküldette a világi híveket, s az érsek és papság előtt nyilvános gyónással megbánta, hogy elvette az országot a törvényes királytól és készen nyilatkozott megelégedni a hercegséggel. De már a következő év tavaszán meghalt (1077 ápr. 25). Váci új bazilikájában temették el. Salamon visszafogadását a főemberek többsége ellenezte, de ellenezte azt is, hogy hozzá hasonlóan újra gyermek legyen a király, t. i. Kálmán.

3. A magyar királyság terjeszkedő nagyhatalom.

1077—1116.

Áttekintés. Az idegen kir. főtisztek helyét igaz *magyar főtisztek* foglalják el, az idegenek is már magyar érzelműek s nem akarják visszafogadni Salamont, hanem a hős és jámbor, lovagias, Lászlót erőltetik a trónra. A lemondó Gyésza kis fiát sem akarják, okulva Salamon példáján. A főtisztek buzgólkodnak legerősebben a belső közbiztonság, a *vagyonbiztonság* helyreállításán és erre szigorú törvényeket hoznak. A belső megszilárdulás erőt ad hatásos külpolitikára és terjeszkedésre, *Szlavonia* és utóbb *Horvátország* meghódítására. Magyar szentek avatása után a *vallásos törvényhozást* gyarapítják. A betörő kúnokat ismételten leverik és belőlük, valamint az *izmaelitákból* hadifoglyokat telepítenek palóc földre. Végül László kifejezésre juttatja függetlenségét a *pápai* külpolitikától, neha igaz keresztény érzületét is tanúsítja püspökségek s apátság alapításával. Európai tekintélyét kifejezi a kereszties monda.

László és Kálmán uralma együttvéve megint közel negyvenéves nagyhatalmi korszakot jelent (1077—95—1116), mint Szent Istváné, nagyobb, mint a közbeeső hat királyé. Kálmán kiterjeszti az előbbi hódításokat *Dalmáciára* s külpolitikáját a keresztieseken és Rómán túl *Sziciliáig* és köze-

lebb Velencére; csak az orosz sógorság viszi meddő harcokba. Belül gyöngíti a *testvérvizsály*, s erősíti a böles *törvényhozás*, melynek alapelve: mérsékelni a Szent László-fele szigorú törvényeket a Szent István adta alap továbbépítésével. A *testvérvizsály* mérgezi meg végső évelt.

Statáriális törvények a vagyonbiztonságért. A királyi főtisztek nem akarják a hűbéres Salamon visszatérését, de azt sem akarják, hogy az ő gyermekuralma Gyésza fiaiban megismétlődjék. László herceget erőltetik a trónra a senioratus jogán és Gyésza lemondása miatt is. Aztán kiméretlen szigorral hozzálatnak az előző negyven év sok belső harcában megrendült lopások, szolgaszokások s a bírói visszaélések irtásához.

„A jámborságos László király idejében gyűlést (conventus) tartottunk a Szenthegyen mi az összes főemberek (optimates)”, mondják a *törvényhozók a pannonhalmi monostorban*, „s mindenekelőtt megesküdtünk, hogy ha bárkit a főemberek (principes) rokonai közül rajtakapnánk a *lopás* bűnén tyúk értékén felül, egyikük se rejthesse el s ne védhesse... a tolvajt pedig, hacsak egyházba nem menekült, akasszák fel s egész vagyona (TC családja) vesszen el.” Így kezdődik az a törvény, amelyet később tévesen Szent László II. decretumának címeztek, holott ez kétségtelenül megelőzi a többi, mert a III. decretum hivatkozik a főemberek esküjével kezdődő törvényre s az I. decretum 1092-ből való, Sz. László uralma végéről. Míg Sz. István a szabad embert csak negyedik, a tolvaj asszonyt csak hatodik lopása után akasztatta föl, addig Sz. László főemberei 1078 táján már az első kis lopásért, a tyúk, lúd vagy alma értékénél kissé nagyobb lopásért fölakasztatták a szabad embert, még ha diák vagy főember volt is. Ennél egy-két évvel későbbinek látszik a II. decretum 14. cikkelye, mely szerint az akasztás 10 dénárnyi vagy nagyobb érték lopásáért következik be, mikor egy tinó ára 30 dénár, ennek harmadánál pedig bizonyára jóval kisebb egy tyúk ára. Az egész II. decretum tizenhármas cikkelyből, capitulumból áll s ezek a kardrántás és hátratóró hatalmaskodás egy-egy cikkelyét kivéve, mind a tolvajokról s az orgazdaság meggátolásáról intézkednek a legszigorúbb rögtönítélő bíraskodással. Ényhítő körülmény, ha a tolvajt saját rokon, a szolgát ura önként bíró elé állítja (9, 10). Felelős a tolvajért a faluja is, mely tartozott öt följelentem (4, 5). A tolvajok, orgazdak miatt mindenek első vádátörő,

bíró, vámosok, tanuk előtt lehetett eladni s a ló, ökör kivitelét a határőrök csak kir. engedéllyel boesáthatták ki az országból (7, 15—18). A *kardrántást és házratörést* Sz. László főemberei már enyhébben büntették (8, 11), mint Szent István, nem kivégzéssel, hanem legalább 110 tinó árával, melyre rámege vagyonának kétharmada, sőt ha szegényebb, a szabad-sága is; vagyonának egyharmada megmarad családjának: feleségének és gyermekeinek. De a lopást akasztással sújtották. Ez volt a főbűn az előző negyvenéves korszak zavarainak végén.

A *III. törvény* keletkezését 1085 tájára tehetjük. Itt találjuk meg a tolvajok büntetésének harmadik fokát: a tíz dénárnyi érték tolvaját már nem akasztják föl, hanem rab-szolgául adják el, aki idővel szabaddá lehet. A tolvajnyomozásról szóló 1. cikkely hivatkozik a főemberek esküjére, vagyis a II. decretum kezdetére. A 17. cikkely Szent István törvényét említi, a 20. cikkely pedig Sz. István ünnepét, mely csak aug. 20-ika lehet; tehát Sz. László III. decretuma 1083 után készült, az első magyar király szentté avatása után. E törvénykönyvnek három főtárgya a lopás, a szökött szolgák és kóbor marhák nyomozása, s a biráskodás ellenőrzése (13, 7, 9 = 29 c.). Intézkedik részletesen a *tolvajnyomozásról*, az egyházakba menekült tolvajokról, tolvajnökről, tolvajfogókról, a tolvaj illetékes bírójáról (1, 4—10, 12, 17—19). Elrendeli a *szökevény* szolgák és szabadosok (liberti = wehwg, elrontva wzbeg), különösen a várőrök (cives = ewri) visszadását I. András és Béla harcáig, visszamenőleg 25 évre. A jövőben is kötelező a jogszedés vagyis a kóbor állatok és szökött szolgák hivatalos összeszedése (2, 13, 14, 20, 23, 29). Szabályozza a *biráskodást*: a nádor, hereegi ispán s a járási királybírák illetékességét; intézkedik a törvényszegőkről, álbírákról, ítélthalogatásról, idézésről, fölebbezésről, bírói felelősség időtartamáról stb. a bíró belátására bízva a *kardrántás és házratörés* megítélését, de csak ha följelentik (3, 15, 16, 22—27). Itt tehát tovább enyhíti Sz. László lovagiassága Sz. István legnagyobb szigorúságát.

Szlavonia meghódítása. VII. Gergely pápa 1077-ben Nehemiás esztergomi érseket levéllel fölszólítja, hogy ő excellenciáját, a rext sürgesse, fejezze ki nyíltan akaratát és *köteles tiszteletét* a szentszék iránt alkalmas követek által. Mikor pedig látta, hogy László király Szent Péter szolgál-tára kész, csak azt kívánta, hogy viselje gondját az *özre-*

gyeknek, árváknak, zarándokoknak s védje az egyházakat (1079). Ebben nem volt semmi hűbériség. A szolgálatkészség Szent Péter utóda iránt főleg abban nyilvánult, hogy László király *szövétségre* lépett az előző évben a német ellenkirállyal, rheinfeldeni Rudolffal, a pápa pártfogoltjával, kinek a leányát *Adelhaidot* nőül vette. IV. Henrik legyőzte Lápót osztrák határgróftól és befört *Magyarországba* is, de nem sok sikerrel. A következő évben Rudolf győzött, de elesett (1080). Henrik király aztán három évig Olaszországban háromszor kísérelte meg Róma elfoglalását (1081—4), el is foglalta végül, de csakhamar menekülnie kellett Gislehard Robert normannjai elől, kikkel VII. Gergely Salernoban vonult vissza s ott 1085-ben meghalt.

Ekkoriban Salamon hlába várta IV. Henrik segítségét, azért 1081-ben kibékült Szent Lászlóval s átadta neki Moson és Pozsonyvárat, másutt kapva királyi eltartást. A nyugtalan ember 1082-ben összeesküvést szőtt és *fogadgá*ba került Visegrádon vagy Nyitrán. Henrik király távolléte alkalmasíndott arra, hogy László király elfoglalja *Szalavoniát* a Dráva és Száva közt, hol megalapította Szent István magyar király tiszteletére, tehát 1083 után a zágrábi püspökséget a zágrábi, varasdi és kőrösi várispánságokkal.¹ Püspökké szláv nyelvű embert, a cseh Duhot nevezte ki. A három szlávon várispánság területre előbb a német birodalom karantán hűbérjéhez tartozott. A foglalás oka megtorlás volt Henrik német király magyarországi betörésért.

Szalavonia elfoglalása 1083 tavaszán történt s az évben ment végbe *az első magyar szentek fölaratása*, VII. Gergely pápa apostoli levele rendelte el Szent István testének föl emelését. A király és püspökök országos háromnapj böjtt hirdettek ki, s a böjt elvégzése után föl akarták emelni az első szent király fehérvári kőkoporsója födelét, de nem bírták. Egy bakonyosmlyól apáca, Caritas, csodás módon megtudta, hogy előbb ki kell bocsájtani fogásághól a kődében fölkeint királyi rokont, s ezt tudtal adta László királynak. Salamon kistuhadt. Új háromnapj böjt után a sírkövet könnyen fölemelték. Kellemes illet áradt ki a sírból

¹ Kármányi J.: Akad. Értekezés. Tört. 34. köt. 2. 1916. és Századok, 1918. 345. l. A szlavóniai német uraknak megadása a Kőrösiháton is szokásos *maradékos*. De a burgundi, rőhtard, valpott VIII. századi német telepítők oklevelében s utóbbi korból (civis, rőhter, waldster).

s csodás gyógyulások történtek. A tolongásban eltűnt a szent király gyűrűs jobbkeze. Mercurius fehérvári kanonok rejtette el a drága ereklyét, hogy kincse legyen a Szent Jób tiszteletére ezután alapított családi monostorának Biharban, az Ér mellékén. Fölavatták azon évben szentekké *Gyerált* v. Gellért csanádi püspököt is tanítványával, *Henrik* királyfi-val, a később u. n. Sz. Imrével és *Zocerárd* vagy András és *Benedek* zabori lengyel beneéseket, kik mint remeték, vértanúkként haltak meg a vágparti, treneséni Szkalánál, az első szent király idejében.

Salamon kiszabadulása után fölkereste nejét Regensburgban, aztán a *kúnok*hoz ment s Kütesk fejedelmet igyekezett megnyerni trónja visszafoglalására Erdély odaigérésével és leánya megkérésével. Be is törtek *Ung és Borsova* várak vidékére, de László kiverte őket. Majd betörték görög földre, Konstantinápolytól nyugatra, de itt Chariopolisznál Komnen Elek császár szétverte a rabló hadat (1087). *Salamon elesett* és „extra muros Albe” (Belgrád?) temették el. Aztán monda támadt, hogy Salamon remete lett, egyszer László király fölismerte őt a fehérvári koldusok közt alamizsnaosztás közben, de aztán hiába kerestette. Pólában, a dubnici krónika szerint a varasdi Lepoglavában, temették el, itt márványemlékét is mutogatták.

Esztergomi zsinat. Valamikor 1086 körül volt az első esztergomi zsinat, melynek határozatai a Pray- és Turóczy-codexben maradtak reánk. Egyházi személyekről szól 36 cikkely, istentiszteletéről 13, egyházi vagyonról 11, egyházi bíráskodásról, büntetésekről 7, zsidókról egy cikkely. A Pray-codex szerint e határozatokat Lőrinc esztergomi érsek hozta tíz suffraganeusával, tehát a kalocsai érsek csak címzetes, ő is mint a többi magyar püspök, a zágrábi-val együtt, az esztergomi metropolita felügyelete alá tartozik. A nyitrai püspökség még hiányzik. Hogy ezen I. esztergomi zsinat az 1092. évi szabolcsi zsinat előtt jött létre, ezt joggal következtetjük abból, hogy valamint Sz. István törvénye (II. 28), úgy az I. esztergomi zsinat szerint is (52) lehetséges a házasság fölbontása hűtlen elhagyás és házasságtörés címén, de már az 1092-iki szabolcsi zsinat szerint ez isteni, krisztusi tilalomba ütközik. Ez a katolikus hitelv Kálmánnál (II. 7, 8) és tovább is megmaradt. Az I. esztergomi zsinat határozatai (68 c.) röviden ezek: Nagyobb egyházaknál meglegyen a *diákok* (clericus) minden rendje,

kiket az illető egyházak címére vesznek föl s eltart az illető egyház. Diákká fölvenni szolgát és szervienst meg engedelme ura engedélye nélkül nem szabad, de az egyház szolgálójából könnyen lett diák s ennek fia az illető egyház szabadjai (telepesei) lettek (4, 18, 19, 30, 65; 29). Tanulatlan nem lehet pap. A diákok az illető nagyobb egyházakról közösen élnek a *kánonok* szerint, tudniok kell regulájukat, mellyel a püspök szabályozza életüket, életvezetésüket, s az ily kánonok és az udvarokban élő *koplánok* latinul kötelesek társalogni. Az *esperestől* legyen meg az egyházi törvények (kánonok) breviáriuma, kivonata, s a diákok okulásért legyenek jelen a püspökök zsoltárán (3, 6, 27, 56, 62, 64). Utazó, követésben járó diáknál legyen püspöki igazolvány s az utas pap, püspök, apát, csak a parochus engedélyével misézhet egyházában, úti sátorkápolnában pedig csak az, akinek erre kiváltsága van. Lakomákon, kalendákon a pap le ne részegedjék s ne maradjon ott, ha felszólalása dacára másokat ivásra erőltetnek. Diák ne igyon kecsmában, ne legyen kecsmáros, uzsorás, végrendeleti vagy istenitéleti tanú. Lopásért leleszik s vagyonát vesztli vagy eladja (20—22, 35, 47, 48, 57—59). *Nőtlen* diakonus és pap már nem nősülhet, de korábban kötött törvényes házasságában megsértelen élhet a feleségével. Püspök csak az lehet, kinek felesége önként lemond a házasságról s nem él püspöki birtokon. Másodná, ágyastartó diákok és papok lehetnek (11, 31—33, 53—55, 67). *Szerzetest*, apácát, nehogy külszöröljenek, csak monostor címére szabad beöltöztetni és benne kell tartani; tudnia kell Szent Benedek reguláját. Az apát monostorából csak püspöki engedéllyel távozhatik rövid időre, püspöki jelvényeket (mitra, szandál, kesztyű, csengettyű, úti sátor, kápolna stb.) nem hordozhat, lelkisekedést nem vezethet. Minden két ekönyv egyosra számítsa és tartson egy szerzetest s rokonát nem szítheti jobban, mint más szegényeket (36—40). Kánonok tehet végrendeletet külföldi örököseire idején született fia részére. A püspök jövedelme négy részre oszlik és csak a negyedrésztől rendelkezhet szabadon, fia részére, s hagyatékából is kell gondoskodnia egyházáról. Egyházak vagyonát *tökölő* állják, letelezők vagy, kétszeres kártérítést adnak. Egyházak szolgálói nem használhatják föl család birtokukon (13—15, 28). Egyházat csak akkor lehet felszámolni, ha hiúsított van a javadalma. Körülötte legyen a parochia-megyei egyház mellett a pap

lakás. Papot, diákot az ispán is csak püspök útján alkalmazozzon. Az egyház szolgálai termésök negyedét vagy felét tartják meg, ha az egyház ökrét vagy a magukét használják a szántásra. A dézsma negyede a parochusé a monostorok és egyházak pincéiből, csűrjeiből, juhaklaiból, noha innen nem jár dézsma a püspöknek (16, 17, 61, 63, 68). Kötelező a *hitélet* terén a vasárnapi hitoktatás, három főünnepen a gyónás-áldozás, minden ünnep megülése. A püspökök szabják meg az istentisztelet és böjtek rendjét, egyházi olvasmányokat, énekeket (23, 8, 26, 46). Tilos a díjért való misézés, keresztelés, temetés, egyház- és ünnepi adásvétel, de megengedik a vasitéletet nagyböjten is (41—45). Büntetést szabnak a pogány szertartásra, a kiközösítve, gyónás nélkül elhunytak ügyében, a részegekre, a rontásra, rágalmazásra, hűtlen elhagyásra, házasságtörésre, leány- és jegyesrablásra, gyilkosságra. A püspökök minden várban kötelesek két vezeklő házat építeni, külön a nőknek és a férfiaknak (7, 9, 10, 48—52). *Zsidó* nem tarthat keresztény szolgát, szolgát, s kereszténynek nem adhat el húst (60). Egyházi személyek és dolgok pereit csak *egyházi bíróság* tárgyalhatja kánoni módon s főlebbezni lehet a püspöki zsinathoz. Világi bírót elvinni ily pert tilos. Kiközösítettről a püspök értesítse a püspököket és a királyt (1, 23—25, 34).

A *szabolcsvári zsinat*. Szt. László I. törvénye 1092-ből, csaknem teljesen egyházi ügyekkel foglalkozott: egyházi személyekkel 13, egyh. vagyonnal 10, hitélettel 8, zsidók-, izmaeliták-, pogányokkal 4, nőkkel 4, bíraskodással 3 cikkely. Világi természetű a két utolsó cikkely (41, 42) azokról, kik a kir. kuriai vagy más bírói pecsétet megvetve, idézésre nem jelennek meg vagy a kir. kuriából engedély nélkül, tárgyalás előtt távoznak. A többi negyven cikkely egyházi érdekű, köztük az előbbi, *bírósági* cikkelyekhez tartozik az, hogy víz- és vasitéletek csak nagyobb egyházakban lehetnek (28). Az *egyházi személyek* dolgában: a pápát kérdezik meg, tűrhetik-e még a diákkorukban nősült papok első törvényes házasságát; de nem tűrnek a másodnősöket és ágyastartókat, s büntetik az elnéző esperesteket és püspököket is. Vendégdiák csak igazolvánnyal jöhet be külföldről s királyi engedéllyel mehet át egyik úrtól a másikhoz (1—4, 17, 18). A szerzeteseket, apácákat monostorhoz kötik, az apátokat püspöki felügyelet alá helyezik, szerénységre intik a szerzeteseket a király és püspök látogatásakor s eltiltják a kalen-

dák mulatságaitól; de a kalendás társulat tagjainak engedély nélküli kilépését tíz tinó árával, kezök váltásával büntetik (21, 35, 36, 39, 14). Az egyházi *vagyonra* nézve rendelik, hogy ennek már a megigérése is visszavonhatlan; a pap nem idegenítheti el egyháza javait s a nép nem távozhat messze egyházától; a lázadaskor elpusztított egyházakat a nép, a régiségtől leromlottakat a püspök tartozik fölépíteni s a talált egyházi vagyont vissza kell adni (5—8, 19, 23, 24). Részletesen szabályozták a tizedfizetést, külön a szabadok irtástizedét és biztosították a püspököknek, a szabad telepeseket és szabados torlókat pedig biztosították az elnyomás ellen s a dózsmanegyedet a parochus papnak más egyházmegyei püspök állattizedeiből is (27, 39, 33, 40). *Hitélet* dolgában elrendelik a vasárnapok s az itt elsorolt ünnepek megszentelését, a misehallgatást, temetést, böjtöket, melyeket az olaszok is magyar módra kötelesek megtartani; eltiltják a vásár- ünnepnap-i vadászást, vásárt, zsidó munkát, az egyházon kívüli misézést az utazás kivételével (11, 12, 15, 16, 25, 26, 29, 31, 37, 38). Eltiltják a pogány szertartásokat, keresztény izmaclitáknak a mohamedán szokásokat, zsidóknak a keresztény feleséget és szolgát (9, 10, 22). Végül intézkednek a házasságtörő nő megölése, elhagyása, nemi erőszak, kéjnök és boszorkányok dolgában (13, 20, 32, 34).

Horvátország elfoglalása. VII. Gergely pápa 1085-ben meghalt Salernoban. László magyar király még két év múlva is IV. Henrik ellenfeleinek a szövetségese és a speieri gyűlésen követivel 20.000 lovaszt ígért a császár elleni háborúra. De ez megbetegedett és a háború elmaradt. 1090-ben meghalt Adelhaid magyar királyné, kevéssel kis leánya Priska, Piroska születése után. II. Lápót osztrák örgróf és mások kibékültek a császárral. A következő évben IV. Henrik elfoglalta Rómát és készült Toscana meghódítására, csak Magyarország támadásától kellett tartania. Viszont László király is biztosítani akarta magát Németország felől. A magyar főpapok mérsékelt álláspontot foglaltak el a kiközösített császárral, ellenpápájával és híveivel szemben, mert az idemenekült Gebhart prágai püspököt, az ellenpápa hívét befogadták s mikor Esztergomban meghalt, eltemették. A császár és a magyar király kölcsönös érdeke előidézte kibékülésöket és találkozásukat a Száva szlavóniai vidékén (1092 elején). Valami szövetség jött létre közöttük, valószínűleg azért, hogy László unokaöccsel, Udalrich krajnai határgróf

és istriai gróf fiai visszakapják tartományaikat, s hogy a császár elismerje a szlaviniai foglalást. Ezentúl itt emlegették a magyar marehiát, végvidéket.¹

Az előző 1091. évben foglalta el Sz. László Horvátországot, a dalmát városok mögötti hegyvidéket a Cetina folyóig. délre a Kapella hegységtől. A Dinari Alpok e területét a Velebit hegylánc két részre osztja: a régi Liburniában északon három törzs lakott három zsupában (Gaesko, Krbava, Lika), melyeknek közös fejedelme, mintegy határgrof a bán (talán avar szó); dél felé még 11 zsupa volt mintegy 20.000 km² területen. A tengerparton maradtak elrómaiiasodott illir-dalmata városok: Diadora—Jadera—Zadorra—Zara, a konstantinápolyi császár helytartójának székhelye, Aspalathon—Spalato érseki székhely, a régi fővárosnak Salonának metropolitaságát követelő egyházi központ, stb. A horvátok már 700 körül fölvtették a keresztséget dalmata katholicus papoktól; a keleti császárok engedélyével a dalmata városok évi adóval váltották meg magukat 900-tól kezdve a horvátok zaklatásaitól, kiknek élén már Szent Istvánunk atyja idejében Drzsizsláv királynak címeztette magát s még Velencétől is kapott adót. II. Orseolo Péter velencei doge 1000-ben lerázta e terhet, sőt foglalásokat tett a dalmát partokon. A horvát királyok családfája I. Tirpimirrel kezdődik (845) s utána három fia következett, utoljára I. Mutimir (892—910), a magyar Árpád kortársa; ennek unokája I. Kreszimir, kinek fia Drzsizsláv (950—80); ennek fia II. Kreszimir (1025) s ezé I. István (1040), kinek gyermekei: III. Kreszimir Péter (1058—73) s egy másik fia, kinek fia III. István, az utolsó horvát nemzeti király (1089—90), harmadik gyermeke I. Istvánnak egy leány, kit Gyésza magyar herceg 1062-ben vett nőül s kitől Kálmán és Álmos született. E családon kívüli származású volt Szvinimir horvát bán, ki 1076-ban került a királyi trónra s hogy ezt biztosítsa, pápai hűbéresnek vallotta magát és pápai legatus kezéből fogadta a zászlót, kardot, kormánypalcát és koronát, esküvel ígérve engedelmességet a pápa vagy követe iránt s hogy az igazságot fogja gyakorolni, védeni az egyházakat, özvegyeket, árvákat, szegényeket és évenként husvétra 200 bizanci aranyat küld a pápának adóul, kötelezve erre utódait is. A szláv liturgiát tíz éve tiltotta el a spalatói zsinat. Szvinimir Demeter 1088-ban halt meg s akkor került elő kolostorból az utolsó

¹ Karácsonyi id. akadémiai értekezése 21. l.

horvát király, ki egy évi uralom után meghalt. Legközelebbi örököse volt I. Gyésza magyar király két fia. Szent László az ifjabbik Álmos számára foglalta el Horvátországot, mint anyja örökségét (1091), mert Kálmánnak többet ért Magyarország hercegi harmada.

E foglalás közben íratott László király levelet Oderisius monte-cassinoi apátnak. Címe „I(adisclavus) Ungarorum item *Messie Dei gracia rex*”. Ez annyit jelent, hogy a magyar király bírja Moesiát vagyis Bolgárfehérvár vidékét, főleg Mácsvát a Drin torkolatánál. Kéri a cassinoiak imádságát, mint ahogy kérte a francia Szent Együd (S. Egidii) congregacioja imádságát is, melynek Magyarországon igen sok javadalmat adott (megalapítva a somogyvári Szent Együd apátságot a francia clunyi-fegyelmű S. Gilles congregatio főkapátságaként 1091-ben). Küldött volna ajándékokat Cassinoba is, de nem akarta kockáztatni az ottani zavarok közt. Várja a cassinoi követet s kér valamit Szent Benedek ereklyéiből, legalább a pápai követ útján. A cassinoi apát már szomszédként járhat el, mert csaknem egész Szlavoniát (= Horvátország) megszerezte ő, a magyar király. Megerősíti mindazt, amit alattvalói Magyarországon, Messliában és Szlavoniában a cassinoi monostor számára föl akarnak ajánlani.⁴

Izmaelita és kún hadifoglyok. A cassinoi levélben említett *Messia* királysággal kapcsolatban van az izmaelita hadifoglyok megjelenése történetünkben. Az izmaeliták mohamedán felekezet, másképpen sliták. Mohammed vallásalapító leánya Fatime Ali felesége lett és állítólagos hetedik ivadékuk *Izmail*; 864 körül Abdallah vallásánító emm Izmailt hirdette igazi főpapnak a bagdadi stb. kalifák helyett, kiknek hívei a hagyományosok, a szunniták. Az izmaeliták főleg a perzsák közt verték gyökeret. Az aleppoi stb. emírek biztatására 910 táján izmaelita vallásra tértek a harminc éve Chvurizmból, az Aral tó délkeleti partvidékéről telepített *kvariz*, *kariz*, *kaliz* törökök. A mohammedán vagy muszlim (= iszlám-, igazhít-követők, muszliman, muszurban, buszurban, büszürmen, magyarul bösözürmeny) hadseregben sok volt a török. Edesszát Szalamosz török parancsnok megvesztegetve 1032-ben görög kézre játszotta. E miatt sok izmaelita töröknek menekülnie kellett és a görög császár

⁴ Frankói Vilmos. Sz. László levele a montecassinoi apátnak. Akad. Értekezés, Tört. 10. köt. 8. sz.

Nikomédiától északkeletre telepítette őket. Mikor Delján bolgár főúr Bolgárfehérvár környékén föllázadt, a görögök legyőzték s a bolgárok fékentartására kariz, kaliz törököket telepítettek 1042-ben *Ochrida és Bolgárfehérvár vidékére*. Így történt, hogy a magyarok Bolgárfehérvár 1068—71-iki ostromakor nyilazásban kiválóan ügyes szaracénokkal küzdöttek. Mikor Szent László 1083—91 közt *Moesia királya lett*, vagyis elfoglalta Máesvát a Drin torkolatánál, a túlsó Szerémséget, akkor a Száva két partján sok izmaelita falu került magyar uralom alá, Jakut földrajzíró szerint harminc falu, melynek népe a magyar királyi seregben harcol, s e vitézek leborotváltatják szakállukat, de a többiek nem. Legelőször az *1092. évi szabolcsvári zsinat* határozataiban van róluk szó Magyarországon. Itt a bibliai izmaelita kereskedőkkel azonosítják őket és azt rendelik, hogy akik megkeresztelkedtek és visszaesnek a mohammedánságba, gyermekeiket körülmetélik, azokat más falvakba kell telepíteni. Az izmaelita nyilasokat kell azonosítanunk a szabados várőrök lövér vagy lövő osztágaival (sagittarii), mert a róluk szóló első adatok, főleg Bolgárfehérvár és Milano ostromakor, kiváló nyilazóügyességüket hangoztatják. Hogy pedig *szabados várőrök* voltak, ezt Anonymus adataiból látjuk. Szerintem bul(g)ár földről nagy izmaelita sokaság jött, melynek kétharmada *Pestvárnak* tartozott szolgálni, egyharmada pedig annak a főtisztnak szolgált, aki a királytól Pestvárat kapta. Ezekben Anonymus nagyon becses adatot mondott, egyebekben tévedett, főleg abban, hogy ez még Taksony idejében történt volna. A szabados várőr állapot mutatja hadifogoly eredetüket. Izmaeliták (böszörmények, kalizok vagy kálozok, lövérek) laktak még a Szerémségben, Bodrog, Keve, Temes vármegyékben, a Nyírségben (Ibrány) stb.¹

Hasonlóan becses adata Anonymusnak, hogy az ő kora előtt régen, tehát a szabad kúnok befogadása előtt a komáromi várispánságba telepített *kúnok* kétharmada a vár, egyharmada a várispán szolgálóihoz tartozott. E kúnok csak Szent László-kori hadifoglyok lehettek, beosztva a komáromi vár őrfalvaiba, a szabados várőrök közé. Híres kún kém volt Anonymus szerint Toreal (Turzol), a róla elnevezett hegy vidékén birtokos nemzetség őse, s a hegy tövében vára *Himösudvar*, a zemlőmi ispánság területén. Északabb bír-

¹ Karácsonyi J.: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták. Akad. Értek. Tört. 23. köt. 7. sz.

tokos Ketel kún nemzetsége a Tolosova folyótól Sátorhalmig a ettől származott a komáromi Alap-Tolma nemzetség. A zemlani várkapánság legdéllebb részén, a Takata folyónál birtokos Ed és Edömér nemzetsége, valamint a Mátra erdőségben, Patavárnál, az Abák völgyében. A kún Büngyér fia Bors nevéből származtatták Borandvárt és Barsvárt. A borsalmegyei délnyugati Nyárágy folyónál birtokos Ócsád kún nemzetsége a ennek föl vára a kúni hővforrásnál Ócsur vára. A Bajta kún nemzetség a Sárvíznél, Bába vidékén. Bálta-azékra a alótiszai Tarroson volt birtokos, Ete nemzetsége pedig baranyai birtokos és Székcső-vár építője.

Szent László éppen elfoglalta Horvátországot 1091-ben, mikor a dalmati városok meghódításában feltartóztatta őt a kúnok betörése. *Kapolcs* kún fejedlem serege elpusztította a Biharvár mezejét, tehát megint a magyar kapu tört be. Tokajnál ütköz a Tisztán és seregét három részre osztva dúlta a Duna–Tisza között. Azt mondták: „Harcolva jöttünk, most vadászva megyünk vissza”. László király serege utolérte őket a Temes vizénél és vörös zászlóval legelőt rontott a kúnokra. *Kapolcs* elesett, egész seregéből állítólag csak egy kún menekült el hírnemzőnek. László király felkiáltott: „Ne öljük meg ezen embereket, hanem fogjuk el s ha meglátjuk, éljenek!” Azt a helyet pedig *Pogánydi*nek nevezték el (Pogánka, Temes m.). Készabíráisukra új kún sereg jelent meg. *Akov* vezérlete alatt. László király elűjék sietett a *Foshapa* táján Akost leszártta, seregét teljesen leverte. Ezzel a kún hadseregük végkép megszűntek, mintán huszonöt évig minden nagyobb kísérletük meghiúsult (1065–91). Nem lehet kétség az iránt, hogy a kúnokat, kik az oroszoknál „polove” = „alföldi” néven voltak ismeretesek, Szent László telepítette a palóc földre, Mátra vidékétől Komáromig, még pedig hadifogoly szabadon várór állapodhat, mint erről Anonymus adata világosan meggyőző bennünket. Oly rég volt ez a fogolytelepítés Anonymus előtt, hogy tévesen a honfoglalás idejébe képzelte vissza s a kúnok állapotát a komárom-megyeiek kivételével szabadnak vélte, mert szabad magyarokkal keveredtek össze s egyes kúnok ismét tisztágra is eljutottak.

Mivel László király úgy tudta, hogy a kúnok az oroszok birtolására törtek be, azért a magyar király megtörtölt hadjáratot vezetett Przemyszl és Trembovia arál, Jaroszláv kievli nagyfejedelem unoká, a Rosztiszlavicsok ellen. Az

oroszok a magyar király kegyelmét kérték és hűséget ígértek mindenben (1092). — II. Boleszló vette föl a *lengyel királyi* címet s aztán, mert oltárnál megölte a krakói püspököt, kiközösítve Magyarországra menekült. László gyalog üdvözölte őt, míg a lengyel lóháton maradt, mi bántotta a magyarokat. László mégis gondoskodott ellátásáról, s mikor két év múlva meghalt (1084), gondjaiba vette fiát Meskót. Ezt aztán Boleszló öccse Vladisláv visszahívta atyja örökségébe. Nemsokára Meskó meghalt és utóda Vladisláv lett, ki 1088-ban nőül vette Salamon özvegyét Juditot. — Vratiszláv *cseh herceg* híve lett IV. Henriknek, ki 1086-ban *király* címet és koronát adott neki. Öccse a prágai püspök, mikor bátyja kihasította püspökségéből az új olmüci püspökséget, panaszra Rómába indult s Esztergomban halt meg. Meghalt László sógora Ottó morva herceg is (1087). Majd a cseh király fia Bretisláv herceg jött át atyja elől és László király a treneséni Bán uradalmat adta át neki s 2000 vitézének, szolgálóinak, marháinak. Egy év múlva a cseh király meghalt (1093) és fia hazament.

Szent László legendája az Anjou-kor közepe táján készült. Amit ez és a magyar krónikák mondanak élete végéről, hogy húsvétkor Bodrogvárban francia, spanyol, angol követek fölkérték a keresztes hadjárat vezérségére, a német fejedelmek pedig a császárság elfogadására, s amazt elfogadta, ezt nem — csupán a késői kor gondolata volt. Egykorú források nem tudnak róla. A cseh határról László betegen tért vissza s 1095 jun. 27-én *Bodrogvárban meghalt*. Egy hónappal utóbb vitték át testét *Váradra* (jul. 29), hol a bihari püspök számára szép bazilikát építtetett, magának is temetkező helyül. Csak novemberben nyílt meg a clermonti zsinat, mely elhatározta a keresztes hadjáratot. László kis leányát, az alig öt-hat éves *Piróskát* hagyta hátra.

A kereszteshadak megfékezése. A nyugateurópai kultúra-egység, a római keresztény eszme, a középkor vallásossága a keresztes mozgalmakkal emelkedett tetőpontra. A clermonti zsinaton egy nagy közös törekvés lelkesedése ragadta meg a nyugatrómai kereszténységet: fegyverrel akarták visszaszerezni azt a *Szentföldet*, hol a világ Megváltója született, tanított, esodákat művelt s keresztihalálával kibékítette az emberiséget Istennel. Jeruzsálemet és egész Palesztinát már 635-ben elfoglalták Mohammed arab követői *Omár kalifa* vezérlete alatt, ahova a keresztények

addig háromszáz éven át zarándokoltak, amióta Nagy Konstantin császár anyja Szent Helena felfedezte ott Krisztus keresztségét és bazilikát építtetett a szent sír fölé s bazilikákat építtettek más szent helyekre is. A mohammedán hódítás után a keresztény zarándokok sok akadályra találtak a Szentföldön és sokan pusztultak el, sok zaklatást szenvedtek.¹ A szenvedések, sérelmek, veszedelmek főleg azóta sokasodtak meg, amióta a *Fatimidák* 972-ben megalapították az egyiptomi kalifaságot, s kiterjesztették uralmukat Szíriára is, aztán *Szeldsuk* törökkel ragadták magukhoz a bagdadi kalifák világi hatalmát (1055-1195) és 1086-ban elfoglalták az egyiptomiaktól Jeruzsálemet. Eppen ez időben egyre jobban szaporodott a zarándokok száma a nyugateurópai okól-jog borzalmával s a clunyi aszketikus szellem terjedése folytán, már részint amiatt, mert az olasz és delfrancia kikötővárosok élénk *kereskedelmet* kezdtek a szíriai partvidékekkel s olaszán odaszállították a zarándokokat. Ezek csak aranyért végezhettek a szenthelyeken újtatosságukat. Már *VII. Gergely* pápa felszólította uralma elején 1074-ben a kereszténységet, hogy készüljön vele hadjáratra a szenthelyek visszavívása s a görög egyházzal való egység visszaállítása végett. Az investitúra-harc megakadályozta. A szorongatott *keleti császárság kérésére II. Orbán* pápa összehívta a placentai, majd a clermonti zsinatot, hol több mint 300 püspök és apát jelent meg. A pápának künn a szabadban elhangzó lelkesült szavaira folkláltott a tömeg: „Isten akarja!” És kérték a piros kereszt feltűzését jobb vállukra. A hazatért főpapok lelkesen hirdették a kereszties hadjáratot. Legnagyobb hatást ért el *amiensi Sz. Péter* remete a Szentföldön tapasztalt szenvedések megrázó hirdetésével. Megmozdult Olasz-, Francia-, Angolország, később az investitúra harcra elfoglalt Németország s a szaracénoktól szorongatott Spanyolország. Magyarországnak esakhamar elment kedve, mert az első szervezetlen kereszties hadak visszaélései ellen harcolni kénytelen. Igen természetesen volt, hogy a szegényebb keresztiesek tömegével néhány hét alatt kifogytak a hazulról hozott élelemből s valóságos csapásai lettek azon vidékeknek, amerre át-

¹ Omár szerződést kötött, mely szerint a keresztiesek gyakorolhattak vallásukat, de évi fejadót fizettek, templomaikról lezáratták a keresztet, megszüntették a harangszókat, ruhájukkal megkülönböztették magukat a mohammedánoktól s a muszlimokat le költött bencsáramok a szent helyekre. Lelőtton nem járhattak s új templomaikat nem építhették.

vonultak. A *fosztogatásokat* már Németországban elkezdték, s még inkább folytatniok kellett Magyarországon.

Ily veszedelmes helyzetben tűnt ki Magyarország ereje és **Kálmán** király okos erélye. A magyar krónikák szerint, melyeknek adatai a Kálmántól megvakított Álmos herceg utódai idejében íródtak sok ellenszenvvel, Kálmán púpos, kancsal, szőrös volt és selypesen beszélt, azért László király papnak neveltette, egri püspöknek szánta. Kálmán szeretett könyvekből olvasni, imádkozni, azért *Könyves* Kálmánnak nevezték. De pap nem akart lenni és Lengyelországba menekült. László halála előtt két főembert küldött utána és haza hívta. Mikor megérkezett, László király már nem élt. Álmos átadta neki a koronát, Kálmán pedig Álmosnak adta a hercegi harmadot, melyért Álmos lemondott a horvát királyságról. A Pray-codex szerint Álmos *diadémost nyert*, amiből azt lehet következtetni, hogy a magyar szent korona már *zárt korona* volt, vagyis megtörtént a Dukasz-féle koronának zárt koronává alakítása a Szent István-féle korona kilenc lemezével, mint kereszttívvél, melynek tetején a Krisztusképet kereszttültörték a beillesztett kereszttel.

II. Orbán pápa mindjárt kezdetben levelet küldött az új királynak, Columbanusnak, a magyarok nagyságos királyának, ki jártas az egyházi írásokban és kánonokban; kérdi, küldhet-e követeket, mert országa már rég elszakadt az apostoli szék iránt való engedelmességtől; buzdítja, hogy térjen vissza az egyház egységéhez, mely tiszteletben és méltóságban részesítette Istvánt. *IV. Henrik* császár meg Álmost kéri, hogy eszközölje ki Kálmántól, teljesítse a Lászlóval kötött szövetséget és támadja meg Velf bajor herceget. Mert Álmos neje valószínűleg a namuri belga grófok családjából való „Sophia, ducissa de Ungaria; ista genuit... regem de Hungaria“. így mondja ezt egy soissons-i püspök. Arnulf életrajza. Álmos talán e révén állott közelebbi viszonyban a császárral.

Négy hónappal a elermonti zsinat után elindult az első keresztes sereg Normandiából amiensi Péter remete vezeteése alatt (1096 febr.). Gyerekek, asszonyok is voltak e seregben. A remete Kölnben húsvétkor belemarult a szónoklásba. A türelmetlenebb tömeg tovább vonult a pénztelen *Valter* lovag vezérlete alatt. Magyarország déli részén oly visszahéleket követelt el e keresztes tömeg, hogy a magyarok fegyverrel támadtak ellenök és tizenhat keresztes fegyver-

zetét intőjelül kitűzték a zimonyi várfalakra. A később érkezett *remete* serege, 40,000 ember, a keresztes fegyverek látára megostromolta Zimonyt és földülta. *Folkmar* pap serege a Rajna felől jöve Csehországon át főleg a zsidókat üldözte, fosztogatta. Nyitránál megütközött a magyar sereggel és csak kevés hírmondó maradt a keresztesekből. *Godeschalk* pap Mosony felől jött erőszakos, részeges sváb-hajor sereggel, 15,000 emberrel s a „belegravel” sikon tábort ütve kezdett rabolni. A magyarok ezzel is elbántak, úgyhogy a vezér, „nem jó pásztora, hanem bérese” nyájának, kevesed-magával tudott csak kimenekülni Mosonymúl. *Emicho leiningeni* gróf garázda hadát, mely a Rajnától kezdve a Majn és Duna mentén fosztogatta a városok zsidait és 200,000 emberre nőtt, sok növel botránykoztatta az igaz keresztények érzületét, még bálványimádásra is vetemedett, ludat és kcskét tisztelt, mintha Szentlélektől megszállva ezek vezetnék a Szentföldre, Kálmán Mosonymúl föltartóztatta s e várban hat hétig állta a keresztes tömeg ostromát. E tömeg már rést tört a falakon és vezetői azon viszálykodtak, hogy melyik legyen Magyarország királya. A magyar őrség már menekülni készül és fölgyújtja a váralji községet, mikor egyszerre megriad az ostromló sereg és futásnak ered. Kálmán egész éjjel üldözte a szétzüllött sereget. A franciák azzal a gúnyos szójátékkal örökítették meg e esúfos hadjárat maradékait: „Jeruzsálembő akartak menni s csak aratásig jutottak” (*Moisson — Mosony*).

Külföldi írók elismerték, hogy Kálmán király helyesen járt el. 1096 szept. elején ért a magyar határra *Bouillon Gottfried* alsó-lothringeni herceg lovasserege. Tullból küldött követeket Kálmán királyhoz pannóniai (pannonhalmi) palotájába. *Gottfried* átadta kezeseül öccsét *Balduint* családjával s halálbüntetés terhe alatt eltiltott a kereszteseknek minden erőszakoskodást. Kálmán viszont méltányos árákat szabott meg, hogy népe megadja az élelmiszereket; s erős sereggel kísérte a kereszteseket, az ország déli határán pedig visszazadta a kezeseiket nagy ajándékokkal. *Raimund* toluensel gróf Szlavonián át ment Durazzo felé a pápai követtel s a fő keresztes sereggel.

Dalmácia elfoglalása. *Almu* horvát király lemondása alkalmat adott Péter horvát főúrnak arra, hogy magyarsze Teninben (később Knin) a királyi trónt. Kálmán azonban nem hagyta anyai örökségét, s a Kapella bagyod bejáratá-

nál Péter urat legyőzte a róla elnevezett „*Pétör-gozdja*” erdőben. Horvát királlyá nem koronáztatta meg magát, hanem Mercurius urat tette kormányzóvá a magyar királysággal egyesített horvát királyság területén. Ezután a *dalmát partvidéket* kezdte birtokába venni, melyet a horvát királyok előbb is birtak időnkint. Már Szent László érezte és kifejezte a cassinói levélben, hogy „Slavonia” teljes elfoglalása őt közvetlen szomszédságba hozza a kereszténység központi országával, s ennek vallási szempontból örült. Kálmán a világkereskedelemmel akart összeköttetésbe jutni. Legelőször elfoglalta a tengerparti *Belgrádot* (1096). A többi dalmát város erre Velencével szövetkezett. Kálmán szemben találta magát mind Velencével, mind Dalmácia névleges urával, a keletrómai császárral. Békét kötött tehát *Velencével* 1097-ben¹ és segítette a normannok ellen Brindisi, Monopoli elfoglalásában. Csakhamar aztán a *normannokkal* szövetkezett, megkérve Guiscard Róbert öccsének, Rogerius szicíliai grófnak leányát, *Buzillát*, Arduin (Hartvik?) győri püspök és Tamás ispán nevű követei útján. A gróf szintén küldött követeket, kik esküt kívántak a magyar főemberektől a királyi ígéretek biztosítására. Álmos is megesküdött és 1097 májusában Buzilla megérkezett, 300 lovagtól kísérve, a tengerparti Belgrádba, „mely már a magyar király birtoka”. A belgrádi magyar ispán 5000 főnyi fegyveressel kísérte a menyasszonyt a királyhoz. Sátrakban, zöld leveles színekben folyt le a lakodalom. Néhány év múlva ikrei születtek a királyi párnak: *László és István*.

Dalmácia teljes meghódítását kissé megszakította Kálmán *orosz hadjárata*. Szvatopolk kievi nagyfejedelem elküldötte fiát Jaroszlávot, hogy Kálmán segítse meg őt a przemyszi fejedelem ellen. Kálmán meg is jelent *Przemyszl*nél, de egy kis csapat kún a Nesztor szerint 100.000 főnyi (?) magyar sereget színelte hátrálással, eselvetésekkel megzavarta és futásra riasztotta. Sokan a vízbe fulltak s két napig tartott az üldözés. Nagy pusztulás és szegény érte itt a magyarságot (1099), minő nem érte volna Augsburg óta, ha hinni lehet az orosz krónikának. A magyar sereg létszáma és vesztesége (40.000) túlzottnak látszik s Kálmán ereje éppen nines megtörve. Nemsokára *folytatja dalmáciai hódításait*. 1104-ben szövetségre lép a görög udvarral, melyben Komnenosz' János trónörökös tizenhatéves korában nőül veszi Szent

¹ Karácsonyi: Századok, 1912. 29. 1.

László magyar király árváját *Priskát*, Kálmánnak pedig megengedik a dalmát városok elfoglalását. Zára 1105-ben hódolt meg, aztán a többiek (Trau, Sebenico, Spalato). Egy 1105. évi zárai oklevél azt mondja: „tengeren és szárazon helyreállott a béke, mindnyájan vissza kezdtünk térni dolgainkhoz.” Megszűnt a horvátok zaklató, zsaroló beavatkozása, mely ellen Velence nem tudott ótalmat biztosítani úgy, mint a magyar szárazföldi hatalom. S megnyílt a magyar hadi út a dalmát-olasz kereskedők számára, de egyszerűen a magyar-olasz kereskedőknek is a tenger felé. Megvannak Trau, Spalato, Sebenico szabadságlevelei, melyeket Kálmán király és utódai adtak (1108, 1142, 1167). Tartalmuk csaknem azonos: esküvel ígér a király békét vagyis közbiztonságot, vám- és adómentességet, szabad püspök- és ispán-, illetőleg bíróválasztást a klérusnak és népnek, régi törvényeik használatát, az idegenek vámjából $\frac{1}{10}$ -et a püspököknek, a többiből $\frac{1}{2}$ -ot az ispánnak (a királyi rész $\frac{1}{2}$); magyarnak vagy idegennek a megtelepedését s a maga királyi megjelenésekor a beszállásolást a civisektől teszi függővé; végül biztosítja a szabad elköltözés jogát. Itt van meg először magyar királyi oklevélben az igazi városi autonomia. Jaderaban a bencés bazilika mellé Kálmán szép harangtoronyt építtetett, amelyre rá is van írva, hogy 1105-ben, a béke kivívása után bevonulva Jaderába építtette ezt a tornyot Sz. Máriának Kálmán, Magyar-, Dalmát- és Horvátország királya. A *spalatojak* stb. megesküdtek, hogy minden időben hű alattvalói maradnak a magyar királynak és utódainak. Arbe, Veglia, Osero stb. szigetek meghódoltatását Ugra bán és Sergius ispán folytatták.

A tarenti és II. esztergomi zsinat. Kálmán I. törvénygyűjteménye áll a legtöbb (84) cikkelyből a XI. századi törvények közt és erősen világi jellegű (58 c.). Bíráskodásról szól 23, lopás, orgazdaság-, esempészésről 12, szolga és szabad társadalom osztályokról 11, tulajdonjog- s örökösödésről 10, jogszegésről 2 cikkely; egyházi vagyonról 6, istentiszteletéről 5, egyházi személyekről 3, izmaelitákról, zsidókról 6, boszorkányokról, rontókról 2, nőkről 2, gyilkosságról 2 cikkely. Előszavából megtudjuk, hogy a törvénykönyvet *Albrik*, Szarajin esztergomi érsek diákja vagy káplánja szerkesztette össze, ki a tarenti concillium tanácskozásait kívül az ajtónál hallgatta. Szerénykedve írja, hogy még nem tud jól magyarul, mégis az érsek őt bízta meg a határozatok rövid összefoglalásával. A

cikkelyek sorrendjében nincs gondolati sor, valamint a többi dekretumok is az ötletszerű felszólalások vagy fogalmazás sorrendjét tüntetik föl. A gyűlés helye concilium Cursollinum, Vercellinum, *Tursollinum* a Turóczy-codexben, a nyomtatott Corpus Jurisban s az Ilosvay-codexben. Ezek közül a pestmegyei Kartal s a szabolcsi Vencsellő kevésbbé valószínűek, mint a zemplői Tarcal, melyet Anonymus is hasonlóan írt Turzolnak. A 7., 9. cikkelyben említett bírói illetékesség más, mint ugyanoly esetben a 11—13. cikkelyek rendelkezése.¹ Tehát itt is két időbeli határozatok keveredtek össze (mint Sz. László II., III. törv.-ben).

Kálmán I. decretumának tartalma: az érsekhez írt előszó hangsúlyozza, hogy Kálmán törvénye nem fölösleges, mert Sz. István törvényeit már a változott körülményekhez kell alkalmazni, hiszen a magyar vitézt már nem kell kényszeríteni a keresztény erkölcsökre, sőt kész vérét ontani ezekért. A colomba-galamb-szelíd Columbanus király és zsinata a *biráskodásra* nézve elrendelték, hogy ne vigyenek minden apró ügyet a király kuriájába, hanem az egyes püspökségek zsinata elé, hol a püspökök és ispánok pártatlanul ítéljenek; s ily zsinati konvent kettő legyen évenként minden püspökségben. Három zsinaton túl való halogatásért a felperes veszítse el perét (2, 7—10, 23, 24, 64). Idéző peesétet csak az alperes illetékes bírása küldhet, egyháznak egyházi bíró, az esperes, ispánnak vagy jóbágnak (= nagyobb miniszternek) stb. a rangjukbeli világi bíró: ispán vagy a járási királybíró. Csak nagyobb egyházakban lehet tüzesvas- és forróvízítélet. A tanúnak legyen szántóföldje és gyónjon meg, ezek legyenek az anyagi és erkölcsi biztosítékok; hamistanú többé ne lehessen tanú. Szigorúan bűnhődjék, ki igaztalanul vádol mást hamistanúsággal. A bíró pristaldusának a kelléke is olyan, mint más tanúé; bántani nem szabad, de igazságtalanságáért bűnhődik és kártérítést ad a bíróval. Az átutazó király a megyebeli bírákkal ítélkezik s ezek felelősek (5, 6, 11—14, 22, 26—31, 37, 83). Boszorkány nincs, tehát róla per ne legyen; magzatölők, nőrablók, házasságtörők egyházi bírák elé tartoznak, a rontók és gyilkosok egyházi és világi bíró, az esperes és ispán elé. Az apagyil-

¹ Ha két ispán viszálykodik, akkor a 7. c. szerint zsinat ítéljen, a 13. c. szerint a zsinat vagy a szomszéd ispán ítéljen. — Nagyobb miniszterek perében a 9. c. szerint a zsinat ítéljen, a 11. c. szerint a megyés ispán és a bírójuk döntsön.

kost a püspök sújtja a kánonok szerint (57—61, 50). *Tolvajokról* szól az 51—56. cikkely, hol a tolvaj nagyobb büntetése a 20 dénár érték lopásánál kezdődik s a fiúk felelőssége a tizenötéves kornál (a királyi nagykorúság is már itt kezdődik Kálmán után). Lólopásért a falu nem felelős a király megszállásakor, de más utasok lováért kártérítést ad. Lólopások miatt tilos az országhatáron kívül magyar lovat venni, mert a vevő nem tudná előállítani az eladót. A lopással vádoltat egyházba-menekülése sem menti meg a esunkitástól, ha tagad és aztán bűnösnek bizonyul (62, 63, 76, 84). *Ugyon* dolgában Sz. István adományai sértetlenek maradjanak, a világiaké szabad tulajdonul, akárcsak a vásárolt birtokok; utódainak az adományai azonban már hűbérjellegek, csak fiúra vagy férfitestvérre szállhatnak, vagy visszaháramlanak a királyra: a Sz. István után adott kir. halászóhelyeket a világiak mind, az egyháziak a fölösleget visszadják, hogy az udvar szorultságba ne jusson.¹ Idegen földek bitorlása tilos (1, 15—18, 20, 21, 32). A *colonusok* örökbírlók, az elűzötteket vissza kell fogadni, kivéve, ha másutt van földjük s egyházi földről szorultak ki. A várörök szabadja — telepese a 8 dénár földbér (*irtásbér*) felét leszolgálhatja katonáskodással vagy az átutazó királynak adott fuvarral, földesúrnak adott munkával. A királyt, herceget átutazásakor minden ispánság ellátja hadilóval. Ispáni falvak szabadjainak földbéréből 40 pénza után egy könnyű lovat, 100 pénza után egy páncélost kell tartani a király részére. A szabadok dénárairól Sz. Mihálykor (szeptember 29.) Esztergomban kell számolni az ispánnak századosok szerint (35, 36, 40, 43, 79—81). *Várör*t a király csak katonai szolgálatra adhat át várispánnak és miniszternek (vártisztnak, jébhágnak). Szókevény szolgát, várör't senki be ne fogadjon és elfogva a *jogszedő* másnak ki ne adja, a király se adományozhatja el véglegesen, hogy gazdája kiválthassa (38, 39, 41—44). *Kereskedelmi* érdekű cikkelyek: utasok részére maximalizálják a kepe árát öt nummus (dénár)-ban; eltiltják a horv. születésűek külföldre való eladását emberben, állatban, kivéve a

¹ Kálmán király tiszteit és szolgálatát nyújtó egyházi birtokokat is iparkodtak visszafoglalni, pl. a győri órásházát harminchat, melyet Sz. István adott Szent Mártonnak. II. István idejében Apoc Kir. udvarnokjain biztatására a kir. udvarnokok visszatérítettek 24 birtokot, melyeket Sz. László 1092-ben adott a lubonybéli Sz. Mártonnak, hogy évente 2400 kőért (egy ház szántó) szállítsa az őrártókat a királyi udvarnak.

bikákat. A vámokból is jár tized a püspöknek, valamint harmad a várispánnak. A nagykereskedők kétszeres vámot fizetnek, a termelők a Sz. István-féle vásárvámot. A határ-vámosok a vámról pecsétes igazolványt adnak (25, 33, 34, 78, 82). *Egyházi érdekű határozatok:* külföldi papot, diakonust csak igazolvánnyal fogadnak be, világiaknak nincs hatalmuk egyházon, egyháziak is termésök helyén fizetik a dézs-mát, másodnős diákokat nem tűrnek; csak szent helyen, utazáskor tiszta sátor oltárán szabad misézni és csak jó diák viheti a szentek ereklyéit; diák nem járhat világias ruhában, minő a prémes és hasított tunika, színes, selyem, gombos ruhadíszítés, keztyű, saru (3, 4, 65–70). Megszabják a Szentháromság ünnep idejét s a kántorbőjt, temetés helyét (71–73). Az izmaelitákat áttelepítésekkel is óvják a mohamedánságba való visszatéréstől. A zsidók szerezhetnek földet, de nem keresztény szolgát, szolgálót s püspöki székhelyen kell lakniok (46–49, 74, 75).

Kálmán II. törvényében vannak zsidókról szóló cikke-lyek és egyházi zsinat határozatai. Az elsőik szerint *zsidó* keresztény szolgát nem tarthat, pénzkölesönét záloggal, keresztény és zsidó tanúkkal, nagyobb kölesönt pecsétes írással is kell igazolnia, s ugyanoly tanúkkal és írással minden adásvevést (1–3). Kálmán II. decretumának további cikkelei a Pray-codexben mint *II. esztergomi zsinat* határozatai maradtak meg: hogy nős pap és diakonns az oltárnak nem szolgálhat, még kevésbbé az ágyastartó s a másodnős pap (4, 9, 10, 12). A házasság fölbonthatatlan s hűtlen elhagyás, keresett szolgaság és házasságtörés csak ideiglenes elválásra jogosít; házasságot pap és tanúk előtt kell kötni, s az elrablott jegyest vissza kell adni (7, 8, 15, PC. 6. 7). Minden egyházban naponkint kell imádkozni a királyért, az összeesküvőket kiközösítik, világinak nincs hatalma egyházon (6, 11). A nép tizedet ad a püspöknek, az egyház szolgálai három dénárt a papjoknak. A falu nem mehet messzebb egyházától. Ünnepi eladásért, ünnepmulasztásért vezekelni kell (5, 13, 14).

Kálmán király is alapított püspökséget: a *nyitrai* Szent Emmerám egyházánál.

Testvérvizsály, vakítás. A hízogók és ármánykodók sugdosására már Sz. István súlyos büntetést rótt ki (53, 54). Sugdosó okozta Salamon romlását is, pedig vitéz, jó királynak indult. A böles, tudós, szelíd Kálmán uralmát szintén megrontotta, megmérgezte a sugdosás. Besugták Álmos her-

cegnék: „Uram vigyázz, a király eselt sző ellened, el akar fogni”. A királynak meg ezt sügták: „A hereceg ellened tör, ha nem vigyázol, halál fia vagy”. *Várkonyánál* már csak a Tisza választotta el a két sereget. Ekkor derék urak fegyverszünetet követeltek, nem találtak okot az ütközetre s azt mondták: ha a király és a hereceg meg akarnak vívni, ám vívjanak ketten, s aki győz, az legyen a király. A testvérek megbékültek, kevéssel a keresztesek elvonulása után. — Almos 1104-ben, mikor a görög császár fia elvette Sz. László árváját, a kievi nagy fejedelem leányát Predszlavát vette nőül és csakhamar *IV. Henrikhez* ment segítségért bátyja ellen, de Henrik a fiával küzködött és meghalt s Almos újra kibékült Kálmánnal (1106). — Majd Lengyelországba futott sógorához Boleszlávhoz. Kálmán találkozott a lengyelrel, örök barátságot kötöttek, magyar csapatok megerősítették Boleszlót törvénytelen bátyja Zbigneve ellen. Almos talán ettől nyert lengyel csapatokat s elfoglalta *Aba-Ujváradt*. Kálmán ostrom alá vette, Almos kilovagol, bátyja lábához borul és Kálmán megboesájtott neki s hívelnek, csak a herecegséget nem adta vissza. — Almos Németországba fut *V. Henrikhez*. A németek nehezteltek Kálmánra, mert szetszúrta a kereszteseket s a tengernél átlépte határaikat. Megint főleg a eszek, bajorok, osztrákok buzgólkodtak Magyarországon ellen. De Kálmán egy hónapnál tovább föltartóztatva a nagy sereget *Pozsonynál* (1108 szept.—okt.), ezalatt a lengyel Boleszló betört a esek földre s a esek sereg hazasietett, aztán kudarcra távozott a német sereg (nov. 1).

Almos szentföldi zarándoklattal verekelt s bátyja megboesájtott, mikor visszatért. A hereceg *Dömösön* monostort alapított és fölszentelésre meghívta a királyt. A palotások besügták Kálmánnak, hogy öccse meg akarja ölni. A püspökök és derék urak megnyugtatták, hogy a vád hamis és kibékítették a testvéreket, kik megesküdtek a békére. Eután Kálmán másodszor nőült, 1112-ben nőül vette a szentlennai Vldimír fejedelemnek, utóbb kievi nagyfejedelemnek leányát *Eufemiát*. Némakára elváltatották őket egyházi törvény szerint a nő házasságtörése miatt s az orosz női háza-

¹ A Képes krónika szerint Kálmán békén elengedte Almost vadászni a Bakonyba s megtértetés után két juhászt is küldött vele azon titkos utaltással, hogy kíméljék ki a hereceg igazi szeretői bátyja iránt. A hereceg képtelen kifejezni, hogy nem tartja meg esküjét s aztán újra a császárhoz szökött, hogy segítséget kérje.

küldték, kinek fia lett *Borics*. Kálmán kedvetlenségét fokozta fülbaja, melyet Draco olasz orvos tapasszal akart gyógyítani. Rettenő fájdalmai voltak s a tapasz sok gennyet szívott ki, úgy vélték, hogy az agyvelejét támadta meg, tehát közel van a halál. Kálmán megrémült, féltette fia István örökségét. *Megvakíttatta* tehát Álmost fiastul, Bélával és Oros, Váta, Pál ispánokkal, hogy fiától el ne vehessék a trónt. Sőt elrendelte a kis Béla oly megsebzését, hogy soha ne lehessen utóda. Ezt a megbízott ember kutyán végezte el s az eredményt bemutatta a királynak. Kálmán még így sem nyugodott meg és Álmost fogságba vitette, elhurcolva a dömösi oltártól, melyhez vér tapadt, a lehorzsolódott kéz vére, amiért az ajtót őrző papok el akarták fogni a templomfertőztető urat.

Kálmán nemsokára meghalt. Egyik utolsó szava az volt, hogy fia és főtisztjei torolják meg az *oroszkon* az ott szenvedett sérelmet. *Fehérvárott* temették el Szent István sírjánál, kit igen tisztelt és követni akart. A krónikák 1114 febr. 3-ra teszik halálát, de a helyes évszám valószínűleg 1116, mert II. István 3. és 9-ik éve okleveleiben 1118 és 1124, s Albericus krónikája szerint 15 évig uralkodott 1131-ig. Kálmán a maga korának egyik legtanultabb uralkodója, az akkori egyházas *latin műveltségben* járatos, mert Sz. László püspöknek szánta s ehhez képest taníttatta. E műveltség birtokában mondta ki határozottan, hogy boszorkányok ninesenek. *Nemzeti* s emberies érzületét mutatja az a törvénye, hogy magyarországi születésű embert külföldre eladni nem szabad. Az ő törvényének előszavából tűnik ki, ami természetes, hogy a deákul nem tudó világi főtisztek miatt a törvényhozás tárgyalásai magyarul folytak és csak utólag foglalták a jegyzők a határozatokat a nyugateurópai latin nyelven írásba. Egész törvényhozásának szelleme és sokszoros kibékülése nyugtalan öccsével mutatja, hogy alapjában *szelíd volt és böles*, de egyszersmind *határozott és erélyes*. A nyugateurópai *hűbéri eszmét* ő fogadta be Magyarországon először, de ez nem tudott még itt gyökeret verni, mert fia után a népszerűbb, magyarabb Álmos utódai Kálmán újításait félretették.

ráltság területét (1165—80) a görög császár javára, a német császár pedig hűbéri adóra kap ígéretet (1164).

Nyolevan év alatt öt király uralkodott e korszakban Magyarországon: Kálmán fia *II. István* (1116—31) és Álmos fia *Vak II. Béla*, meg ennek a fia *II. Gyécsa* (1131—41—62),¹ végül ennek két fia *III. István* és *III. Béla* (1162—72—96), de az elején fél-fél évre két öcse is betolakodott görög segítséggel, *II. László* és *IV. István* (1162—3), kiket Lukács, a szentéletű esztergomi érsek *bítorlóknak* nyilvánított. A vak király és három fia mellett a ráskai szerb vagyis *rác Belus* mint sógor és nagybácsi nagy érdemeket szerzett s velők együtt tűnik le. Az ő befolyása szerezte meg a magyar királyoknak a *Ráma* királyi címet (1135) s vele a boszniai hercegséget, két folyó völgy szerbjeinek hódolatát. Itt tűnik föl először *Galicia* egy évre a magyar király címei közt (1188—9). A *Szerémség* mint korábbi görög birtok, Frankoehorion, többször elvész (1128—52—65), de esakhamar visszakerül (1166); sőt ismételten kiterjed a magyar hódítás Bolgárfehérvárra és Baranesra is, rövid ideig (1128—82); *Dalmáciának* pedig két hatalmas foglalója van, a velencei hajóhad (1116—24—70), s a király öcse öröksége címén a görög császár (1165—70), mignem *III. Béla* visszaveszi a velencei hódítással együtt (1180). Egyik királyban sem hiányzott a vitéz *harciaság*, de legjobban megvolt a gyerekkorban trónrajutott *II. Gyécsában*.

Némi *investitura*-viszály és concordatum itt is volt (1161—71) s két király is megígérte, hogy kánoni eljárás nélkül nem tesz le és nem helyez át püspököt, prépostot, apátot, s pápai engedély, nagy szükség nélkül nem vesz igénybe egyházi jövedelmeket világi célokra. Legfőbb hatása volt egyházi részről a szentéletű *Lukács* egri püspöknek, majd esztergomi érseknek, ki háromszor tagadta meg a koronázást, noha börtönbe is került rövid időre (1162). Ez esetekben Mikó kalocsai érsek végezte a koronázást pápai engedéllyel. A *nobilis kir. főtisztek* mint Kálmán és Álmos hareában, úgy *II. István* ladaméri ostromában is megtagadták a közreműködést (Pázmán nb. Kozma ispán 1124), sőt mint királyi sógorok trónkövetelők is akartak lenni és pártütők, de lemeszárolták őket a hű kir. tisztek Aradon és a Sójónál Bories

¹ Azelőtt *Geyza*-nak írták e nevet, most már *Geyssa*-nak vagy *Getcha*-nak kezdik írni; kiejtésök tehát előbb Gyészsa, a XII. században már Gyécsa, később Gyécsa, végül és ma Décsa a falunevekben.

trónkövetelő miatt (1132). A Csákok forradalma buktatta meg IV. István bitorlot és segítette trónra az igazi örökösöt (1163). Őrei tehát az ispánok a legitimitásnak is.

E korszakban tűnnek föl legelőször a *székelyek* a besenyőkkel mint előhad (1116–46), a kúnok mint kir. testőrök (1131), s a *vlachok* mint Erdélybe törő görög had és Nis vidékéről Fogaras és Gyeló vidékére telepített hadifoglyok, mint bolgár kenézekkel megjelenő tenesi szabad telepések (1166–82). Közben megjelennek II. György hívására a moseli *frankok* az Olt-melléki erdők irtására s velök a csehszaburgi kir. várispán bihar-dunántúli *székely és besenyő várörök*kel a német telepések védelmére s a helyi rend fenntartására (1150 k.). Jönnek be milanoi *olasz* telepések is a Szerénységbe (Nagyolaszi 1164 k.).¹

A magyar *pénzt* dícsérik az 1147. évi keresztények, Odo de Diogilo francia apát, s irigyen írja le Otto freisingi püspök a magyarföld *gazdagságát*, királya nagy hatalmát, főtisztjeinek gyakori tanácskozásait, 70 s még több ispánságot, idegen páncélosainak szaporodását, a régi várörök hadi szállításait. A *páncélos haderőt* említik 1146–67-ben is, emlitenek 70.000 főnyi magyar sereget 73 csapatban (1146–52), hetvenkét várispánságot, 60.000 márka újpénzjövendelmet.

Meddő harcasság. Ez jellemzi II. István uralkodását. Tizenhat éves fluként lép atyja örökébe, de már nagykorú s elejénte minden évben van harca: a csehekkel, a velenceiekkel, az osztrákokkal; majd ugyanegy évben a velenceiekkel és az oroszokkal, legvégül a görögökkel. S amit nyer, foglal, azt visszaadja. Az ellenpárti krónika leszólásával is elárulja, hogy voltak benne értékes tulajdonságok: „Art hitte magáról — úgymond — hogy böles mint Salamon, erős mint Sámson, bátor mint Dávid, pedig nem volt az.” Ha nem volt is ezekben tökéletes, de volt belőlük valami igaz. Legnagyobb vonása, hogy szívből örült, mikor megtalálták megvakított unokaöccsét s ezt boldoggá tette és örökösé szította. De volt benne kegyetlen erő is azok ellen, kik megérvéték; s a rendetlen élet okozhatta, hogy nem volt flú.

Mindjárt uralma elején találkozást rendeztek az urak az ifjú magyar király s a *cseh herceg* közt a határon, az Olava vidékén.² Am a sokinfótt magyar Solt Ulászló cseh

¹ Francavilla = Mangyalaza.

² Trnava vni, dányagali határfogyón varet ki a Vltava mentén az Olava (Orava) völgybe, Brdčany.

heregnek megsúgta, Istvánnak is megüzenve, hogy a másik el akarja fogni. A cseh Cosmas szerint „a magyarok rop-pant erejű, gazdag, fegyverben hatalmas, a világ minden királyával megküzdeni képes nemzet... velök született gög-gel“ válaszolnak a cseh heregnek a magyar urak. A magyar krónika szerint *besenyő* és *székely* csapatok jelentek meg az Olsaván túl. Láttukra a csehek megriadtak, fegyverhez kap-tak, mire a besenyők, székelyek gyorsan visszavonultak s a cseh támadás elől István király is futni kénytelen kíséreté-vel. A csehek kifosztják táborát, de hirtelen megjelenik János nádor egy csapattal és szétszórja őket. A cseh krónikás cseheknek tulajdonítja a győzelmet, melyet a lechmezei né-met diadalhoz hasonlít s töméntelen arany-ezüst edény, kincs volt szerinte a csehek zsákmánya (1116), ami kétségkívül erős túlzás. Egy barátságos találkozás díszesapatai közt hirtele-nében nem támadhat lechmezei csata. Valami nagy kincstárt sem vihettek a magyarok arra a kirándulásra, idegen ha-tárra, éppen a csehek markába.

A következő évben a magyarok megverik, megölik *Dalmáciában* Ordelafo velencei doget, ki Kálmán halálakor elfoglalta a magyar tengerpartot. A magyar győzelem meddő maradt, mert a velencei diplomacia öt évi fegyverszünetet tudott kieszközölni. — Mindjárt ezután (1118) a magyarok betörnek *Ausztriába*. Szent Lipót örgróf csehekkel visszaadja a kölesönt és elfoglalja a magyar határ kapuvárát, Castrum Ferreumot (Eisenstadt = Kismarton?). A jámbor salzburgi érsek, Konrád kiadatta a magyar királlyal a foglyokat és a zsákmányt, békét eszközölt, mert állítólag „híre járt Ma-gyarországon, hogy az érsek nagy sereggel... meg sem áll *Esztergomig, az ország fővárosáig*... A szerződés ótalma alatt kezdett az a föld ismét művelődni... már nem igen különbözik Ausztriától. A férfiak és nők eladása most igen ritkává vált.“ István király sok aranyat, ezüstöt, ruhát kül-dött a leégett salzburgi székesegyház helyreállítására.

Hat évvel utóbb István királyhoz menekült Jaroszláv vladimiri fejedelem azon Vladimir kievi nagyfejedelem elől, kinek leánya elűzött mostohája volt Istvánnak. Ez szívesen fölhasználta az alkalmat, hogy atyja przmyszlí vereségeért is bosszút állhasson az oroszokon. Hadat vezetett tehát *Ladomér* alá. Mintán azonban az ostromlottak megölték Jaroszlávot, a magyar kir. főtisztek tanácskoztak és a Paznán nembeli Kozma ispán előadta a királynak, hogy ők céltalannak lát-

ják az ostromot, mert ha elfoglalnák is a várat, egyikök sem vállalkoznék a fejedelemség kormányzására. A király bizonyára nem akarja maga kormányozni. Erre a király haza-vezette seregét (1124). — Ez évben a szárazföldi *Dalmáciát* a magyarok a fegyverszünet leteltével elfoglalták, de a velen-ces hajóhad mindjárt visszavette, Belgrádot lerontotta s la-kóit áttelepítette Scardonába.

A görög Komnenosz-udvar szívesen fogadta a Kálmán-tól megvakított Álmot, kinek görög nevére egy macedoniai várost Konstantináinak neveztek el. A branizovai görög őrség többször kifosztotta a magyar kereskedőket konstantinápolyi útjukon. „Pirisk”-nek férje János császár egyszer alattvaló-jának (hominem suum) mondta a magyar királyt. Ez ház-totta Szeré László leányát s magyar érzése kifakadt. István-nak is fülébe jutott. Hadat indít 700 „frank” páncélossal¹ és ostromgépekkel s elfoglalja *Bolgárférféért* s a kereskedő-ket fosztogató „*Barancsot*”, mely már szintén magyar nevet nyert, s Nisig, Szofíáig kalandozva hazatér (1127). János ca-szár könnyű szerrel visszaveszi várát, sőt görögtűzzel fel-gyújtva, elűzve a magyar hajókat átkel Haramvár közelé-ben a Dunán, megveri a Stefel vezérlete alatt levő temesi magyar hadat a Karas víznél, míg István király beteg-en fekszik, aztán elfoglalja a *Szerémséget* mint Frankochoriont. István felébredve megint lóra ül seregével s nemesen vissza-veszi a szerémi földet, hanem Barancsot is elfoglalja, meg-szalasztva János császárt. A baranesi szigeten aztán talál-koznak, kibékülnek (1128). Álmos már nem élt, testét utóbb fla Fehérvárott temettette el.

István korán felesletlen, agyásokkal élt s mikor végül megházasították egy apuliai hercegleánnyal, már nem lett gyermeke. Kezdtett utódot keresni. Először nőtestvére Zsófia fiára *Saulra* gondolt. *Irán és Bars* ispán, bizonyára királyi sógorok, szintén vágytak a trónra; de István király amaz le-fejeztette, ezt görög földre üzte. Egy urnót megengedtetett, másokat esepelő forró vízzel kínoztatott. Megőrült, mikor elárulták neki vak unokabátya, *Béla* rejtekhelyét, Pücsvára-dot. Előhozatta, megkérte számára a raskal² szorb nagy-zsupánnak Uroznak leányát *Honát* s Tolnában rendezett be nekik udvart. Még jobban örült, mikor fluk is született.

¹ Konstantinápolyban franknak nevezték az egykori karoling-híradalom névelt a keleti frankokat is.

² Raska folyó és város, a mai Novibazarnál.

110
Gyécsa. Aztán vérhasba esett. *Kún testőrein* a magyarok boszút álltak. Tatár testőrparancsnok elpanaszolta a királynak a rajtuk esett sérelmet. István király felindult, minden kúnért tíz magyart akart levágotni. A kúnok hozzátódultak, hogy megcsókolják kezét. A tolongás, felindulás megölte a királyt. Szerzetes ruhában halt meg és Szent László sírjánál temették el *Váradon*. Tizenöt évig uralkodott.

Boszú a vakításért, pártütésért, új királycím. II. Béla csak tíz évig ült a trónon s természetesen, hogy vakságában neje a ráé Ilona nagy befolyást gyakorolt az uralomra. Mikor már két fiuk volt, Gyécsa és László, 1132-ben a kir. főtiszteteket gyűlésbe hívták *Arad mellé*. A királyné kezdi a szót: „Tudni akarom, kinek a tanácsával történt, hogy uratok, királytok meg van fosztva szemétől. Toroljátok meg ezt itt nyomban! Mert ime két szem helyett az Isten négyet adott királytoknak”. A nép erre megrohanta a bűnösöket és 68 embert ölt meg. Természetesen az urak körül ott voltak csatlósai is a tömegben, kik bizonyosan uraik mellett fogtak fegyvert s a megöltek nagy száma rájuk is vonatkozik, mert különben a 72 ispánból csak négy maradt volna. A krónikában egykorú adatok is vannak, mert azt mondja, hogy „Vak-Bélának az Úr megadta ellenségei megcsúfolását a jelen napig”; de mikor a krónika „bárók”-nak nevezi a kir. tanács tagjait és „congregatio generalist” említi, a székesegyházak „condicionalis” falvait az Aradon megöltek vagyonából származtatja: e kifejezésekkel elárulja, hogy az egykorú adatokat aranybulla utáni kéz alakította. Aradon nem holmi kis eldugott falut, hanem a közismert vagy egyházas és váras helyet kell értenünk.

A véres gyűlésről megmenekedett elégületlenek hívták be a boszúálló király helyébe Kálmán király igaz vérének hitt, de fattyú fiát *Boricsot*. Ez most jelenik meg először magyar földön, hogy aztán 23 évig nyugtalanítsa Béla és fia Gyécsa törvényes uralmát (1132–55). Orosz és lengyel hadakkal jött a *Sójó folyóhoz*. A másik parton Béla táborra állott s főtisztjei közül néhány vakmerően ura ellen fordult. Ilyen volt különösen Sámson, Tamás és Torda ispánok atyja, ki a vak királyt saját sátrában „hitvány kutya”-nak merte szidni és monostorba valónak mondta. A somogyi prépost, kir. kancellár fölhívására Bud ispán „serviense” nyergeletlen lóra kapott és úgy üldözte a Sójóiig, hol a páncéltól úszni nem tudó urat lándzsájával átszúrta. Nevezetes párt-

ütő volt még Lampert ispán, kinek fejét a saját testvére hasította szét széssel, a fiát Miklós ispánt pedig lefejezték, s megölték az Ákos nembeli Majnaltot is. Főárló volt a Simád nembeli Tivadar, ki csónakkal akarta megmenteni Sámson, de nem sikerült. Borics orosz és lengyel vezéreinek elment a kedve a haretól, mikor a magyar főemberek megüzenték nekik, hogy nem illik a fattyút támogatni igazság ellen, mert a királyság joga Bélát illeti az egész ország megegyezése szerint. Akik mégis megütköztek a Sójónál Borics részén, azokat összetörték Béla hadai (jul. 22). Fő hősei voltak Mikesa, Gáb, Bátor és Vasas, kik nevezetes foglyokat ejtettek, Tivadart a főárlót, a lengyel krakói gróf öccsét stb. Béla királyt segítette osztrák sógora Albert, Lipót örgróf fia, s a cseh sógor Szobjeszláv betört Lengyelországba.

Győzelme és a ráé sógorság emelte a vak magyar király tekintélyét: 1135-ben Béla már *Ráma királyának* címezi magát, öt éves fiát Lászlót pedig *Bosznia* hercegének 1137-ben. E hangzatos címek azonban nem jelentettek többet két kis folyóvölgy szerb falvainak védőuraságánál. Többet jelentett az, hogy közben *Spalato* is meghódolt Bélának, III. Konrád német király pedig 1139-ben eljegyezte Béla leányát *Zsófiát* kétéves fiának Henriknek s mindjárt el is vitte német udvari nevelésbe. Ugyanakkor 30.000 főnyi magyar sereg segítette *Kiebben* Borics nagybátyját, hogy elvonják a fattyú trónkövetelőitől.

A dömösi krónikairó lelkesedik Álmos ivadékaikért. Béláért is, de nem hallgatja el gyöngéjét, hogy sok bort irott s ittas állapotban tékozló adományokat tett udvari embereinek, vagy ártatlan embereket végeztetett ki. Az ital is bizonyára rövidítette életét. Nem egész tíz évig uralkodott s 35 éves korában már meghalt, négy kis fiút s egy leánykat hagyva hátra. Az ő temetésével kezdődik a *fehértári királytemetések* hosszú sora Sz. István sírjánál.

Lovagsereg, hetvenkét várispánság. II. Gyécsa tizenkétéves korában jutott trónra. Nagybátyját *Belus bánt* dicséri a dömösi krónika, „dicsőséges”-nek mondja, ki megfordította az első nagy magyar lovagesata sorát. E ráé gyámnak jótékony volt a hatása a kiskorú királyra. Gyécsa három év múlva érte el a *nagykorúságot* (1144). Két évvel utóbb *Boricsot* éppen az a cseh herceg, ki Vak Bélát segítette, beajánlotta Konrád német király támogatásába, úgy

hogy a német fejedelmek gyűlése is megígérte segítségét. Jahsomirgott Henrik osztrák örgróf, a kis Oroszlán Henrik bajor-szász herceg gyámja, valóban támogatta területein Borics sereg-toborzását és betörését, mire az áruló Julián ispán átadta *Pozsonyvárat*, s a visszaváltása 3000 márka ezüstbe került. Ennek megtorlására az ifjú magyar király mintegy 70.000 főnyi magyar sereget mozgósított a *Lajtához*. A németek ereje is óriásinak tűnt fel, „mint óriások toporzékoltak magas, derék lovaikon”. A magyar papok, diákok buzgón kérték Jézus, Mária, az ország védő asszonya s az angyalok segítségét és felövezték a királyt lovagi karddal. Megjött a két nyelven beszélő s megbízható *Göncel kém* — kiről Anonymus szerint hidat neveztek el a Lajtánál — s jelentette, hogy itt az alkalmas idő a támadásra, mert a németek még nem gyűltek mind össze. A kürtök szavára előrohannak a lovagok szemében hitvány, mert könnyűlovas *besenyők és székeltek*, „kik szokás szerint a magyar hadak előtt járnak”. A nehéz német lovak rohama, a „németek dühe” elől gyorsan kitérnek az előesapatok s könnyű magyar zászlóaljok. A németek a csaták kezdetén mindig forrnak, aztán ellangyulnak. Mikor győzni látszanak, előtör Belus bán 12000 főnyi lovaghadával, s az ifjú király is a *páncéltos derékhaddal*, mely addig „mozdulatlanul állott, mint az erdő”, s 7000 németet vágnak le, a többit megszalasztják. A latárszéli magyar parasztokat sem merték aztán bántani a németek. Oros ispán elfogta a csatában Pozsony elfoglalóját, Rápolt grófot (1146). A nagy örömet csak az rontotta, hogy éhség és döghalál következett.

A magyar győzelmet érthetővé teszi a magyar király hatalmának az a leírása, melyet *Otto freisingi püspök* ad, ki a II. kereszties hadjárattal keresztül utazott Magyarországon (1147). Leírása Barbarossa Frigyes császár életrajzába van beleillesztve, de mindenképpen II. Gyécsa korára vonatkozik, mert a szerző négy évvel e király előtt halt meg. Szerinte régtől *Pannoniának* nevezik az országot, melyet erdők, hegyek határolnak, belül széles síkságon folyók öntöznek, sokféle vadállatok is laknak, földjeinek termékenysége pedig gazdaggá, a paradicsomhoz vagy Egyiptomhoz tesz hasonlóvá. De erődítések, épületek kevésbé díszítik, inkább a nagy folyómedrek védik. *Határa* keletről Bulgaria a Száva torkolatánál, nyugatról Ausztria és Moravia, délfelé Horvát-Dalmátország, Istria vagy Karintia, észak felé Cseh-, Lengyel-

Oroszország, dél és kelet közt Ráma, észak és kelet közt a besenyők és kúnok (falones) nagy vadászterülete, mely még ekét nem igen látott. Sokat szenved a barbárok betöréseltől, s nem esoda, ha erkölcsökre, nyelvre nyers marad. Először a hunnok fosztogatták, aztán az avarok tiporták, végül a magyarok birtokában hagyták. Ezek az *ungarok* arera esünyák, szemök mély, természetük alacsony, erkölcsük, nyelvük barbár és szilaj. De abban a görögök gondosságát utánozzák, hogy semmi nagy dologba nem fognak bele gyakori, hosszas *fontolgatás* nélkül. Hitvány falvakban vagy városkákban laknak nádából, ritkán fából, igen ritkán kőből való házakban, nyáron és ősszel pedig az egész időt *sátrakban* töltik. A főbbek magukkal viszik széköket (sella, nyereg is) a királyi *kuriába* és így tanácskoznak közügyeikről, télen pedig odahaza teszik ugyanazt. Fejedelmöknek annyira hódolnak, hogy szerintök nemesak nyílt ellenmondásokkal, de még elfojtott suttogásokkal sem szabad őt bosszantani. Az ország *hetven vagy több ispánságra* van osztva s minden jövedelem két részét a királyi fiseusnak adják át, csak a harmadik része marad az ispánnak s a nagy területen senki sem mer pénzverést, vámszedést gyakorolni, csak a király. Ha az ispánok rendjéből (ex comitum ordine) valaki akár kis dologban megbántotta a királyt, sőt ha csak alaptalanul is elterjedt valakiről ez a hír: akkor bármely legalsóbb állapotú *szabados a kuriából* küldve egymaga letartóztatja a vádlottat, noha csatlósal veszik körül, s bilincsekbe verl és különféle kínzásoknak teszi ki. A fejedelem nem kéri ki az egyenlőrangúak (pares) ítélését, mint a németeknél, s a vádlott nem mentheti magát, hanem a fejedelem akarata a döntő ok mindenki előtt. Mikor a király *sereget* akar vezetni, mindenki ellenmondás nélkül egyesül. A falusi *parasztok* (coloni) kilencen felszerelik a tizediket, vagy heten a nyolcadikat, vagy ha kell, kevesebben, s elküldik a háborúba, míg a többiek otthon művelik a földet. A *loragi rendből* valók (de militum ordine) csak igen súlyos ok esetén maradhatnak odahaza. A csatában *vendégek*, kik itt sokan vannak és princeps nevet viselnek, veszik körül a királyt védelméül. Csaknem mind esünyák, esünya fegyverekkel jelennek meg, ha csak vendégek, t. i. zsoldosok (solidarii) nem nevelték vagy nem hitták őket. Vitézségük nem velök született, hanem csak mistogy kívülről ragadt rájuk, utánozva a német vendégeket és főembereket *harc módban és díszes fegyverzeten*.

Kiérzik e leírásból, hogy a freisingi püspök nem szereti a magyarokat, kik az előző évben oly keményen elbántak bátyjával, az osztrák örgróffal. A magyar király hatalmát túlozza a bíraskodásban, mintha a vádlott nem is menthetné magát s a főemberek még suttogni sem mernének, holott keményen és őszintén megmondták véleményöket Kálmán királynak, II. Istvánnak és Vak Bélának. Mindazonáltal sok érdekes megfigyelést őrzött meg az átutazó püspök, s ezek közt legfontosabb annak a jelzése, miképpen alakul át éppen ezen időben a régi magyar és elparasztosodó várór sereg a kor követelése szerint páncélos serviens sereggé a német telepesek és főtiszti családok hatása alatt. A freisingi püspököt elidegenítette a magyaroktól ezeknek az ellenszenve is, amellyel az országon zsarolva átvonuló német *kereszteseket* és III. Konrád királyt nézték, ki megsarcolta kérés színe alatt a magyar egyházakat és monostorokat. Ellenben megbecsülték a magyarok a lovagias VII. Lajos francia királyt, ki krisztusi zarándokhoz illően viselkedett, előre meg-egyezve a magyar királlyal az átvonulás és szabad vásár dolgában. Éppen akkor született a király első fia István a kievi Izjaszláv nőtestvérétől Eufrozinától, *Bories* unokatestvéréől. A francia király lett a keresztapa s a magyar királyi család nagyon megbecsülte őt ajándékokkal is. Bories titkon a francia sereghez csatlakozott s így jött be az országba, hogy párthíveivel összeköttetésbe léphessen s trónra juthasson. De fölismerlte Györk magy. kir. lovag és jelentése zavarba hozta a francia királyt. Bories a lábához borult, Gyécsa király pedig kiadását kérte. A francia király arra hivatkozott, hogy a király háza olyan menedékhely, mint az egyház: a magyar követ pedig azt felelte, hogy mestereink szerint a fattyúval nem közösködik az egyház. Bories látva a veszedelmet, éjjel Lajos király egy paripáján mgszökött s az útjába álló lovászt derékig kettéhasította.

Orosz és görög háborúk, 1148—56. A magyar királyné bátyját Izjaszlávot, mert idősebb rokonainak seniori joga ellenére ragaszkodott atyja kievi nagyfejedelemségéhez, a többiek szorongatták, kivált a *szuzdali* fejedelem. Izjaszláv Gyécsától, a magyar sógortól kért segítséget és kapott: öt év alatt, 1148—52-ben *hatször* jelent meg magyar sereg orosz földön, kétszer magának Gyécsának vezetése alatt (1150—52). Az orosz évkönyvek érdekes részleteket mondanak el. A *halicsi* fejedelem pl. megvesztegette állítólag a magyar érse-

ket, főpapokat, urakat, kik hazatérésre bírták a királyt azzal, hogy közeledik Szent Demeter napja és beáll a fagy (1150). A köv. évben Izjaszlávot a magyarok diadalmasan visszaviszik *Kierbe* s ott a nagy téren az oroszok nagy bámulatára nagy versenylovaglást és ugratást rendeznek. A Belus bántól utánuk küldött bortól lerészegedtek s az oroszok lemészárolták őket. Az 1152. évben Gyécsa király *hetvenhárom csapattal* járt Oroszországban, mi megfelel a kir. dandárnak és a hetvenkét ispánság várőrszázalójának.

Kommen János görög császár 1143-ban a magyar Pirisknek ifjabb fiát *Mánuelt* hagyta hátra utódául, ki az egykori római birodalom visszaszerzéseért lelkesedett, hős volt s alkalmasabb a nagy feladatokra, mint bátyja Izsák. Mikor Mánnel a sziciliai Rogerrel harcolt, hallotta, hogy a rácok pusztítják a szomszéd görög tartományokat. Ezért a köv. évben megtámadta Rasiát és az erdőkbe, hegyekbe űzte a szerbeket. Egy év múlva (1150) a *Tara vizénél* megverte a szerbeket s a segítségül küldött magyar és besenyő csapatokat is. A magyarok közt említik a *kaldeusokat* t. i. az izmelita lövéreket. A szerb nagyzsupán a görög császár hűbérésének vallotta magát.

Gyécsa éppen második orosz hadjáratából hazatérőben értesült *Mánuel betöréséről* (1152), ki a szerbek segítése miatt támad s ezt lovagmódra levélben előre bejelenti. A másik ok Borics segítése, ki seregében volt. A görög sereg egy része ostromolta *Zimonyt*, maga a császár serege más részével beljebb nyomult s földulta a magyar *király lakóhelyét* (Pécsét?). Zimony őrsége végül nyakán kötéllel, hajadon fővel megadta magát a császárnak, ki nem bántotta őket, de a várat kifosztotta seregével s a *szerémi* lakosságot áttelepítette görög földre. A magyar király közeledésének hírére a foglyokat, podgyászt átküldte a Száván, s mikor hallotta, hogy Belus herceg *Branizordához* (Baranes) éléje vágott, Mánnel utána sietett, Boricsot pedig a *Temes vidék* pusztítására küldte. Ez itt három csapatot le is győzött, de Gyécsa király serege elől sietve, éjjel, fátylavilágnál kelt át a Dunán. Mánnel aztán fegyverszünetet kötött. — Ez évben lépett trónra Barbarossa Frigyes német király azon tervvel, hogy Magyarországot meghódítja. De a német fejedelmek „titkos okokból” megtagadták hozzájárulásukat, mondja Freisingi Ottó. Ez az 1152. év tehát egyszerre tárta föl Magyarországot veszedelmét mindkét szomszéd császárság felől.

De az ifjú magyar király és Belus fölényesen elhárították a két nagy veszedelmet.

Mánuelnek új alkalmat adott a beavatkozásra az, hogy az itthon szinte társuralkodóként megbecsült (IV.) *István*, a király öccse, kit Belus is kedvelt, gyanus viselkedés után Mánuel császárhoz menekült. Ez *Szofiáig* nyomult hadseregével, de Gyécsa király levéllel megnyugtatta, hogy nem akar háborút (1154). Mánuel unokabátyja Andronikosz szeretne volna megbuktatni és Baranesot, Nist a magy. királynak ígérte. Gyécsa király seregével megjelent *Baranes* átvételére, Mánuel serege elől azonban visszahúzódott s az utócsapatát megtámadó görög vezért úgy megverte, hogy Mánuel megrendülve vonult vissza és *nagy vereségét* följegyezték a németek is. Kevéssel *előbb esett el Borics* a görög földre börtört kúnok ellen küzdve. A köv. évben Mánuel és Gyécsa újra szemben állottak, aztán *békét* kötöttek öt évre (1156).

A görög rokon békéjére jellemző, hogy azon év júliusában követséggel kérte Frigyes császárt, indítson szeptemberben hadat a magyarok ellen. Mánuel a sziciliai és szeldsuk háború foglalta el. (IV.) *István* is átment *Frigyes*-hez, ki felszólította Gyécsa királyt, fogadja vissza öccsét. A magyar követség a regensburgi gyűlésen azt felelte, hogy *István* ármánykodott, sőt nyilván harcolt a király ellen, ezért mindenki gyűlöli, visszafogadása lehetetlen (1158). Frigyes még örült, hogy *600 szereesen lövért* kaphatott a magy. királytól Milano ostromához, mely 1162-ben tört meg a nagy város megadása után teljes elpusztításával.

Olasz, német, székely telepítés. Az öt évig tartó pusztulás alatt a milanói *olaszok* egy része magyar földre telepedett, nevezetesen a kalocsaegyházmegyei Kabulba és Francavillába (utóbb Nagyolaszi, szlávosan Mangyelosz a Szerémségben).

Egy másik telepítés is történt II. Gyécsa békés éveiben. A Mosel vidékéről, a közép Rajna mellékéről *frank parasztok* jelentek meg, a későbbi Andreanum szerint Gyécsa király hívására, s vállalkoztak, hogy az Olt folyónál s a Cibin-pataknál megkezdik a rengeteg erdőségek irtását és lakhatóvá tételét. A magyar király ispánja kísérte a német telepeseket új lakóhelyökre és *székely, besenyő* várőrséggel tartotta köztük a rendet. *Cibinburg* (Cibin-, Szebenvár) megyéjében akkor keletkezhetett Sébös, Orbó, Kézd, távolabb Daróc székely falu, ahonnan utóbb új székely várőr telepí-

tések indultak ki, a besenyők pedig beolvadtak. Így kerültek az első székelyek Erdélybe Biharból, Baranyából stb.

Barbarossa Frigyes lombardiai győzelme idején Gyécsa király visszafoglalta Velencétől Zárát. A császári ellenpápa IV. Victor *paviai zsinatán* állítólag a magyar király követei is kifejezték hozzájárulásukat. Valósággal azonban csak a zsinat után küldözgették szét a határozatokat francia, spanyol, dán, magyar földre elfogadás végett (1160). Mivel itt az igazi római pápának, III. Sándornak kiközösítéséről volt szó a csupán két szavazat alapján erőszakolt Victorral, Octavián bíbornokkal szemben, azért *Lukács* egri püspök, ki a híres párisi főiskolán tanult teológiát és szentéletű volt, bizonyára visszatartotta ily hozzájárulástól a magyar királyt. Gyécsa már 1161-ben levelet írt francia komájának, VII. Lajosnak és segítséget ígért neki Sándor pápa védelmére, „mert ki csak Istentől félek, embertől nem, Sándort, kit az egész egyház és kir. felséged tekintélye elismert, szintén elismerem és tőle elszakadni nem akarok.” Ez időtárban Gyécsa ünnepélyes ígéretet tett a pápa követé előtt, hogy főpapokat, apátokat kánoni ítélet nélkül se nem tesz, át nem helyez, s a megüresedett egyházi tisztségek jövedelmeit világi célokra nem használja, kivéve háborús szükség esetén, egyházi föhatóság engedélyével. Ez a német *investitúra*-viszály megoldásának egy késel magyar hajtása volt.

II. Gyécsa király alapította az első magyarországi ciszterelli apátságot Székudvaron (1142), melyet utóbb *Cikádorrrá* alakítottak a tolnai Báltaszéken. Ugyancsak az ő idejében keletkezett az első prémontrei kanonok monostor a nógrádi *Garábon* mint prépostság a fehérvári prépost adta házban. — A *cisterciai rend*, a „szürke barátok” rendje (ordo grisei coloris), a francia clunyi bencések reformációjából sarjadozott ki. Mikor a szerzetesi fegyelemben, tudományban, művészetekben, politikai befolyásban is magára emelkedett clunyi congregáció élére nagy szent apátok után világius szellemű apát került, a kis eltoauli (Cistercium) bencés monostor 1098-ban visszatért Szent Benedek egyaséri regulájához, melyben az imádság mellett a kézmunka a fő foglalkozás. Ezt a reformot, visszaalakítást Szent Bernál elairvauxi apát egy nevesetes szerződés állításával tökéletesítette 1119-ben az eredeti regula szellemének, foglalkozásának biztosítására, hogy ez ne függjön egyetlen apáttól: a rendi káptalan-gyűlést tette kötelezővé, melyben az összes rendi

monostorok apátjai és perjelségek priorjai választott elnökök, vizitátorok előterjesztései alapján tanácskoznak, határoznak fegyelmi és gazdasági ügyeikben. Az új szervezet, Sz. Bernát „szeretet levele” (*carta caritatis*) és misztikus, jelképes szónoklatai nagy hatást tettek az egész korra és gyorsan elterjesztették az új rendet. Az első magyar alapítás az osztrák Heiligenkreuzból sarjadozott ki, hol Szent Lipót osztrák örgróf alapított cistercita monostort fia Ottó számára, ki a párisi főiskolából hazajövet lépett be a morimundi monostorba s utóbb apát, majd freisingi püspök lett, Frigyes császár életírója, érdekes magyar adatok szerzője. A cisterciták egyszerű, toronytalan stílusban építették félköríves egyházaikat kereszthajóval, mely előbb szokatlan nálunk. — A *prémontrei kanonok-rend* alapítója Szent Norbert kölni kanonok, ki villámesapástól megrettenve a francia Prémontrevölgyben monostort alapított közös életet élő kanonokok számára és regulát írt Szent Ágoston szabályai alapján 1120-ban. Hat év múlva magdeburgi érsek lett s ezután nyolc év múlva meghalt, de rendje már több országban elterjedt. Mindkét XII. századi rend fehér tunikát öltött s kiváló tisztelője a B. Szüzanyának.

Ugyancsak II. Gyécsa adott a *johannita ispotályos* keresztes lovagrendnek először birtokokat Magyarországon, mert Jeruzsálemben Sz. Mária és Sz. István király tiszteletére egyházat építtetett magyar zarándokházzal s ennek gondozását az ispotályosokra bízta, egyszersmind Abony nevű helyét ajándékozott nekik Esztergomban, a kis Dunánál, ispotály építésére, ahova a pilisi erdőből naponként öt szekér fát rendelt.

Senioratus és legitim trónöröklés. A tizenötéves III. Istvánt legszebb férfikorában elhunyt atyja után megkoronázták. De I. Béla óta itt került legelősebb ellentétbe az *ősi természetes magyar öröklés* elve az idegen, oroszos senioratusi elvvel. A természetes ősi elv, melyet Sz. István törvényté tett, az, hogy minden birtokos, a király is hagyhatja birtokát fiának vagy másnak¹ s a kir. javakkal, várakkal

¹ Színes úrnő 1146-ban a kir. kancelláriánál irat végrendeletet s ebben mondja, hogy *atyai jószágát* (*patrimonium*), amely örök jogon őt illeti, tanácskozva férjével s Gyécsa király engedélyét kieszaközölve rokonai, főemberek partfogásával, Szent Márton egyházának hagyja. — Ez is az ősi természetes magyar öröklés bizonyossága, mely nemcsak a fiúra, hanem ennek hiányában a leányra is kiterjed Valóságos fiúlcányság ez, háromszáz évvel a székelv fiúlcányság első nyoma (1451) előtt.

természetesen a kir. hatalom is öröklődik apáról a fiúra. Az I. András ígéretével kezdődő *oroszos senioratus* szerint pedig a főhatalom és birtokai nem a fiúra, hanem az idősebb fítestvérre szállnak át. Ezen idegen elvet I. Béla fegyverrel érvényesítette, de fiai már lemondtak róla, csak a jogos önvédelem juttatta trónra I. Gyézsát s a főtiszték kívánsága a vitéz Sz. Lászlót, bátyjának gyermek-fiával, Kálmánnal szemben. Aztán megint a fiúk öröklése uralkodott. *Mánuel* görög császár nagyatyja Sz. László esetére gondolva, a csaknem hetven év óta szünetelő senioratusi öröklés címén avatkozik be 1162-ben a magyar királyság ügyébe, II. Gyécsa éppen nagykorúvá lett fiával szemben. Gyécsa öccselnek javára, még pedig először az ifjabb IV. István trónraemlése érdekében, tehát nem egészen a senioratus elvéhez híven. E következtelenségnek az volt az oka, mert IV. István nőül vette Mánuel mellőzött bátyjának, Izsáknak leányát, míg az idősebb II. László a neki ajánlott *görög feleséget* nem fogadta el. Mikor Gyécsa halála híret megtudta, Mánnal seregével Szofiáig nyomult s IV. Istvánt előre küldte, hogy Haramvárból fenyegetéssel, ígérettel, ajándékkal szerezzen híveket. Követelvel Mánnal Istvánt ajánlotta, mert hogy magyar törvény szerint az elhunyt király testvéreit illeti meg az uralom. Titkos célja pedig az volt, hogy *hűbéresére tegye a magyar királyt* vagy legalább *visszaszerezze a régi görög birtokot, Frankochoriont* vagyis a Szerémséget. *Belus* herceg szerette Gyécsa király öccseit s elsősorban Lászlót, az idősebbet ajánlotta. Mint szláv ember, könnyebben elfogadta a senioratusi elvet. IV. István kissé fiatalabb is, meg görög hercegnő férje s így veszedelmesebb a magyar királyság függetlenségére. III. István az ingadozások láttára Ausztriába menekült és *Pozsony* maradt hozzá hű.

A kir. főtiszték elfogadták II. Lászlót, de *Lukács esztergomi érsek* megtagadta a koronázást, miután már volt az országnak koronázott királya. Sőt *bitortlónak* mondta, ki ártatlant foszt meg apai örökségétől. Ő volt a magyar legitím felfogás törhetlen őre. *Mikó kalocsi érsek* elvágta a koronázást, noha „semmi joga nem volt rá”. Lukács kimondta az *interdictumot* vagyis eltiltotta a nyilvános istentiszteletet. László király pedig kardot rántva, követelte a tilalom visszavonását, aztán börtönbe küldte az esztergomi érseket. III. Sándor pápa közbe lépése karácsonykor Lukács érsek

kiszabadult és egyenesen a bazilikába ment, megfosztotta ékességeitől az oltárt, fönntartotta az interdictumot és a király jelenlétében kérte az Ur Jézust, hogy térítse meg Lászlót vagy büntetéssel éreztesse vele bűnösségét negyven nap alatt. Húsz nap múlva, 1163 jan. 14-én, László király meghalt, éppen félévi uralom után. A *hercegi harmadot „uram”* címmel vagyis trónöröklési joggal IV. István bírta ezen idő alatt.¹

IV. István is csak félévig uralkodott, miután *Lukács* érsek neki is negyvennapos határidőt adott, s a kalocsai érsek megkoronázta. Nem Lukács szájának lehellete ölte meg a határidő letelte előtt, mint egykori iskolatársa, az angol Gualternus Mapes írta, hanem csak két év múlva halt meg. Előbb elvesztette a trónt. A legitimisták forradalma üzte el. Először a *Csák nemzetség* lázadt föl ellene Csákvár vidékén. Ezt IV. István elnyomta Belus bánnal, ki aztán eltűnik. A Csákok mozgalma mégis megszülte III. István diadalát éppen ott, a *fehérvári csatában* (1163 jun.). Az öregebb István a pesti rév felé menekült s Gyógyon egy asszony fogta el, Elek felesége, a harmincéves futó királyt és átadta ifjabb Istvánnak, ki nagylelkűen elbocsátotta azzal, hogy soha többé vissza ne térjen, mit ez bizonyára meg is ígért.

Egy évi szünettel folytatódott **III. István** uralma kilenc évig. Mánuel újra megjelent seregével Bolgárfehérvárnál. Kreaturáit nem sikerült megszilárdítani a magyar trónon s fenhatóságát reá kiterjeszteni, megelégedett tehát a Szerémség és *Horvát-Dalmátország* visszaszerzésével. Az utóbbi területet nem régi jogon kérte, hanem a magyar király öccse jogán, végkielégítésül, mert *Bélát* össze akarta házasítani egyetlen leányával s reájuk hagyni a római görög császárságot, ha nem lesz fia.

István király beleegyezett, mert a *német császár*, Milano lerombolója is fenyegette. IV. István ugyanis oda-futott s Parmában 3000 márka ezüst évi adót ígért a trónra segítésért. „Sok magyar báró” is meg akarta magát adni a német császárnak. III. István szorultságában 5000 márkát

¹ Az „uram = herceg, trónörökös” adatot Kinnamosz görög egykorú történetíró említi s azt is, hogy a magyar király, mihelyt fia születik, *testvéreit megvakítja*. Itt Kálmán tettét általánosítja, mire további tény nem volt. Az „*úr = herceg*” jelentését igazolja az az adat, hogy a Dávid hercegtől, Salamon öccsétől 1092 táján Tihanynak ajándékozott pilisi *Urkuta* birtok neve „puteus Ducis” alakban is előfordul egy Zsigmondkori hamislevélben.

ígért s a császár elfogadta az alkut. Mánuel megkapva Bélát, kit Alexiosz deszpotesznek nevezett ki, megjelent hadával a horvát-dalmát örökség elfoglalására. Eufrozina anyakirályné meghívta segítségül nászát Ulászló cseh „királyt”, ki e címet csak hat éve kapta a császártól, s kinek egyik fiánál birta az anyakirályné leányát, a másodikat pedig a cseh király másik fiának jegyezte el. A csehek, morvák mint rablók jelentek meg, de az így erősített magyar sereg elől Mánuel a Dunán át visszatért görög földre s a cseh király közbenjárását kérte. Így megkapta a *horvát-dalmát örökséget* azon kikötéssel, hogy IV. Istvánt ne hagyja magyar földön. Meg is esküdtek a felek (1164). A köv. évben a görögök már ötvenhét dalmát város hódolását említik. IV. István mégis a *Szerémségben* maradt. A magyar hadak ostrom alá vették 1165 elején Zimonyt, s noha a görög hajók visszaszorították a szélesebb, nehezebb magyar hajókat, IV. István halála után a görög őrség szabad elvonulás fejében átadta a várat. A görögök szerint Istvánt magyaroktól megvesztegetett szolgálói mérgezték meg érvágáskor. Temetetlen testét utóbb Fehérvárra vitték. Mánuel csakhamar visszafoglalta Zimonyt és III. István eskü alatt lemondott a Szerémségről és Dalmáciáról.

Akadtak elégületlen magyarok, kik Bélát akarták királyul s Mánuel pártolta őket. Erre 1166 elején Gyonis (Dionysius) ispán hada megverte Gabrasz Mihály frankocho-roni duxot és elűzte. Most Béla jelent meg görög sereggel a Dunánál és egy főleg *vlachokból*¹ álló görög sereg Erdélybe tört. A tíz év óta osztrák hereegi címet viselő Jaksomirgott Henrik, kinek leányát Ágnest a magyar király éppen nőül vette, rövid fegyverszünetet eszközölt. Ennek letelte után

¹ Az újjörögösen *blachi*-nak lrt népet legelőször Kisblachia és Nagyblachia területén említik a görög *Actoliában és Thesszaliában*. A „*blach*” név a Morvánál a „*wolach*” kelták neve, a németek ajkán *walche*, később *welsch*, a romanizált kelták neve. A 630 táján Balkán-félszigetre töltött szlávok alkalmazták a *vlach* nevet az *Apuliából* 400 körül Görögországba telepített juhászokra, pásztorokra, kiknek nyelvére hatott az albán, görög, szláv. II. Baziliosz görög császár 1020 táján az *ochridai érsek* alá rendelte a *vlachokat*. A thesszáliai *vlachok* egyik urhonja, a larisszai *Kekaumenosz* megírta életmódjukat hogy nyájakkal nyáron Bulgária magas hegyeire vándorolnak (1070 k.). Húsz évvel utóbb Komnenosz Elek császár kezdte a *vlachokat seregbe szoroztatni*. *Vlachok* fogták el 1164-ben Ilahes határainál Mánuel császár nagybátyját, Andronikoszt s vitték vissza. Nix *vlachok*, a régi Moesia területén szintén keletkezett *Vlachia* és *vlachok* a moesiának.

III. István visszafoglalta a szárazföldi *Dalmáciát*, csak Trau, Spalato, Sebenico maradtak görög kézen. A köv. év elején Mánuel leesett lováról, egy fővárosi diadalkapun Róma szobra ledőlt. Mánuel babonás volt, de korrigálta az óment, felállíttatta Roma szobrát s ledöntette Magyarország nő-szobrát. Aztán unokabátyja Andronikosz vezérlete alatt hadat indított. A *Szerémségben* Gyonis ispán állott 36 ispánnal, 15.000 lovaggal és lovassal. Lovag módra megvárta, míg a görög sereg átkel a Száván. Szent Prokopiosz napját a csillagjósok szerencsétlennek jelezték s Mánuel óvta levélben a fővezért, hogy meg ne ütközzék jun. 18-án. A múlt évben elesett görögök nagy sírhalmánál Andronikosz bosszúra hevítette a görög sereget, Gyonis pedig borral tüzelte vitézeit, hogy igyanak a görög egészségére. A magyar sereg a görögök leírása szerint „toronnyá tömörült, sötét felhőként közeledett, a szem csak tetőtől talpig védett páncélos vitézt, lándzsát látott lándzsa mellett, még a lovak egész sorát is homlokon, szügyön vas védte... fegyverzetük ragyogott... a görögök a csatatéren kétezer páncélinget, számtalan sisakot, paizsot, kardot szedtek össze”. A görögök győztek a déltől estig folyt csatában, mert a magyarok tartaléka gyöngébb volt, noha Gyonis ispán „mint rengeteg torony” szórta szét lándzsájával a görög nyilasokat. Őt ispán, 800 vitéz, Gyonis csatalova a görögök kezébe esett a négy ökrös szekéren magas árbocról lengő főzászlóval, aminőt a milanoiak is használtak Frigyes császár elleni csatájukban. De a görögök nem vették hasznát győzelmüknek. Magyar-osztrák had közeledése hírére átmenekültek a Száván, miután lerontották Zimony falait s köveit visszavitték Belgrádra. III. István még ez évben megjelent *Dalmáciában* és Trau, Spalato, Sebenico, még a velencei Zára is örömeist hódoltak (1167). Három év múlva Zára kénytelen volt megadni magát a doge hajóhadának, Trau és Spalato pedig a görögöknek. A többi Dalmácia a szárazon magyar uralom alatt maradt (1170).

Guahterus Mapes szerint III. István nagy hadi vállalatokra hozzányúlt az *egyházi birtokokhoz*. Lukács érsek sokszor intette őt sirva, végül kiközösítette. A király töredelmesen elment az esztergomi egyházba. Lukács a papsággal elője ment, feloldozta, aztán sirdogált. A király kérdésére megmondta a szomorú okot: „mához egy évre mindnyájunk nagy fájdalmára e helyen holttestedet fogják fogadni”. A ki-

közösítés után Manfred bibornok pápai követ intésekre István király *oklevéllel* kötelezte magát, hogy atyja izérete szerint püspököt ezentúl pápai tanács és hozzájárulás nélkül le nem tesz, s át nem helyez; elődelnek szokását elhagyva püspökök halála után a püspöki javak gondnokainál nem tesz meg többé világiakat, hanem egyházlakat, kik mérsékeltébb ellátást kapjanak, a többi jövedelmet fordítsák a püspöki és kanonoki egyházak és házak kijavítására, valamint a szegények, özvegyek és árvák javára; ő és utódai nem foglalnak le maguknak semmit, kivéve ha ellenségek támadnának meg az ország határait vagy ha más igen sürgős szükség követelne s akkor sem teszik meg a püspökök tanácsa nélkül; a kir. prépostokat vagy apátokat sem teszik le kánoni ítélet vagy békítérés nélkül; a kalocsai érsek és az őcsényi püspökök is követik a király nagylelkű példáját s ők is lemondanak kánonellenes szokásukról a prépostok stb. kiuevezésében, letételében, javadalmuk elvonásában (1171).

A köv. évben Oroszlán Henrik (Welf) szász herceg Bécsből Henrik osztrák herceggel a Szentföldre indult. Micsongyban a magyar király követe szállott hajójukra s kísérlésre kérte őket Esztergomban. Azon éjjel III. István meghalt, állítólag méregtől, melyet „testvére, kit az országból kiűzött” (Béla?) kevert volna italába. Igen elbűsült az osztrák herceg, mert veje végrondelet nélkül hagyta hátra leányát jöreményben (1172). Csak 25 éves volt az elhunyt király, ki a leghatalmasabb két császár közt két nagybátyjával és öccsével szívesen viaskodta tudta szerezni trónját és a Szerémséget, szarazföldi Dalmáciát. Csupán három városi veszített el, egyet az akkori tengeri nagyhatalommal szemben. Belus már nem támogatta e gyermekeket, de annál erősebb támasza érseke és Gyónia ispán.

Görögellenes párt, baranosi foglalás, oláhtelepítés. III. Béla Mánnellel megjelent Szóliában, hogy a magyar követelek érte mentek. Mánuel megakadta Bélát, hogy hű szövetségese lesz. *Lukács* érsek a görög vallási befolyástól félve még a pápa, III. Sándor biztatására sem akarta Bélát megkoronázni, mire a pápa kivételosen a kalocsai érseket bízza meg ez csele a koronázással. Béla neje nem Mánnel leánya lett, mert Mánnelnek három éve fia született, hanem nejének mostoha húga, Agnes, magyar neven Anna, az antiochiai hercegnő és Chatilloni Rajnald leánya. A magyar nemzeti párt Béla öccse Gyécsa herceg körül csoportosult *Eufrosina*

anyakirálynővel együtt. Az új király 1176-ban elfogatta öccsét, de ez Ausztriába szökött, melynek hercege két éve nőül vettette fiával Ilona magyar „avar” királyleányt; anyjukat pedig Baranesba küldte görög őrizetbe, hol ez utóbb apáca lett. A magyar és cseh együtt égette, dulta Ausztriát. Gyécsa mégis a cseh herceghez, Szobieszlávhoz menekült, de ez kiadta Bélának, ki aztán öccsét fogságban tartotta tizenkét évig (1177—89). Mivel Gyécsa Frigyes császár pártfogását kereste a cseh hercegnél s ez lovagiatlan volt, a császár elvette tőle a cseh hercegséget. Aztán megbékült a magyar királlyal s kis leányát eljegyezte a hétéves magyar *Henrik királyfiával, kit atyja akkor Salamon módjára 1182-ben megkoronáztatott*. Két év múlva azonban a német jegyes meghalt.

Béla megtartotta Mánnelnek tett esküjét és magyar csapatot küldött neki az ikoniumi szultán ellen is. De Mánnel halála (1180) után visszafoglalta a *Szerémséget*, melyet kezdetben átengedett, valamint a dalmát *Traut és Sebenicot*. Zára is elpártolt Velencétől, mely csak a dalmát szigeteket tartotta meg. Andronikosz eltette láb alól Mánnel leányát, özvegyét, végre a fiát is (1184). Két évvel e gyilkosság előtt Béla betört a görög birodalomba, elfoglalta *Belgrádot, Baranesot*, majd a szerbekkel együtt pusztította Nis, Szofia városokat, hogy ott állítólag kő kövön sem maradt. Ekkor, 1183-ban hozott magával Béla az ottani Vlachiából *oláh foglyokat* a szebeni német telepesek szomszédságába, a fogarasi *Kerc* vidékére az Olt folyóhoz, hol a székely és besenyő várőrök mellett ezen erdélyi oláhok hadifogolyként helyhez kötve egyszerű fegyverekkel, íjjal és nyíllal harcoltak a szebenvári ispán zászlaja alatt. Anonymus valószínűleg ezután került haza a párisi főiskolából a kir. kancelláriába, mert mikor húsz év múlva megírta a magyar honfoglalás történetét, a kerei oláhokról egyáltalán nem szólt, hanem csak az északnyugati Erdély oláhjairól, kik szintén fegyveresek, nyilasok és *Gycló* (később Gyaló, aztán Gyalu) vára körül laktak régóta, valószínűleg az 1166. évi betörés óta. Akkor még Anonymusunk legfőlegbe kis gyerek lehetett s mire megírta könyvét negyven év múlva, már úgy tudta, hogy az oláhok a magyar honfoglaláskor is ott laktak. A *Temes-vidéken* szintén említ oláhokat három bolgár *kenézzel*. Ez arra vall, hogy III. István vagy Béla korában már *szabad oláhokat* is vezettek be bolgár *kenézek* és telepítettek ott oláh falvakat, húsz évvel azelőtt, hogy

az oláhok, kúnok és bolgárok elszakadtak a görög császárságtól, s Asen János és Péter vezérlete alatt fölújították a régi bolgár carságot mint hercegséget (1186–96).

A nagy Komnenosz-dinasztia nyomorultul bukott el. A konstantinápolyi nép föllázadt a gyilkos Andronikusz ellen s *Angelosz Izákot*, Mannel unokasöccsét kiáltotta ki császárrá. Ez megkérte Béla király leánya, a tíz éves Margit kezét s visszakapta Belgrádot és Barancsot (1185). A menyegző alkalmával Izák császár adót vetett ki s a pásztor *vlachok* 1186-ban a Feketetengernél föllázadtak, mert az új adóba elhajították marháikat. Az elszármadott bolgárok csatlakoztak s *Asen János és Péter* vezírek fölújították a *bolgár carságot* (1196) *Tirnova* székhellyel. A kúnok is támadgatták. Ugyanily szövetséget rajolt Ananymus a *Temesvidéken*.

Galícia királya, nyugati hatások. Jorcszláv halála fejedelem nélkül törvénytelen fiára, Olegre hagyta, törvényes, kleszpongi fiának, Vladimirknak pedig *Przemyszl*. A bolgárok smázt ellétek és Vladimirt ismerték el, majd román hadakérti fejedelmekhez pártoltak. Vladimír Belához futott, ki sorozgat ment Halicsba (Galicia). De ott inkább elfogadták Bélát fejedelmnek s tízenkét éves fiát, Andrást, kormányzóknak, mint Vladimirt, kit aztán Magyarországon egy törvényben őriztek orszóval, gyermekeivel. Béla felvette a „*rex Galicie*” címet (1190). A keleti nagyfejedelmek beleegyezett, de a keleti metropolita vallási veszekedést látni. Sok felkelésre magyar erőknekéig következett. Vladimír megszakkított és Kázmér lengyel herceg visszavitté őt Halicsba, Andrást pedig a népharag elől távozott (1191).

Béla első neje halála után nyugaton keresett házastársakat. Megkérte Oroszlán Henrik leányát, de ez csak nyolcéves volt s nem adták. Követel megkértek Filop Agost francia király fiatal leányát, az elhunyt aragol trónörökös övégyét, *Margitot*, ki 1186-ban a magyar király neje lett. — Három évvel utóbb vonult keresetből Magyarországon *Barbarossa Frigyes* császár keresztelkedés (III, 1190). Előre összegyűrték, megmálták az árakat (sok is takarománia annyiba került, mint négy ökör – 1 csúsi malék), földakat kényszeríttek. Margit királyné nagy adókat küldött a nádoroknak szándékán, mely alig fért el három aszékéren; négy kamorában volt csúnya, skizálai pusztával fűtve, belől függönyözve fűtő kő fűtővadászkutya hőmérsék. Az egyik kamorában kúszott ágy s önfűtővel csúszgályozott trón állott. Frigyes elfogyott

hasonlónevű második fiának Béla leányát és közbenjárására Béla kibocsájtotta fogságából öccsét, Gyécsát a Szentföldre 2000 főnyi csapattal. Mikor a király vendége elé ment, 1000 vitéze kísérte. Esztergomban két buzaliszt-raktárt ajándékozott a kereszteseknek s három keresztes a lisztbe fult. Adott még egy zabraktárt is, sok teherhajót, kenyérrel, borral, árpával rakott szekereket, gulyákat, három *tevét* is. Elvitte vendégét vadászatra a Pilis erdőbe és a római város romjain épült Etzelburgba vagyis Attilavárba (Óbudán), majd a királyi Csepel szigetre. Éppen e helyeket Anonymus is részletesen leírja, főleg a csepeli nyaralást. Baranecsnál megint sok lisztes szekér, négy teve és sok más ajándék várta a kereszteseket, mintegy ötezer márká értékben. A császár azon hitben, hogy a Dunát a sziklák közt elnyeli a föld, összes hajóit a magyar királynak adta. A keresztesek átvonulása négy hétig tartott. Görög földön Angelosz Izsák hűbéreskűt követelt Frigyes császártól a visszahódítandó földre nézve. Filippopoliszban kitört a viszály a németek és görögök közt. Béla visszahívta a magyar kereszteseket, csak három ispán ment tovább.

Bélával szemben a görög keleti vallás befolyásától féltették Magyarországot. A tények ezen aggodalmat megegyélték. Pártolta a század új szerzetesrendjeinek betelepítését, a *cisztercitákét* Zircen, Pilisen, Egresen, a *prémontreiekét* Várad után Jászón és Leleszen, valamint a johannita és templarius *lovagrendekét*. A templomépítés román-stíljú ekkor élte utolsó századát. A ciszterciták ebben egyszerűsége törekedtek s a tornyot elhagyták, a főhajót pedig kereszthajóval bővítették. A pápákkal Béla jó viszonyban volt. III. Celestin pápa rendelte el I. László király *szenttéavatását* (1192). A pápa közbenjárására kapta meg Béla fia Henrik feleségül *Konstancia* aragon királyleányt, másik fia András pedig *Gertrudot*, kinek atyja Bertold andechsi gróf Frigyes császártól nyerte a merániai hercegséget (= tenger-mellék) az istriai örgrófsággal. Az aragon házassággal függhet össze Henrik (később Imre) második koronázása 1194-ben.

Ujításai a kir. *kancellária* oklevélformáiban, pl. a köszöntés végén az „in perpetuum” alkalmazásában nyugati, pápai hatást mutatnak. Fejlesztette a kancellária szervezetét is. Ujításának vehetjük azt, amit egy 1181-iki oklevélben így fejez ki: „hogy az én jelenlétemben szellőztetett és eldöntött ügy meg ne hiúsuljon, szükségesnek véltem, hogy bármely

az én főnőgem kihallgatásán elbírált dolog írás tanúságával erősítettessék meg".¹ Ez után csakugyan egyre gyakoribbá váltak a kir. oklevelek s a többi irások. Itt tehát nemcsak törvényben, de egy király előtt kötött adás-vételi szerződésben kifejezésre jut III. Bélának általános akarata, mellyel minden királyi döntésre vagy jóváhagyásra kötelezővé tette az *írásbefeljegyzet*. Ennél többet tulajdonít neki a száz évvel később szerkesztett krónika: hogy ő kezdte meg a kérvények írásba foglalását a kancelláriánál, a római és császári udvar szokása szerint, valamint ő rendelte el a tolvajok és lázlok üldözését. Amde Rogerius emlékirataiból határozottan tudjuk, hogy ez a két újítás IV. Béla újítása volt, főleg az, hogy a kérvényezők először a kancellár elő kötelesek terjesztendő ügyüket, s a könnyebbeket a kancellár intézte el, csak a súlyosabbakat terjesztte írásban a király elé. A krónika és Rogerius szavaiiban pontos egyezések vannak, s világos, hogy a későbbi krónika felreértette, IV. Béláról III. Bélára tolta vissza, régiesítette az újítást, melyet IV. Béla végül kénytelen volt visszavonni a szerzés nemeseinek adott szabadságlevelében.

III. Béla újításait s uralma eredményeit kiegyezték a *pénzügyi változások*. Jövedelméről becses jegyzék maradt ránk Párisban, egy angol eredetű codexben. Kincset gyűjtött, hogy *fogadalmat* szerint hadat vezethessen a Szentföldre. E fogadalmát és kincseit végül átruházta ifjabb fiára, Andrásra. Mikor 1196-ban *meghalt*, zárandékulttal, arabírássá gyűrűvel, kis ezüst koronával temették el Fehérvárott.² Mint elődeinél, úgy nála is megvan a mérgezés gyanúja. Calanus pécsi püspök és írói gyarusztották mérgezésével. Margit királyné eláránulokolt a Szentföldre és Ptolemaisonban halt meg, két évvel férje után.

Árpádházi kir. pénzverés. III. Béla halálából maradt ránk a pénzverés királyi jövedelmének kimutatása. Az aranybullaiban Béla fia II. András megígéri, hogy *olt jó pénzt veret, mint Béla király a jóvankint csak egyszer bocsájt ki új pénzt*, husvétkor. Akik ezt követelték, csak III. Bélára gon-

¹ Fejér Cod. Dipl. II. 199. l. Ez kivételkivételből csak az az egy írvet, amelyet már a libanyi alapítvánnyal is tangosztat 1864-ben: „hogy amit az ember szándékosan írás helyesébe állítottatott, azt az írók köze által a betűk (írás) állapodásához emlékeztetése ajánlják”.

² Olcs csontvázat a gyűrűvel, koronával, halott 1196-ban találák a földszékkel utóbb áttörpöltyözött állomásra a kincses kápolnába Budán.

dolhattak, ki 26 éve halt meg, de nem gondolhattak a régibb Bélákra, mert nem voltak archeologusok, hogy az egy-két századdal korábbi pénzeket ismerjék. Száz évvel III. Béla után Kézai már I. Bélának tulajdonította a pénzjavítást, hogy tiszta ezüsből verette dénárjait s ezekből 40-et számított egy bizanci aranyra vagyis a magyar penzára. Ez pedig voltaképpen IV. Béla korára illik. Hogy ezt megértsük, tekintsük át a pénzverés fejlődését az Árpádkirályok korában.¹

Pénzverésnél első az ezüst és réz összeolvasztása, keverése. A pénz *finomsága* attól függ, mennyi az ezüst a rézhez képest. Ezt a középkorban az égetéssel járó ezüstvesztéséget pótló réz hányadrészével fejezték ki: $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{3}$ égetés vagy rézvegyítés (sedecime, decime, quinte, tercie combustionis) azt jelenti, hogy a finomság vagyis ezüstitartalom $\frac{15}{16}$, $\frac{9}{10}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{2}{3}$, mi tizedestörtben annyi mint 0.937, 0.900, 0.800, 0.667, s ezt az egységhez viszonyított számot ezerhez is viszonyíthatjuk (ezrelék, ‰). Ugyanazon veretű pénzek sem tökéletesen egyenlő finomságúak, mert a keverés nem teljesen egyenletes: egyik pénzdarabba több réz került, mint a másikba. A *XI. századi* magyar királyok pénzeinek finomsága 910—850 ezrelék közt ingadozik. I. Béláé is ugyanennyi: Salamon kis pénzeiben lesüllyed 510-re, de nagy pénzeiben fölmegegy 910-re. Gyécsa herecegében 922-re; Sz. Lászlóéban 900—810 a finomság. Így van ez Kálmánnál is. A magyar pénz Európaszerte egész Dániáig kedvelt és a vendeknél s pomeránoknál utánózták már Sz. István idejétől fogva. A *XII. század az aprópénz kora* Európaszerte, nálunk is. Kezdődik a finomság romlása II. István későbbi pénzeinél, folytatódik II. Bélánál s legrosszabb II. Gyécsa első pénzeiben (800—250). Ennek további pénzeivel kezdődik az emelkedés III. Béla 666—900 finomságú pénzéig. Közvetlen elődeihez képest ezt a Béla királyt csakugyan mint pénzjavítót emlegethette az aranybulla kora, ámbar a XIII. századi királyok pénzei szintén vannak oly finomak, sőt jobbak.

Az egyes pénzdarabok értéke attól is függött, hogy az összeolvasztott éretőmeg *alapsúly*-egységéből hany darabot vertek. A legrégibb magyar alapsúly II. Béláig a 408 grammos frank *font*, aminőt a regensburgi bajor pénzverők is használtak és Sz. István hívására áthoztak. E fontból 20 ezüst vagy 8 arany solidusra egyformán 240 dénárt számított-

¹ Ilóman Balint kiűűű műve nyomán (Magy. pénztört. 1325-ig. 1916. 710 l.).

tak. Ugyanez a számítás megvan Sz. István II. 30. t.-ben, mely éppen a bajor törvénnyel mutat rokonságot. Mások között az ezüst solidust (= 12 dénár) nálunk nem említik, csak az arany solidust mint *arany penzt*, mely hiszen aranynak felel meg, de rajta nem 40, hanem 20 bajor dénár értéke. A bajor dénár 17 gramm ezüst = 48 fillér.¹ A magyar királyok Sz. Istvántól kezdve féldénárokat verettek *obulus* néven, egy pénzére 60 obulust (1443 K). Egy obulus súlya Sz. Istvánnal átlag 076 gr., I. Andrásnál kicsit 067 (körülírván 02), I. Bélánál 03, Salamonnál 04 grammra; Sz. Lászlóval pedig fölemelkedik 08-ra; maximális súlya Sz. Istvánnál 096, Sz. Lászlóval 112 gr., minimális súlya I. Bélánál 032, Salamonnál 031, körülírván Sz. Lászlóval 039, Andrásnál 014. E körülírást a forgatók is megtették. A forgatással kopás is jött, úgy hogy az eredeti súlyt a ráik maradt pénzök súlyától csak 5% hátrahátrával nyerjük meg. Kálmán és II. István pénzének átlagsúlya 032–033 gr. közt ingadozik, szélességeik 070–012 gr. — A *kincstári hasznok* (hasznos camera) az tette, hogy 408 grammnyi fontból 076 gr. átlagsúlyal már Sz. István 510 obulust veretett és 8×60=480 darabot számított egy fontra, 30 darab tehát megmaradt. Péter és Aba 570, András 650, I. Béla 760 obulust veretett egy fontból. Salamon kétféleképpen bocsátott ki új pénzt, ép így Sz. László is; azaz 570, 940, 1020 obulust és felobulust, Sz. László pedig 570, egysezer 506, sőt csak 470 „*dénárt*” veretett. Kálmán 780, 920, II. István 1060-ra verte föl az egy fontból készült dénárokat vagy „*monetas*” ok számát.

Oklevéltárak 1146-tól emlígetik az új *utarcótyt*, a *székelyt*,² mely csakintoké eredeti súlya a 1945 táján jutott el Kölnbe, előbb Londonba. Ez a frank fontnak körülbelül a fele a a londoni Tower fontnak (350 gr.) és a görög-gall eredetű párisi-troyosi fontnak (375 gr.) a $\frac{1}{2}$ -ével annomálottak.

¹ A magyar korona aranyváltójában (1892. 47. tc.) 1 gr. arany = 328 K, s a kőszepiesen az ezüst értéktartalma az arannyal 1/10-kedőre alacsony számítja vagy Hóman a pénzök értékét.

² A régi font neveit (Heg. 1134–35 köntől a pénzök a pénzök értéktáráról a kezdő oklevélben. Ugy a font, mint a pénz számított hasznok jött, azaz 480, az 60 obulust vagy 60-szeri dénárt. Hóman kiakasztja id. m. 221–224. lapján, hogy I. Béla jól ismerte volna az egyházi obulusaitól 80-sz a székely 10 dénárt annomálottak volna egy petruzen; de hogy Béla és székely az meg is voltak, erre nincs egy adat sem 1060–1212 k. között. Hóman 1060 után egysezer csak azát által áll a lenti dénárokat azonban (Hóman id. m. 426, 279, 343–44. Műve tehát a *Kései ok*, *Irások* a lenti dénárokat pénzök számítása — lapján ad a

Igy négy márka keletkezett, a számtalan márkafaj ősei: a frank font felét tevő kölni kereskedelmi márka 204 gr., s a fontok $\frac{2}{3}$ -át tevő skandináv- kölni márka 215 gr., az angol Tower-márka 233.35 gr. és a párisi-troyesi márka 244.75 gr. súllyal. Angol és spanyol-délfrancia-olasz földön a márka $\frac{2}{3}$ font; másutt a kölni márka $\frac{1}{2}$ font számítása terjedt el s ez alapon új fontokat is alkottak a márka kétszereséből 16 unciával (a régi fontok 12—15 unciásak). A troyesi márkát 1070-ben kezdik emlegetni francia földön, nálunk mint esztergomi, magyar, királyi márkát 1280-tól. A régibb magyar márkát *Béla király márkájának* nevezik 1224-ben.¹ Ez valószínűleg Velencéből került hozzánk s azonos a 233.35 grammos angol márkával. Könnyebbek a XIII. században emlegetett erdélyi és szepesi márkák (206—210 gr.). A márka részei 4 fertő = 48 pondus; 1 fertő tehát 12 pondus, s egy pondus a nehezebb márkából = 4.86 gr. súly. Miután a számítási font 240 dénárt jelentett s a dénár aprópénzzé lett, elsilányult: Európaszerte szokássá lett az ezüstrúd-valuta a márkával, az *aprópénz lemérése*. A könnyű apró pénzek a márkával együtt Velence felől jöttek nálunk is divatba, főleg II. Béla utolsó és II. Gyécsa első pénzeiben. Ezek dénárjai súlyban 0.13 grammig sülyednek (színezüstben 0.03 gr.-ig). Gyécsa további pénzei 0.21, III. Béláé 0.49 grammig javulnak. Ez időben tűnnek elő, főleg III. Bélánál a *bracteata* nevű pénzek, melyeknek egyik oldalán homorú veret van, mely a másik oldalon domborúan s fordítva látszik. Béla elődei 1360, 1080 dénárt is verettek egy márkából; Béla maga 840, 600, 460 darabra csökkentette e számot s azon mértékben javította az egyes pénzdarabok értékét. Így nem csoda, hogy Bélának pénzjavító híre hagyományossá lett, ámbár utóbb jobb pénzeket vertek.

E jobb pénzek a *friesachi dénárok* (denarii Frisatiei). A karinthiai Friesachot híressé tette a salzburgi érsekség jó pénzverése, melyet a szomszéd fejedelmek, a magyar kirá-

számítást I. Bélának tulajdonítják, akkor szembetűnő *anachronizmust* követnek el, a saját *koruk szokását viszik vissza kétszáz évvel* a márka nevében s aranybullában emlegetett, hagyományosan pénzjavítónak ismert *Béla királyra*, éppen a legelsőre, kinek pénze semmi lényeges különbséget sem mutat elődei s utódai pénzeihez képest. Döntő az, hogy a *penza* = bizanci arany = 40 *dénár* számítását a régibb időktől teljesen elszakítja a *friesachi fertő* = 40 *dénár* számítása félszázadon át (1200—1255).

¹ Zimmermann—Werner Urkundenbuch I. 31. l.

lyok is kénytelenek voltak utánozni, mert minden eladó ily dénárookban szerette megszabni az árakat, fizetési kötelezettségeket. E dénárok finomsága sedecime combustionis (¹⁵/₁₆, vagyis 15 latos, próbás ezüst, 938⁰⁰/₁₀₀). Az ötfertős friesachi márkára 200 nehezebb vagy 245 kisebb friesachi dénárt számítottak (rendes négyfertős márkára 160 dénárt, *egy fertóra 40 dénárt*). A nehezebb friesachiak színezüstje 1·12 gramm, a könnyebbeké 0·91 gramm. Ez utóbbiak nálunk meráni Gert-rud királynéval jelennek meg 1200 körül. II. András király 0·62, 0·56 grammos dénárokat veretett s ezekből számított 40-et egy fertóra; az aranybulla után 0·91, 0·77 grammos dénárokat adott ki, de színezüstben ezek is csak 0·67, 0·58 grammot tettek, s így igazi friesachiakkal becsesélve 50% hasznot is adtak a pénzváltóknak és kincstárnak.

III. Béla halálakor kezdi fia András szlavon bán friesachi mintára veretni a *báni dénárokat*. Gutkeled nembeli István bán fölújította e pénzverést Pakracon (1255), utóda folytatta Zágrábban s 1272-től emlegetik az oklevelek a denarii banalest. Finomságuk octava combustio $\frac{7}{8}$ = 0·875. Mint a friesachiakból öt fertóra, úgy a báni dénárokból öt penzára számítottak 200 dénárt, egy fertóra vagy penzara pedig 40 dénárt. Egy báni dénárt két királyi dénárral vettek egyértékűnek. Főleg a Dráván túl és Erdélyben kedvelték a bániakat. I. Károly ez alapon verette új dénárait.

Színezüst tartalmuk alapján, 1:10 arányban, aranykorona-valuta *filléreiben* kifejezve Árpádkirályaink pénzei a következő fejlődést mutatják:

(Obolus, Sz. Ist. — Sz. László 24)	(Kálmán II. István.. 15—10)	(II. András..... 5, 14—22)
(kisobolus, I. Béla Salamon 18)	(II. Béla — II. László.. 8—1)	(IV. Béla..... 21—16)
dénár, Sz. László 36	(II. Gyéza — III. Béla 1—15)	(III. András..... 13—11)
	(friesachi..... 37—80)	(báni (1255)..... 20—24)
		(bési (1260)..... 17—15)

Ami az *érmek leírását* illeti, a fejlődés kezdete bajor. A bajor obolus hátlapján *Regina civitas* felirat van 907—1009 közt, jelenti Regensburgot, mely aztán latinul Ratisbona lesz. Ennek megfelelően a Stephanus Rex feliratú érme hátlapján *Regia civitas* van. István utódai e helyébe *Pannonia* feliratot verettek a nevek mögé. Salamon pénzeln jelenik meg először a király képe: a koronás fej- vagy térdkép és a Pannonia terra. Mikor e felirat három vízszintes sorba van elosztva, ez kölni hatást árul el. A XI—XII. századi éremrajzok legnagyobb része három főtípusból vezethető le, s az egyes alfajok egy uralkodó idején többnyire csak egyszer

kerülnek elő, a következő királynál újra. A három főtypus: 1. kereszt, karjaiban háromszög, álló és dőlt kereszt, kör, esillag, pontozott esillag, pont jegyekkel; 2. koronás fej- v. térdkép, 3. három kereszt változatai. A változatok azért szükségesek, hogy minden új kiboocsájtású pénz szembetűnően különbözzék az előzőktől s ezeket be kelljen váltani. A siglák a munkások jegyei, hogy ellenőrizhessék őket. — A *XII. század* érmei kezdetben a hátíraton utánozzák a Ladislaus Re-et, míg az előlapon sokszor hiányzik a kiboocsátó király neve, s a jegyek közt megjelenik a félhold. A középső királyok pénzein ujak a *bizanci és izmaclita* arab motívumok, s hátlapjukról eltűnt a régi kettős vonalkör és közte a hátírat. Harmadik típus itt III. Béla bracteátája egyoldali veretel. IV. István kísérletet tett bizanci modorú *rézpénz*¹⁾ és arany trienseknek megfelelő *aranypénz* verésével. Olykor két külön éremfajt jellemző elő- és hátlap találkozik egy pénzen: ez a *hibrid* veret, ügyetlenségből vagy hamisításból. — A *XIII. századi* érmei *friesachi* jellemzője a két-három tornyos épületrajz, a vágott vagy kettőskeresztes királypaizs. Olykor a körirat hiányzik. Egyes éremfajokból dénárt és obolust is vertek s ezek verése újra általános lett a dénárok mellett. Az éremképekről látjuk, hogy az esztergomi érsekek II. András idejében szintén verettek pénzt. A *bániai* veretése egy századon figyelhető meg (1255—1349). Jellemzője az előlap nyestje két esillag, majd korona és esillag közt; felírata: Moneta regis (v. ducis) pro Slavonia. Hátlapján kettős kereszt, alsó szára két végén különböztető jelek v. betűk, alatta szembenéző két koronás fej, felső szára két végében esillag v. félhold, melyek a nyesttel együtt Szlavonia címeréből valók. A kettős kereszt a király jegye IV. Bélától kezdve.

Kamara-haszon, kir. jövedelem, érsekségek.²⁾ Az állami pénzverés eredeti *célja* a nemes fémnek mint értékmérőnek súlybeli hitelesítése bélyeggel. Ez némi költséggel járt, melyet azok fizettek meg, akik hasznát vették, tehát *illetéket* adtak a pénzverő hivatalnak, a törvényszerűen kiveret pénz egy kis százalékát. Egy mainzi rabbi a XI. század közepén írja, hogy Hágárországban (Magyarorsz.) közbenjárt a királynénál egy odaváló zsidó ezüstjének, száz fontnak pénzzé verése érdekében. A kinestár a saját ezüstjét úgy verl pénzzé.

¹⁾ Némely dénárok fönomsága miatt már II. Béla és II. Gyécsa idejében is lesúlyedt a tiszta rézíg. Hóman id. m. 256. l.

²⁾ Hóman id. m. 410—439. l.

hogy az alapsúlyból több pénzdarabot készít, mely tehát nem teljes tartalmú s a törvényes számú pénzdarab többletét visszatartja a pénzverés költségének fidozására. Kezdetben esekély a haszon, később egyre nagyobb s az illetékből jövedelemforrás lett, közvetett vagy fogyasztási adó, *regale*. Hozzánk a cseh sógorság révén került át I. András és Salamon idejében a *kétérenként* kötelező pénzbeváltás (cambium), hogy több legyen a haszon. II. Bélával kezdődött az *évenként* kötelező pénzváltás vagy pénzujítás, sőt II. András e jövedelemforrást *évente többször* is kiaknáztta, mi ellen aztán ígéretet kellett tennie az aranybullában.

Az új pénz ideje hat hétig tartott, Szent Györgyig, ez alatt teljes értékű az új pénz, „*celebris est moneta*“, utána már csökkent a negyedével, az új pénzbeváltásig a felevel, azért a pénzváltók két régi dénárt vettek egy újért. Az ellenőrző kamara-tisztek *illetéke* egy pondus a márka után, vagyis $\frac{1}{16}$ márka, 2%, esekélység az előbbihez, a *100%-os* kamarahaszonhoz képest. Az 1189. évi keresztesek panaszkodnak a nagy károsodásért, hogy nálunk két kölni dénárért öt, két friesachiért négy, egy regensburgiért egy magyar dénárt adtak, pedig ez alig ért egy veronait. A kölni, friesachi, regensburgi, magyar és veronai dénár színezést tartalma 1.35, 1.12, 0.75, 0.16¹, 0.008 gramm. Ez alapon a kincstári hasznot 250%-ra tehetjük átlagosan III. Béla alatt, míg a báni dénárok korában ezt alig vehetjük 35%-nak. Mivel a keresztesek két magyar dénárt kaptak egy friesachiért s 200 friesachi vagy báni dénár tett nálunk egy márkát, azért feltehetjük, hogy III. Béla idejében *400 magyar dénárt számítottak egy márkára*. Mivel másrészt egy magyar márka közönséges ezüst színsúlya 186.7 gr., négy *szász* bracteata színsúlya 64.8 gr., tehát egy márkából 1152 könnyebb bracteata vagy dénár került ki s így a 400 dénárnyi márka kibocsájtásánál 752 dénár többlet volt a kincstári haszon, *kölcel* 200%. Vagyis a *lucrum camere* régi pénzek beváltásánál 100, veretlen ezüstről 200, külföldi pénzeknél 250%, míg a beváltó vesztesége 50, 66, 75%. Így megérthető, miért hódított nálunk a veretlen ezüstről s a külföldi friesachi és báni valuta oly könnyen.

Fülöp Agost francia király testvére, Margit, Henrik angol trónörökös özvegye volt s mint ilyen nagy angol- és

¹ Az akkori bracteátok 0.162 és 0.200 gramm súlyúak, könnyebbek és nehezebbek.

franciaországi jövedelmeket élvezett az angol királytól, mikor III. Béla megkérte. Nagyon érthető, ha angol jövedelmeiről való lemondása előtt tudni akarta, hogy mennyi a magyar király jövedelme, ki aztán 2750 fontnyi évjáradékot biztosított neki. Ez alkalomra készült az a kimutatás, mely feltünteti Béla magyar, dalmát, horvát, rámai király jövedelmét a főpapi tizedekkel együtt. Angol királyi birtokokra vonatkozó jegyzékekkel együtt másolták le a magyar királyi jegyzéket oly angolországi 1500 körüli kéziratba, melyet Colbert 1680 előtt szerzett meg angol könyvtárból s őriztek meg máig a párisi Bibliothèque Nationaleban. Hogy itt III. Béla jövedelmeiről van szó, kitűnik abból, hogy említi az erdöeli (német) vendégek adta jövedelmet, mely II. Bélának fia alatt kezdődik s hogy IV. Béla címe már négy királysággal többet sorolt volna föl (Serbia, Galicia, Lodomeria, Cumania). A jövedelemjegyzékből egyszersmind kitűnik, hogy a kalocsai érsek már nem címzetes érsek, mint az I. esztergomi zsinat idején, száz évvel előbb, mikor minden magyar püspök, a kalocsai is az esztergomi érsek suffraganeusa, alárendeltje, hanem most már a kalocsai érseknek is van négy suffraganeusa s hogy a jaderai és a spalatoei érsekeknek tíz suffraganeusa van. A főpapi tizedek és királyi jövedelmek márkákban ezek:

1. esztergomi érseké uj pénzből . . . . . 6000 ¹	2. kalocsai érseké, ki Bá- cson székel 2500
egri püspöké (egyéb tizedek?) 3000	csanádi (marosi) püs- pöké 2000
veszprémi püspöké . . . 1700	erdöeli püspöké . . . 2000
pécsi püspöké 1500	zágrábi püspöké . . . 1500
győri püspöké 1000	bihari—váradi püspöké 1000
voáci (I) püspöké 700	összesen 9000
nyitrai püspöké 300	
összesen 14200	
a fölbbié 9900	3. jaderai érseké 500
a főpapok kir. tizedei 24100	spalatoei érseké 400
Királyé az uj pénzből . . 60000	72 várispántól $\frac{2}{3}$ jöve- delem 25000
út-, rév-, vásárvámból . . 30000	ajándék 10000
sóból 16000	erdöeli vendégektől . . 15000
összesen a regálekból . . 106000	a szlavyon hercegtől . . 10000
földesúri jövedelem . . . 60000	földesúri jövedelem . . 60000
pénzbeli kir. jövedelem . 166000	

¹ A két érsek 1211. évi egyessége szerint a pénzverés jövedelmének tizede az egész országban, a kalocsai érsek területén is az esztergomi érseket illeti. Knauz Monumenta I. 198. l.

ezeiken kívül mindegyik ispán évenként egyszer megvendégeli a királyt, a királyné és királyfiak ajándékokat kapnak ezüstben, vagy posztóban, selyemben, lovakban.

A föld népe teljesen ellátja a királyt élelemmel (a kir. udvarnokok liszttel, az összes kir. falvak szállásajándékokkal s rendkívüli élelemgyűjtéssel).

Ha a főpapok tizedel a királyi jövedelmekből 24.100 márkát tesznek, akkor az *összes kir. jövedelmek* 241.000 márkára rugnak, melyben 166.000 a készpénzjövedelem és a többi 75.000 márka a *terményjövedelem* értéke. Az egész kir. jövedelem értéke 45.000 kg. ezüst vagy tizedrésnyi arany, közel 15 millió korona, akkor, midőn a kir. tisztek és haderő költséggel jórészt ezen kívül, a nekik átengedett kir. várföldek jövedelméből kerültek ki. S abban az időben arany ezüst vevőképessége sokkal nagyobb, mint ma. A magyar király jövedelme akkor körülbelül annyi, mint az *angol és a francia királyé*. Csak a bizanci császáré tettejük nagyobbra, 658 millió frankra. A pénzverés regaleja tette a kir. jövedelmek negyedét. Az évente vert új pénz contingensa (c) III. Béla jövedelemjegyzéke irásakor valószínűleg 38.000 számítási márka (à 400 dénár, à 0.216 gr. $\frac{12}{14}$ finom ezüst), vagyis 2432 kg. színezüst, mert

$$\begin{aligned} \frac{c}{2} &= 19.000 \text{ márka újpénzzel beváltottak } 38.000 \text{ m. régi pénzt } \left(\frac{c}{2} : 0,5 = 1 : 2 \right) \\ c &= \left(\begin{array}{cccc} 19.000 & " & " & " \\ 19.000 & " & " & " \end{array} \right) \text{ m. vasműzei ezüstöt } (1 : 3) \\ \frac{c}{2} &= \left(\begin{array}{cccc} 6.000 & " & " & " \\ 6.000 & " & " & " \end{array} \right) \text{ m. külföldi pénzt } (1 : 3) \\ c &= 38.000 \text{ márka újpénzzel beváltottak } 68.000 \text{ m. } = c + 30.000 \text{ m. } (1 : 2) \frac{1}{2} \end{aligned}$$

5. Világi nagybirtokok keletkezése, a szerviensek szabadságmozgalma.

1196—1235.

Áttekintés. A két szentkirály közt lefolyt negyven évben a nagy német szomszéd támogatta Péter, András és Salamon királyokat a nemzeti érzelmű kir. főtisztektől pártolt Aba, Béla és fia ellen. A Kálmán után következő nyolc éven főleg a nagy görög rokon támogatja nem a királyokat, hanem a trónkövetelőket, mikor a kir. főtisztek törvényes urukat védik. A III. Béla után következő negyven évben már nincs külső beavatkozás, csak a pápa beköltözik a király és öccse, majd ez és a fia közt, de erősen pártoskodnak

¹ A haszon 1 : 1 $\frac{1}{2}$, VI. Eduárd angol királynál 1 : 7, U. a. 428, 1.

a királyi főtisztok. Főleg András iparkodik nagy birtokadományokkal lekötelezni párthíveit. Így kezdődik főleg ez időben a *főtiszti családok öröklődő nagybirtoka és nemessége*, osztzkodással pedig e nemesség szétterjedése és lefokozása. András hercegnek e korszak kezdetén bizonyára párthíve Anonymus, mert Henrik király alatt már elvesztette kir. jegyzőségét. Mikor e volt jegyző vérszerződésbe beleviszi, hogy *amit a honfoglaló herceg és hét főtisztje közösen szereznek, azon osztottnak s a hereeg tanácsából és országa tisztségeiből ivadékaik sem zárhatók ki*: akkor minden valószínűség szerint András herceg és fő párthíveinek elvét, az egész korszak megértető törekvését fejezi ki, mely nem kevesebb, mint az uralkodóház túlnyomó sok birtokából öröklődő világi nagybirtokok alakítása s ezek urainál a főtisztsegek biztosítása.

Másrészt Anonymus szerint igen nagy a különbség a nemesek vagy kiváló nembeli főtiszti családok és a paraszti *szerviensek* között: azok a herceggel esznek arany edényekből, ezek parasztokkal esznek ezüst edényekből a nagy áldomáson. E szerviensek szabados és szabad telepes vitézek, kik elparasztosodott várőr, polgár rokonaiktól megkülönböztetve résztvesznek a hadjáratokban. A *sok meddő galíciai hadjárattal* kifárasztva, elkésérítve végre forradalmi mozgalmakba törnek ki a keresztes hadjárat alatt itthon és 1222-ben gyűléseket tartva követelik a nemes főtisztok elkergetését és birtokaik felosztását. Valóságos szocialista követelések ezek. Megbékítésökre adja ki II. András király az *aranybullát* és szabad hűbéreseknak ismeri el őket, fölszabadítva a nemes főtisztok, várispánok uradalmi hatósága alól. Igéreteket tesz e főtisztok elhatalmasodásának, zsarolásainak s a zsidó, izmaelita pénzügyi tisztviselők visszaéléseinek meggátlására, megbüntetésére, a szerviensek *évi gyűléseinek* ellenőrzése mellett. De negyedév múlva András király visszavonja az aranybullát, kilene év múlva a főpapok közbenjárására módosítva újra kiadja, s akkor sem hajtja végre. Ezért egyházi interdictum sújtja. A szerviensek példájára a diáki rend, az árpási besenyők, az erdélyi németek is szabadságleveleket kérnek és kapnak s kezdődnek az *autonomiák*, meg a szabadosok úrbéri egyességei. Mindez még csak uradalmi s nem közjogi jellegű törekvés, még nem alkotmány, de csirálja a szerviens szabadságlevél további kísérleteknek, melyekből kinő a rendi alkotmány az Árpádkor végén. Az au-

gol magnaacharta s az albiak vallási szocialista küzdelme, valamint ennek orvossága, a IV. lateráni egyetemes zsinat reformációs jelszava, mely az előjárók és alattvalók krisztusi viszonyát akarja megújítani, mint *távoli okok* hatottak a magyar szerveiensek és egyéb szabadosok mozgalmaira.

E korszak negyven éve III. Béla két fiának uralmát foglalja magában: *Henrikét*, ki fiatalon kezdte és fejezte be erélyes uralkodását 21—29 éves korában (1196—1204) és II. *Andrásét*, ki a korszak négyötödét tölti ki 28—58 éves korában (1205—35), de már előzőleg is egy éven át uralkodott bátyja négy éves fia III. *László* helyett. Az elsőnek *jelleme* a szent korona felségének erélyes megóvására, emelésére való szenvedélyes törekvés. Ebben erős, sőt kiméletlen még főpappal szemben is, noha másrészt vallásos és nagylelkű, nemes hevületű. Őcesét a bőkezűség jellemzi egész a pazarlásig, gyöngé eszköz nagyravágyó és rokonait pártoló első felesége kezében, vallásos és politikai tettekre könnyen felhevül s hamar lelohad, embereihez azonban szívóssan ragaszkodik, kivált Bata fia Miklóshoz, kit ötször emelt a nádori székre.

Az Árpádok harsassága itt is bőven megnyilatkozik. Henrik végleg megszerzi a *Szerbia* királyi címet (rövid időre talán Bulgáriáét is). András sok meddő háborút vezet *Galicia és Lodomeria* királyságáért, s csak a címét állandósítja minden utóda számára. Soká halogatott kereszties hájárátát végre megvalósította, de csak gyöngé jellemvonásait tette nyilvánvalóvá. A diplomaciában legfőbb a pápák befolyása, s híres volt Jakab palestrinai püspök pápai követsége.

Érdekes még e korszakban a *gyermek trónöröklés* megkoronázatására való törekvés. Ezt I. András óta csak III. Béla újította föl esátsárlóanv eljegyése végett. Különös nehézségekkel járt Henrik kis fiának a megkoronázása, mit András hívei akadályoztak s a legtekintélyesebb pápa kövételése, engedélye és parancsa tette lehetővé. III. Inoc, továbbfejlesztve a *koronázó esküt* egyházi része mellett a *politikai esküvel*, melyben a király megígéri, hogy a királyság javait épületben megőrzi. II. András koronázásakor ez a világi eskü már kétségtelenül megvan. Az ő kis fiának koronázását már éppen a főemberek sürgetik s az apa kötelességül teljesíti, mert esküsző voltak a királyi önkény korlátozására és körjét kereső pártolókra.

Új királycimek, testvérharc, gyermekkoronázás. Az első Asenidákat bolgárföldön egy év alatt meggyilkolták s helyökbe lép öcesük Kaloján (1197), ki Macedoniáig hódít. **Heinrik** magyar király mégis elég bátor arra, hogy betörjön Barancs, Nis vidékére, mert ezeket atyja csak nászajándékkul adta Angelosz Izsák császárnak s mert a magyar király tiltakozásával a kúnok betörték a Temesvidékre, hol Anonymus kún, bolgár, oláh lakosokat említ. **Heinrik** megtorló bolgár hadjárata után fölvette állítólag a *Bulgária királya* címet (1202), de az ezt enlítő oklevél valószínűleg hamis.¹

Ugyanakkor felvette *Szerbia királya* címét is állandóan, minden utóda számára. Ott t. i. Nemanja nagyzsupán 1195-ben kolostorba lépett s vizálykodó fiai közül István ellen a magyar király az ifjabb Vulk szkutari zsupánt segítette a nagyzsupánságra, aztán beleegyezett, hogy a nagyzsupán királycímet és koronát kapjon a pápától mint katolikus a magyar király fennhatósága alatt. Ott valóban szükséges volt a pápai befolyás a terjedő bogomil eretnekek miatt. A 3. századi perzsa manicheusok dualizmusát felújították a 7. századi pauliciánusok, kiket a bizanci császárok a Balkánra internáltak. Államveszélyes eretnekségöket, mely megtámadta a családi életet s mindent, miben anyag van, ördöginek tartott, a 10. század közepén Bogomil bolgár pap elterjesztette a szerbeknél, dalmatáknál is, aztán tovább vitték a lombardok és a délfrancia albiak közé. Nevök katharoi, patareni, bugri (bulgari). III. Ince pápa figyelmeztette **Heinrik** magyar királyt, hogy Kulin *boszniai bán* segíti a patarénusokat. **Heinrik** megintette a bánt, ki kész volt a pápai követek vizsgálata, ítélete alá boesájtani az ügyet. A pápa és a király a *kalocsai érseket* jelölték ki a patarénusok ellenőrzésére. Ez emelte az érsek önérzetét s nem engedte, hogy Jób esztergomi érsek az ő megyéjében áldást adjon, ellenben jogot tartott arra, hogy esztergomi egyházmegyével birtokain a kalocsai érsek palliumban misézhesen s érseki keresztet vitelhesen maga előtt. Jób a pápához fordult, ki 1203-ban elismerte, hogy csak az *esztergomi érsek* koronázza a királyt, ő lássa el szentségekkel a kir. családot, bíraskodjék a kir. tisztek, prépostok, apátok fölött s őt illesse a kir. kamara évi jövedelméből a tized.

¹ Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár, 1912. 16. l.

A velenceiek 1202-ben kereszties hadsereggel elfoglalták Zárát. Mikor u. i. 40.000 kereszties Velencetől egy évre hajókat bérlet élelmezéssel, a kikötött 85.000 márkáért 34.000-et nem bírtak kifizetni. Ennek fejében Dandolo doge rávette őket, hogy segítsék meg Isztriát és dalináciai ellenséggel ellen. A pápai követ és a fővezér tiltakoztak s otthagyták a keresztieseket, kik mégis részt vettek Triest és Zára elfoglalásában. Ince pápa keserű szemrehányást írt, hogy „megtámadták Helnríket, a magyarok méltóságos királyát s testvérét, a nemes András herceg urat, kik maguk is keresztiesek”. Ezért kiközösíti a velenceieket a keresztieseket pedig Zára elhagyására és kárterítésre kötelezi. A két év letelt és elzárt Iszák császár fia Elek 1202-ben az auli ígéretével és gazdag jutalommal ráveszi a keresztieseket, noha a pápa ellenezte, hogy Zarából Konstaninápolyba menjenek és szerezzék vissza atyjának a trónt (1203). A keresztiesek azonban maguknak foglalták el a föllázadt keletrómai fővárost, mely Iszák hirtelen halála után fiát is megfojtotta, s csaknem hatvan évre megalapították ott a latin császárságot (1204—61).

Helnrík egész belső uralmát megrontották öccsének, András hercegnek a pártütései s ebben sok része volt az aszszonyoknak. Konstanínia nagy hatást gyakorolt Helnríkre aragon földről hozott híveivel. Urának a neve is aragon határ alatt kezdett Helnrík, Almerík, Elmerík, Emerík alakot ölteni és közeledni a későbbi Emrech, Imrech, Imre, Imre nevéhez. András nagyrevágyságot meg a merdőt Gertrud ingatta bátyja ellen, ki mindjárt kezdetben Szlavonid¹ átengedte András hercegnek (1197). Szó ott független úrként járt el, a maga nevében adományozgatott birtokokat, jogokat a friaszi mintára pénzt veretett. III. Ince pápa írti Andrást, hogy az atyja után vállalt kereszties hadjáratot felhagyva meg, mert különben kiközösíti s bátyja megtalan halála esetén öccse (Salamon?) lesz a trón örököse. Mialt megírt Helnrík királyt is (1199), noha „a világ összes országait közt különösen Kele-vell Magyarországot”. Megírti azért, mert az oltártól elkarcoltatta Bolenáló róci püspököt azon hitemben, hogy András herceg számára egyháza kincsláráján pénz rejteget; emiatt

¹ Így nevezték el először a horvátországi területet, melyet III. Béla 1181-ben visszafoglalt s 1190-ben átadott Helnrík, Emeríknek, az igazi Szlavonidával együtt (Koröcsényi. Sz. László meghódítja a régi Szlavoniát. Akad. Értek. Tört. 34. köv. II. sz. 34. l. 1916.).

a kinestárt feltörette, dézsmáját lefoglalta, levélvivőjét vakítással fenyegette, ha el merné hagyni az országot. Viszont Andrást is tiszteletre, szeretetre intette a pápa bátyja, a király iránt és kiközösítésre, interdictumra hatalmazta föl a püspököket, ha András föllázad. Boleszló püspök bántása miatt a *testvérharc* mégis kitört, a somogyi Balatonnál Henrik király győzött s András Lipót osztrák-stajer herceghez menekült, kinek határait aztán magyar csapatok dúlták. A pápa követe kibékítette a testvéreket s ezek mindketten fölveszik a keresztet, úgy egyezve meg, hogy távollétükben az osztrák herceg kormányozza országukat, s ha a király elhal, András lesz az örököse; addig is András visszakapja Szlavoniát, de egyházilag ez is a király főkegyurasa alatt marad. A szerb zavarok miatt késelt a keresztes hadjárat.

Ince pápa fölszólítására Kaloján bolgár cár követei útján kifejezi készségét a vallási unióra és Henrik magyar király, noha éppen hadat gyűjtött a bolgárok-kúnok betörésének megtorlására, az unio érdekében megengedte országán át a követek római útját. Sőt a pápa kedvéért sereget küldött IV. Ottó támogatására Sváb Fülöp ellen I. Ottokár cseh király¹ hadába. Ezalatt a bolgárok betörték kúnokkal Szerbiába, megsértve itt a magyar király fennhatóságát (1203). András herceg is fegyverkezett. A pápa békére inti, Henriket pedig arra, hogy adjon Andrásnak költséget a szentföldi hadjáratra. Az ország főemberei *sokan Andráshoz pártoltak*, mikor a király három éve született fia László megkoronázása ügyében a pápával tárgyalt. A két testvér hadserege már készen állott a harcra, mikor a király *salvus conductus*-szal szabad jövést-menést biztosítva öccsének, ezt találkozasra hívta s aztán személyesen letartóztatva *kivezette kísérei közül* és Varasdtól délkeletre *Kene várába* zárta.² A lázadók lábához borultak s kegyelmet nyertek.

Mintán békét teremtett, Henrik király kész volt

¹ A cseh herceg 1198-ban kapta meg végleg a királyi címet Sváb Fülöptől.

² A mai Kneginec területén, Tamás spálatoi esperes szerint Henrik király serege nagyrésztől elhagyatva, fegyvertelenül, pálcával átment András láborába s felkiáltva: „Hadd látom, ki meri fölemelni kezét a kir. nemzetség vére ontására!” annyira hutott a magyarokra, hogy utat nyitottak neki, s ő kezénél fogva öccsét kivezette láborából és Kene várba záratta. (V. ö. Mátyás Flórian: Akad. Értek. 19. k. 1. sz. 32. l.)

1204-ben keresztes hadjáratot vezetni. A pápa meghagyta Ugrin esztergomi érseknek, ki a Csákok neméből származott, hogy *koronázza meg a király kis fiát, de a király esküdjék meg, mint ősei, hogy engedelmes lesz az apostoli szék iránt s az egyházak szabadságait tisztelni fogja.* Henrik halálából új segítséget küldött Ottokárnak Fülöp ellen s kitüntetéssel fogadja Leo pápai legatust, ki koronát, zászlót visz Kaloján bolgár cárnak. De *Kevénél* hirtelen megállíttatja azzal, hogy a legatus idézze meg a bolgár cárt s adasson elégtétel az előző évi bolgár betörésért. A legatus nem akarta kockáztatni az uniót, mire a kevevári ispán 500 vitézzel befartóztatta a követet. Ez írt a pápának. Henrik igazoló iratot küldött s betegsége miatt kérte, hogy fiát a kalocsai érsekkel koronáztathassa meg, mert az esztergomi szék még üres volt. Augustusban végement a *koronázás*. A beteg király szándéká tette öccsét és fia gyámjává nevezte ki, a pilisi ciszterciaknál letett *kincse* 34-ét keresztes hadjáratra rendelte s a templomosok és ispotályosok segítségére, fiának pedig test hagyta. Szeptember közepén meghalt. A legatust tovább bocsátotta, s a pápa szemrehányó levele már nem látta életben.

Gyámság, királynéülés, halicsi és kereszteshadjáratok. II. András király hosszú 30 éves uralma második felében, a keresztes hadjárat után, 1204 jan. 19—máj. 1. közti időtől számított okleveleiben királysága éveit; első tizenkét évében * 1222 május—júniusában pedig 1205 máj. 7-től. III. László halálától. Kezdetben tehát elismerte a gyermekkoronázás törvényességét, utóbb azonban úgy megtagadta, mintha már látja életében, a gyermekkoronázás előtt kívül számában ő lett volna a király.¹ Henrik 1204 szeptemberében bekövetkezett halála után özvegye kis fiával, a szent koronával és a kincsekkel Ausztriába menekült. András herceg követelte a koronát és a kincseket. Az osztrák herceg is hadra készült, mikor László meghalt. A győri püspök hazahozta a kis király holttestét s eltemették Fehérvárott. Konstantinápolyig haza ment Aragóniába.

II. Andrást János esztergomi érsek megkoronázta a hazahozott szent koronával. Későbbi pápai levélből tudjuk, hogy András király az alkalmattal megesküdött királysága jogainak és koronája tisztaságának megőrzésére, s hogy az

¹ Kuratovyi. Az aranybulla felállítására és más ügyre. Akad. Eml. Tört. 18. köt. 7. sz. 4—20. l.

mit jelentett, kitűnik abból, hogy a pápa följosogítja őt azon adományainak visszaszedésére, amelyeket a királyi méltósághoz tartozó örökségekből, várjavakból könnyelműen, fölöslegesen osztogatott,¹ s ezzel koronázó esküjét megsértette. Pazar adományozásait már gyám korában megkezdette, mert III. Ince pápa ezért megintette, s valószínűleg ez adott alkalmat először a *koronázó eskü* egyházvédő része mellett a királyi javakat védő világi eskü keletkezésére. De azért András király adományleveleiben azt az elvet vallotta, hogy az adomány mértéke a mértékletlenség, a királyi erények közt legajánlatosabb a mérhetlen bőkezűség.

Bőven adott egyháziaknak is világi hívein kívül. Nevezetes egyházi adománya az, hogy a *toplicai ciszterciáknak* engedte át az egész Gora ispánságot (1205, Zágráb vm.). Itt épült az első gót-stilű egyház a magyar királyság területén. Majd kivette András király 1209-ben a szepesi várispán hatósága alól a Poprád folyó mellékét s odaadta felesége testvérének, Ekbert bambergi püspöknek, kit IV. Otto német király száműzött, mert nála ölte meg Wittelsbachi Otto Fülöp királyt. Két év múlva Ekbert hazament, s birtokát papja, Adolf kapta meg *szepesi prépostságul*. Ugyanekkor a *német lovagrend* megkapta a Barca folyó mellékét, hogy favarakat építsen a kúnok ellen s betelepítse a lakatlan földet, erdőségeket. Elsassban is híre volt, mily bőkezű Gertrud királyné a németek iránt. Másik testvére *Bertold* bambergi prépost kalocsai érsek, szlapon bán, majd erdélyi vajda lett (1207, 1209, 1211), közben elment Vicenzába tanulni s Ince pápa szemére hányta András királynak, hogy a mesterek mesterének ismertette el azt, ki tanítványok tanítványa sem lehetne. Bertold kalocsai és János esztergomi érsek 1211-ben egyezésre léptek, hogy a király második koronázását a kalocsai is végezhesse, az elsőt pedig akkor, ha nincs esztergomi, vagy ez nem akar koronázni; szentségkiszolgáltatás, bíraskodás a kir. tisztek fölött az illető megyés püspököt illesse, akinek területén van a kir. család vagy tisztje. A pápa e szerződést az esztergomi káptalan kérésére megsemmisítette s hangoztatta, hogy veszélyes volna, ha mindkét érsek koronázhalna. Mikor a négyéves *Erzsébet* kiráyleányt Hermann thüringiai landgraf megkérte és elvitte Wartburgba jegyesül fia Lajos számára, egész kincstárt kapott vele: ezüst bölesőt és fürdőkúdat, arany-ezüst ékszereket, edényeket, bársony, selyem,

¹ 1220 júl. Fejér Codex Dipl. III/I. 294. 1. Pauler II. 93. jegyz.

bíbor ruhákat, ezer márká ezüstöt (1211), s két év múlva megint 7000 ezüst márkát. A magyar urak egy része nagyon elégedetlen volt s már 1210-ben követet küldtek *Gyécia herceg* fiához görög földre, hogy foglalják el a magyar trónt. De a s-beniceoi comes elfogta a követet levelestül. Három év múlva néhány főúr megölte a gyűlölt királynét, mikor a király haliesi hadjáratra indult.

A haliesi orosz trónért sok haszontalan hadjárat folyt. András király már trónralépése évében hadat vezet Haliesba, hogy trónra ültesse Román fiát *Danilót* (1203). Ez sikerült és a magyar királyi címbe *állandóan fölvette a „Galicia és Lodomeria királya” címet.* Alig távozott, a halieslak utána kergették Danilót anyjával együtt. A trónra került két testvér ajándékokkal engesztelte a magyar királyt, de esakhatár *Románt* is hozzá üzte Vladimir. Magyar csapatok visszavitték (1206). Két év múlva Benedek *erdélyi* vajda, a salcsés aragon Totának, Konstancia udvarhölgyének a férje, András király részére foglalja el Haliesot, de föllázadnak ellene és kénytelen hazajönni. A magyarpárti bojárok üldözve *Danilót* kéri vissza s nagy magyar sereg elviszi (1211), beiktatják a bojárok s a két előbbi fejedelmet fölakasztják, aztán magukhoz ragadják a hatalmat és Daniló anyját bántják. András király megjelenik (1212), a főbűnösöket megkínoztatja s egyet foglyul hoz. Ennek rokonai Misztiszláv pereszopnicai fejedelmet hívják meg s Daniló magyar földre menekül.

András király 1213 őszén újra megindítja seregét Haliesba. Lelesznél rühírrrel és a királyné teste egy részével érik utól. Elmondják, hogy szept. 28-án, mikor a királyné a kalocsai érsekkel és Lipót osztrák herceggel a pillisi erdőben sátorozott, rájuk tört Győre fia Pétör vaskő-szerem-báesi birtokos, volt királyné udvarispán és Simon herceg birtokos, Bánk nádor veje, meg egy másik Simon, s a *királynét fölkoncolták,* míg vendégei elmenekültek, s a esatosokból többen elestek. András király, miután neje egy részét a lelőzl premontreiek monostorukban eltemették, hazatért. A pillisi ciszterciák eltemették a királyné másik részét. A kir. kuria főemberei a gyilkos Pétört karóba húzták. Egy osztrák verses krónika 1268 után s a Képes-krónika azt mondják okul, hogy a királyné egyik fiestevre kendre játszott a *Bár nembeli Bánk bán* nejét, s a sértett férj maga ölte meg kardjával a királynét. Alberik krónikája meg egy *kétértelmű*

választ örökött meg, melyet János esztergomi érsek adott volna az összeesküvőknek s amelynek értelme az írásjelek kétféle elhelyezése szerint helyeslő vagy ellenző: „Reginam occidere nolite timere bonum est et si omnes consenserint ego solus non contradico.“ Az esemény mindenesetre nagy izgalmak eredménye és oka volt, s alkalmas mondai színezésre. Titokzatosságát növeli az, hogy *Bánk nádor* és pozsonyi ispán 1213 végén csak pozsonyi ispán ugyan s e hivatalát is elveszti, de 1217-ben újra bán, 1221/2-ben kir. udvarbíró s fehérvári, majd bodrogi ispán; csak IV. Béla sújtja őt 1240-ben birtokai elfoglalásával az anyja megölésében való részesség miatt. Birtokai északon Sáros és Kishont vármegyékben feküdtek, három falu (Szinnye stb.), más három pedig vásárolt birtoka volt a szabolcsi Tiszánál (Lónya stb.). A Bár-Kalán nem birtokai Szekeső és Szer vidékén voltak, amiből tán az következik, hogy a Képes-krónika téved Bánk származása dolgában is.¹ A merénylet oka inkább politikai lehetett, a királyné nepotizmusa és a németpártoló, magyar javakat idegeneknek juttató befolyása, amihez egyes urak megsértése is járulhatott. A nemzeti párti urak vagyis nemesek egyike, Salamon bácsi ispán a merényletkor magához vette a hétéves trónörököszt, *Bélát*, megbecsülte és pártja kívánta a megkoronázását. András király 1214-ben engedett a kívánságnak, vagy meg akarta e kívánság nyílt kitörését elozni, midőn fiát csakugyan megkoronáztatta.

Még ez évben a magyar sereg elfoglalja Halicsot, miután Daniló Leszko lengyel herceghez ment és tőle Ladomérban kapott foglalt birtokot, s miután Leszko három éves leányát feleségül ajánlotta II. András hatéves fiának *Kálmánnak*, hogy a két gyermek együtt vegye át Halicsot. A halicsi bojárok elismerik Kálmánt, készek egyesülni a pápával, csak görög szertartásuk maradjon meg, s adjon a pápa koronát és királyi címet az új kis fejedelemben. Aba nem-beli (Sixtus, Sikst) Sükösd lett a halicsi kormányzó a kis Kálmán mellett. De *Misztiszláv* novgorodi fejedelem 1215-ben elfűzte Kálmánékat. A következő évben magyar sereg újra elfoglalta Halicsot s 1217-ben János esztergomi érsek megkoronázta *Kálmánt halicsi királlyá*, ki azonban csak két évig uralkodhatott.

András király két évvel Gertrud felkoneolása után

¹ Tóth B.: Mendemondák, 1896. Karácsonyi J.: A magy. nemzet-ségek, 1900. I. 139—157. l.

ujra nősült: elvette Henrik latin császár nőttestvérének és Courtenay Péter auxerre-i namuri grófnak, a francia király nnokatestvérének leányát *Jolest*, hitbérul biztosítva neki 8000 márká dénárt s o- s egyéb jövedelmekben. Ugyanezen évben a IV. *laterani egyetemes zsinat* elhatározta nagy *keresztes hadjárat* megindítását s e végből megajánlotta az egyházi jövedelmek $\frac{1}{10}$ részét, egyszersmind elrendelt négy évi fegyverszünetet a keresztények közt. A keresztes hadjárat indulására 1217 június 1-ét tűzte ki. Brindisi kikötőjéből kellett indulni. A közbeeső évben III. Ince pápa meghalt, de utóda III. Honorius szintén buzgón sürgette a keresztes hadjáratot, a magyar király indulását is.

Miután Haliesban rendet teremtett, II. András király Magyarország *kormányzójává* rendelte János esztergomi érseket s Bertold kaloesai érsek elvitte a tizenegyéves Béla királyt a merániak krajnai Stettin-várába. András száraz-földön akarta vezetni kereszteshadát, mert úgy tudta, hogy elnyeri a latin császárságot.¹ De miután a pápa 1217 áprilisában ipát, Courtenay Pétert koronázta császárrá Rómában, András a tengeri útra határozta el magát. Követei *Velencébe* mentek s tíz hajót béreltek 3000 mázsza teherbírással ugyanannyi márkáért, de örökre lemondtak *Záráról* és oly *kereskedelmi szerződést* kötöttek, mely szabad járást biztosított a velencei és magyar állam alattvalóinak a két állam területén, csupán az áruk $\frac{1}{10}$ -adát kellett vámul fizetni, sőt az arany-ezüst, drágakő, selyem és fűszer — éppen a velencei cikkek — vámmentesek lettek. 1217 szept. 8. után szállt András király serege hajókra *Spalatóban*, a hova már július végén meg kellett érkezniök a velencei, anconai, zárai stb. bérelt hajóknak. De nem fért el rajtuk a sok nép 10.000 lovaggal. A világiakon kívül ott volt a győri és egri püspök, Oros pannonhalmi apát, Ugrin kir. kancellár. András király egyházi *kincseket* is szedett össze, hogy szükség esetén eladlogosítsa őket: Gizla első királyné koronáját a veszprémi egyházból, egy drágaköves kelyhet Tihanyból, melyért utóbb 50 márkát fizetett kárpótlásul, stb. Ciprusnál csatlakozott

¹ Balduin latin császárt már másohok évben fogoly ejtette Kalojen bolgár cár Drinápolyban. A fogoly meghalt s utóda Henrik császár (1205–16) két nagy győzelemmel kiűzöttö a bolgárokat Macedoniából, Traciából. A magyar király elfoglalta *Bolgródot és Barancsot*. Szerbia elszakadt és katonát kapott a pápától, de hat év múlva már Szent Száva püski pütriárka koronázta meg hatályát. Nemanjics Istvánt (1222).

ennek francia királya, október közepén Accon kikötőjénél a harmadik király, a jeruzsálemi, kivel megérkezett a jeruzsálemi patriarka a Szentkereszt egy darabjával. Haditervök az, hogy elfoglalják a Nilus keleti torkolatánál Damiettet. De az egyiptomi szultán megelőzte őket és Jeruzsálemtől északnyugatra ültött táborn. November elején András király az egész kereszties sereget a *Tibáriás tava körül* vezeti ropant hőségben és csata nélkül pusztítanak, pusztulnak a keresztiesek, foglyokat ejtenek és sok beteggel térnek vissza Acconba. November végén új kirándulást tesznek András király nélkül, ostromolják *Tábor hegyén* a 600 m. magasságban fekvő 77 tornyú várat, de egy hét múlva ott hagyják s visszatérnek Acconba; a szerencsének aztán maguk rombolják le a várat. *Tripoliszban* András király évi 500 márka ezüstöt biztosít a jeruzsálem istápolyosoknak a szalacsi sóból s nekik adja a baboti vám jövedelmeit és Csurgónál a kir. gulyások földét a Drávaig; egyszersmind kiveszi népeiket az ispánok, bírák hatósága alól s lemond a szabad dénárokról vagy nehezekekről, a megszállás s egyéb oly közszolgáltatások behajtásától (*publicorum vectigalium exactio*), amelyek Magyarországon esetleg fölmerülhetnek.¹ Egy magyar csapat a Jordán forrásainál hegyek közé esalva elpusztult. Fagy, vihar, felhőszakadások is kedvetlenítették a magyar királyt. Rossz híreket hallott hazulról, pénze elfogyott és 140 márkán eladta Gizla koronáját. Végül ereklýeket gyűjtve — egy darabot Áron vesszejéből, egy vedret a kánai menyegzőből. Szent István és Margit fejét stb. — 1218 január elején *hazaíndult* András király a ciprusi királlyal alig három havi meddő kísérletezés után. Pedig a sziriai mohamedánok félték a magyar királytól s azért váraikba zárkóztak. Hallhattak a magyar király hatalmáról az aleppói magyar iznaelita tanulóktól, kiket Jakut író említ ez időtájban. De meddő volt a magyar harcosok megjelenése azért, mert könnyű csapataik nem voltak, csak páncélosaik, kik a nagy hőséget kevésbbé birták ki. Éppen ez időben kezdődnek az első magyar címerek a lovagi paizsokon és főtiszti peccéteken.² A jeruzsálemi

¹ Fejér: Cod. Dipl. III/I. 241. 1.

² A Csák, Miskóc, Keán nembeli főtisztek peccétein 1217., 1222., 1224-ben. Később kezdődnek a Hahold, Gutkeled és Bátold *nembeliek címcres peccétei* (1235/6); egy nemzedékkel utóbb a Kemény, Vaja és Héder *nembelieké* (1268., 1272/3), a Pok, Aba, Győr, Pécs, Ákos és Montpáznán *nemé* (1280/6., 1295/9). Erdélyi: Magy. művelődéstört. II. 363. 1.

pátriarka kiközösítette a keresztes hadjárat meghiusított, de András király a pápához írt levelében mentette magát a rossz hírekkel, mert jövedelmét a zavargók tizenöt évre tönkretették, s vigasztalta a pápát azzal, hogy sokat használt az egyháznak hazatérő útján elért sikereivel: *Ciliciában* eljegyezte András nevű fiának Leo örmény király leányát; az *ikoniumi szultán* kész a keresztiséget fölvenni, ha a magyar király legalább unokahugaiból ad neki feleséget; *Laszkarisz* Theodor *niceai császár*, Joles királyné sógora, mindjárt oda is adta leányát Béla ifjabb király számára feleségül; *II. Asen János bolgár cár* pedig *Tirnovóban* eljegyezte a tizenhároméves Mária magyar királyleányt. Odáig mentek királyuk elé a magyar követek, kik elmondták, hogy a lázongók *küüzték az országból János érseket*. András király az év végére hazatérve adományokkal vigasztalta meg az érseket, Poncius templarius mesternek pedig, a horvát-dalmái helytartónak, mert pénzt adott a királynénak és királynak, birtokul adományozta Geeske-ispánságot.

Megint rossz hír jött Haliesból. Misztiszláv Danilóval, ki veje volt, és a kúnok kánjával, kinek leányát bírtu feleségül, Haliesban elfogta Kálmánt és Szalómét, a 11–7 éves gyermekpárt sok magyarral (1219), aztán fölajánlotta kis leányát feleségül a magyar király tízéves fiának *Andrásnak* Halies trónjával (1221). Így a foglyok kiszabadultak, de a pápa helytelenítette az előbbi kis király jogának sértését. Mivel András herceg csak Przemiszl kaptá meg, a haliesi bojárok kívánságára András király 1226 végén sereget vezetett hozzájuk. Misztiszláv győzött, de a bojárok kedvéért engedett és András hercegnek adta egész Galiciát. *Daniló* 1229-ben elfoglalta tőle és Andrást foglyul ejtve hazaküldte. Még azon évben megjelenik Béla, de seregét az őszi eső, sár megbénította. Végül András királynak sikerült győzelmevel visszaültetni *András* herceget a haliesi trónra (1230–4), melyen három év múlva meghalt. Aztán szívesen fogadták ott *Danilót*.

Szerviensek szabadságmozgalmai. Megbotránkozt az ország azon, hogy András király a tizenhatéves Béla királyt feleségétől Laszkarisz Márlától, kit két éve volt el és a veszprémi püspök királynévá koronázott, elválasztotta 1222-ben azért, mert *Ipja Courtenay Péter Laszkarisz Theodor* foglyaként halt meg. A fogolynak fia Róbert keresztül utazott Magyarországon, hogy átvegye a latin császárságot s

András és Béla elkísérték Konstantinápolyba. Ekkor tartotta meg menyegzőjét II. Asen János bolgár cár András király leányával. A *válás után* Béla megkapta atyjától egész Szlavóniát, de a pápa paranesára visszavette feleségét és Ausztriába menekült (1223). A köv. évben pápai közbenjárásra András király visszafogadta fiát s újra átadta neki Szlavóniát, hol Béla udvart tartott kancellárral (Mátyás zágr. prépost), tárnok-, pohárnok- stb. mesterrel.

Már 1220-ban rászánta magát András király, hogy *par adományait visszaszedi*, mert némely ispánjai, főleg az udvarbeliek feltűnően meggazdagodtak, mások meg elszegényedtek a kir. kincstárral együtt. Érezte a király, hogy megszegte koronázó esküjét, mely szerint királysága javait, jogait s koronája tisztességét megőrzi. Ez alapon III. Honorius pápa fölhatalmazta őt, hogy az esküjével ellenkező adományokat visszavehesse. Öt év múlva újra megadta a pápa e jogot a királynak és fiának, hogy elegendő ok nélkül adományozott kir. örökségeket szedjék vissza (1225, perpetuitatis 1228). Ezután királyi biztosok mentek ki, három-négy egy megyébe vagy vidékre, hogy megvizsgálják az adományok okleveleit, tanuit, a várnépek s udvarnokok vádjait, panaszait. Az utóbbiak sokszor szabad telepeseket is maguk közé tartozókként vádoltak. A bírák, ispánok esküvel vagy tüzesvasítélettel tisztáztatták a vádlottat vagy alperest s ezt pristaldussal, poroszlóval elküldték a budai vagy váradi káptalan elé. Az utóbbi helyre Nógrádtól Bácsig és Kolozsvárig terjedő távoli helyekről is jelentek meg vádlottak, felek Szent László sírjánál. A tüzes vas vitele előtt három napig böjtölt az igazabb fél embere bekötött kézzel, hogy ezt ne edzhesse az égés ellen, a próba napján meggyónt, áldozott, aztán vitte egy darabon a megszentelt tüzes vasat, kezét újra bekötözték s lepeesételték. Ha három nap múlva tiszta volt a keze az égéstől, akkor ez a fél megnyerte a pert. A vádlók sokszor megelőzték az istenítéletet, esküt s inkább elismerték tévedésüket és büntetést szenvedtek, hogysem az istenítélet ellenök döljön el. Mert sokszor tiszta maradt a tüzesvas-vivő kéz minden sebtől, rozsdától. Ily esetekről tanuskodik és sok becses társadalomtörténeti fölvilágosítást nyújt a *Váradi Regestrum*,¹ 389 oklevél bő kivonata 1208—35-ből,

¹ Karácsonyi és Borovszky adták ki 1903-ban a váradi káptalan költségén „Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom” címmel az 1550. évi Fráter György-féle kiadás másával.

antikor Pannonhalmra, Bakonybél és Tihany csak 70. 4. 4 oklevelet mutathatnak föl a pápai bullákon kívül.

Sokszor peres az emberi szabadság, a szabadosok között telepedett szabadok állapota és sok szolga vitatja a maga szabad voltát. Mikor Oros pannonhalmi apát a király keresztes hadjáratán volt, egyik somogy-zselici erdei faluja, gyisznóöv lakói megtagadták Szent László adományából eredő köteleességeik teljesítését. Az apát a király elé vitéz panaszát, a király pedig poroszlójával Bare fia Miklós nádor elé kísértette a vádlottakat. Ezek térdreborulva ismerték el szolgavoltukat, kegyelmet kaptak, csak megpörkölték bélyeggel az orrukat (1218).¹ Ilyféle szabadságmozgalom több is történhetett, mikor végre kitört a királyi *szerricusok forradalma*: 1222 májusa s novembere elején „*roppant sokaság*” gyűlt egybe s azt követelte, hogy a király *kergeesse ki az országból a nobilisokat*, az urakat, *fossza meg hivatalaiktól s ossza ki a nép közt javaikat*. Ezt írja a pápa dec. közepén az egri püspöknek és két cistercieta apátnak királyi panaszra, elrendelve az ügy megvizsgálását és elbírálását, orvoslását.² Valóságos szocialista követelések ezek, beleillők éppen a szocialista harcok albyak korába, akiket ugyanekkor keletkező két koldulórend, a domonkosok és ferencések igyekeztek megszelídíteni. A magyar királyi *szerricusok* nem egyebek, mint kir. várföldeken élő szabados és szabad telepos vitézek, kiket a haszontalan galíciai hadjáratok elkéséztettek, míg idehaza egyes főtisztok elhatalmasodtak, a népet elnyomták, zsarolták s a királyt is károsították jövedelmében, főleg az idegenek és az izmaelita, zsidó pénzügyi tisztok. Gyűlölték Bare fia Miklós nádor egész kormányát, mely a keresztes hadjárat óta még a király uralkodása éveit is meghamisította, 1204 májusa előtti időtől, tehát Henrik király halála előtti hónapoktól számította.³ A *szerricusok* gyűlések szóvivői elégedetlen *nobilisok*, sértett, mellőzött, udvari főtisztok gazdagításával elszegényített ispánok, kik szemébe mondták András királynak, hogy ő és elődei haragból, rossz tanácsosokra hallgatva és kapzsizásból megnyírhatták a

¹ Erdélyi L.: Egyházi földesúr és szolga a középkorban. 26. l. 1907. Budapest, Sz. István-Társulat.

² Erdélyi L.: Az aranybulla társadalma. (Fejérvataky „Emlék-könyv” 1917. 82—105. l.)

³ Karácsonyi J.: Az aranybulla keletkezése. Akad. Értek. Tört. 18. köt. 7. sz. 4—20 l. 1899.

nobilisok, *várjóbágyok és szerviensek* Szent István adta szabadságait. Keserű szemrehányásokkal sértették a királyi tisztességét, melyet éppen nekik kellett volna óvniok. Mindazonáltal enged a király a sok ostromnak és visszaadja a Szent Király adta szabadságokat s egyebeket is rendel a királyság állapotának üdvös *reformálására*. E bevezetésben megesendül a lateráni zsinat hét év óta hangzó reform-jel-szava, amióta eljutott ide az angol *magna-charta* kierőszo-ko-lásának a híre is. Ott a király beleegyezett, hogy négy báró terjessze a panaszokat a király vagy főbírája elé, ki negyven nap alatt tartozik az ügyeket elintézni, mert különben a huszonöt báróból álló választmány köteles mindenkit (lovagokat, polgárokat is) hadba hívni s a királyt birtokai-nak lefoglalásával, de személye és családja kímélésével, kényszeríteni az igaztalanság jóvátételére. Mindenki eskü-vel kötelezi magát a huszonötös választmány iránti engedel-mességre.¹ E garancia s a többi sok cikkely fejlett hűbériséget mutat. A magyar szerviensek mozgalmára ezek csak nagy ál-talánosságban hatottak: itt a főtörekvés éppen a nagyhűbé-resség kialakulása ellen irányul. Az *aragon iustizia* nevű fő-bírónak az a joga, hogy ítéletet mondhatott a király és bárók, lovagok (infanzones) közt fölmerült sérelmek dolgában, negyvenhárom évvel későbbi a magyar *aranybullánál*.

Ez az 1222 máj. 1—7 közt aranypecséttel kiadott magyar királyi szabadságlevél nem közjogi, hanem földesúri eredetű, főleg a szerviensek szabad állapotát biztosítja. Ezek javára szólnak a következő cikkelyek: a hadjáraton elesett szerviens fia jutalmat kapjon; külföldi hadjáratra a szerviensek csak a király költségén tartoznak őt elkísérni, míg a betörő ellen-séget a saját költségükön űzik ki (*katonai* cikkelyek 10/b, 1): collectát, szabad-telepes dénárokat, szállást nem kötelesek adni a királynak sem; egyházaik népei sem, még kevésbbé tartoznak szállást adni a király (szabados) lovászainak, ebeseinek, sólymárainak, legelőt adni erdekben a király gyisznainak s tizedet szállítani a király lovainak, hanem (ezen úrbéres terhektől fölmentve szabad birtokosokként, hűbéresnél szabadabban) rendelkezhessenek birtokukról, úgy, hogy fiuk nemlétében, a leánynegyedek kivéve, bárkit örökösükké tehetnek, ha pedig nem maradt végrendeletük, akkor rokonaik legyenek az örökösök (*úrbéri* mentességek

¹ Jánosi Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. I. köt. 24—25. l. 1867.

² Erdélyi id. m. 90. l.

3, 15, 22, 21, 4); a szerviensek szabadok legyenek a várispán bíraskodásától, kivéve a dézsmákat és újpénzeket, s még inkább szabadok legyenek a vár udvarispánjának bíraskodásától, ki csak a vár népeit, míg a kir. billogosok csak a tolvajokat és gonosztevőket ítéli meg a várispán labánál, ellenőrzése mellett, oly megszorítással, hogy a nép közös esküje alapján senkit sem lehet tolvajnak nyilvánítani s elítélni, s hogy özvegy ne vésztse el hitbérét (lopásért stb.) kivégzett vagy bajvívásban elesett férje miatt; a szerviensek személyét és vagyonát még a király se büntető rendes ítélet előtt, hatalmas ember kedvéért, s akkor se, ha leenczával átmennek királytól a fiához, egyik fiútól a másikhoz, kivéve, ha per közben akarnának átmenni; szabadon összegyűlhetnek a fehérvári Sz. István ünnepre s előadhassák panaszukat a királynak vagy akadályozása esetén a nádornak (bírói cikkelyek: 5, 6, 12; 2, 18, 1.)

A *várjóbágyok* a várak szervienseinek tisztjei s ezek ivadékai (tehát őket is megilletik a szerviensi szabadságok); részökre külön csak azt igéri a király, hogy megtartja őket Sz. István adta szabadságukban, s hogy a hadban elesett tisztja vagy fitesztvére hasonló tisztséget nyer (19a, 10a). A *rendégek* eredeti szabadságát is megőrzi a király (19b), kikre itt azért gondol, mert szerviensek között is vannak ilyenek.

A közbenjáró, szerviens-védő *nobilisok* javára igéri a király, hogy főbenjáró, jószágvesztő pereiket a nádor nem fejezheti be az ő tudta nélkül s a nobilisok a főpapokkal és jóbágyurakkal ellenállhatnak a kormány törvénytelenuságának; mit kiegészít az, hogy a kir. udvarispán a saját bíróságra nem idézhet meg senkit, csak a kir. kúriában bíraskodhatik mindenkin s őt másutt is befejezheti; s hogy igaz szolgálattal szerzett birtokot nem lehet visszavenni (8, 31; 9, 17.). A szervienseket is elnyomó *nobilisok, főfisztek* ellen kieszközölték, hogy idegen nobilisok ne nyerjenek miltóságot az ország tanácsa (kir. tanács) nélkül és külföldön maradók ne kapjanak itt földet, mert kiviszák a gazdagságot, s innen elíták, zsidók ne kapjanak kamarai ispánságokat (idegen nobilisok ellen 11, 26, 24.); senki ne kapjon örök birtokul egész ispánságokat vagy egyszerre két miltóságot a nádorn, bánon s a kir. és kir. r. udvarispánon kívül; hatalmas ne védjen rendesen ellátott, jóbágyurak megváltásával ne fosszák ki a szegényeket, az ispánoknak hivatalvesztés torháza alatt tilos váruk népett zsarolni s a királyt illető két rész

a várjövödelmekből: esebrek, vámokból, ökrökből stb. megrövidíteni (16, 30, 28; 13, 14, 29.) *Kamarai tisztek törekvései ellen* igéri a király, hogy nem tartja sóit az ország közepén (az egyházi stb. sójövödelmek kárára); hanem csak Szalacson és Szegeden s a végeken, hogy a tizedeket nem kell ezüsttel megváltani (újpénzzel, kinstári nyereséggel), hogy az újpénz húsvétól húsvétig egész éven át érvényben maradjon s oly jó legyen, mint Béla királyé; a nyesteket Kálmán rendelete szerint fizessék (25, 20, 23, 27.)

Kifejezetten *szervicnsek* javára szól 11 cikkely; *jóbagyok* javára egy az előbbieket közt s külön még 1 cikkely, közösen a vendégekkel; *nobilisok* javára szól kifejezetten 2 cikkely, ellenök pedig 9; mindez összesen huszonhárom cikkely. A többi nyolc cikkelyből 4 kiegészíti a bírói cikkelyeket a népnek tolvajnevező közesküjéről s az özvegy hitbéréről, másrészt a kir. udvarispán bíraskodásáról s az igaz szolgálattal szerzett birtokokról; 4 cikkely pedig a nobilis tiszti cikkelyeket egészíti ki kinstárellenes célzattal.

Az aranybullát nem a magyar nemzet vagy a nemeség vívta ki, hanem a *szervicnsek*, a kir. várföldek haszonélvezői, szabados és telepes vitézek; nem a nobilisok javára, hanem inkább ellenök. A szabadságvédő ellenállás jogát a köznemesség nem kaphatta meg, mert ez csak félszázaddal utóbb alakult ki, hanem csak a főpapok és jóbagyuraks nobilisok, kiket csakhamar báróknak címeznek az aranybulla új kiadásában, tehát itt leghasonlóbb a magnacharta. A nádor nem bizalmi embere a nemzetnek s nem független alkotmányör vagyis befolyásolhatlan bíró a király és nemzet közt, hanem első a vétkes kir. főtiszték közt, ki első sorban köteles óvakodni a visszaélésektől, a királytól bármikor letehető és meg is bukik társaival együtt az aranybulla kiadásakor, melynek végén nádor, tárnok stb. mester, világi főtiszték ninesenek felsorolva, csak a főpapok. Még új nádor és kormány sines. Az aranybulla nem közjogi alkotmánylél, hanem magánjogi, *földesúri jellegű* szabadítólevél, melyet András király negyedév múlva megoánt és visszavont, mert várföldjeit nem akarta elveszteni s vitézeit, éppen a lovagokat, nehéz fegyverzetűeket kibocsájtani földesúri hatalma alól. Az aranybulla *hét példánya* — melyből négy itthon maradt volna a királynál, nádornál s a két érseki káptalannál, három pedig külföldre volt szánva, a pápához s a templariusok és ispotályosok központjához — való-

szinüleg nem készült el.¹ Mert az aranybullát kioszköző *Vejte fia Tivadar nádor*, Pósa, Ipó! stb. kormánya, mely megbuktatta *Barc fia Miklós nádort*, Bánkot, Gyulát stb., július vége felé már kénytelen átengedni helyét megint *Barc fia Miklós nádornak* s társainak, ezeket pedig novemberben *Gyula nádor*, Salamon, Batiz stb. követték a kormányon.

Ez a Gyula nádor, soproni ispán még 1222-ben érdekes szabadságlevelet adott a Sopron vármegye keleti szelén lakó *árpási besenyőknek*. Ezek panaszkodtak ispánjuk ellen, hogy régi szabadságukat megnyirbálta. Lukács ispán, ki a nádornak mint soproni ispánnak kinevezettje, a nádortól mindkét fél megelégedésére megbízott poki Márton bíró előtt azt vallotta, hogy mindenben a besenyők jóbágyának (szármagyanak) bemondása szerint hajtotta be tartozásukat. Mika jóbágy nem tudott védekezni, azért a bíró megfosztotta őt mint a szabadság megrontóját vagyonától és a jóbágyi tiszttől úgy, hogy ezt még ivadéakai se nyerhessék el. A besenyők kérésére a nádor és soproni ispán oklevélbe foglalta szabadságukat: 1. minden harmadik év elmúltával ispánjuknak tisztújítás címén (pro novitate) fizetnek hat penzányi mántovai dénárt két lótól; 2. akik nem mehettek hadjáratba, fizetnek minden lótól hat pénzát; 3. az ispánnak minden megújítás után egy szállás jár az egész falutól, s csak egy jóbágy járjon előtte, hogy megmutassa jogait; 4. az udvarispán évente többször járjon körül és ítéljen, de ne szálljon oly jóbágyukra, ki személyesen mehet hadba.²

Ugyanazon évben II. András király a *diáki rendnek*, melynek tagjai tonzurával az Űr osztályrészesek lettek: az ördögűzőknek, gyertyásoknak, diakonusoknak, papoknak megadja azt a szabadságot, hogy 1. világi ember egyházi lopás vagy foldek dolgában stb. nem állíthat világi bíró elé, hanem csak egyházi bíró elé, valamint világi bíró egyházi ember csak világi bíróság előtt perelhet, 2. tonzurás ember ment minden adózástól és megszállástól, tehát se a szabad dénárok vagy nehezekek vagy fiscusi földbér szedői, se a kir. jóbágyurak ne követelhessek tőle a pénzt, szállás-ajándékokat; 3. kir. udvarnok szolgákból és elvillésekből vagy bármely szolganemből senkit se bocsássonak a prelátusok tonzurához; 4. akiket hozzácsatoltak (vagyis fölvettek a

¹ Csak hűbelsi útírata maradt a püspöki levéltárban. 1318-ból hűbelsíve a kalocsai érsek nyitrai és még egy püspök pruzságyról.

² Fejér III/L. 362—4. l.

diáki rendbe), azokat tiltsák el egyházi büntetésekkel a nyereségért vagy nagyravágyásból üzött lealacsonyító foglalkozásuktól.¹

A pannonhalmi apátság *udvarnokai* valószínűleg négy év múlva kérték a királytól „Szent István” szabta köteleseik reformálását, helyreállítását. A király Bare fia Miklós nádort küldte ki s ez a panaszosok és a monostori előjárók meghallgatása után az udvarnokok 300 házának köteleseit enyhítésekkel a következőleg állapította meg: 1. egy-egy udvarnokház évente küld a monostorba egy embert egy hónapra fogattal, hogy ott fuvarozzon fát, (tűzfa = tyzfa, tuzfa), lisztet a monostor malmából, vagy ott öröljön, vagy a földjén szántsón (ezt a közös szántást enő-nek nevezték, 1240-ben megszüntették), kertjében dolgozzon, udvarában fát, vizet hordjon a konyhára, javítsa a kemencét; évente három napig részt vesz minden udvarnokház egy embere a szénakaszálásban, gyűjtésben és hordásban; az egész évi robot tehát 33 nap;² 2. a terményadó az uraság számára egy udvarnokháztól közel 7 akó liszt és zab együttléve, tehát egy udvarnokházhoz tartozó 30 kis hold termésének, ha egy harmadrész ugaron maradt, alig $\frac{1}{20}$ része;³ 3. ajándékol ad mindegyik udvarnokház évente 12 tojást, három ház egy tyúkot, 6 ház egy libát, 10 ház egy kalácsot, 25 ház (egy falu) egy bárányt s egy vizaháló készítéséhez szükséges fonalat és kenyeret. Az ajándékokat három ünnepre küldték a monostori uraságnak, t. i. Szent Mártonra, a karácsonyi ünnepkört befejező húshagyóra és husvétra.⁴ A szolgálatokat és szolgáltatásokat egy-egy hónapos csoport, 25 ház, körülbelül egy udvarnokfalu együtt teljesítette. Az összes udvarnokok félévig látták el az uraságot, monostort búza- és rozsliszttel, lovaikat zabbal a megszabott mennyiségben. A háromféle teher udvari szolgálat, terményszolgáltatás, ajándék jóval kisebb, mint Nagy Lajos, Verbőczy és Mária Terézia korában az úrbériség megszűntéig. Az udvarnokok mellett a *többi szabados* osztályokról a nádori szabályzat csak mel-

¹ Endlicher, Monumenta Arpadiana 417—8. l.

² 1514-ik évi törvény és Mária Terézia urbariuma szerint egy-egy jobbágytelek 52 napot szolgál évente.

³ Nagy Lajos óta minden jobbágyház $\frac{1}{10}$ -et adott terméséből a földesúrnak (1351—6. törv. *nona pars frugum* az egyházi tized után).

⁴ Tojást mindegyik ünnepre, tyúkot, libát Sz. Mártonra és húshagyóra, bárányt husvétra. Az ajándékok összege 3600 tojás, 96 tyúk, 48 lúd, 12 bárány, Sz. Mártonra 30 kalácskenyér.

lékesen szól: hogy míg az udvarnokok a lisztet és kenyeret, addig a többi szolganép, a szües, timár, kovács stb. a bort szállítják az uraság utazásán s a szüretkor Somogyból; hogy a háromnapos szénatakarításban a többiek is résztvesznek, míg a kovácsok e helyett elküldenek maguk közül egyet Vásvárba, hogy ott kiválogassa a monostornak szükséges vasait, de nem tartozik azt elszállítani; végül hogy minden falu közösen ad Sz. Mártonkor egy harmadfű tulkot s minden háztól egy vödör zabot és egy vödör házi sört. A pannonthalmi apátság udvarnokaiéhoz hasonló volt a királyi s más földesúri udvarnokok kötelessége is, mert egyik a másikra hivatkozva követelte terheinek enyhítését. Az udvarnokok és a tisztikatonai eredetű jóbágyok tették az apátság és minden földesúr szolganépeinek (serviciales, condicionarii) nagyobb részét¹ s mikor egy század múlva az összes szabad telepesek és szabados szolgák jóbágy néven egybeolvadtak szabadon költöző bérlőkké, akkor az új jóbágyok közös terhe az udvarnokok régi terhe lett, megtoldva a szabad telepesek censusával, a későbbi egy forintra nőtt írtásbérrel vagy földbérrel, mely az egy-egy házhoz tartozó földek készpénz terhe volt, s a Kálmán-kori nyole „szabad dénárból” fejlődött tízannyira. A szabadságmozgalmak tehát éppen nem a legterheesebb viszonyok miatt kezdődtek meg.

A szabadságmozgalmak megragadták közben 1224-ben az Erdély déli részén hetven éve letelepített németeket is, kik most zárt területet nyertek *autonomiával*. II. András királynak elpanaszolták, hogy el vannak nyomva a hatalmásoktól s egészen kiestek azon szabadságból, amellyel a király nagyatyja, II. Gyécsa meghívta őket; oly szegénységre jutottak, hogy nem bírják teljesíteni szolgálataikat a király iránt. András király tehát visszatérte régi szabadságukat ekképpen: I. az egész nép Várostól Baráltig a székelyek földjével, Schüs és Daróc földdel egy nép legyen egy bíró alatt és szünjön meg ott minden ispánság a cibinén kívül; a cibinén ispán senkit se iktasson be a mondott ispánságokban, csak köztük lakót, kit a nép választ (tisztviselővé) s pénzzel

¹ Jóbágy 498, udvarnok és vel. leggyengébb annagyi kanásznap 300 és 300, lovas szolga, fuvarosok és szőlőművesek 184 és 184 házban, szántók és halászok 168 és 115 házban, más hurokokat tartály ipárok stb. az összes 2315 ház $\frac{1}{4}$ részében. Erdélyi Egyházi földesúr és szolgák a középkorban 15—16. l. A pannonthalmi 1217. évi népösszehívás Jertelbi adataihoz hasonló arányokat tüntet fel a Thautyi 1211. évi népösszehívás is.

senki se szerezhessen (tisztiséget); 3. a király jóbágyai (fő-tisztjei) se merjenek ott falut vagy birtokot kérni; 4. egy legyen a pecsét, melyet a király és mánásai nyilván megismernek s e nép fölött csak a király vagy a tőle kinevezett cibini ispán bíraskodjék, ki csak rendes bírságot róhat ki, csak bennlakó tanukat idézhet meg bennlakó ellen, kik minden más bíró joghatósága alól ki vannak véve; a király elé akkor szabad megidézni, ha perök bírások előtt nem fejeződhetett be; 5. papjaikat szabadon válasszák és mutassák be (megerősítés végett a püspöknek) s a tizedeket nekik fizessék (ne a püspöknek); 6. a királyságon belül 500 vitézt tartoznak adni, külső hadjáratra pedig a király vezetése alá 100 vitézt, ha jóbágya a vezér, akkor csak 50-et; 7. kir. kamara hasznául 500 márka ezüstöt fizetnek évente s ehhez minden predialis és más hozzájárul, ha csak külön kiváltsága nincs; a fizetés III. Béla király súlya szerint történjék, mely $4\frac{1}{2}$ cibini fertónak felel meg, kölni dénárban; a rovásszedők naponta ott 3 latnyi költséget kapjanak; 8. a földjükön megjelenő királynak három, a kir. ügyekben nálunk járó vagy átmenő vajdának két vendégeiessel (descensus) tartoznak, bejövetelekor és távozásakor; 9. vámmentességeik: minden szolgáltatás nélkül használják az oláhokkal és besenyőkkel közösen ezek erdejét és a kir. adományozás alá eső vizeket; régi szabadságuk szerint vám nélkül szállíthat mindegyikök apró sót Szent György, Sz. István és Márton ünnepe körül 8--9 napig (ápr., aug., nov.); vám nélkül járhatnak kereskedőik az egész királyságban s tarthatnak vásárokat.

A *német lovagrend* ugyanazon évben a pápának ajánlotta föl a Barcaságot havaseli új területével, hogy vegye egyházi és hűbérúri közvetlen hatósága alá. A pápa elfogadta az ajánlatot s a jog elismerésül évi egy márka aranyat kötött ki magának s egyet a bibornoki testületnek. András király, noha kezdettől fogva autonomiát biztosított nekik és egy évvel a pápai hűbéránlat előtt tizenkét vámmentes sóhajót ajándékozott, hatot az Olton, hatot a Maroson, a pápai hűbéruraság hallatára fegyverrel űzte el a német lovagokat (1225), kik aztán porosz földre mentek, de telepeseik a Barcaságban maradtak, s megalapították Brassót. Más *német-szász telepítések* voltak még a szláv besztercei területen Nösnergau, a Küküllők mellékén a medgyesi és selyki Kétszék, továbbá Szász-Régen és Kolozsvár lakói-

nak egy része. Cíbinburg aljában a tatárjáráskor még csak Hermansdorf (villa Hermannii) volt, s ez sokkal később lett Hermanstadt, így nevezve az első telepítő falunagyról. Sokat szenvedett a tatároktól Radna német bányaváros is. Eike anhalti lovag 1224—35 közt írta meg latin följegyzések alapján németül a Sachsenspiegel nevű szász szokásjogot s ez elterjedt az erdélyi németeknél is, kiket eddig teutschoknak neveztek (teutones), ezután pedig a szász-jogról kezdenek sahsoknak (saxones) nevezni. Az erdélyi szász-ság nagy földbérllő-szövetkezet, az irtás címén örökbérllő joggal, melyben az egyes családok csak haszonélvezők s a család kihaltával birtokuk visszaszáll a földközösségre. Erdőkben és legelőkön még a haszonélvezet is közös. Idegent nem akarnak befogadni, de azon szász *prediálisokat*, nemeseket sem szeretik, kik új falvakat telepítettek további irtással s mint telepítésvezetők örökös falunagyok (villieus, gräf=gerób), kiváltságos nemek lettek a szászok vidékén.

Mivel a tatárjáráskor már vannak *kézdi székelyek* a Feketeügy nyugati partján, és *sebösi székelyek* az Oltkanyarulatnál, de Kézdi és Sebös itt sehol sincs, csak a szászok területén (Orbó is): azért az 1224-iki szász kiváltságlevéllel elajándékozott sebösi székelyek miatt is föl kell tennünk, hogy a cíbinvári ispán székely várőrei 1224—41 közt kezdtek kitelepedni szász földről a szász bíráskodás elől kelet felé, a sebösi és kézdi székek területére. Aki itt telepítő falunagy lett, az e falunagyságot örökös joggal hagyhatta fiára, lányára, s az ilyen falunagyok alkották meg az első közös törvényszékeket vagy röviden *székeket*, melyeknek bíróságát és hadnagyságát az első örökös falunagyok *nemei* és *ezei* szokásos sorrendben örökölték. Az ilyen örökös hivaltalt viselő ágházak és kiváló nemek tagjait nevezték el székely nemeknek, de csak a magyar szerviensek megnemesedése után, IV. Béla uralma végétől kezdve. Az első *székelyispán* Bagamér akkor tűnik fel, mikor Béla ifjabb király lett Erdély ura s a kúnok törítője (1228); amikor a ciblini németek autonómiája miatt is megkezdődött Székelyföld telepítése a királyi Udvard-vár körül és tőle délre a Feketeügyig. A bihari Telegdi székelyei is bizonyára résztvettek e telepítésben, mert a székelyispán *székhelye Udvardvár megyéjét* más-képpen *telegdi diocesisnek* nevezték.¹

¹ 1270. okl. Erdélyi L. A székelyek története. (Erdélyi Naptár. 1921. 29. l.)

Máesó, Szörény; egyházi hatás a kúnoknál, aranybullában, sókonverzióban. Miután Angelosz Izsák özvegye, a magyar Margit 1205-ben a szaloniki királlyal lépett házasságra, két év múlva harmadszor is, végül elvesztette férjét és országát, mert elfoglalta Angelosz Theodór epiruszi fejedelem (1222): akkor Margit házajött s megkapta testvérétől, András királytól Kevét, Bácsot s a Szerémséget, melyet aztán kiterjesztett a Száván túlra is. Így keletkezett a Drin torkolatától keletre a *mácsói hercegség*, melyet előbb Margit első házasságából való fia Angelosz Kaloiohannesz birt 1242-ig, aztán harmadik házasságából való fia St.-omeri Vilmos, ki hősiiesen küzdött a tatárok ellen s ezek távozása után áprilisban halt meg; Spalatoban temették el. Boszniát András király a bogomilok miatt a kalocsai érseknek adta, Csák nembeli Ugrinnak, ki gyakran benyomult a *boszniai püspök* védelmére és pénzt adott Kaloján mácsói hercegnek, hogy szintén vezessen oda keresztes hadat, de 1226-ban a pápa hiába sürgette a herceg keresztes hadjáratát. Három évvel ezután a pápa Ugrin érsek kérelmére megalapítja a „tulsó Szerémség“ számára a *szerémi püspökséget* Bán-monostorában (1229).

A német lovagrend kiűzése után *Erdélyt* Béla ifj. király veszi át, Szlavoniát pedig Kálmán volt haliesi király, kinek trónját öccse foglalta el. A *kunok* már a német lovagoktól kezdték elfogadni a keresztséget. Miután Béla király átvette Erdélyt, hol öregatyja III. Béla idejében már fél-századdal előbb találunk vajdát, Leustákot (1173/6), az ifjú király Szent István példáján lelkesedik s az ő apostoli követi jogát óhajtja megnyerni a pápától, hogy *apostoli kettős keresztet* vitethessen maga előtt, s föltehesse az ezüst kettős keresztet a piros paizsára, mely utóbb mint új *Árpád-király címer* tűnik föl a korábbi királycímernél, a piros paizsra feszített négy vízszintes brokát ezüst szalag, vagy pólya mellett. Ez legelőször Henrik király 1202. évi aranypecsétjén jelenik meg hitelesen. Az ezüst brokát szalagon szemközt lépő orosz-lánok voltak beszöve (3, 3, 2, 1). II. Andrásnak négy és ötpólyás pecsétjei vannak hét-tizenegy orosz-lánossal (1223, 1232). Béla ifjabb király Bare kún fejedelem hívására elment Kunországba az esztergomi érsekkel, a belga hegei cistercita Róberttel s az első magyar *dominikánusok*-kal, predikátorokkal, kiknek már Sz. Domonkos halálakor 1221-ben volt házuk Esztergomban, Fehérvárott, Pesten s 15.000 kúnt

térítették és keresztelték meg.¹ kiknek fejedelmét Béla vezette a keresztvízhez. Aztán oklevéllel biztosítja a kún fejedelmét, hogy régi szabadságukat nem bántja, főntartja (1228). Róbert érsekkel már az előző évben megalapította a kún püspökséget Milkóban (Arges).² Ennek alapítólevelében s a barcasági német lovagok 1222. évi kir. oklevelében fordulnak elő a *protnikok* vagy *brodnikok*, mint a Barcasággal szomszédos nép, mely az új püspökség területén lakik s a püspökséget jóváhagyó pápai bulla szerint *blacus* nép vagyis *vlach*, oláh.³ Ekkor, 1227-ben találjuk első említését a *szörényi bán*-nak, s e címet Csák nembeli Pósa viseli, Béla ifj. király tárnokmestere és fehérvári ispánja. A szörényvári bánság Traján hidjának romjaitól, Szörény tornyától (Turnu-Severinu) keletre terjed az Olt folyóig. Innen keletre van 1234-ben *Ungrovlachia* a magyar király fennhatósága alatt. Egy pápai bulla 1238-ban azt mondja, hogy a Szörényhez azelőtt lakatlan volt, most pedig népessé lett. Béla király 1228-ban hadjáratot vezetett a bolgárok ellen, s bár Budint (később Bodon, Viddin) nem foglalja el, de környékét dúlja és atyját Bulgária királyának címezte, pedig II. Asen János sógora volt.

Az örökségek visszaszedése Béla vezetése alatt erőlyesen megindult 1228 táján. Az *egyháziak* is veszítettek így birtokokat és jövedelmeket. Azelőtt a fehérvári egyház 50 márka ezüstöt szokott kapni egy tómeny (tumen, timbus = 10.000 darab) kősoért Pozsonyban a kir. sokamarától. Ennek tisztjei, zsidók, szaracénok, sokallták e váltásádját. Egyszer csak bizonytalanná vált az egyházak sójövödelmének kiflitése. Mikor a fehérvári káptalan a somogyi birtokának dézsmáktól való mentességeért esérébe adta pozsonyi sójövödelmét a paumonhalmi apátságnak (1229), ez hiába akarta átvenni az ötven márkát a felesleges fehérvári sóért. A nemesek szintén panaszkodhattak birtokaik elvesztése miatt: a Hontpáznán nem kíváló tagjától, Tamás ispántól elvették Bazint, Csák nembeli Miklóstól 16 falut és csak 11-et hagytak meg. Ez bántotta András királyt. IX. Gergely pápa pedig azt írja Róbert érseknek, hogy azereszen és zsidó urak

¹ A dominikánusokkal egy időtájon jelennek meg barátságban a *ferenczesek* is, a másik koldulórend, mely már öt évvel a rendalapító Assisi Sz. Ferenc halála után, 1226-ban magyar provinciát alapított.

² Az Arges folyó felől völgyében. Székelyföld magyar délkéletre, az OMól keletre.

³ Karádonyi J.: *Budapesti közl.* Székelyek, 1898. 68. I.

codik itt a keresztényen, ki zsarolva, elnyomva inkább át-
tér, fiait, leányait eladja rabszolgául a keresztény hit ellen-
ségének, ki miatt keresztény neje nem keresztelteti meg
gyermekét, ily módon tisztségekbe helyezve kárt okoznak
a kereszténységnek; máskülönb is baj van, világi embe-
rek adóztatják az egyházakat, jövedelmeiktől megfosztják
s házassági perekben világi bírák ítélnék. András király
szintén kapott szemrehányó levelet a pápától. Végre főleg
főpapjainak közbenjárására kiadta a király újra az arany-
bullát sok változtatással (1231).

Az aranybullából kihagytak kilenc cikkelyt: a hadban
elesett jóbágy és szerviens jutalmazását, a szerviensek sza-
bad átköltözését, a nobilisok = bárók hivatalhalmozását,
bűnpártolását, zsarolását, a sóraktározást, dézsmaváltság és
pénzkibocsátás korlátozását s az utolsó cikkelyt a nádori
ellenőrző köteleességről és a főpapok, főurak ellenálló jogá-
ról. — Viszont *betoldtak kilenc új cikkelyt és záradékot:*
hogy a szerviensek s egyházak népei nem tartoznak gypü-
ket vágni, árkokat készíteni, kerteknél, kir. épületeknél és
műhelyekben dolgozni; hogy ha bárkinél valaki megszáll és
nem fizet a házigazdának az élelemért, károkért, akkor
három paraszt esküje alapján a vendég tartozik eleget tenni
kir. bírság terhe alatt, vagy a falu ura tartozik igazságot
tenni, mert különben ezt a megyés püspök kiközösíti: hogy
a főpapok kötelesek megjelenni a fehérvári Sz. István-
ünnepi kuriában a szegények védelmére s a rossz nádor
letételét kérhetik (28, 9, 10, 2, 3); hogy a nádor ne ítélkez-
zék egyházi személyek, dolgok, házasság és hitbér pereiben;
hogy a kir. udvarispán poroszlói hitelesen csak a megyés
püspök — vagy káptalanának, kisebbek pereiben egy szom-
szédos konventnek bizonyosságával idézhetnek és tanúskod-
hatnak, s hogy a kért poroszlót, pristaldust más ügyben és
egy évig vagy tovább visszatartani nem szabad; hogy a
tolvajok és latrok özvegyei, gyermekei is bántatlanok legye-
nek (17, 21, 22, 25). Az új szabadságlevél záradéka az, hogy a
király és fiai megesküdtek s az esztergomi érsek megintés
után kiközösítheti őket.

Az aranybulla kihagyott cikkelyei helyébe más sor-
rendben ugyanannyi új cikkely és a záradék került; mégis
az 1231. évi szabadságlevél 35 *cikkelyre, négygyel többre van*
felosztva, mert a hadkötelezettség, a vármegyei hármás
bíráskodás és a nádori bíráskodás egy-egy cikkelye (1222:7.

5. 8) az új szabadságlevél kinyomtatásánál ketté szakadt (15, 16; 12, 13; 18, 19), az igaz szolgálattal nyert birtokok vissza-vonhatatlanságát pedig két új cikkely váltja föl: hogy az aranybulla óta ítélet nélkül károsítottak teljes visszatérítést kapjanak, a rendes ítélettel elveit javakat pedig a király megtarthatja vagy eladományozhatja, de föl nem égetheti ama falvakat (5, 35).

A békéltető *főpapi befolyás* törölte a bevezetésből a királyok kapzsiságát s hasonló befolyás érvényesül a többi törlésben és ujításban is. A megmaradt cikkelyekben az urbéri tehermentességek közé betoldják a kamarahasznált való mentességet is, a fehérvári nemei gyülekezés szabadságát kiterjesztik minden elnyomottra, valamint az önkényes elfogás és károsítás elleni védelmet.

Miután András király diadalmasan visszatért 1231-iki halicsi hadjáratából, az új szabadságlevél 5. cikkelye szerint visszaadta a Hontpáznánoknak és Csák nembell Miklósnak, amit Béla elvett. Egyebekben sok régi visszatérés megmaradt, kivált a kamaratiszteké. Robert esztergomi érsek figyelmeztette a királyt, aztán 1232 nagybőjtje elején ki-mondta a király egész országára az *interdictumot*. A keresztelés és végső szentségeken kívül más szentséget és szentelményeket, egyházi temetést beszüntettek, s csak havonként volt egy mise az oltárszentségnek haldoklók számára szükséges elkészítése végett. Név szerint kiközösítette az érsek Gyula nádort és Samuel volt kamaraispánt, mert nem ment a Szentföldre, hanem itthon az átkeresztény szerencseneket pártolta. Miklós tárnokmester nagyeszűrtörtékig halasztást nyert. A szerencsenekkel tilos lett minden érintkezés, míg keresztény szolgákat el nem hűsítják. A király körre-fogta a dolgot, minden jót ígért. Erre az érsek nagygyűléstől Sz. Istvánig felfüggeszté az *interdictumot*. András király aztán panaszos levelet küldött a pápának a rajta esett sügyen miatt. Ev vége felé megérkezett Pesovari Jakab palestrinai bíbornok püspök, pápai legátus, hogy megvizsgálja itt a viaskályokat és megreformálja az egyházakat. Ezek főbbjel körje gyűltek és Robert érsek beszámolt Budán, aztán megkezdte a legátus a tárgyalásokat a király négy főemberevel. Közben számotokat tartott, egyházi perok-ben bíráskodott s egyházi bírákat küldött ki, pl. egy esztergomi kanonok és egy dominikanus jogtudós a pannonhalmi apátodgi szolgáncok parancsainak megállítására (1232). A)

itt figyelembe veszi, hogy szolganépek emelnek vádakát egy rendszerető, erélyes, tevékeny, sokat utazó, széles látókörű apát ellen, az elámulhat a szabadság nagy fejlettségén, mikor a szolganépek főkapitányokat választanak maguk és tisztjeik közül s megválasztják Együd bencés frátert is, ki előbb az apát prókátora volt; mikor az egyik panaszos a „villa clericorumban“, Diákiban lakó Benk diák (clericus), kinek állítólag húsz válogatott ökrét és leveles szekrényét foglalták le az ottani salai perjel frátereire és szolgálói; mikor a panaszosok „számtalan“ jegyzékeire és kérvényeire az apát és káptalana „végtelen“ jegyzékekkel felelnek s kitűnik, hogy itt nem holmi nagy jogsérelmekről van szó, hanem az 1226. évi nádori udvarnok-szabályzat aprólékos értelmezéséről, melyben iparkodnak a szolganépek mentől többet lealkudni az országban másutt, távol előforduló analogiákra hivatkozva. A pápai követ küldötte bírakat végül száz márkányi bírság terhe alatt mindkét fél választott bírakul ismeri el, döntésüknek magát föltétlenül aláveti. A bírák „propter bonum pacis“ rendszerint azt szabják kötelességül, amit a szolgálak önként vállaltak. Nevezetes döntés itt az, hogy a salai jóbágyokat a hasznosabb szabad telepesek kedvéért az apát ne űzze el, hanem 20, 10, 5 holdat biztosítson nekik a szerint, hogy a jóbágyi személyes szolgálatot és az új irtásokért járó bért teljesen megadják, vagy csak a szolgálatot teljesítik, vagy egyiket sem képesek megadni. Tehát a szolgálatképtelenség és nemfizetés esetére is biztosítva van a lovas szabados vitéz öt hold földdel.¹

A pápai legátus letette a *boszniai püspököt*, mert elnéző volt a bogomilok iránt, s helyébe kinevezte János német dominikánust, kivéve a boszniai püspökséget a raguzai érsek alól. *Joles királyné* halála is hozzájárult, hogy András király végre engedett s mikor már utban volt Galicia felé hadával, Szent István ünnepén a *beregi erdőnél cquességre*

¹ Erdélyi: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban, 33—41. l. A szabados lovas jóbágyok szolgálata ez: 1. Őrzik az uraság udvarát. 2. a saját lovukon kísérik mint vitézek az utazó uraságot vagy megbízottját, s ilyenkor maguk az uraságtól kapnak ételmet, a lovukról maguk gondoskodnak; ha magukban mennek követségbe, akkor személyöket is maguk élelmezik. A szabad jóbágyok szolgálata is ilyen, ha az uraság földjén élnek: 20 holdnak a felét számították a szolgálatra, feléért pedig fizetni kellett az irtásbért és irtástizedet. Oly szabad jóbágyok, kik a saját földjükön élnek, tisztségeket remélhetnek és az uraság költségén szolgálnak.

lépett a pápai legátussal. (1233 aug. 20.) Az *egyházak sójvételmei dolgában* valóságos konverzió jött létre, a só váltásdíjának tetemes leszállításával. Egy tömény sófőlösléggel azelőtt 50 márkát fizettek a sótisztak az egyházaknak, most pedig csak 8 márkát biztosítottak, esupán a kaloesai és bácsi egyházak s az ispotályosok kaptak 10 márkát, ha sójukat Szegedre vagy messzebbre kell vinniök. A nagyobb vízi sóért az egresi apátság 26, az aradi káptalan 25 márkát kap. A szekéren szállított sóért tizannyit fizettek a sótisztak, mint a vízi sóért: száz szoványért (zuan, kősó) egy márkát (egy töményért tehát száz márkát). A legmesszebb levő szentgottárdi apátságnak nyolevan kősóért adtak egy márkát. Az összes magyarországi ispotályosok négy, az egresi elsterciták három, a kaloesai és bácsi káptalan egy-egy tömény sót tarthattak meg a saját használatukra, a esanádi és buda apátság 5000, az epörjesi és tételi 3000, az aradi, oostorgomi, felérvári, budai káptalan s a bakonyi zirei apátság 2000, némelyek 1000 vagy 500 szoványt. A névszerint nem említett egyházak, a pannonhalmi stb. annyit tarthatnak meg, amennyit prelátusuk a lelkére bevall. A bányákban nem adják a só t drágábban az egyházaknak, mint régebben. A esanádi, pannonhalmi, egresi egyházak elmaradt sója fejében a dézsmák levonásával fizet a király öt év alatt évente 2000 márkát két részletben (szept. 8., dec. 21.) s ha nem fizetne, akkor föleled ez egyházak régitő joga, mely tehát több volt. A beregi egyesség megújítja meg a *dióki rend szabadságait* (1222) s a *zsidó és szaracénok* kizárását a kamara s egyéb köztisztviselésekből, valamint a keresztény szolgál és feleség tartása jogából. Az *egyházi földjerekre* nézve a pápa úr elő terjesztik, hogy mindig a királyok voltak ezekben ítélni, mert különben az egyházak sokat elveszíteneének jogaikból, mit a magyar főpapok is igazolnak. A beregi egyesség két példányt aranypecséttel, hollával erősítette meg a király és megesküdött az evangellumra fűb emberekivel, hogy megtörtik a Orsországból visszatérve huszonöt nap alatt mindegyik egyház oklevelét kap az öt illeto sőről.

De András király nem ment el Orsországba, mert határviillongások támadtak Hünclan Felgyes oostorok herceggel. András király kétszer győzött (1233, 1235) a lakmával kötött békét. Közben harmindezer le megvásárlt elvett Eate Aldebrandin uncani úgróf leányát Beatrixot a két

1000 márka ezüstöt biztosított neki, halála esetére pedig 5000 márka hitbért (1234 máj.). Mikor Jakab pápai követ távozott, András király beleegyezett, hogy ha husvétig nem teljesítené a beregi egyességet, a boszniai püspök kiközösít-hesse s interdictumot mondhasson ki. A következő évben nőül adta leányát, az anyjáról elnevezett Jolest, *Jolantát* I. Jakab aragon királyhoz, Konstancia unokaöccséhez s 12.000 márka ezüstöt ígért vele. Első házasságából született leányát, a négy éve elhalt thüringiai *Erzsébet* özvegyet, Sz. Ferenc harmadik rendjének a tagját, az irgalmasság hőst, még atyja halála előtt IX. Gergely pápa a sok esoda miatt rendkívül hamar szentté avatta s atyját fölmentette azon *kiközösítés* alól, melyet a boszniai püspök mondott ki reá, de az esztergomi érsek nem hirdetett ki, mert meggyőződött, hogy András királyban megvan a jóakarát a beregi egyes-ség végrehajtására, de képtelen ígérétét teljesíteni. Egy hó-nappal a pápai fölmentés után András király *meghalt* (1235 szept.). Testét Váradra vitték, de a pilisi ciszterciták első neje mellé akarták temetni. Per támadt, melyben a harma-dik lett nyertes, mert az *egresi* ciszterciták temették el má-sodik neje Joles mellé. Ezzel megszakadt a Vak Bélával kezdődő fehérvári királytemetések egyszázados szokása.

Még András király életében történt, hogy magyar do-monkosok a „Gesta Ungarorum“ c. könyvben olvastak egy régibb hazáról, *Magna Ungariáról* („nagy“, mint a nagy-anya, vagyis régibb), melyet a hét vezér elhagyott. A kún térítés után elhatározták, hogy a keleten maradt pogány magyarokat is krisztusi hitre térítik. Ugy tudták, hogy valahol a Don tövénél kell őket keresni. Négy dominikánus indult el (1232?) Erdély és a tenger felé, de három évig sem tudtak eljutni a keleti rokonokhoz, csak Ottónak sikerült annyi, hogy kereskedő ruhában talált egy magyart, ki meg-mondta, hogy merre laknak a vérei. Ottó hazasietett, el-mondta a hírt s egy hét múlva meghalt. Ujra négy más dominikánus kelt utra s Béla ifjabb király pénzt, vezetőt adott nekik (1235 közepén), ki elvezette őket Konstantiná-polyba. Hajón harminchárom nap alatt eljuttottak Matricea városba, hol a fejedelem száznejű, félkeresztény, s ötven napig tartóztatta a magyarokat, aztán szükségességgel el-látva tovább eresztette. A pusztaságokban bolyongva egyik dominikánus fakanalakot faragott s ezekért kapott kölest. Kettő kész lett volna rabszolgává lenni, hogy másik két

társuk pénzt kapjon s tovább mehessen; de nem kellettek, mert nem tudtak szántani, őrteni. Ketten tehát visszafordultak, csak a másik kettő ment tovább. Bernát meghalt, Julián egy mohammedán paphoz szegődött szolgának s eljutott vele Bolgárország városába, mely oly nagy, hogy belőle állítólag 50.000 harcos mehet háborúba. Itt férjnél volt egy magyar asszony, kitől Julián megtudta, hogy a magyarok kétnapi járóföldre vannak. Julián megtalálta őket a nagy Etil folyó partján (Volga, Kama?). Örömmel fogadták, házról-házra, faluról-falura vitték, kérdezősködtek keresztény testvéreik királyáról, országáról. Hírből, mondából tudtak róluk, de nem tudták, hová költöztek. Nyelvüket megértette s azok is az övét. Bálványaik nem voltak, Istenről nem volt (igazi) fogalmuk, földet nem műveltek, lóhússal s efelével táplálkoztak, kancatejet ittak és vért is; lóban, fegyverben bővelkedett a vitéz nép, s már résztvett a tatárok hódításában. Egy éppen ott levő tatár fejedelmi követől Julián megtudta, hogy a tatárok csak öt napi járóföldre vannak és csak a Perzsiában hareoló hadaikat várják, aztán megindulnak *Németország* ellen. Julián e hírre elbűsösödött a magyaroktól, kik nagyon tartóztatták. Tartott tőle, hogy ha az oroszok és a pogány „finnek” (mordvin, eszeremisz nép?) észrevessék a keleti magyarok keresztény hitre térését, akkor elzárják előle a hazatérés útját, mert félnének, hogy a keleti és nyugati keresztény magyarok összefogva meghódítanák a közbeeső országokat. A magyarok utbaigazítása szerint Julián a mordvák és oroszok földjén át lóháton sietve félév alatt érkezett vissza Magyarországra (1236 dec. 27.), hol már ekkor ötnegyed év óta új király ült a trónon.

De már előbb is kellett itt hallani a tatárokról, *mongolokról*: 1203-ban Temudsin mongol törzsfőnök főfark jelenyek alatt egyesített kilenc mongol törzset s egy sennár, kiti fehér tártoslova híré szerint az éghe szokott ragadni, az égisten akaratanak nyilvánította, hogy Temudsin ementől Dsingsiz-kán, főkán legyen, kinek kán lesz minden ivadéka. Kína egy részének meghódítása után meghódított a kvanrezumi birodalom török-tatár sok törzse s az utóbbiak vitézségükkel oly nevezetessé lettek, hogy ementől a mongol hódításokat *tatárjárás* néven emlegették. Már 1224-ben megverték a *künöket*, Kuthen, Kötény fejedelmi nézet a halicsi Misztiszláv és a ludoméri Danilo orosz hadaival együtt a Kalka folyónál, a Dnyepertől keletre. Nemcsak az azonhan

a tatárok hazatértek, mert 1227-ben Dsingiszkán meghalt mongol földön s a vezérek ott akartak lenni a főkán választásán. Az előbbinek második fia *Ogotaj* lett az új főkán, az első fiú fia pedig *Batu kán* megkapta a világ nyugati negyedét. Ennek fővezére Szubutáj, ki urával visszatért a Volga vidékére s elpusztította ott Magyar- és Bolgárországot (1237).

6. A Szent István-féle uradalmi királyság második restaurációja, de feudális befejezéssel, nagy külső és belső rázkódás miatt.

1235—1270.

Áttekintés. A Szent István-féle királyság *első* restaurációját feudális továbbépítéssel Könyves Kálmán kísérte meg. Ezt a kísérletet megghiúsították csakhamar Kálmán öccsének az utódai a trónon. A restauráció *második kísérlete* egyenesen a feudalizmus megakadályozására irányult s mégis ezt szilárdította meg a tatárveszedelem és a pártütő trónörökös, báróival és szervienseivel. Így született meg a főúri és köznemesi rend.

IV. Béla huszonegy évig volt már megkoronázott király, mikor trónra jutott. Tele volt nagy tervekkel és keserű tapasztalatokkal. Második koronázásakor *fejedelmek* szolgáltak körülötte. Aztán lesújtott a nagy *bárókra*, atyja rossz tanácsosaira, csak a legfőbbek s a főpapok ülését engedi meg az ő jelenlétében, a többi bárók székét elégetteti, az apróbb kérvényeket a kancellár elé utalja, a nagyobbakat csak írásban fogadja el, atyja pazar ádományait visszaköveteli a báróktól. Szent István tekintélyét keresi, bolgár *térítő* hadjáratára ő is apostoli követséget és *apostoli kettős keresztet* kér a pápától, s bár nem kapja meg, e keresztet fölveszi paizsára, *címerébe*. Mint *térítő* fogadja be a kún népet, míg öccse Kálmán a bosnyák patarénusokat téríti kereszties hadával.

A nemes bárók duzzogása s a fejedelmők megölésével föllázított kúnok könnyebbé tették a *tatár* keleti taktika diadalát a magyar lovaghaddal szemben. Egy évig nyögte az ország a pusztító tatár igrát és fürgeteges átvonulását. A németek megírták, hogy Magyarország 350 évi fönnállás

nomiakkal bízta építenek magas kővárakat vagy egyes *tornyokat és város-falakat* a régi szabad vagy szabados falu körül. A nádasok, erdők, szomszéd nyugat magyar menekültjei a tatárok elvonulása után mindjárt visszatérnek. Új települők is szíves fogadtatásra találnak. A szabados vitézek, jóbágyok, várőrök, székelyek, sőt udvarnokok, pohárnokok stb. igazi katona elemeit, egyeseket és csoportokat a *királyi szabad szerviensek* hűbéres-lovag osztályába emelik a királyi oklevelek; a paraszti szabados osztályok *úrbéres* kötelességeit szintén írásba foglalják, enyhítik s kezdik egybeolvasztani a sokféle foglalkozást udvarnok és szabad telepes módra.

IV. Béla nagy tekintélye akkor *hanyatlík* el, mikor a *stájerok* István ifjabb király ellen föllázadnak (1258). *Ottokár* cseh király véletlenül legyőzi Béla „kilenc királyát” s százezernyi hadát a Morvánál, s így Stajerország végkép elvész. Még tovább hanyatlík a királyi tekintély, mikor István trónörökös *ifjabb király*, az elkényeztetett vitéz fiú, az ifjabb fiú kedvelése miatt atyjuk ellen fordul, hatszor is legyőzi pártütő báróival és szervienseivel Béla király kúnjait, báróit és szervienseit. A végeredmény az, hogy az *ország ketté szakad*, István a Dunától keletre önálló uralkodó lesz, csak tiszteleti elsőséget ad atyjának s a pártoskodással, a bárók megadományozásával és az aranybulla feudális szerviens szabadságával megszilárdítják a *főúri és köznemesi rend* kialakulását (1267). Tragikum van abban, hogy atyja ellen IV. Béla, ő ellene meg a fia nevelte naggyá az egységes királyi uralom megbontóit; de vigasztaló, hogy így született meg az igazi *alkotmány*, a királyi törvényhozás és kormányzat rendi megszorítása és ellenőrzése. Romokon hajtott ki a szabadabb társadalom további kulturája. IV. Béla kit uralma időtartamában csak Szent István mult felül, utolsó évtizedében mindinkább háttérbe szorul fia, István mellett. A *szerb* fejedelem és a *nápolyi Anjou* király István leányait kéri meg s a vele kötött Anjou-szövetség levele Bélát meg sem említi. Béla nevű kedves fia halálát az öreg Béla csak egy évig élte túl, miután egy hosszú nemzedéken át uralkodott az egész korszakon.

Éppen az Anjou király követe, Bernát montecassinói apát, jelentette urának, hogy a *magyar király tekintélye* igen nagy a szomszédoknál, kivált keleten és északon. Egyébünnen is tudjuk, hogy királyok vették körül Bélát. Ifjabb

fia esküvőjén Pottenburghban, az osztrák határon feltűnt a magyar díszviselés s a korona leutése a menyasszony fejéről. Idősb fia esküvőjén a kúnok szétvágott kutyára tették esküt, mint a kalandozó ősmagyarok. A királynékra érdekes, hogy IV. Béla elől atyjának özvegye férfiruhában szökött haza s Anna királyleány, mácsói hercegné öccsének, István ifja királynak szép kún feleségét négy gyermekével Patakon elfogta és Turnulvárba küldte (Turóc, 1264). E kor nevezetes magyar diplomatája, Bánya István váci püspök, az első magyar bibornok. A tatár kánoktól levelek érkeztek, amelyeknek pogány írásait itt sokan el tudták olvasni. Az első a szuzdali orosz fejedelem fogta el és Julián magyar dominikánus hozta meg. István ifjabb király és erdélyi herceg egy emberével oly hatásos üzenetet küldött az Erdélybe tört tatároknak, hogy ezek kitakarodtak (1263). A pápa ág mindvégig jótékonyan hatott. IV. Béla pénzbeli szorultságára való tekintettel megengedte, hogy jövedelmét zsidóknak és izmaelltáknak adja bérbe. Ismételten keresztes hadjáratot hirdetett Magyarországot a tatárok ellen (1241, 1265) s a keresztes hadak céljaira szánt egyhuszadnyi egyházi jövedelmeket átengedte a magyar királynak, csak meg ne hódoljon a tatár előtt s családjuk közt házasságot ne engedjen (1255). Velasco minorita pápa legátus békét közvetített a magyar és cseh király s a magyar apa- és flúkirály között (1253, 1262). A német császár, II. Frigyes, mindjárt kezdetben követelte Bélától a Barbarossának megígért s állítólag 1189-ben megfizetett hűbéradó évi fizetését, de Béla elutasította. A tatár-megszállás miatt, a főlábadítás feltétele mellett 1241-ben Béla hűbérasként tett Frigyes császárnak, de IV. Ince pápa feloldotta, mert a feltétel nem teljesült.

Koronázó szertartás, a bárók megalázása, kettős keresztes címer. IV. Béla huszonkilenc éves, mikor 1235 októberében másodszor koronázzák meg és a trónra lép. Atyja halálán után három héttel tette fejére Fehérvárott az esztergomi érsek a szent koronát, de feltűnő, hogy nem a régi Nagybaldogasszony-egyházban, hanem az ő pártfogásával épült Szent Péter-bazilikában, az előbbihez közel. Kálman, hallos király tartja a kardot s a bojárok elől idomanként Danfio hallos fejedelem vezetli az új magyar király lovát. Mintha kirdlyok kirdlya volna Béla király. Igaz, hogy a neki szolgáló királyok csak egy elvezetett s mindig bizonytalan kis orosz trón hódolatát jelenthették. A magyar bárók élén az

év eleje óta Tomaj nembeli Gyonis (Dionisius) nádor áll, a besenyő Tisza-abádvídedi földbirtokos, kiben Béla is megbízott. Irodájának vezetését a Csák nb. Ugrin, kalocsai érsek után Béla barátja, Mátyás zágrábi prépost vette át.

Az új király gyűlést tartott Fehérvárott. Már egy századdal előbb is az volt a szokás, mint Freisingi Otto művéből tudjuk, hogy a magyar főemberek magukkal vitték széküket a királyi kuriába. Béla király nem találta tekintélyével összeférőnek, hogy a saját uradalmi főtisztjei előtt üljének. Első dolga volt tehát, hogy ezt eltiltotta s a nobilisok, vagyis *bárok székeit elégettette*, esupán a főpapok és princepsok, az udvari legfőbb tisztek székét hagyta meg, kiket főbároknak is neveztek. Ilyenek a nádor, a királyi és királynéi udvarbíró, a bán, az erdélyi vajda, a tárnok-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester. A király ezen jobbágysai köze sorolják a kancellárt is. Főleg akik állandóan a király mellett működtek, szereztek nagy királyi adományokat. Ezek „meghíztak“, mondja Rogerius, sok várispán meg elszegényedett és katonai kíséret nélkül járt, mintha közönséges vitéz volna. Béla király most, uralma kezdetén újra elrendeli a felesleges, pazar *kir. adománybirtokok és jogok visszaszedését*. Mivel tapasztalta, hogy a király minden kis ügyben nem győz személyesen intézkedni, azért elrendeli, hogy — miképen a pápai és császári udvarnál szokás — csak a főbb ügyeket terjesszék elője, még pedig *írásos kérvényben*, a kancellár útján, az apróbb ügyeket, kérvényeket pedig intézzék el a kancellárok. Nagyon bántotta ez is a nobilis bárókat s azt mondogatták, hogy most már a kancellárok lettek a királyok, ők a király személye elé nem juthatnak.

Ampod-sia Gyonist, az előző évi nádort azzal gyanúsították, hogy viszonya volt az öreg András király ifjú feleségével, az estei *Beatrixszal*. Ez férfiruhában elmenekült Ausztria felé. Utjában találkozott *II. Frigyes* esászár követivel, kik eljöttek kérni azt az évi 5000 márka hűbéradót, amelyet *III. István* ígért *Barbarossa I. Frigyesnek* 1163-ban s amelyet e követek szerint *III. Béla* meg is fizetett *Barbarossának* kereszteshada átvonulásakor ajándékok alakjában, terményekben 1189-ben. *IV. Béla* tagadta ezt s a követeket elutasította. Emberei elfogtak egy levelet, melyben a hűtlen magyar *bárok* *Frigyes* osztrák herceg útján *II. Frigyes* esászárnak kínálják a magyar koronát. Ezek a bárók már atyja életében is sokszor sértették a trónörökös önértetét és izgat-

ták ellene atyját. Most már betelt a mérték; Béla király kuriája elő hureoltatta a bűnösöket: *Gyonist*, a volt nádort, Dráva-vidéki birtokost, az izmaeliták barátját s a királyi javak prédálóját megvakíttatta, javait lefoglalta, a Kán mb. *Gyula* bánt tömlőcbe vettette, Barcella Miklós és még néhányan elmenekültek.

Béla vallásos király akart lenni s ideálja Szent István. A várföldek visszaszedésénél nyugtatta a pápát, hogy az *egyházi javakat* csak azért vizsgálhatja meg, nehogy más is kivonhassa magát, de az egyházak jogainak vizsgálatánál enyhébben jár el; az *izmaelitáknak és zsidóknak* se adja szívesen bérbe a királyi jövedelmeket, de kéri a pápát, hogy egyelőre szükségből a beregi egyesség ellenére is engedje meg neki. S a pápa megengedte. Míg Kálmán halicsi király, szlavyon hereceg a bosnyák és halomföldi (Chulmia) bogomil *patarénusokat* térítgette keresztes hadával s a bosnyák püspöknek adta Djakovárt, addig Béla király Bulgária meghódítására és a római egyházzal való egyesítésére készült, hogy a pápa biztatására megvédje így a konstantinápolyi latin császárságot II. Asen János bolgár cárnak, a saját sógorának támadásától. Csak azt kérte a pápától, hogy ismerje el őt *apostoli követnek*, amilyen Szent István volt, hogy ő állíthasson Bulgáriában püspöki megyéket és első püspököket, maga és serege előtt pedig követség-jelölül apostoli *kettős keresztet* vitethessen, hogy a nép felbuzduljon; ha pedig külön pápai követ meune velök, a bolgárok azt hinnék, hogy a pápai hatalom alá akarja őket vetni, már eddig is szemére vetik, hogy a római egyház szolgája. A szentatya közösítse ki azokat, kik e hadjáratot kívülről való támadással vagy belső hűtlenséggel zavarnák: oldja fel az országot a palestrinai bíbornok legatus intézkedésénél fogva mindennap sújtó excommunicatio és sokféle eskü alól, hadd kormányozhassa ő országot *szent őseinek* rendele és a más nemzeteknél is érvényes jog szerint. A pápa megadta a király minden kérését, csak az apostoli követséget nem, mert ezt csak főpapnak adhatja, s megadja annak, akinek Béla király akarja. A bolgár hadjárat mégis elmaradt, mert a bolgár cár abbahagyta a latin császárság zaklatását. IV. Béla király azonban feltűzte piros pajzsára az ezüst kettős keresztet és ezt a magyar királyok második címerévé tette.

A kúnok befogadása, Tatárjárás. Jullán magyar domi-

nikánus három társával 1237-ben indult el harmadszor a volgai magyarok térítésére. Szuzdalban hallotta meg Julián, hogy a tatárok Nagy Ungariát teljesen elpusztították. Viszszafordult tehát s magával hozta a *tatár kán levelét*, melyet a szuzdali fejedelem emberei vettek el a tatár követőtől. A levél, melynek *pogány írását itthon sokan el tudták olvasni*, a magyar királynak szólt s tudtul adja, hogy a tatárok minden áron el akarják foglalni Magyarországot s tovább menni Rómába és azontúl. Batu, az égi király küldöttje esodálkozik, hogy a magyar király nem felel az ő sok levelére; tudja, hogy a magyar király gazdag, hatalmas, sok vitéze van, de azért jobb volna, ha önként hódolna; parancsolja, hogy a kúnokat, az ő szolgálait, kiket a magyar király oltalmába fogadott, ne tartsa tovább magánál, mert könnyebb ezeknek menekülniök, mint neki.

Béla kezdettől fogva viselte a „*Cumania királya*” címet s így csakugyan a kúnok urának és védőjének tünt fel, még mielőtt bejöttek volna a Tisza vidékére. Mintán Moszkva, Szuzdal, Vladimir Batu hatalma alá került, *Köteny* kún fejedelem másodszor is vereséget szenvedett és követei útján beboesájtást kért Béla királytól, ígérve, hogy *a keresztséget népével fölveszi* (1238). Béla követeket és dominikánusokat küldött előre, a határon maga fogadta a 40.000 harcost és sok nőt, gyermeket Havasel felől, ott mindjárt megkereszteltette őket és megvendégelte. A fejedelemnek ő lett a keresztyája. A nagy tömeg ember, állat átvonulása *sok kárt* okozott a magyarságnak, s *Tisza-melléki* sátorozásuk még többet a messze vidéknek. Lopás, verekedés, fajtalanság zavarta föl a nyugalmat. Béla király békítgetett, mentette a kúnokat, a magyarokat nem boesájtotta maga elé úgy, mint új vendégeit és keresztfiait. A panaszok orvoslására mégis *gyűlést tartott a kői monostorban* (Bán monostora) a magyar és kún főemberekkel s elrendelte, hogy a kúnok több megyében oszoljanak szét s az illető magyar várispánok hatásága alatt telepedjenek le. A szegényebb kúnokból sokan beállottak a *szerriensek* közé.

A kúnok betelepítése évében nagy öröm érte Béla királyt a családjában is: hat leány után megszületett végre az *első fia*, István (1239). Följegyezték, hogy napfogyatkozás, üstökös is volt azon évben. A következő év végén tatárkézre jutott *Kien*, az oroszok fővárosa (1240 dec. 6.). Béla királyhoz menekült a halleszVladoméri Danilo s a

csornaligóvi Mihály fejedelem, hogy segítséget kérjek és le-
nyúl keszt fiaik számára; de Béla ekkor még nem tehetett
elegendő keresetnek s azok eltávoztak.

Az 1241-ik év elején a király kiírta országszeret-
te, hogy *készüljenek hadra* a nobilek, valamint a királyi
szervlensek és a castellanok, várőrök. De a farsangi *rígdg-*
ban azt mondogatták sokan, hogy már többször ijeszgették
őket a tatárokkal hiába, most is csak a főpapok találták ki
a rémhirt, hogy ne kelljen a hásvéti rónál szinatra men-
niök. Pedig Ugrin kalocsai érsek már gályát rendelt Velencé-
ben ezen útra, s a király tartotta válasza. Azt is rohamozták,
hogy a kúnok az oroszok kemel s a *Haros-erdő* *orosz*
kapuját (a vereckei szoros) az oroszok kezére akarják jár-
szani. A febr. 13-án kezdődő nagyböjtre a király szokása
szerint megjelent Buda faluban, hogy ott a legbuzgóbb-
több központi helyen töltsen a szent időt. Meghívta a főpapo-
kat és urakat tanácskozássra s felhívta őket, hogy tartanak
közben „szoldosokat”. Jónak látták a gyűlésnek vélt *Kötegy*
kún fejedelmet családjával és főembereivel őrizet alá venni.
Az orosz kaput őrző és fatorlaszokkal védekező nádortól
márc. 10-én megérkezett egy vitéze azzal a hírrel, hogy
gyors segítséget küldjenek, mert a tatárok tömérdek faj-
szóssal szőlőnyatják a fatorlaszokat. A negyedik napra
már maga a nádor is megjelent s elmondta, hogy márc.
12-én a tatárok levágták emberét s ő keveselményével alig
tudott megmenekülni.

Béla király gyorsan hazaküldte a főpapokat és or-
kat csapatokért. A védi püspököt, aradi és csanádi prépos-
tokat elküldte a *király* az oestrák határra és sürgősen
meghívta levéllel segítségre Frigyes oestrák herceget. Esz-
tergomból és Fehérvárról csapatokat vont össze a *Átkel* a
Dunán *Posta*, a gazdag német nagy faluba, hogy az *Átkel*
rivót őrizze, míg összegyűlnek a hadak.

A mongol és tatár seregek Kíev elfoglalása után nagy
felkörben vonultak föl Magyarországra ellen s nagy szorosan
törték be: *Vereckénél* Batu kún 120.000 harcosmal és 40.000
fejéssel, kik tűzzel is dolgoztak (márc. 12); *Burgosán* Ka-
dán tör be, a radnai harcok németeket csúszal megépi s
600 kalandi véve tőlük, földalja Beatorod és Kalcsavért.
Április közepén Váradot, *Turcsán* Radnák nyomul be
márc. 21-én a tizenegy nap múlva már elfoglalja Szeben; a
két sereg után Csánálál egyesül; április vége felé balat be

a *hrozinkai szoroson* Orda, miután Krakót bevette s Liegnitznél győzött az eleső Henrik herceg sziléziai-lengyel hadán, de Trencsén, Nyitra, Pozsony kövárát és Komárom vizi-várát nem bírta elfoglalni.

Március 15-én jelentek meg *Pestnél* Batu testvérének Szejbánnak portyázói. Két nap mulva Ugrin érsek kitört, de nehéz lovasai a könnyen száguldó tatárok üldözése közben a moesaras mezőségbe lesüppedtek s az érsek csak kevesedmagával tért vissza, nagyon neheztelve a királyra, hogy nem küldött neki segítséget. Az osztrák herceg fegyverzet nélkül jelent meg Pesten s kölcsönzött fegyverzettel tört ki, néhány tatárt levágott s egyet sebesülten foglyul vitt be. A tömeg kúnnak vélte, igazolva látta gyanuját, megrohanta a kún fejedelmet őrző házat s *Kötenyt* embereivel együtt felkoncolta. E hírre a kúnok, parasztoktól is megtámadva, Pest helyett a Száva felé fordultak s gyilkolva, gyűjtögetva kivonultak az országból. Ugrin érsek kitörése napján, feketevasárnap a tatárok bevették *Vácot*, s az odamenekült sok népet is lemészárolták. Hasonlóan járt *Eger*. A váradi püspök Pestre menőben Eger felé fordult. A tatárok látták a közeledését, szalmabábokat felöltöztetve lóra ültettek s tartalékesopatként felállítottak egy domboldalon. A püspökkel levő Bot ispán esapata elől a tatárok színleg meghátráltak, de az ispán üldöző hada is meghátrált, mikor észrevette az oldalát fenyegető tartalékot. A zavart fölhasználták a tatárok, visszafordultak s a váradi hadat nagyrészt levágták. A püspök kevesedmagával menekült vissza Váradra.

Március 23-ika táján a pesti magyar sereg lassan megindult. 65,000 ember érkezett a *Sajóhoz*. Előtte visszavonult a tatár-mongol *főszereg* a Sajó tulsó partjára, a folyó és a Tisza közé, fedezetet keresve az erdőkben is. A hidat nem rontotta el. Általában a mongolok hadai akkoriban minden sereget felülmultak nagy számukkal, szigorú fegyelmességükkel, méternél hosszabb keskeny erős nyilukkal, vezéreik tapasztaltságával és körültekintő óvatosságával. Ellenben a *magyar lovaghad* Mohinál elbizakodott. Azt hitték, hogy a tatár nem akar nagy csatát, csak rabolni jött, mint régen a kún. A megalázott bárók nem bánták volna, ha Béla királyt a tatárok kissé megverik, hogy jobban megbeesülje őket. Béla buzdította az embereket, zászlókat osztott ki s meghagyta, hogy ne szétszórta sátorozzanak. De túlságosan összezsúfolódtak a szekerekkel körülvett táborban, s a sátor-

köttelektől nehéz volt a mozgás, lovakkal. Batu egy dombon imádkozott, mert ő is, serege is tartott a magyar vitézségtől, s meglepődve látja, hogy a magyarok szekértáborba zárkoznak. Fölkiált: „Sok a magyar, de kezünkben vannak, mert rosszul vezetik, mint a *birkák szűk akolba* vannak zárva!”

Április 11-ére virradó éjjel akart támadni. Egy orosz szőkevény meghozta a hírért s Kálmán herceg Ugrin érsekkel levágták, folyóba kergették a hídon átkelni akaró tatárokat. Aztán őrséget hagyva a hídnál lefeküdtek. Távolabb az erdős partoktól takart *gázlókon* ezalatt megindult a fősergő átkelése is Batu kán és az ősz Szubutáj vezérlete alatt, hogy bekerítse nagy ívben a magyarokat. Szejbán hét köhajító géppel (katapulta) elkergette a hid magyar őrségét s *tutajokon* is folyt az átkelés. A hidőröktől fölvert magyar táborban sok lovas otthoni szokása szerint mosakodáshoz, fésülködéshez, illő öltözködéshez látott, még karpereceket is esatolgatott. Kálmán, Ugrin s a templomosok élén Jakab mester oroszánokként harcoltak oly hévvel, hogy Batu kivont kardja állította meg a tatárokat. A templomosok mind elesetek. Kálmán és Ugrin megsebesült. A tatárok tüzes nyilakkal igyekeztek fölgyújtani a magyar tábort. Rendelet szerint főleg a *magyar királyra vadásztak*, azért utat nyitottak a többi menekülőknél, kiket aztán kifárasztva utóbb megint üldözőbe vettek. A király Nógrád, Gömör, Honf., Bars, Nyitra, Pozsony felé menekült. A tatárok észrevették, üldöztek, de híveit, Gyónis lovász mester, Pok nb. Mórle, Akos nb. Ernye, Ivánka fia András, a Forgáchok őse lovukat engedték át s visszamaradozva vívtak a tatárokkal s föltartóztatták őket. Frigyes *osztrák herceg* a Morvához sietett s meghívta Béla királyt közeli várába és kifosztotta. A hat éve fűzetett hadisare elmén elvett 2000 márka ezüstöt, a többiért zálogul kleroszakolta Mosony, Sopron, Loesmánd várispánságokat. Rabolta a Rába-vidéket, elfoglalta Győrt, de a nép rögrőjtotta katonáira e várat. Ezért megint azok lakottak, kik a tatár elől osztrák földre menekültek. Az altáti krónikába bejegyezték: Magyarországot a tatárok 330 évi fönnállása után megsemmisítették.

Batu kánt csak Szubutáj vette rá, hogy előnyomuljon a Dunáig. Pest kétnapl ellenállás után esett a kezükbe. Ottak heverték az utakon Mohitól. Kálmán herceg megsebesülve Pestnél a tatárok elől átmenekült a réven s a su-

mogyi Següsdön halt meg, a bélavármegyei Ivanics-monos-torban temették el titkos sírba. Elesett két érsek, három püspök (a győri, nyitrai, erdélyi) s Miklós szebeni prépost-kancellár, kinél megtalálták a királyi peesétet. Elfogott diákokkal s a királyi peeséttel *leveleket hamisítottatott* Batu a magyar király nevében, hogy hívei ne mozduljanak házaikból, mert kevés idő múlva mindent visszafoglal. Sok ember otthon maradt vagy előjött a nádasokból, erdőkből. *Száz tatár kánt* vagy kenézt (canesius) rendeltek ezer-ezer falu zsarnokául, kik a termelésre felügyeltek, aratás után pedig az embereket lemészárolták, céltáblául kitűzve a tatár nőknek és gyermekeknek a magyar nőket és gyermekeket.

Béla király megszabadulva a hitvány osztrák hercegtől s kifosztva, Pannonhalma ággy apátjától kapott *kölcsön* 800 márka ezüstöt (2 ann.), Fehérvárról pedig Szent István ereklyetartó kincsét vitte el. *Zágrábból írt a pápának IX. Gergelynek*, ki megkönnyezte Magyarország sorsát s kereszt-hadjáratot hirdetett s többet is ígért, ha a császár visszadja a keresztény világ békéjét, amelyet pápai követek bebörtönözésével, papok kivégzésével, templomok feldúlásával, az egyházi állam fosztogatásával s a tőle kívánt egyetemes zsinat megakadályozásával, zsinatra utazó püspökök elpusztításával az egyházból kiközösítve tönkretett. Augusztus 21-én az ággy pápa meghalt, novemberben IV. Celesztin is, utána pedig másfél évig nem volt pápa, mert a császár megakadályozta a választást. *II. Frigyes császárhoz* Béla király Bánca István váci püspököt küldte követül. A császár gúnyolódott a tatárokon és magyarokon, végül megígérte segítségét, a magyar sereget is Nürnbergbe rendelte júl. 1-re, amikor fia a tizenhárom éves Konrád veszi át a birodalmi sereg vezérletét a tatárok ellen. Kiköti azonban, hogy a magyar király hűbérese lesz és 300 lovaggal segíti a császárt, valahányszor hadjárata vagy útja lesz a magyar határ közelében.

A tatárok tíz hónapig nem tudtak átkelni a Dnnántulra, mert Pál kir. udvarbíró hadai őrt álltak. Karácsonykor *befagyott a Duna* s a magyarok törték a jéget és vitőzül ellenálltak a jégen is. Kádán végül eselhez folyamodott: három napig őrizetlenül hagyott a parton marhákat, lovakat. A magyar parti őrk áthajtották s nyomukban betörték a tatárok (1242 február elején). Néhány nappal e betörés előtt Fehérvárott volt az öt dunántúli káptalan (a fehérvári,

esztergomi, budai, veszprémi, pécsi) és nyolc szerzetesrend (bencés, cistercita, templomos, ispotályos, premontrai, ágostonos, dominikánus, minorita) tanácskozása és egy fehérvári prépostot küldtek Rómába a bíbornokokhoz s írt Üros pannonhalmi apát is gyors segítségért. Megírják, hogy minő várakba menekülnek, köztük a pannonhalmi, tihanyi és zalai várba is.¹ *Esztergom* civitas elpusztult, a fellegvár (arx, castrum) ellenállott. *Fehérvárt* mocsarai védtek, *Pannonhalma* is kiállta az ostromot. Mintha maga a Szent-Király védte volna a három helyet. Mint pusztító fergeteg sietett tova a tatárhad a magyar király után.

Béla király családjával *Trau* szigetére menekült. Kádán *Clissa* magas várának ostrománál tudta meg, hogy a magyar király hol van. Utána ment, Béla pedig hajóra szállt. A tatárok horvátul bekiáltatták, hogy a trauiak akarjanak idegenért lakolni. Az örök nem felelték. Együtt csak a tatárok elvonultak. Már december 11-én meghalt Ogotai főkán s e hírre Batu kán sietett Karakorumba főkánválasztásra és Kádánt az alsó Dunához rendelte. Március végén Kádán *Cattarót* s még két tengeri várost folgyójva, Bosznián, Szerbián át sietett a bolgár Dunához, hol a foglyokat leölték. Egy tatár sereg *Erdélyen* át vonult ki. Euol szökött meg Rogerius kanonok történetíró Gyulafehérvárra és a frátai menedékköre. *Éhínség* volt akkor, megőrült fakéregből is sütöttek kenyeret, megették a kutyát, máskül, sőt emberhúst is árultak vásáron. Farkasok bementek a falvakba s rablók garázdálkodtak.

Batu kán nem nyerte el a főkánúságot s visszalért a Volgához Klipesakba és Szarajba. Az orosz fejedelmek, sőt a bolgárok is adófizetői lettek. Plano Carpini ferencessenai hittérjesztő és utazó mint IV. Ince pápa követé fölkereste a mongol kánt, hogy megnyerje a keresztényeknek. Ő adta hírül, hogy a *tatárok nagy hódító hadjáratra készülnek* az egész keresztény világ, a pápa és császár ellen s részt vesz benne minden harmadik ember családostul. A pápa ily hírek hallatára már 1245-ben megbízta Bertold aquileai patriárkát, a volt kalocsai érseket, hogy *hirdessen keresztet* Németországban Magyarorszáig védelmére, mármint ugyanazon évben feloldotta Béla magyar királyt a *11. Frigyesnek tett hűségskál* alól, mert a felételt a mázsár nem teljesítette, pedig jutalom nélkül is kötelező lett volna a kereszténység

¹ Pannonh. főisk. évkönyv. 1917. 112–144. I. Sörös Pongrác Ádám

ellenségével szemben a keresztény királyt megsegíteni. — Mikor IX. Szent Lajos francia király 1254-ben kereszties hadjáratra távozott Európából, IV. Béla király azt írta IV. Ince pápának, hogy miképpen engedhette őt eltávozni, hiszen a Szentföld és a latin császárság elveszte nem lenne akkora kár Európára nézve, mint ha Magyarország a tatárok hatalmába kerül; azért *egész Európa érdeke, ha erősségek védik a Duna vonalát*. Batu 1255-ben halt meg. Utóda szintén *fenyegető leveleket* küldött, hogy Béla magyar király csatlakozzék hozzá, fia vegye el az ő leányát, vagy a leányát adja az ő fiának, népe negyedrészt küldje el fia vezetése alatt az ő seregébe, akkor adót nem kell fizetnie. sőt megkapja a zsákmány ötödét. Béla király ezt megíratta IV. Sándor pápának s *1000 számszeri jdszt* kér; ha nem kap segítséget, kénytelen lesz megalkudni a tatárokkal. A pápa az *egyházi jövedelmek ötödét* engedi át, kivéve a lovagrendek és cisterciák jövedelmét; a tatárokkal való megalkuvást pedig a kereszténység gyalázatának tekintené (1259). Egy hónappal e levél kelte után a tatárok megtámadták *Lengyelországot* és földulták. Danilo *halicsi* fejedelem, kinek Béla négy évvel előbb koronát szerzett a pápától, most a tatárok alattvalója lett, mert a nyugati kereszténység feje nem segítette. — A tatároktól 1263-ban *újra követek* érkeztek Bélához, Istvánhoz. *Erdélybe* be is törtek, de István ifjabb király emberének a szavára eltávoztak. IV. Kelemen pápa 1265-ben a két magyar érsekkel *keresztet hirdetletett* a szomszéd országokban; de a tatárok Bulgária felé mentek Konstantinápoly ellen, ahol már négy éve véget vetett a *latin császárságnak* Palaeologosz Mihály nicaei görög császár.

A királyság újra erős. A tatárok távozása után IV. Béla Clissa várban fogadta a *záraiak* hódolatát s földet adott nekik, hogy a tenger felől fölépíthessék falaikat. A *Brebíriek* és Vegliai comesek is hódoltak s a johannita lovagok csatlakozása után a Dunántúl egész sereg harcoss gyűlt köréje. Az *osztrákoktól* elvették Köszeget, estrom alá vették Sopront és Frigyes hereeg sietve visszaadta a zálogos három ispánságot (1242). A következő évben Velence visszafoglalta ugyan Zárát, de egy év múlva Spalato meghódolt a megnyillazott torkú Türje nb. Gyónis bán fegyvere előtt s 600 márkát fizetett; a *velenceiek* pedig Verbanjánál békekötéssel biztosították a magyar királyok részére a

szokásos kétharmadnyi zárai vámjövédelmet és azt, hogy Beatrix özvegy magyar királynét és fiát Istvánt nem segítik Béla király ellen (1244). Meghódolt Ninoszláv bosnyák bán is. Szlavonia hercegévé Béla király a kedvelt kis fiát, a hatéves Istvánt nevezte ki s megkoronáztatta *ifjabb magyar királlyá* (1245).

Két halicsi hadjárat Rasztyiszláv, a király halicsi veje javára nem sikerült (1245, 1249), de a megtámadott Danilo most újra megkérte fia, Leó számára Béla király leányát, Konstanclát s megkapta. Zólyomban volt az esküvő (1250).

Harcias Babenbergi Frigyes a császár Ausztria és Stíria királyává akarta tenni. Mivel azonban az *osztrák herceg* elűzte első nejét, a magyar királyné testvérét, Laszkarisz Zsófiát; elűzte második nejét is, meráni Agnest, Béla unokatestvérét, mert magtalan volt; mivel szomszédait gyakran zavarta, a bajorokat, cseheket, magyarokat is, végre IV. Béla király Róland soproni ispán, kir. osztálynokmester vezérlete alatt hadat indított ellene. A Sár (Lajta) folyón 1246 jún. 15-ike reggelén Rasztyiszláv előcsapata átkelve, megtámadta Frigyes herceget s midőn ez visszafordulva buzdítá csapatát, arcon szúrták. A herceg lováról leesett és legázolták. Mikor az osztrákok visszanyomták a magyar előcsapatot, a herceget íródeákja megtalálta, lóra fektette és bevitte Bécsujhelyre. Így a csata sorsa eldőlt és az üldözés albamaradt. *A Babenberg-család férfiága kihalt s két nőörökös maradt: Frigyes testvérnője Margit, a császár fiának özvegye s Gertrud*. Frigyes öccsének a leánya, Vladiszláv cseh trónörökös neje, 1248-tól pedig Herman budeni grófé. A pápa előbb Béla magyar király osztrák foglalását nem ellenezte, de aztán Herman jogát helyeselte.

Az osztrák és stájer urak betörése okozta, hogy IV. Béla király 1250 nyarán nagy sereggel begyomult *Ausztriába* s megesküdött, hogy addig nem távozik, míg egészen föl nem dűlja Ausztriát. Stíriában Mária Zellt a kánek fölperzselték, az aratókat leölték, a menekülőkre rágyújtották a bazilikákat. Még ez évben meghalt a császár és Herman. Przemysl vagy *Ottokár*, cseh királyfi, morva herceg, meghasonlott atyjával, de pártolta a németeket s ezért néhány osztrák úr neki kínálta oda az osztrák hercegséget. Sőt Stíria is szívesen hódolt neki. A 23 éves Ottokár nőül vette a 47 éves Babenbergi Margitot (1252 febr.). Gertrud özvegy részt követelt és Béla királyt hívta segítségül, ki aztán férjül meg-

szerezte neki halicsi Daniló harmadik fiát Románt és elfoglalta *Pettaut*, a stajer fővárat, majd 80.000 emberrel benyomult Ausztriába. „Kileno király segítette“, mint akkor írták, Pozsonyban tartották meg Gertrud és Román *menyegzőjét*. Béla király mellett lovagolt szép paripán, arany szerszámmal és karddal, nyíllal, aranszegélyű bibormentében, aranyvarratú zöld esizmában Daniló halicsi király. *Bécs környéke* Gertrudnak hódolt. Béla távozása után Ottokár visszafoglalta a Babenberg-örökség nagy részét. Béla 1253-ban *Morvába* tört, krakói és halicsi veje, Boleszló és Leó Danilóval *Troppau* környékét dúlta, Raszisztzláv Trencséntől űzte el a esehket. Ince pápa békítőül elküldte legátusát, Velasco minoritát. A stajer urak késtek elfogadni fejedelmül Béla bajor vejét, Wittelsbachi Henrik herceget, ki benyomult Felsőausztriába. Román elhagyta várandós nejét s Litvánia szélén elfeledte. Ottokár atyja után eseh király lett. Így létrejött a *béke Buda mellett* 1254 tavaszán úgy, hogy Ausztria Ottokáré lett, *Stiria* Béláé, ki néhány várat ott átadott Gertrudnak. A stajer kormányzó Gutkeled nb. István szlavon bán, dux lett.

Ekkor emelkedett Béla *magyar király hatalma tetőpontjára*. A magyar trónörökös, István ifjabb király ekkor érte el nagykorúságát, a tizenöt évet, s nőül vette a kún fejedelmi szép leányt, Erzsébetet. *Tíz fő kún* régi szokásuk szerint kettévágott kutyára megesküdtek, hogy úgy vesszenek el, ha hűtlenek lennének a magyar királyhoz.¹ Akkoriban vette föl Béla király a „*Bolgárország királya*“ címet is, mert Kaloján halála után Mácsót 1252-ben átadta halicsi vejének Raszisztzlávnak s ez nemcsak *Boszniát* szerezte vissza a bogomil paterénusoktól, hanem az ifjú bolgár cárt is kényszerítette hódolásra a magyar király iránt s elvétette vele gyermek-leányát. A bolgár cárt csakhamar megölte unokatestvére s ez Raszisztzláv elől elbűjdosott. Így kihalt az Asen-dinasztia és a mácsói hereg vette föl a bolgár cári címet (1257), noha aztán a bolgárok más cárt választottak. Négy év múlva a bolgárok betörték a *Szörénységbe* s Béla király Istvánnal megtorolta a betörést és Nikápolyig nyomult (1261). Szörény vár földjét az Olton túl kezdődő *Kunországgal* együtt 1247-ben ispotályos lovagok vették hűbérbe

¹ A tatárjáráskor kivonult kúnok egy része Béla király hívására visszajött, más részek akkor is itt maradt. A tiszai Künságban egy tömegben éltek Alpra fejedelem alatt.

a magyar királytól, hogy azt a lakatlan földet betelepítsék. Akkor kezdődött ott az oláhok betelepítése vajdák alatt. A jövedelem felét a magyar király kapta, kinek délkeleti hadjárataira köteles megjelenni a szörénységi lakosok egy-harmad része, ellenség betörésekor pedig egyötöd része. Kunországért az ispotályosok 100 lovagot adtak vallási hadjáratra, a pogányok és schizmatikusok ellen, 60-at a tatárok és 50-et keresztény fejedelmek elleni védekező hadjáratra.

Szabad falvak, városok, magánvárak, feudalizmus. A tatárjárás okozta pusztítás még inkább kívánatossá tette a szabadok, vendégek telepítését. Ilyen telepések falvált nevezték akkor „szabad falvaknak”. A telepítés feltételei sok szabadságot biztosítottak a telepéseknek. Egynyelvű idegen telepések új faluja, hol egyszerre nagyobb tömegben jelennek meg, könnyen kap *autonómiát*, vagyis azt a jogot, hogy a nép maga választ falunagyot (major ville, villicus) és papot, kik ismerik és fentartják ősi nyelvüket, szokásokat, bíraskodásukat, úgy hogy a földesúr csak a nagyobb perekben és fellebbezésekben dönt. Sokszor vállalkozó alkuszik meg a földesúrral a telepítés feltételeire nézve és ő szállítja a telepéseket. Az ily vállalkozó *örökös falunagy* lesz, ő és örökösei viselik a falunagyságot javadalmával és jövedelmével mindaddig, míg a család ki nem hal vagy hűtlenségben el nem marasztalják. Az olasz, német ily örökös falunagyokat nevezték *schuldatus-oknak* (schultheiss, schulz), *soltészoknak* vagy *gréfeknek*, *gerébeknek* az erdélyi szászoknál, az oláhtelepítő bolgárokat, olykor magyarokat vagy oláhokat pedig *kenézeknek*. Ily öröklő telepítők a székelvő ággházi nemesek is.

A *szabad királyi város* egy szabad falu, amelynek vára van s ennek építéseért és megvédéséért több a szabadsága. A *civitas* 1180 tájáig nálunk várat jelent s csak ezután kezdik írniuk a *castrumok* emlegetését, pl. Anonymus és az oklevélírók. Anonymusnál csak Nyitra civitas, a többi vár castrum. Rogerius megkülönbözteti az *esztergomi*, győri, váci, egri, váradi civitást és a castrumot vagy arxot, t. i. a védőfallal kerített váralji községet és a fellegvárat vagy belső kis várat. Csupán a Szent-Istvánkori *Alba civitas* maradt meg állandóan, mint Fehérvár, mely a várost is jelentette. A Rogerius említette püspöki városok közül *Esztergomról* olvassuk, hogy IV. Béla 1229-ben megengedte külön érseki civitas építését a castrum alatt s fentartására

három birtokot adományoz, „mert az esztergomi érseknek nincs saját közeli civitasa, ahol szolgáltnak sokaságával magát és egyházát védhetné”.¹ A magyar királyság területén a tatárjárásig csak a *dalmata városoknak* vannak szabad városi kiváltságaik s az előbbi esztergomi város nem ily szabad. Ellenben szabad és királyi város lett 1242-ben a *zágrábi Gréc-hegyen* telepített vendégek új civitasa vámmmentességgel, szabad bíróválasztással, évi 40 márkában öszszegezett úrbéri fizetségekkel. *Nyitra civisei* 1258-ban a fehérváriak szabadságát kapják várvédelmi érdekből,² kiemelve a nádor és megyeispán hatósága alól, vásárjoggal s vámmmentességgel. Más városi kiváltságot IV. Béla idejéből nem ismerünk.

Pest csak szabad falu, melynek telepes szabadságlevele a tatárjáráskor elveszett, de Béla király 1244-ben megújította, ut numero augeatur, hogy népe új telepésekkel szaporodjon. A tatárjárás után építtette Béla király a pesti újhegyen, a Gellért-hegy és Buda falu közt az erről elnevezett Budavárát, melyet 1255-ben a király még *pesti várnak* nevez. Egy szabad falu telepítőlevelével 1263-ban megkapta a *budai civitas* bírói jogát, mely szerint a pereket a kinevezett falunagy dönti el, de a vérperek bírságainak kétharmadát a földesúrnak adja s a fellebbezésekben, a falunagy elleni panaszokban a földesúr bíraskodik hat falubeli esküdttel. Ez bizony nem vall városi kiváltságra.

Mint szabad falutelepítőlevél legrégibb a zemlóni vár megyéjében levő *Patak* 1201-iki oklevele Emerik magyar kir.-tól azon belgiumi vallon „olaszok” (latini) részére, kik ott letelepedve, népük szokása szerint prépostot választhatnak s ez bíraskodják rajtuk, de fellebbezhetnek a nádorhoz vagy a királyhoz. Földbért és vámokat nem fizetnek s fiörökös nem létében vagyonukat hagyhatják leányukra vagy bárkire. II. András Drávántúli szabad falvaknak adott kiváltságleveleket (Varasd, Petrinja, Szamobor). IV. Béla király legelőször *Szombathelynek*, t. i. a pozsonymegyei későbbi Nagyszombatnak adott szabad falutelepítő kiváltságlevelet még a tatárjárás előtt (1238). Már előbb is laktak ott civisek, vagyis várőrök a faluban. Most megkapják a szabad falunagy- és

¹ Knauz Monumenta I. 328. I. V. ö. Erdélyi: Magy. művelődéstört. II. 515. l.

² Mert megvédték a várat a tatároktól és megmentettek sok odaftntó környékbeli lakost, s a menekülő királynak is adtak fegyvereseket. (Erdélyi id. m. 515—6. l.)

plébánosválasztás jogát; falunagyjuk tízenkét választott emberrel bíraskodik s le is fejeztethet, kivéve a nobilest; a király vezette seregbe 100 háztól küldenek egy milest, lovat s vámfizetés dolgában a fehérváriak jogával élnek; csak a királyt tartoznak megvendégelni. További szabad falvak még *Barsevár* suburbluma (1240), *Pest*, *Korpona*, *Zólyom* (1244), *Luprechtháza* (Beregszász 1247), *Besztercebánya* (1255), *Küsmark* (1269) stb.¹

A hetvenkét királyi vár mellett voltak *magánvárak* is már a tatárjárás előtt. Anonymus királyi jegyző a XIII. század elején legalább hat oly várat említ, amelyek régi nemzetségek kezén voltak az ő idejében; e várak *Himésudvar*, *Órsur*, *Pata*, *Korszán*, *Szekeső* és *Csák vára*; az előbbi három a Bodrog vize és Mátra közt, az utóbbiak a Dunán túl. Tatárjárás előtt építette a Fergáchok öse Ivánka fia András *Turóc* várat. Csák-vára a tatárjáráskor pusztulhatott el, mert Kézai szerint már romokban van. A tatárjáráskor tapasztalták, hogy magas sziklavárakkal és sziget, vízi várakkal a tatárok rendesen nem boldogultak. IV. Béla király tehát nemesek megengedte, hanem birtokadományokkal is elősegítette az erős fekvésű helyeken várak építését vitéz báróinak és főpapjainak. A baranyai területen például hős kísérlőjének és védelmezőjének, Miklós dobical ispánnak, az ifjabb király tárnokmesterének adta a *Sársomlyó* hegyet várépítésre s hozzácsatolta a hegy alatt fekvő hét ekényi, közel ezer holdnyi várföldet (1249).² A Svábiak öse Detrik építette sárosi területen *Palocsa* várat; a pannonhalmi apát pedig megkapta a déli Balaton badacsonyi szigetét, melynek hegyén fölépítette a *Szegliget* várát (1260) s ez annyira megtetszett a királynak, hogy elecsérelte három faluval. Mária királyné is fölépítette *Visegródot* az urától kapott hegyen.³ A tatárok visszatérésének megelőzése s az ellenük védhető várak szaporításának szükségessége,⁴ a

¹ Szepes-Olazzi 1243, Kőrmend 1244, Srína, a kaszai vendégek szabadságával 1249, zólyomi Dobronya, Babosvár 1254, Lipcse, a selmecbányaiak vámszabadságával 1260, Kainár 1263, somogyi Herény 1265. (Erdélyi Id. m. 519–529. l.)

² Fejér: Cod. Dipl. IV/II. 49. l.

³ Csánki: Tört. Földr. I. 4, 283. l. Erdélyi: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Budapest, 1913. 42. l.

⁴ Béla király 1251-ben rendelte el, hogy az erdélyi vajda gyűjtse föl a tatároktól lerongált *Szentlélek* várat „az erdélyi részek szükségleteiben”. (Erdélyi L.: A székelyek története. 1921. Erdélyi Naptár 28. l.)

király okleveleiben kifejezett készség, támogatás nagyon fölkeltette a kedvet a várépítésre s a magánvárak ez időtől fogva szaporodtak el. Ezek védelmére megszáporodtak a magánhadak a várurak színeit mutató *pennon* zászlókkal, melyeknek felső végén nyelvyszerű esík lobogott. Nyugati szokás szerint azon báró pennonjáról, ki legalább ötven lovast vezetett a hadba, a király ünnepélyesen levágta a kinyúló esíket s ezzel a pennonból *banerium* vagy bandérium lett. Ily baneriumokat már Kézai krónikája is emleget régi zászlókként.

A magánvárakkal és banériumokkal egyre erősebben jelentkezik Magyarországon is a *feudalizmus*, melyben a birtokadományok oka és célja a hűséges katonai szolgálat; de a magánhadak szaporodtával feltűnik csakhamar a feudalizmus elfajulása is, a király ellen való pártharcok és a mindenki ellen folyó ököljogi hatalmaskodások, amelyek a kisebb birtokosokat és szerviens vitézeket egyes bárók szolgálatába hajlják, amire a szerviensek később törvényes engedélyt is nyertek. A bárók elhatalmasodását maga IV. Béla is elősegítette nagy birtokadományaival, várak és várbirtokok ajándékozásával¹ s várépítések engedélyezésével. A *Vegliai* comeseket megerősíti 1251-ben Modrus és Vinodol, a *Szubichokat* pedig Brebir vármegye örökös birtoklásában. Amazoktól származtak a Frangepánok, ezektől a Zrinyiek.

A *hadkötelezettségek* kétfélék. A régi *szabados* várőrfélék és szerviensek házankint tartoztak egy-két lovast hadba küldeni s a várőrök századokban vonultak be a várispán zászlaja alá, a szerviens lovagok személyenkint jelentek meg a királyi zászló alatt.² A másik, enyhe hadkötelezettség a *szabad* falvaké és városoké, vagy egyéb autonóm telepés területeké, amelyeknek telepítő szabadságlevelei aránylag csekély hadi terhet rónak az új lakosságra. Az erdélyi szász Karakó és Chrapundorf *négy* páncélost tartozik küldeni a király hadába ugyanannyi lóval és két sátorral,³ a pozsonymegyei Szombathely (Nagyszombat) ugyanazon évi szabadságlevele szerint *száz háztól küld egy*

¹ IV. Béla elajándékozta *Sempte* várat Luitnold német lovag atyjának, *Locsmánd* várat pedig a Mekese családbeli Lőrenc kir. asztalnokmesternek, soproni várispánnak. (Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. 1882. 49—57. l.).

² Pl. a baranyai vágyi *székelyek* egy századot tartoztak a királyi hadba küldeni; utóbb Béla király a szabad kir. szerviensek személyes hadkötelezettségét alkalmazza rájuk.

milest (1238), Barsvár suburbiama szintén kunyit (1240), Pest és Korpona *összesen tíz* milest küld (1244). Ezek mind szabad falvak. Nyitra vár civisel *tizenkét* vitézt adnak a király hadjáratára (1258).

A belső megerősödést mindjárt a tatárjárás után nagy csapás érte az 1243. évi *sáskajárással*. A gazdasági romlást jelzi az, hogy a Csákok, Hontpázmánok birtokokat adnak el s a király Komárom várát falvaival kénytelen zálogba adni Henel zsidó kamaraispánnak. *Zsidók és izmaeliták* veszik bérbe a regale jövedelmeket. IV. Béla 1251-ben olyféle *szabadságlevelet* ad a zsidóknak, aminőt ezek hét éve az osztrák hercegtől kaptak. E szerint zsidók közt csak a zsidó bíró vagy a király és főkancellárja ítél. Zsidó ellen keresztény csak keresztény és zsidó együttes tanúságával bizonyíthat. Zsidó az esküjével bizonyíthatja, hogy nem kapott zálogot, hogy nagyobb összeget kölcsönzött, hogy nem lopott a nála levő jószág, hogy a zálogot tűz, lopás, rablás folytán vesztette el. Ha a zálog nem ér többet a kölcsönnél és kamatánál (pena), egy év múlva eladhatja, vagy megtarthatja. A meg nem fizetett kamat után egy hónap múlva szintén kamat jár. Akit zsidó megölésével gyanúsítanak, parbjával tisztázza magát. A gyilkos elveszti javait, a megsebző 12 márkát fizet a zsidónak a gyógyításon és kir. bírságon kívül, ütésért 4 márkát, erőszakos kezért kézváltságot, mely megfelel a kézcsonkításnak. A zsidóiskola megdobalásáért másfél marka a büntetés. Vámat a zsidó úgy fizet, mint a lakóhelyének polgárai. Zsidónál a király nem száll meg.

Még jóval a tatárjáráson túl is folyik a *királyi várak*, jogok és szabados szökevények keresése s Róland nádor a régibb várbirtok- és szabados várorjegyeket átvizsgálva új *registrumot* írat (1254—8). Ekkor névnapos a *váci gyűlés*, congregatio, amelyet maga a király tart a Nógrád-, Hont- és Gömör-vármegyei lakosokkal, hogy reformálja itt is a tatárjárás-kor deformálódott, megromlott állapotokat s a birtokfoglalásokat megszüntesse. Nevezetes azért, mert a vármegyei későbbi községi gyűléseknél volna a legrégebb adata, a zalai szervezések bíráskodó gyűlése után huszonhárom évvel. Hiteleségéhez azonban szó fér.

¹ Fejér. Cod. Dipl. IV/II. 292. l. 1242. évi országgyűlési határozatból, mely későbbi kor kifejezetten használja (magyarul, Polkos de Zechen, privilegiali instrumenta, V. ö. Pauler II. 290—293. l. [1833]).

A korkép teljességéhez tartozik a vallásosság néhány érdekes adata. Franciaországban egy magyar ember *pásztorokat* toborzott össze keresztes hadjáratra, amelyet természetesen csakhamar szét kellett verni, mert az élelmezés nehézségei erőszakosságokra ragadták a szegény kereszteseket (1251). Perugiában *flagellánsok*, önostorozók esapatai járták be az utcákat (1260) s ez a mozgalom egy év alatt gyorsan elterjedt Német-, Cseh-, Lengyel- s Magyarországra is. Itt ez időtájt alakult meg az első magyar eredetű szerzetesrend, a Remete Szent Pálról elnevezett *pálos remeték rendje*. Özséb esztergomi kanonok beállt a pilisí erdő remetéi közé, négy évvel a tatárjárás után, s 1263-ban kieszközölte IV. Orbán pápa jóváhagyását azon rendi regulához, amelyet Sz. Ágoston szabályai nyomán¹ Bertalan pécsi püspök írt a baranyai iregi remetekolostor részére és Özséb átdolgozott és Pál veszprémi püspök enyhített. A pálosok fehér ruhát hordtak s a nép fehér barátoknak hívta őket.² *Éhínség* és járványos *emberhalál* is fokozta e korszak valóságos buzgalmát (1263—4).

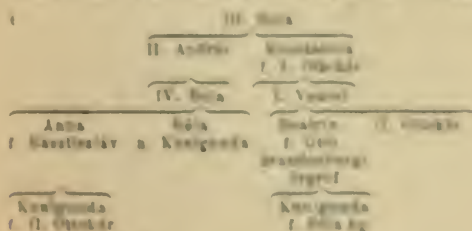
Béla király szerencsétlensége a Morvánál és fiával szemben. A *stajerek* 1258-ban föllázadtak István „zágrábi herceg“ ellen s elűzték, de aztán meghódoltak a magyar sereg megjelenésekor és István ifjabb király vette át a kormányt Pettauban magyar udvarral. Hozzá tartozott a szomszéd Zala, Vasvár és Bakony megyéje s egy év óta a távoli Erdély mint hercegség. A zágrábi herceg vagyis szlaven bán lett Stiria kapitánya. Ottokár biztatására a következő évben *megint föllázadtak* a *stajerek*, a magyarok kezén csak Pettau maradt meg néhány kisebb várral, a többi Stiria Ottokárt ismerte el urának. Béla és István király a kún Alprával, az orosz Danilóval, a lengyel Boleszlóval s a mazoviai Leszko herceggel 100.000 főnyi hadsereg élén jelent meg a *Morvánál*. Ottokár serege is körülbelül akkora. Néhány napig vártak, mi lesz. Végre Ottokár ajánlotta, hogy az egyik sereg keljen át. Béla beleegyezett, hogy másfél napig fegyverszünet legyen s a csehek vonuljanak vissza,

¹ A IV. lateráni zsinat 1215-ben ellenezte a szétszórt remeteéletet. A remeték egyesítésére alakult az *ágostonos* remeték rendje (1214), Sz. Ágoston regulája alapján, s IV. Sándor pápa egyesítette vele a *bencés vilhelmita* remetéket (1256).

² Balics: Magy. egyháztört. II. 366—71. I. 1295-ben választottak először főperjelt (generális prior). Főkolostoruk a budai Szent Lőrinc lett.

míg a magyarok átkelnek. Megesküdött a két magyar király és az ispánok kura. A magyar elősapatok csakhamar feltűntek a karantán-stajer utócsapal közelében. Ezek áruházt kiállítottak és megutkoztak *Kroissenbrunn*-ál. Viszátértek a eschek, osztrákok. A könnyű küvi csapatok meghátráltak a nehéz lovasok elől s ez megzavarta, futásra ragadta az egész magyar sereget. Hareban esett el 18.000, a Morvába fult 14.000, s a magyar király táhora az ellenség kezébe került. Béla király Pozsony felé menekült, István király eltűnt. Róland nádor *békeajánlat*at Ottokár elfogadta (1260): Stíriát Béla útengedi és fia az ifjabb Béla nőül veszi Ottokár nőtestvére s a brandenburgi örgróf leányát Kunigundát. *Bécsben* Mária királyné és két fia teljessé tették a békekötést (1261), s elfogadták, hogy aki megszegi, 10.000 márká ezüstöt fizessen a pápának, ez meg közösítse ki. Ottokár elválasztatta magát öreg feleségétől, ki dománikánus apáca volt, s megkérte Béla király 18 éves leányát, Margitot, ki már negyedfeléves kora óta oblata volt a veszprémi, tizenkétéves kora óta a neki épített nyúlzigeti dománikánus apáca klostromban. A szentéletű Margit elutasította a házasságot, mire Ottokár a *mácsói Kunigundát* kérte meg. Béla király unokáját, Anna és Rasztilsláv leányát. A 3 és 4. fokú rokonsági akadály alól pápai fölmentést nyertek.¹ Pozsonyban volt az esküvő 1261-ben.

A következő évben *István ifjabb király*, az elkényeztetett vitéz trónörökös saját atyja ellen fordult és megálázta őt. Külön országot követelt, „Amint a régi királyok adtak elsőszülötteiknek“, a nyugati feudalizmus módjára, hogy a király ne avatkozzék az ő tartománya ügyeibe, csupán tiszteletli elsősége legyen a vele egyenlő király részéről. Megint egy történeti fikelő hivatkozik a régi királyokra. *Pozsony táján* 1262 őszén kerültek szembe először hadaik, aztán kibékültek: István megkapta a Dunától keletre fekvő 29 várnegyvet, vagyis az ország kétötödét; Béla

ígérte, hogy a kúnokat nem csábítja s a magyar bárók és „nemes szerviensek” szabadon csatlakozhatnak bármelyik királyhoz; István ígérte, hogy öccsét Bélát nem háborgatja Szlavonia birtokában, melyet a cseh béke után kapott; a békebontót egyházi kiközösítés és interdictum sújtsa. A hevesi *Poroszlón* erősítették meg a békét, s 1263-ban a zólyomi Lipesében erősítette meg *Velasco* minorita, pápai legatus, kit a pápa békítőül küldött.

A szerviensek „nobilis” címe ez időtájt kezdődött. Béla király atyja idejéből és korábbi időből *királyi szerviensek szabadító oklevelet*, mely hiteles volna, nem ismerünk.¹ Az első ilyen szabadító levél IV. Béláé, ki 1248-ban Vétőt, a honti vár *halászá*t, mert a tatárjáráskor lovon és nehéz fegyverzettel szolgált körülötte, kiemeli a halász szolgálataból s fölveszi a királyi szerviensek közé őt ekére elegendő földdel, kb. 600 holddal. 1252-ben a király egy nógrádi, dejteri királyi *pohárnokot* (kádárt), Milasztot vesz ki két fiával a condicionarius állapotból, mert megígérték, hogy a két fiú páncélban, vassisakkal, paizszsal, ijjal és nyíllal, hadi lovon fog mindig megjelenni a királyi harcosok közt (exercituales regii), s így jelentek meg már az előző évi Ottokár elleni hadjáratban. Péter honti *várjóbágyot* Béla király azért emelte ki a szabados állapotából s tette királyi szerviense, mert öröklött földjét cserébe adta a királynak más honti várföldért (1256). Két treneséni várjóbágy Premysl és testvére váruk ispánjával ott voltak egy dicsőséges ütközetben, s Premysl megsebesülve egy páncélost foglyul vitt a királyhoz, míg testvére elesett; ezért Béla király Premyslt és az elesett Nosk fiait összes birtokaikkal szerviensei közé emeli, nekik adja a vár egy üres földjét, melyet kivesz a várispán minden joga alól és szabaddá tesz, s följogosítja őket arra, hogy házában élvezzék az arany szabadságot (1259). Ilyen szabadításokkal szaporodott a *szabad királyi szerviensek* száma, akik a két király békeoklevelében már, bizonyára korábbi törekvések után, mint *nobilis szerviensek* tűnnek föl s így elnyerik a régi főtisztai családok címét királyi jóváhagyással, miután a főtisztok negyven év óta a bárói rangot és címet élvezik. Ezt a fejlődést kétségkívül

¹ Erdélyi: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1915. 160. stb. I. Az 1217. évi szervienszabadító levelet nem tartják hitelesnek. Tagányi: Tört. Szemle, 1916. 590. stb. I. Erdélyi: A tizenkét legkritikusabb kérdés, 1917. 152. stb. I.

elősegítették a király apa és fia közt kitört pártviszályok. Ez időtől fogva a szerviens-szabadítások rendszeren nemes, „nobilis“ címmel történnek, de é címzés el is maradhat, mert a szabad szerviensek már ezen címmel elnyerik a köznemesiséget. A *hűbéres*-jellegét a fölszabadító oklevelek azzal fejezik ki, hogy az új szabad és nobilis kir. szerviens köteles a király seregében hadakozni (sub vexillo regio debeant militare), ezért veszi fel őt a király a nemes szabad királyi szerviensek testületébe (in numerum, cetum et collegium nobilium servientum regalium).¹

Béla király 1264-ben tartotta meg kisebb fia, ifj. Béla *menyegzőjét* brandenburgi Kunigundával az osztrák határon Pottenburgban. Ekkortájt adta neki Zala, Vasvár, Somogy és Baranya vármegyét, valamint Mosony, Pozsony és Nyitra várat. A menyegzőn annyi fényt, gazdagságot, *magyar díszruhákat láttak* az osztrákok, mint sohasem: hermelines, szürke menyét prêmes, bibor mentéket, gallérokat, szűk dolmány alól kilátszó bő fehér inget, a kuesmákon forgót pávatollal, hosszú szakállba font drágagyöngyöket, s a király halántékán lecsüngő arany láncoskákat. II. Ottokár kíséretével a magyarok elé lovagolt. Misé és esketés után a vőlegény arany koronát tett a menyasszony fejére, de kíséretéből egy nemes ember *„magyar szokás szerint“* karddal a koronát leütötte. A lakomán Ottokár sátrában tizennégy széken csupa fejedelmi személyek ültek Béla királlyal.

Még ez évben újra kitört a *belső háború IV. Béla és fia István között*. Emez féltékenykedett öccsére a neki adott ispánságok és várak miatt, s viszont elfoglalta a keleti országrészben anyja és nőtestvére Anna birtokait. A kúnok Béla király pártján harcoltak. 1. László vajda Erdélybe tört, de Dévánál István vezére Csák Péter győzött. 2. Anna mácsói heregasszony elfoglalta Patakot s ott elfogta Erzsébet ifj. királynét három kis leányával és a két éves Lászlóval, aztán Turul (Turóc) várba küldte. 3. Kemény fia Lőrinc kir. udvarbíró Istvánt a feketehegyi várban ostromolta, de vereséget szenvedett. 4. István a tiszai síkon megverte a kúnokat és atyja seregét meglepte. 5. Újabb seregét is legyőzte Isaszegnél. Héder Henrik nádort és Béla mácsói heregét (1265).

¹ Erdélyi: Árpádok. Műs. tört. legkrit. kérd. 147. S. 1.

A két érsek kibékíté a két királyt, kik a *Nyúlszigeten* találkoznak 1266-ban s esküvel, kiközösítés terhe mellett megkötötték a *békét*, melyben a poroszlói béke pontjait kiegészíti az, hogy István teljesen úrrá lesz a maga területén. csak tiszteletéj ígér atyjának s a két ország lakói közt fölmerülő pereket alattvalóik kényelméért három határidőn intézik el (bőjt közepén, Kisasszonykor, Szt. Miklóskor): csak paraszt költözhet át szabadon (ha t. i. szabad telepes). A távozni akaró *kúnokat* István utolérte és kikergette az országból. Ugyanazon évben a *bolgárokon* kétszer maga győzött, háromszor a bárói, mert a szörényi bánságba törtek.

A nobilis szerviensek, „*Magyarország összes nemesei. kiket kir. szervienseknek mondanak*“, 1267-ben Esztergomban gyűlést tartottak s megkérték a királyt és két fiát, tartsák meg őket Szent Istvántól nyert szabadságukban. hogy nekik és a koronának annál hívebben szolgálhassanak. A király és fiai bárók tanácsával elhatározták az igazságos kérelem teljesítését. Az 1222. évi aranybulla szerviensekre vonatkozó cikkelyeiből *kihagytak* négyet: a megyés ispánok bíraskodását, a kir. vadászkiséret megszállását s a kir. sertések és lovak dolgát (5, 15, 22, 21). *Meghagyták* nagy változtatás nélkül a collecták, megszállás és külhadjárat mentességeit s a szabad átköltözést (1, 7, 4): *naggyobb változtatással* újítottak meg négy aranybullai cikkelyt: hogy a nobilist (szervienst) ítélet nélkül bántani nem szabad, hanem a bárók elé kell idézni, kik pártatlanul ítéljenek; hogy a fehérvári Szent István-ünnepen minden ispánságból 2—3 nobilis is tartozik megjelenni, hogy előttük kapjon elégtételt minden károsított és panaszos; hogy ha nobilis örökös nélkül hal meg, akkor rokonait a király és bárói elé idézik, csak aztán lehet az örökséget eladományozni vagy szétosztani; ha a nobilis hadban halt meg örökös nélkül, birtokai maradjanak rokonainak, csupán vásárolt birtokaira nézve érvényes a végrendelet (3, 8, 6, 9). A meghagyott hét aranybullai cikkely mellett *teljesen új* három cikkely: hogy a nobilisok ügyelt kérvények nélkül kell expediálni (ezzel megszünt IV. Béla újítása az írásbeliségről, amelyet Rogerius említ, 6, 11.); két báró, kiben a nobilisok is megbíznak, adja vissza a nobilisoknak a kir. népek használta földjeiket; úgyszintén adják vissza a váraknak és udvarnokoknak a szabad vendégek használta földjeiket s ezeket ne nevezzék „szabad falvak“-nak (10, 5, 2).

E cikkelyekben igen nevezetes az, hogy a nobilis szerviensek megyénként bizalmi embereket küldenek a bárói ítélezés Szent István-napi ellenőrzésére. Ebből fejlődik ki az országgyűlési követek küldésének a joga, a *köznevezetk rendisége s a nemek megyei önkormányzat*, melynek első szervei a várispáni bíráskodást ellenőrző négy bizalmi ember, kiket aztán az ispán bevon a bíráskodásba s így lesznek belőlük *indices nobilitum, nemek bírái*,¹ később szolgabírák (*indices servientium*).

A belső háború lezajlása után Béla király mindinkább visszahúzódik s István ifjabb király kerül előtérbe. Miután Uros szerb fejedelem Mácsó megtámadásakor 1268-ban hadifogoly lett és a magyar királyi udvarba került, itt megtetszett neki István király leánya Katalin és megkérte kezét a fia Dragutin István számára. Meg is kapta. Következményeiben még fontosabb a *nápolyi Anjou-sógorodág* és politikai szövetség. IX. Szent Lajos francia király öccse, Anjou grófja, Károly, 1262-ben hűbérül nyerte a francia IV. Orbán pápától Szicília királyságát Nápolytól s három év múlva el is foglalta, újabb három év múlva pedig az utolsó Hohenstaufit, Conradinot, Nápoly főterén lefejeztette. Az 1261-ben Konstantinápolyból elűzött latin császár, II. Balduin, Anjou Károlyra ruházta jogainak egy részét Achajával (a régi Peloponézosszal). A nápolyi Anjou-ház ezzel nagy balkáni érdekltséget szerzett és ebben fontos volt Magyarország támogatása észak felől. Anjou Károly tehát megkérte 1268-ban Bernát montecassinoi apát, követé útján Béla király leányát Margitot, a szent szűz elutasító felelete után pedig István ifjabb király leányát, Máriát fia (Sánta) Károly számára, s mindjárt el is vitette; a maga leányát, Izabellát pedig — a magyarok Erzsébetnek mondták — eljegyezte István ifjabb király első fiának, Lászlónak. Szövetséget is kötöttek (1269). Noha a nápolyi követ magasztalólag ír a magyar kir.

¹ A *indices nobilitum* első említése a *fehértéri megyei okmányok* 1251. évi kiváltógleveleiben s a „*zalai magisztrátusok tartozó nemek bírájának*” levelét átró hantai oklevelében. 1261-ben voltna meg. Az előbbi kései másolata, az utóbbi sokkalan szövegezetlen másolatja. Az 1268-ban választott *comitum megyei* öt nemek a nemek bírák választására kiküldött bíróknak voltak a tagjai. Hítlenn a bukicsi nobilitum 1273-ban fordul elő legelőször a *kecskeméti várkapitány* oklevelében nálunk pedig a *hajszentkirályi* káptalan 1280. évi hadmegyei oklevelében. Ezután már gyakoriak az adatok. A *budai szerzetes* 1292-ben fordul elő (Erdélyi Magyar névtárából II. 507—508. l.)

ház hatalmáról, fegyvere sokaságáról, úgy hogy „keleten északon senki nem mer mozdulni, ahová a dicső király seregét megindítja“ s ott a legtöbb fejedelem „rokonság vagy hódolás címén birodalmához tartozik“: mégis az Anjoukkal való alkudozás irataiban IV. Béla király neve nincs említve.

Ifjabb Béla herceg 1269-ben meghalt s atyja e kedvelt-jét az esztergomi minoritáknál temettette el s maga is oda kívánt temettetni. „Kedves fiának“, Ottokárnak megiratta, mint *utolsó kívánságát*, hogy nejét, Anna nevű leányát és híveit vegye oltalmába. 1270 május 3-án meghalt a *Nyul-szigeten*, szent leánya, Margit közelében, 64 éves korában. Három szentéletű leánya volt: *Joles* v. Jolánta, Boleszló lengyel herceg neje, férje halála után apáca és *Kinga* vagy Kunigunda, Boleszló lengyel király neje, ki szűzi tisztaságban élt és klarissza apácaként halt meg;¹ *Margit* az atyja halála után következő évben hunyt el s néhány év múlva pápai kiküldöttek 110 tanut hallgattak ki szent életének és csodáinak igazolására.²

7. A bárók elhatalmasodása, az Árpádház férfi ágának kihalása.

1270—1301.

Áttekintés. Az Árpádok uralmának utolsó harminc évére a *bárók* lázongása s hatalmaskodása nyomja rá a bélyeget. Három Árpádkirály uralkodik itt rövid egy nemzedék ideje alatt, sőt voltaképen *négy uralmat* különböztethetünk meg, az özvegy Kún Erzsébet királyné uralmát is, mely legerősebbé tette a bárókat.

Az erélyes és vitéz *V. István* csak két évig uralkodott. Mintha beteljesült volna rajta, a magyar Absalomon, a tiz parancsolat negyedik pontja: „Atyádat és anyádat tiszteljed, hogy hosszú életű lehess!“ Igaz, atyja is ellentétbe

¹ Az *előbbi* VIII. Orbán pápa avatta boldoggá (1623—44), az *utóbbi* VIII. Sándor boldoggá (1689—91), XI. Ince pedig szentté (1691—1700).

² *Margit*nak Erdélyben való nyilvános tisztelésére, *ünnepének megülésére* Batthyányi Ignác gróf erdélyi püspök 1789-ben nyert engedélyt VI. Pius pápától, a domokosiak pedig „*festum duplex*“ rangjárn emeltették VII. Piusnál 1805-ben Margit ünnepét. Ezen alapon nevezik Margitot „*Boldog*“-nak. (Lovas Elemér Árpádházi B. Margit és kora. 1913. 79. l.)

jutott atyjával, de isteni törvény érdekében s mégsem fogott fegyvert atya ellen, mint az elkényeztetett István. Ez is sokáig várt az uralomra, 31 éves korában nyerte el, de arra nem volt ideje, hogy magasabb királyi eszmény után törekedhessék. Az elrabolt ősi kincset és országrészt akarta visszaszerezni Ottokártól, vizsgálni a várjavakat és ápolni az Anjou-szövetséget, mikor *elrabolta fiát* az a báró, kit ő emelt bánná. A nagy keresés láza megölte őt, a legvitézesebb magyar királyt, kit csak Szent László és Mátyás mult felül vívózi erényekben.

Özvegye, a szép Kún *Erzsébet*, öt évig gyámkodott kis fián s az országon. Kegyeletje volt a királyt-rabló báró, ki a rablást még kétszer megismételte, mikor ellenfelei kerültek a kormányra, sőt fölkelést is szervezett. Az ellenpártok szenvedélyes küzdelmében pusztult el a híres veszprémi főiskola gazdag könyvtára és szenvedett a gyulafehérvári egyház is, az a Csákoktól, ez a szászoktól. A csehektől hazatérő szökevény báró az udvarnál felkonceolja a király rokonát, másodát hercegségét pedig négy báró közt osztják szét. A királyfi-rabló főúr pártja Habsburgi Rudolf német királyt megerősíti trónján Ottokár cseh királlyal szemben, ki visszaadja a csehek, osztrákok magyarországi foglalásait (1273–61). Ezzel kezdődik a bárók, nagybirtokosok országföntartó szerepe, kárpótlásul a sok kártevő hatalmaskodásért.

IV. *László* tizenötéves fiú, mikor nagykorú és önálló király lesz. Befejezi a bárók Habsburg-politikáját, serege leveri a csehek legnagyobb királyát s felhomlasztja a második nagy szláv birodalmat. Az első rendi országgyűlés (1279), melyen nemcsak kir. tisztek, hanem a nagybirtokosok és új köznemések is már résztvesznek s kezdik az igazi alkotmányos életet, a kúnok megszélesítésére hoz udvar-határozatokat. De egy kún szépség elbódítja az ifjú királyt. Ez most a pápa követ és budai zsinat ellen fordul. A bárók elfogják a királyt, mert kiközösítve elfogatta kúnjával a legátust. Aztán kibékülnek az ország javára: a király megtöri a kúnokat és az Abákat, ezek meg s a többi várurak és székelyek elbánnak a nogaj-tatárokkal kik Pestig merészkedtek. Megint új fordulat: tatárok a királyt fosztórok, Anjou Károly halála után leányát a leendő király kolostorba vették, ezért országos fölkeles támad, Habsburg Albrecht a magyarosban 36 határvárat foglal s egyes bárók behívják az utolsó Árpád-fé herceget. Az ország főpapja kiszabadítja a király-

nét, kibékítik a királyi párt s angol módra *publicum parlamentumot* tartanak (1289). Egyetértés elől az osztrák kitakarodik. Megszűnik a külső baj, feléled a belső baj: a parlament nem végez semmit, a király izmaelita nádort nevez ki s annyi a hatalmaskodás, rablás, hogy egyszerre két nádor működik a Dunától nyugatra és keletre. Végül megölik a királyt egy báró béreltjei, kúnok, fiatalon, 28 éves korában. Özvegyo itt marad még kilene évig.

III. *Andrásnak* igaz Árpádvérűségét a nemzet lelkesen elfogadta. De megkoronázása előtt egy muraközi báró *elfogta* s kiszolgáltatta a Habsburgi osztrák herecegnek. A magyar különbnek mondta a maga vérét. A bécsi vilhelmita szerzetesek álruhában juttatták el Magyarországba. Az ő koronázó *hitlevele* és esküje, szertartása az első, melyet jobban ismerünk. Megesküdött, hogy Magyarország épségét, a *Boldogasszony birtokát* megőrzi és visszaszerzi. Ez a Szent István-féle regnum Marianum eszméje. Szent István adta aranybullai szabadságokat ujít meg az *óbudai rendi-országgyűlés* az új köznemesek számára. Azzal, hogy a király lengyel herecegnőt vesz feleségül, megfoszt a lengyel támogatástól egy trónkövetelőt, ki IV. László öcesének. *Andrásnak* adta ki magát. Egy sárosi báró vízbe fulasztotta, pedig Szent Kinga ráismert egy jelről. Habsburgi Rudolf megürült német hűbérnek tekintette Magyarországot s odaadta fiának *Albrechtnek*. Fölzúdult a magyar nemzet s 80.000 ember Bécs ostromával békére szorította a szomszédot (1291). Csak a határvárak lerontása okozott bajt: az érdekelt várúr, Henrik fia Iván a pápa iránt való hódolat ürügye alatt Anjou-párti lett s ezért megkapta hűbérül Sopron- és Vasvármegyét, a Brebir-család a tengeremelléki hánságot, a szerb királyfi Szlavoniát. Ezek *Martel Károly* mellé álltak, ki anyjától jelképileg átvette a magyar örökséget s magyar címet és ruhát vett föl. III. András számított a kir. tekintélyre és megjelent Zágrábban. A Brebiriiek csakugyan visszahúzódtak, de Iván báró elfogta a királyt és negyed évig őriztette, aztán megbékítette. Mária adományait is biztosította és kiboosájtotta a foglyot. Ez katonás velencei anyját tette Szlavonia kemény kormányzójává s velencei nagybátyja kis leányával kárpótolta a szerb királyfit. Meghalt Penena királyné, kinek egy kis leánya maradt, a hároméves Erzsébet (1295). — András szövetségest keres a szomszédok közt s nőül veszi *Habsburgi Agnest*.

Fellázadnak a kőszegi Henrikfiak. András és Albrecht elfoglalják Kőszegét és Bécsben eljegyzik Erzsébetet a kilenc éves *Cseh Fencselnek*. Tehát itt is támad szövetséges a földvidéki bárók és a délnyugati Anjou-párt ellen, melynek jelöltje az elhunyt Martel Károly fia Károly Ubert (Carobert, hétéves). A magyar szövetség megint diadalt szerez a Habsburgiak Göllheimnél (1298), s a német király halála királlyá teszi Albrechtet. A magyar király *saját báráival is szövetségre lép* a bárók ellen, kik az országot szét akarnák darabolni. Az utolsó három évben *sok az országgyűlés*: a pesti minoriták mellett a *bárók nélkül*, 1299-ben a rákosi domonkosok mellett (az esztergomi érsek Anjoupárti gyűlése Veszprémiben nem sikerült), a budai—rákosi *publicum parlamentum*, mely a király vételei magybátyját magyar nemesnek kiáltja ki mint Pozsegavár és Szlavónia urát, a fehérvári és 1300-ban a pesti gyűlés. Az esztergomi várat és ispánságot kénytelen a király elvenni a pártos érsektől s hadat küldeni a vágvölgyi Csákok ellen. Az év közepén Carobert megjelenik *Spalatoban*. András király csakhamar anyja után hal (1301 jan. 14). Aranyágaskának mondja egy báró Szent István törzsének utolsó férfiivadékát, kifejező a nemzet jobbainak, báróknak is szeretetét, halálját és gyászát, mellyel az Árpádkirályok érdemei iránt adóztak.

Cseh foglalás, király halála bárók miatt. IV. Béla halála után leánya Anna másod hercegné „Attila óta gyűtött” királyi *kincsekből* magához vett két arany koronát, egy királyi pálcát, királyi széket, kardot, nyakláncot, gyöngyös arany korsót, tányérokat stb. és vejéhez Ottokár cseh királyhoz menekült.

V. István (1270—72) Budára érkezve, hűbelből nevelt ki kormányt. A *bánságot* elvette Héder nembeli Henrikfiét, ki az isaszegi csatában ellene küzdött s odaadta Gutknecht pl. István volt bán fiának Joakimnak, ki *afgaradghon* volt a magyar királyi családdal nője, a halenhergi Gertrud és halasi Román leánya révén. Ka a két báró lesz *vármegye* István királyra. Fehérvárról Istvánt nejevel együtt megkoronázták s mindketten megesküdték, hogy az igazságtalannul elvett birtokokat visszaadják. De azért a jogtalannul elidegenített királyi javakat, a *korona örökségét* és népeit István király is keresette báráival. Az nem volt ellidegenítés, hanem csak vározszerzés és lakatlan föld benépesítés, hogy a kézdí székelyeknek átengedje a királyi Tordavár

birtokaiból Aranyosföldet az alsó Aranyos és a Maros közt. Két századdal későbbi följegyzés szerint, de nagyon elfogadhatóan az történt ekkor, hogy a kézdi telepesek hat kapitányt választottak maguk közül s ezek vezették át őket az aranyosi földre. A hat kapitány mint telepítő vezérek szokás szerint örökös falunagyok lettek, később közös törvényszéket is alakítottak, az *aranyosi széket*, amelynek székbírói és hadnagyi tisztségét a hat kapitány nemzetségeinek ágházai örökölték és töltötték be, évről-évre más ágház nemes birtokosa fölváltva. E székely telepesek valószínűleg nem a távolabbi Szentlélek vár „kézdi” székelyei közül valók, hanem ezek is, meg az aranyosiak is a küllői Kézd faluból telepedtek ki, hogy szabaduljanak az elszázosítás ölelő karjaiból, a német biráskodástól. Achilleus vagy Ehellös fia Ehellös aztán, a későbbi Thoroczky család őse, átengedte az aranyosi székely telepeseknek nyugat felé szomszédos várát Torokót, hogy veszély idején odamenekülhessenek mint otthonukba, noha a tulajdonjogot örökre fönttartotta magának és utódainak. Ugyancsak István király alapította meg a marosi-nyárádi székely települést, a későbbi marosi székelyszéket is. Majd levelet intézett *Telegd diocesis székelyeinek*, hogy fogadják maguk közé Lőrincet és fiát Leustákot öröklött birtokaikkal, Szederjessel és Keresztúrral,¹ köegyházaikkal, elhatárolás nélkül, a telegdi székelyek törvénye és jogszokása szerint való használattal, s védjék meg őket, miután ő *kirette őket* örökösseikkel, birtokaikkal az *erdélyi vajdák összes ispánjainak, tisztjeinek biráskodása és zaklatása alól*. Ez alól tehát a telegdi székelyek is ki voltak véve. Nekik külön ispánjuk volt. Talán már Bagamér is ilyen ispán, „a székelyek vezére” 1230 táján és István Adrián, ötven év múlva. A *székelyispánok* folytonos sorát azonban csak húsz évvel István király után ismerjük. Akkor már a telegdi székelyeket a közeli királyi Udvardvárról „*udvarhelyi székelyeknek*” nevezték, kik szabadok s a saját ispánjaik zászlaja alatt tartoznak hadjáratokon megjelenni, de mentve vannak minden kirovástól, díctól, kivéve az ökörajándékot, az ökörsütést vagyis bélyegzést.² Ennek az ajándéknak szedése úgy történt, hogy minden telkes székely egy ökröt ad a királynak első koronázásakor, első menyegzőjére s első fia keresztelezése; evégből a királyi ember két egyenlő részre hajtja az ökröket, a tulaj-

¹ Udvarhely megye délnyugati szelenei

² Erdélyi L. A székelyek története 29–30 l.

donos kiválasztja az egyik részt, az ökök másik feléből a királyi ember kiválaszt egyet a király számára.¹

A telegdi vagy udvarhelyi székely szék területi *autonomiájához* hasonló kivettség, kiváltság megkezdődik a *földesúri területeken* is, elsősorban az egyházi uradalmak területén. V. István király ájtatosság okáért megjelenik 1270-ben *Pannonhalm*a ősi monostorában s az apát kérésére, atyja 1257-ik évi oklevele nyomán megismétli, hogy ezen monostor apátján és népein egy bíró se merjen ítélkezni, csak a király személye vagy az, akit az apát a királytól külön rendkívüli bírónak kér, vagy a nádor, még lopás, dzsuna és újpénz dolgában se, mlt István még megtold azzal, hogy az apátság és népei ki legyenek véve a királyi adószedők hatásköre alól is.² Ugyanez időben tűnik föl először az esztergomi érsek „*örökös ispán*” címe, mintán királyunk már e század elején kezdték elhagyni az esztergomi vár királyi palotáját, ennek építését átadták az érseknek, végre átadta István vagy atyja az esztergomi vár ispánságát is örökösön. Megfoggyakoztak a várhirtokok, várjövodelmek, terhes volt a vár fenn-tartása, építkezése; célszerű volt tehát átruházása a vidék legnagyobb földesurára, kivált a főpapra, kit kevésbbé vezettek családi gazdagodás vágyai.

Megkoronázása után István király hamarosan üzent sógorának, a *cseh királynak*, hogy küldje vissza a néne, Anna révén odakerült ősi kincseket. Pozsonytól nem messze egy szigeten összejöttek és két évi *fegyverszünetet* kötöttek. „Sok okos szót lehetett ott hallani, mert azt tudják a magyarok”, írták akkor a németek. Ottokár azt felelte, hogy nem szorul a kincsre; ad ő, ha kell, negyannyit. Vége lett a haragnak. István beleegyezett, hogy Ottokár elfoglalja Krájinát, Karintiát Ulrik karintiai herceg végrendelete szerint. A békességet *Henrik*, a *valt bán* savarta meg, ki több bíróval az ország nyugati szélén Ottokárhoz pártolt s ez országában birtokokat adott nekik. István Ausztriába tart, úgy hogy Ottokár Karintiából jövet kénytelen volt a bécsi erdő mögött kerülő úton hazatérni. A *cseh király* pannoniai levelet írt a bühornokoknak, mikor a pápai szék üres volt. Német lovagok is gyűltek köréje, hogy segítsék megtámadni a *hit-szegést*, s 1271 tavaszán 90.000 emberrel *elfoglalta Pozsonyt*.

¹ U. a. 44. l.

² U. a. Künepker: *Árnyakban egyházi birtokok*. Budapest, 1910. 88. 104. l.

Szentgyörgyöt, Bazint, Szombathelyt (Nagyszombatot) és Nyitrát, dél felé pedig Magyaróvárt és Mosonyt. Ezt lerontotta. De a magyarok szintén nagy tömeggel közeledtek s elősapataik folytonos támadásai elől Ottokár visszavonult Bécsbe. Az ausztriai és morva szélek pusztítása gyors *békekötésre* készítette Ottokárt, még pedig a *status quo ante* alapján. Pozsonyban. A kincsek ott maradtak a cseh királynál, a magyar területek visszakerültek s Ottokár lemondott a lombard István¹ és Henrik bának támogatásáról. A béke megszegőjét akkori szokás szerint egyházi kiközösítéssel fenygették.

István 1272-ben a korona birtokait, jogait vizsgálta. Mikor a Dráván túl találkozni készült Anjou Károllyal, hogy a szövetséget megerősítse, Gutkeled nembeli Joákim bán, kit István emelt föl, László *trónörököst eltüntette*. A király lázas lévvél kereste fiát, hasztalan; fáradtan, meghülve érkezett vissza a Csepel szigetre, az Anonymus korában is már kedvelt királyi nyaralóhelyre s V. István itt hamarosan meghalt (aug. 6.).

Asszonyuralom, bárók versengése, cseh foglalás. István király halála hírére Joákim bán és párthívei Fehérvárra vitték IV. Lászlót s Erzsébet királyné eléjük ment. Ezért István király hívei a királyné házát megostromolták, míg nem Joákimék elűzték az ostromlókat. Aztán megkoronázták a tízéves királyt s mellette öt évig az özvegy kún *Erzsébet királyné* uralkodott (1272—77). Henrik bán is hazatért cseh földről s első dolga volt a Nyúlszigeten, Margit sírja közelében felkonceolni a király unokabátyját. Béla *mácsói herceget*. Darabokban szedték össze az apácák. Herecegségöt is feldarabolták a bárók: északnyugati részén Só és Ozora bánja a gyilkos Henrik lett, Boszniát Miklós erdélyi vajda testvére István kapta bánságul, Barancsot és Kuesót (Branicsevo, Kuessevo) Pécz nb. Gergely, Mácsót pedig Rátold nb. Roland nádor. Joákim az udvarnál működött mint tárnokmester és pilisi ispán, a szlavyon bánságot pedig Csák nb. Mátyus vette át.

¹ Anyja, *Beatrix*, II. András magyar király özvegye, apáca lett s már 1245-ben meghalt. István herceget a ferrarai Este-udvarban nevelték, majd Jolanta, II. Andrásnak második feleségétől való leánya, aragon királyné fogadta udvarába, aztán nőül vette a ravennai podesta leányát, ennek halála után pedig Velenceben nőül vette az előkelő *Morosini Tomasint*. Ennek fia lett III. András magyar király.

Ottokár cseh király okot talált sógora meggyilkolásában arra, hogy betörjön a *bárai pártoktól* szakgatott, elgyöngített országba. Mert két párt versengett itt a kormányért: egyik párton Joákim és Henrik bán a főemberek, másikon a Csákok és Abák. Évenként kétszer is változnak az udvar főtisztjei, a kormány tagjai. Mikor a királyné szabadulni akart Joákimtól, ez egyszer László királyt, más-szor András királyfit ragadta magával és fölkelést támasztott. A nádor Polgárdnál utólérte és Henrik elesett (1274). A következő évben Joákim került a kormány élére és az ellenpárt a királyt is megtámadta Pövénynél.

Igy indultak a belső állapotok, mikor *Ottokár* megismételte két év előtti *hadjáratát és foglalásait*. Csak Mátys bán csak ingerelte az egész nyugati határon dúló betörésekkel, mit az osztrák urak nyomban viszonzottak Győrre és Nyitraig. Ottokár Szombathelyig (Nagyszombat) és Győrre hatolt, ezt is elfoglalta; de Pannonhalmától már úzve vonult vissza és Sopront csak árulással vehette el (1273). És birta foglalását három évig. Eppen mikor magyar hadjáratával végzett, akkor választották a német fejedelmek királyukká *Habsburg* grófját, a derék Rudolfot. Egy év múlva, mivel Ottokár nem kérte hűbércinek megerősítését az új királytól, Rudolfot fölszólították a hűbérek visszavételére. A magyar udvar mindjárt üdvözölte a német királyt s leányát Klementiát András hercegnek szánták Stíriával. A babenbergi örökségre felesége révén Joákim bán is számított s elnyerését Rudolf kegyelmétől remélte, megíúsította tehát Ottokárnak a magyar udvarhoz való közeledését. Rudolf 1276-ban birodalmi átkot mondott Ottokárra s megüzente a háborút. Az osztrák, stájer, karintiai urak a birodalmi kikötés folytán elpártoltak a cseh királytól, sőt a csehek is laugáltak, a magyar hadsereg közeledett. Ottokár meghódolt, hűbérről visszakapta a cseh morva földet s *viszadta magyar foglalását*, fia, lánya házasságra lepett volna Rudolf leányával, fiával s hozományul lekötötte vásárolt osztrák birtokait, viszont kapott volna 40.000 márkát, illetőleg ennek kamatául 4000 márkát a morvamezői osztrák birtokokból.

Mikor itthon Joákim harmadszor bukott meg, Csák Péter nádor nagypénteken Henrik bán fia Miklós veszprémi püspök miatt elpusztította a *veszprémi híres káptalani főiskola könyvtárát*, 3000 márkát értékét, több tanoncokat megölték, többet kötve elhűsoltak, oltárokat dobtak föl,

50.000 márka kárt okoztak (1276).¹ A *Szászok* is ilyformán tettek az erdélyi püspök miatt az ottani fehérvári székes-egyházzal (1277 febr.). Külföldre is elhatott a hatalmaskodásuk híre. A magyar krónika szerint *László szekérének* nevezték el a kétkerekű taligát, melyet barom fogytán emberek húztak.

A király nagykorúvá lesz, a eseh nagyhatalom elbukik. Ez a bukása a nyugati szláv nagyhatalomnak, mely a morva Szvatopluk óta most kezdett újra megalakulni, már akkor megindult, mikor Ottokár kénytelen volt a német hűbéreket visszaadni magyar foglalásaival együtt. Akkor is a magyar haderő föllépése volt a döntő. De Ottokár nem mondott le a győzelem reményéről, mert rajta volt és el is érte, hogy Rudolfot a német fejedelmek magára hagyják. Újra s végleg elbukott az Európa derekát átfogni készülő szláv nagyhatalom akkor, midőn Ottokár az ifjú magyar király hadától szétszórta seregét látva, kétségbeesetten kereste a halált s osztrák páncélosok levai alá tipródott.

Ottokár utolsó háborúja azért tört ki, mert a Rudolfal kötött béke föltételeit megszegve, a morvamezei osztrák birtokokat továbbra is megszállva tartotta. Leánya apáca lett. Rudolf védte a lázongó eseh urakat, mint főhűbérúr s mikor látta, hogy Ottokár elidegeníti tőle a német fejedelmeket, *Hainburgban*, a határon találkozott az éppen nagykorúvá lett IV. László magyar királlyal (1278), kinek öccse, András akkoriban halt meg. Joákim bán pedig az előző évben.

Július végén László király 40,000 harcossal jelent meg Győrnél, augusztus 6-án Pozsonynál. Habsburgi Rudolf csupán 2000 páncélost egyesített Bécsnél s őszintén irhatta a magyar királynak, hogy „nyelv nem tudja kimondani, a toll

¹ IV. László 1276. évi oklevele így szól: „Tudja meg mindenki, hogy a veszprémi civitasban... a szabad mesterségek studiuma... miként Franciaországban, Párisban, a tanítók tudományának kiválóságánál s a tanulók tömegénél fogva mindeddig Magyarország összes egyházaí számúra virágzó hírével, fokozódó nevezettségével tündöklött s az igazságosság (jog) művelése ott az ország jogainak megőrzésére elsőséget nyert... most... teljesen bann és pernye lett.” E studium helyreállítására a király odaadja a *siófoki várnját* a veszprémi egyháznak (tehát nem autonóm egyetem ez a főiskola). A 68 megölt személy mind *veszprémi kanonok*, *prebendás*, *klerikus* és *kanonoki szolga*. A *tizenöt jogi doctor* mind veszprémi kanonok, más egyházbeli magisterek, *doctorok*, *scolarisok* és *más facultások*ról nincs szó, mint csupán az előkészítő *bölcséleti* és a *jogi kar*ról. (Békefi R.: Századok, 1896 321–37 l. Erdélyi L.: Magy. művelődéstört. II, 432–33. l.)

leírni" örömet „azon . . . hogy a magyar király a római birodalom és Magyarország közös ellensége ellen oly hatalmasan száll sikra". Ottokár 50,000 főnyi hadával benne 8000 páncélossal *Laat* vette ostrom alá Bees közelében. Aug. 17-en ott terem Baksa nb. Simon fia György 8000 magyarral és Schenk Bertold kis osztrák csapatával s két nap múlva sok zsákmányt és foglyot vittek vissza a magyar főserегhez. Ottokár a Morvához nyomult. A magyar sereg átkelt Marcheggnél a Morván és egyesült Rudolfal.

Augusztus 26-án, pénteken folyt le a nevezetes utközet *Dürnkruttól* északra, keletre. A magyar tábor *Stillfriedtől* északra állott. A jobb szárnyat Rudolf kis hada foglalta el: elől az osztrák, második vonalon a sváb, stíriai és karintiai lovagok, közepen Rudolfal, hátul a tartalék Kapeller Ulrik ötven lovagja kíséretükkel. A balszárnyon előretolva Csák Mátyus nádor a magyar fősereggel, a második hárévonalon Gutkeled István kir. udvarbíró, míg a kúnok előcsapatként száguldoztak és nyilaztak.¹ László király egy nyugati magaslatról nézte a csatát. *Ottokár serege* szinten két szárnyból állott 3—3 hárévonallal: jobbján a csehek, morvák, lengyelek hárévonalai, balszárnján a meissenai, thüringeni németek, a lengyelek és a hajor-brandenburgi hárévonai.

Kilenc órakor a kúnok nyilazása után a nádor támad, lebukik lováról, de Péter fia Gyenes megvédi. István kir. udvarbíró hada megingatja Ottokár hadának jobb szárnyát. Ottokár lengyelei, majd a hajor-brandenburgi vonal visszaszoríttják az osztrákokat. Ekkor Rudolf a második hárévonalt vezette elő, de a Weidenbachba esett s egy svájból segíttette lóra. Aztán Kapeller Ulrik nyomult előre a tartalékkal, mikor Ottokár jobbszárnya harmadik hárévonulát, a lengyeleket akarta háréba vetni. De ott már futásban volt a jobbszárnny, mert a lengyeleket Baksa Simon fia György hada és a kúnok oldalba fogták s bekanyarodtak a többi magyarok is. Ottokár látva, hogy a magyarok a Morvára kergetik csapatait, küzdő csapatot küldött magát, lováról elbukik s Kapellerék elfogják, szorják, varják a a ténylehet sebtől vérző testet nagy ruhától és megfeszítják és ott hagyják.

¹ A nyugati historikusok 1146-ig a székelyek és besenyők voltak az előportyázók. De néhány év múlva az OR- és Csehországban élők között is kezdtek elmozdítani a magyarok, és azóta a székelyek, besenyők főleg délkelet felé tartottak, nyugat felé pedig 1242-től fogva az új keleti jövevények, a szlovák kúnok jutottak a portyázók.

A magyarok három mérföldre *üldözték* az ellenséget, az éj beálltáig. A csehok veszteségét 10.000 emberre teszik, a magyarok veszteségéről nincs szó. Másnap is folyt az üldözés. Az elvett paizsokat, zászlókat a fehérvári egyház falára tűzték föl. *Országos ünnepet* tartottak munkaszünettel. Rudolf a legnagyobb *háláját* emlegette, ígérte IV. Béla kineveinek visszaadását s miután három évet töltött Bécsben, fainak adományozta Ausztriát, Stájerit, Krajnát (1282).

A kúnok és a papság reformálása. Alig telt el fél év a nagy morvai diadal óta, amikor már panaszok mentek a pápához, hogy *lázongások* vannak itt a magyar kir. szék ellen. III. Miklós pápa maga akart eljönni, de akadályozva *Fülöp fermoi püspököt* küldte el Magyar- és Lengyelország reformálására, s felhatalmazta, hogy tizenöt papját kinevehesse prebendás kanonokká (1279 elején).

László király megesküdött, hogy támogatni fogja a legatust. *Téténynél congregatio generalist*, közgyűlést tartottak a prelátnokok, bárók, nobilesek és kúnok jelenlétében két hétig (július közepétől). Itt a király elrendelte, hogy minden *adománylevelét* mutassák be, s a gyerekes bőkezűséggel, elegendő érdem nélkül adott birtokokat visszaveszi. A legatus óhajtott, hogy a kúnok hagyjanak föl pogányos hosszú *haj- és szakál-viseletökkel* s az asszonyos bő-hosszú *ruhával*; de ebben engedett, viszont a kúnok kötelezték magukat, hogy magyarországi keresztény *foglyaikat* szabadon boesátják; ott telepednek le, ahol először megszállottak, az alföldi Tisza két partján; állandó *házakat* építenek sátrak helyett, megkeresztelkednek; az egyházak és a nemesek földjeit nem bántják, hogy *maradjanak közöttük magyarok* és keveredjenek; nemesek és kúnok joga-kötelessége egyenlő. A kúnok rendes *bírája* az illető kún törzs bírája, főbírája pedig a nádor, de ez kún „vérbaj” dolgában nem ítél, csak a kún törzsbíró s a király. A *hét kún törzs* egy-egy kezest adott.

A legatus aztán *zsínotot tartott Budavárban* (1279 szept.) a kath. hit és egyházi szabadság védelmére s a magyar papság reformálására. Oly 128 cikkelyt állapított meg, amelyek a lengyel gneznai érseki területen maradtak meg teljesen,¹ a lengyel papság reformálására is illettek, ámbár kétségtelen magyar vonatkozások is vannak a cikkelyekben. Ezek rendezve ily tartalmuak:

¹ Hube: „Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis”.

Minden keresztény köteles *védni az egyházat*. Az egyháziak mentesek az *adóktól, vámoktól* és más világi szolgálományoktól. Egyházi *javadalmat* világi ember kezéből elfogadni tilos; az ilyen érsek, püspök ne erősítse meg, csak kánoni választás alapján. Ez nem sérti a patronusi jogokat. A jogtalanul elfoglalt egyházi javadalmat félév alatt vissza kell adni. A javadalmas lakjek otthon, javadalma helyén s ne helyettes által végezze kötelességet. Főpapok ne adják jövedelmeiket *bérbe zsidónak* s efélének. Magyarországon különösen szokás a *beszállás*, amivel túlságosan megterhelik a főpapok és a legatus kísérei az egyházakat; a *beszállók* legyenek szerények és mérsékelték. Az is szokás itt, hogy a fegyverrel, méreggel stb. bűnösen megöltek *temetésért* az esperesnek egy márka ezüst jár; ezt nem szabad kiterjeszteni a véletlen halál eseteire, s amikor az illető a bűnei jeleit adta, díjtalanul kell eltemetni. Egyházak javait s egyháziak *hagyatékát* patronatus címén se szabad lefoglalni; pedig itt nagyon elharapódzott a pestis, hogy világiak egyházakat, kolostorokat lefoglalnak, ott laknak, *rablóvárnak, istállónak, használják a szent helyeket* s fajtalanúsággal szennyezik be. Ha ezeket félévig vissza nem adják, kiközösítés alá essenek s világi karhatalommal fékezzék meg őket. Kiközösítés sújtja az egyházit, ki *világi bíróhoz* fordul kánoni ügyben. Az egyházi törvénykezést még a *király és királyné* se zavarja, máskülönben ne léphessen egyházba. Magyarországon még a papság sem törődik az *egyházi büntetésekkel*; társalog, eszik a kiközösítéssel és istentiszteletre becsátja; ezért verik, sebzik, ölik a papokat és elfogják. Pedig ki van kiközösítve, aki egyházi személyt bánt. Kiközösítik azt is, ki megrontja az ember becsületes munkáját, *szőlőt, szántóföldet*, pápai levelet hamisít, ilyet használ, szentséget *babonára, jövendőldre* fordít, magzatot hajt el, hamisan tanuskodik házassági perben, gyújtogat, egyházat feltör, szándékosan gyilkol, simonlát üz, abbotomosan vesz fel egyházi rendet. *Zsidó* a bal mellén vörös, *izmaelita* sárga karikát varrjon a ruhájára ismertető jelül.

A főpapok hordják a *hajkoronát*, mert a *szertartás* nem nagyobb a főpapnál. Kimenőben s lovagolva fehér, *csipkés inget* (eamisín) viseljenek a *kápa*, köpönyeg alatt, melyre eső ellen *csuklyát* alkalmazhatnak. Tilos egyháziak ruháján a *színes bélék, a selyem* stb. drága dísz, *szőtt keztyű*. Csak főpapok viselhetnek *gyűrűt* s akiknek erre

pápai kiváltságuk van. Kötelező a *tonzura* úgy, hogy a fül kilássék. Egyházi személy, diák, *kocsmát* ne tartson, ne is látogasson, ha csak a kényszerűség be nem hajtja mint utast; kereskedést ne űzzön, bohókás *igricekre* ne figyeljen, *koekát* ne játsszék. *Nős diák* nem lehet még helyettes lelkész sem. javadalmas pap nővel ne lakjon, (diákkori) fiát se tartsa magánál. Egyházi személy *vérontásban*, halálos ítéletben, még sebészetben se vegyen részt, víz- és *vasitéletet* ne áldjon meg, kardot és bárdot ne hordjon, legfőlebb előljárói engedéllyel önvédelemre. A *szerzetesek* ruhájukat tartsák meg, mint főpapok is, valamint a *silentiumot*, hallgatagságot a claustrum zárt folyosóján belül, az ebédlő és hálóteremben.

A claustrumot előljárói engedély nélkül el ne hagyják, *egyetemre* se s ott csak grammatikát, theológiát és logikát tanulhatnak. *Vadászkutyát*, madarat szerzetestől bárki elvehet. Szerzetesek állandó *lelkéshi* állásokat, sőt káplánságokat se nyerjenek, legfőlebb főpásztori engedéllyel lehetnek káplánok. Az *esperesek* tudják a *kánonjogot* vagy tanulják legalább három évig. Minden megyés papnak legyen *szertartáskönyve*, *katekizmus* és *zsolozsmáskönyve*. Tanítsa meg a világiakat az *oltár*, *feszület* és *Sz. Mária képe* előtt való meghajlásra. Kórusra *mezitláb* ne menjen a pap istentisztelet alatt. Világi ember is keresztelhet, de nevet csak pap adjon, háromnál több keresztszülő ne legyen. Eljegyzés lehet pap nélkül is, csak ki kell hirdetni havonta egy ünnepen. Ágyasokat, nyilvános személyeket sehol sem szabad túrni. *Egyházban*, *temetőben* a *nép* ne *táncoljon*, világi dolgokat ne végezzen senki, ne építsen, *szemetet* oda ne hordjon. A pap se tartsa holmiját az egyházban, kivéve veszély idején, ha ellenség jó vagy tűz támad. — E zsinati végzések másolatát két hónap alatt minden székeskáptalan írassa le könyvalakban és *vaslánc*on tartsa a sekrestyében, káptalanygyűlésen évnegyedenként, püspöki zsinatokon pedig évente egyszer olvassák fel és értelmezzék.

Bárók védik az egyházat s a királynét, a király tragikum. IV. Lászlót, a fiatal, vitéz, szép királyt rajongással köszönti hű kancelláriai diákja, Kézai Simon, krónikája előszavában.¹ Hogy anyja és nevelői elkényeztették, saj-

¹ „Invictissimo et potentissimo domino Ladislao tercio... ad illum aspicere, eulus pulchritudinem mirantur sol et luna!“ *Akinek szépségét csodálja a nap és a hold, az az Isten. De némi kétértelműség-*

nosan gyakori és érthető általában a fiatal királyoknál. S érthető, hogy *Edua „kún királyné”* szilaj szépsége elcsábította már tizenhétéves korában László királyt, úgyhogy az imént elhatározott kún törvényeket nem igen iparkodott végrehajtani. *A bárók kérték a pápai legatust, hogy intse meg a királyt.* László rossz néven vette a figyelmeztetést és azzal állt boszut, hogy biztatta a budavári polgárokat, el is rendelte, hogy a zsinati főpapokat ne tőrjék és ne adjanak el nekik élelmiszert. De a zsinat elvégezte a dolgát, hiszen a fermoi püspök a reform-statumum legtöbb cikkelyét már előre megtervezhette s megírathatta, a zsinaton csak kiegészítette a magyar külön vonatkozásokkal.

A legatus egy hónappal a király megintése után, mivel nem javult, kimondta rá és tanácsosaira a *kiközösítést*, melynél fogva tilos az istentisztelet is ott, ahova belépnek. A király most már ígérte a ténylegi határozatok végrehajtását, de akarata már gyöngye volt, megint a kúnok közé ment. Főlebbezett a pápához, ki helyeselte legatusa eljárását s írt László királynak és a rendeknek, sőt Rudolf és Károly királyoknak is, hogy hassanak a magyar királyra. Miklós *prépost kancellár* kiközösítve, halála előtt megtért, s penitenciául, bűnbánata jeléül megkérte a legatust, hogy holttestével tegyen úgy, ahogy jónak látja. A test hadd aláztassék meg, csak a lélek örök üdvössége el ne vesszen. A legatus, hogy példát mutasson, a prépost testét a belpoklosok temetőjében tette le, a nép pedig a király megrontója testére köhalmazt dobált. A király nagyon megharagudott, a maga ítéletét látta a nép tüntetésében, s *elfogatta a legatust*, átadta a kúnoknak, kik agyon akarták nyilazni (1280).

Aba nb. Finta vajda és báró társai viszont „üdvös szándékkal” *elfogták a királyt*. Csak akkor boeshjtották ki, mikor a kúnok kiadták a pápai követet és a király buntelenséget ígért elfogóinak. László király kibékült nejével s noha a legatus már az előző évben távozott, a lázongó *kúnok* ellen keményen lépett föl és a Hódmezőn (Vásárhelynél) megverte az eső miatt nyilazni nem tudó kún sereget, Oldannur hadát,

gel céloz a király szépségére is, ki egyúttal mind a nemzet mulajának megismerésére vágyik. Ezért ír neki történetet az írdeklja. A magyar nemzet története még csak elszórt lapokon van meg Itáliában, Francia-ban és Németországban, érte a magyarakban hantakat is.

melynek maradékai Havaselre menekültek (1282). Megmutatta erélyét, vitézségét akkor is, mikor a hatalmas *Abákat*, Fintát engedelmességre, tiszteletre kényszerítette. Ostrom alá vette még a *Henrikfiak* Borostyánkő várát, de itt már nem volt sikere s kibékült velük (1283). Két évvel utóbb Batu kán öcesének az unokája, Nogaj a Dnjeper meléki *tatárokkal* betört a vereckei szoroson és Pestig nyomult; most azonban a bárók megmutatták, hogy országföntartó tényezők is tudnak lenni, az Abák és más urak esős-havas időben kiűzték a 26,000 tatárt s az aranyosi székelyek is elbántak velük Torockóvárnál (1285). Egy csomó nogaj-tatár itt rekedt s László király testőrei lettek.

Ekkor halt meg Anjou Károly nápolyi király. László könnyelműbb lett, feleségét Izabella *királynét* a margitszigeti kolostorba küldte s ott őriztette. Erre a Henrikfiak és más bárók vezérlete alatt *országos fölkelés* támadt, Pozsony, Magyaróvár, Sopron stb., összesen harminchat vár Habsburgi Albrecht kezébe került, s behívták Velencéből az utolsó Árpád-herceget, Andrást, ki szlapon herceg címet vett föl (1286). A római bibornokok fölhívására Ladomér esztergomi érsek kiszabadította a királynét s Esztergomnál kibékítette a királyi párt (1287). A *fővényi* országgyűlés, franciás normann-angol módra *publicum parlamentum*-nak nevezve, 1289 nyarán alkalmat adott a királynak arra, hogy ismét kibékült alattvalóival, a főpapokkal és bárókkal. Most történt meg először, hogy *egyszerre két* törvényes *nádor* igyekezett rendet, közbiztonságot teremteni: Henrik fia Miklós a Dunától nyugatra és Bászitéj nb. Rénald keletre. A belső egység helyreállta hírére az *osztrákok* *kivonultak* az országból, s mikor a külső veszedelem megszűnt, a parlament feloszlott, László király megint könnyelmű lett, kúnjai közé ment, a *pogány hírű* izmaelita Mízsét tette nádorává (1290), sőt azt mondták, hogy maga a király is mohamedán lett. Aztán elment a király a bihari Körösszegre, odahíva hű embereit a Kőszegi Henrikfiak ellen való szervezkedésre. Ekkor a Barsa nembeli Kopasz(i) Jakab fölbérelt emberekkel, éppen kúnokkal, Árboe, Törtel és Kemenes vitézekkel *meggyilkoltatta* a 28 éves királyt. Egy külföldi hír szerint egy kún szúrta le feleségének a hűtlensége miatt. *Sírjáról* csak bizonytalan hír maradt: „mondják, hogy Csanádon temették el.“ Ennyire elfordultak tőle alattvalói. *Özvegye*, úgy látszik, jól érezte itt magát, itt

maradt még kilenc évig, amikor nápolyi dominikánus apáca lett s négy év múlva meghalt.

III. András lelkes fogadtatása, hitlevele, az aranybulla negyedik kiadása. *Henrik fiak* hívták be ismételten II. András velencei unokáját, kit utoljára Ladomér érsek is felkarolt. A „szlavyon hereceg“ címet viselő Andrást a muraközi Sztrido vár ura, Buzád nembeli *Arnold* velencei váltságdíj reményében elfogta, s mikor ez a reménye megszűnt, elvitte *Bécsbe* Albrecht hereceghez, hogy ez szolgálta ki barátjának, László magyar királynak. A hereegné megsajnálta unokahúga, a görzi grófkisasszony volt jegyesét és megmentette a kiadatástól, sőt illő szállást, ruhát, kiszolgálást adtak neki. De András különb vérnek mondta magát a Habsburg-vérnél. Akkor az esztergomi érsektől küldött esztergomi *vilhelmiták* vették ótalomba bécsi kolostorukban s IV. László halála után a magyar főpapok és bárók hívására András szerzetesi álruhában, hajón jött haza. Hajójára sok úr szállt föl útközben s így kísérték Budára. Aztán Fehérvárra lovagoltak vele s 1290 július 23-án a „székeshelyen“, in loco cathedrali, a királyavató szék helyén az ország főpapjainak, báróinak, előkelő nagybirtokosainak (proceres) és köznemeseknek (nobiles) jelenlétében András urat, mint az ország, királyság természetes örökösét lelkesen megkoronázták. Az új király harmincéves.

A *koronázás szertartását* itt ismerjük meg először részletesebben a stájeri Ottokár Reinechronik c. egykorú verseiből.¹ Ladomér érsek fölkenste szent olajjal, vállára tették Szent István palástját, fejére a szent király koronáját, kezébe a kormánypálcat s az országalinát, végül megesküdött a hitlevélből felovasott ígéretekre, viszont a jelenlevők is, kivált a főpapok és főurak, a bárók hűséget esküdtek neki. A hitlevél tartalma ez volt: őre lesz az igazságnak és békének s üldözője a gonosztevőknek; védője az egyháznak, özvegyeknek és árváknak; ítélője az igazságos lesz; a királyság jogait gyarapítván akarja s a Boldogasszony birtokából elszakított részeket visszaszerzi.

A lelkes, egyértelmű hódolat oka az, hogy *igazi Árpád-vérnek* ismerték el. *Olasz* nevelése legkevésbé volt ebben akadály, mert éppen akkor írták, hogy Magyarország más

¹ 83.000 vers a világ eseményeiről. A XIV. század elején készült. Kiadása: Pez, *Scriptores rerum Austriacarum* III, és Schmölter (Hannover, 1890. 1893). Pör: *Századok*, 1893. 711–714. l.

idegennek alá nem vetné magát, mint csak olasznak, s az olasz nyelv itt közönséges, az olasz nép kedvelt.

Egy hónappal a koronázás után, augusztus vége felé Óbudán András király *congregatio generalis*t, országgyűlést tartott s ott megesküdt, hogy a *nobilisoknak* (volt kir. szervienseknek) szent királyok adta jogait megtartja. Ott voltak a prelátusok, bárók, procerek és nobilisok. A törvény befejezése közönséges oklevélzáradék, az ellenállás vagy kiközösítés említése nélkül. A nobilisok szabadságait kiterjeszti az erdélyi *szász predialisokra* is, kik nemes módra élnek, t. i. oly telepítő örökös falunagyok, aminők a soltészek, oláhoknál a kenézek, székelyeknél az ágházi nemesek, vagy akik nemes módra kaptak a szász földön birtokot.

Aranybullai eredetű cikkelyek, hogy nem kötelesek a nobilisok hadba menni báróval, hanem csak a királlyal, betörő ellenség és elszakadó országrész ellen; a királynak úrbéri terhekkal és kamarahaszonnal a nobilisok népei sem tartoznak; vajda, bán sem szállhat meg náluk (10, 11, 34); IV. Béla, V. István adományai megmaradnak, IV. Lászlóét is (igaz szolgálat alapján) a harcokban elesett nobilisok fiai, testvérei megtartják; örökös nélküli nobilis és szász öröklött birtokaival is szabadon rendelkezik; tartoznak évenként a bárókkal Fehérvárott megjelenni, hogy előttük ítéljen a királyi tanács vagy kuria a bárók (várispánok) elleni panaszokban s megvizsgálják az ország állapotát (6, 7; 26, 25). Itt is van dézsmaváltásgról szó, de már nem ellenezve: a nemesek egy ekétől egy fertót, népeik egy kepétől egy nehezéket fizetnek; a pénzkibocsájtás korlátozása helyett ezt most megyénként az ispán és négy derék ember (a nobilisok bizalmiférffiai) intézik; dézsmákon és új pénzen kívül lopás, latorság dolgában is a megyeispán ítél a nemeseken, de csak a négy nemessel (az előbbi bizalmiférffakkal, a nemesek bíráival, a későbbi szolgabírákkal) s az elítélt főlebezhet a királyhoz (21, 12; 56, 31). Régi cikkelyből fakad az is, hogy idegen, pogány, kártevő, ignobilis (nem-nemes) nem nyerhet méltóságot, várakat s a királyi tanács tagja nem lehet (3).

Új cikkelyek: nádort, tárnokmestert, alkancellárt, kir. udvarbíró-t a király „régí szokás szerint a nemesek tanácsából” fog kinevezni; alispán csak nemes lehet; a nádor bírói útján ott van a megyeispán négy megyei nemessel, s

ezek panaszt tehetnek a királynál; érsek bírái és szabad falvak nem bíraskodhatnak nemeseken és népeiken (9, 4b, 14, 15b); vámot a nobilesok és egyházak népei nem fizetnek, csak a külföldről külföldre átmenő kereskedők; lütbért, leánynegyedet a rokonok becsü szerint visszaválthatnak; úgyszintén büntetért lefoglalt javakat is (18, 30, 33).

Egyházi vonatkozású cikkelyek: senkit sem lehet megidézni kir. udvarbíró és alispán elé káptalani vagy konventi bizonyosság nélkül s ez 1231 óta van így; még régibb elv, hogy az egyházak jogai sérthetetlenek s az elvezettek visszatérítendőek; *új cikkelyek:* hogy a püspöki és kiváltságos egyházak népei a király személyes bíraskodása alá tartoznak anyagiakban, s hogy körülbelül száz ember tiszteesküjéért negyven dénárt kapjon az illető egyház (5a, 1; 15a, 32). Egyházi vonatkozásúak még a *nemesi cikkelyekben* a dézsmaváltság, a fehérvári egyház joga az alkancellárságra, s az egyházak népeinek vámmentessége. A kártevésre egyházak fölé épült tornyok lerontása a kegyurak, bárók ellen irányult.

Bárók ellen szóló cikkelyek: hogy ispánságokat örökre senki sem kaphat s bárók ne védjék a gonosztevőket (20, 28); *új cikkelyek:* hogy a király vegye vissza IV. László jogtalan adományait s az erőszakos foglalásokat, birtokvásárlásokat (8, 20, 29); rontsa le a rablóvárakat; szüntesse meg az előde alatt keletkezett vámokat, az utasok megzabolgatását; tiltsa el a bárókat méltóságaik bérbeadásától s nemtelen alispánok alkalmazásától (19; 17, 16; 4). A *nemesi cikkelyek közt* van az, hogy a fehérvári évi gyűlésen a bárókon ítélkezzék s hogy a vajda és bán nem szállhat meg a nemeseknél és népeiknél.

A király korlátozására sok cikkely van az előzőkben. Általános érdekű korlátozás az, hogy a király a hozzá felebezett perekben is rendes bírói eljárással dönt s hogy kegyelmezés esetén is tartozik anyagilag igazságot szolgáltatni a panaszosnak (24, 27). Korlátozták kincstári hasznát és a kancelláriai oklevéldíjakat az aranybullák, viaszpecsétes függő, pápens és zárt levelekért (egy arany, vagy tíz ezüstmárka, 14 ezüstmárka, 2 nehezék, 1 nehezék).

Harc a trónkövetelők ellen, a Henrik fiaak lázadása. Az óbudai országgyűlés ideje táján Habsburgi Rudolf német király a bának, *Albrecht* osztrák hercegnek adományozta mint német hűbért Magyarországot, mert úgy hallotta, hogy

III. András nem igazi Árpádvér és IV. Lászlóval megszünt az Árpádok örökösödése, az Árpádleányok pedig nem örökölhettek. Már pedig a magyar jog Szent István törvényeiben az, hogy a birtokos leányának is hagyhatja vagyonát (II. 5), s a XII. század közepén ismételtén látjuk, hogy az apa vagyonát a leánya öröklí.¹ A német hűbéruratságot Rudolf király a tatárjáráskor II. Frigyesnek tett hűbéri ígéretre alapította, de ezt a pápa négy évvel utóbb érvénytelennek nyilvánította. Most IV. Miklós pápa tett óvást a német hűbérigénnyel szemben, mert szerinte Magyarország a pápától adott első korona címén csak pápai hűbér lehet. A második trónkövetelő lengyel földön mutatkozott s IV. László magyar király *András* nevű öccsének mondotta magát, kit Szent Kinga magyar királyleány, a krakói Boleszló özvegye, állítólag bizonyos jelekről fölismeret. Sánta II. Károly szicíliai király 1291-ben a saját nejének, *Máriának*, mint V. István leányának örökösödési jogát hangoztatja s felhívja Magyarország népét, hogy hagyja el azt az András nevű velenceit, kinek semmi joga nincs a koronára.

III. András király már 1290 őszén nőül vette Ziemovit kujaviai lengyel herceg leányát, árváját, *Fenennát*. Az *ál-Andrást*, mihelyt megjelent a magyar határon, Baksa nb. Simon fia György, a morvai esata hőse, zempléni nagybirtokos, Tarkő vár ura s a sárosi Sóvári Sós-család megalapítója, visszaüzte lengyel földre, hol a vele volt magyarok egy folyóba fulasztották (1290).

Albrecht ellen András király, a nemzet lelkesedésétől támogatva, 80.000 főnyi nagy hadsereggel vonult föl s Béceset ostromolva egy hónap alatt az osztrák herceget a haimburgi békére kényszerítette, amelyben a herceg lemondott minden magyarországi foglalásáról, viszont András király megígéri az osztrák-stájer széleket háborgató várak lerontását (1291 aug. vég.). A köpesényi találkozással személyesen is kibékültek.

A lerontani való várak főleg a Kőszegi Henrikfiak tulajdonát tették. A békekötéssel sértett Henrik fia Iván *Mária* királyné pártjára állt, kit a pápa is ajánlott. A ná-

¹ Fulkó vendég 1146-ban II. István és II. Béla királytól kapott birtokát egyetlen leányának hagyja; Szines úrnő pedig örökösödés jogán birt atyai birtokról rendelkezik. Pannonh. Rendtört. I. 297—399. l. *patrimonium, quod ad me pertinet hereditario iure.*

polyi királyné a francia Aixban átruházta magyar örökösi jogát 1292 jan. 2-án korona és zászló átnyújtásával fiára Martel Károlyra, mintán Sopron- és Vasvármegyét hűbérül adta Henrik fia Iván bárónak, a horvát tenger melléki bántságot Brebír vár urainak, a későbbi Zrínyiek őseinek. Martel, Habsburgi Rudolf veje, Klemeencia férje, felvette az Anjou-III-mok mellé az ezüstpályás vörös magyar palástot is címerül és prémes magyar ruhát készíttetett; unokatestvérének pedig, Dragutin István szerb király fiának odaadta hűbérül Szlavónia hercegséget (1292). Mikor III. András király megjelent Zágrábban, a Brebírtek nem mertek ellenállani, Henrik fia Iván is békére lépett, de visszatérő útján a királyt elfogta és mosonyi várjobbágyokkal őriztette, kik nem nagy tisztességgel bántak a királlyal. Negyedévi fogság után a király kiszabadult, mintán Ivánnak bántatlanságot biztosított kezesekkel s megerősítette Mária királyné adományait. A szerb király fiától azonban visszavette a szlavyon hercegséget és Pozsega várával anyjának adta, a katonás erélyű Morosini Tomasinának, ki Veleméből ájtott, rendet teremtett a délvidéken, s fitestvére Albertino kis leánya eljegyzésével kárpótolta a szerb királyt (1293).

Két év múlva meghalt Fennna királyné és Martel Károly, amaz a hároméves Erzsébetet, ez a hétéves Corobertot (Carolus Ubertust) hagyva egyetlen örökösül. A Brebírtek és Henrikfiak most a kis Anjou mellé állottak, míg Tolnában Mizse volt nádor, felvidéken a vágvölgyi Csákok, a sárosi Simonfiak, keleten a bühari Barsák hatalmasodtak el, úgy hogy a király nem bírt velök. De az anyja erős kézzel tartott rendet Szlavóniában. III. András, hogy a Henrikfiakkal szemben erős szövetségest nyerjen, 1296 elején nőül vette a tizenhatéves Habsburgi Agnestr, Albrecht leányát, ősszel pedig a nyíltan fellázadt Henrikfiak központj. várát, Kőszegét Albrechtel együtt elfoglalta. Két év múlva Bécsben a hatéves Erzsébetet eljegyezte a cseh király kilencéves fiának, Vencelnek. Gergely válasszott esztergomi érsek is jelen volt, a bieskel Botond fia (1298). Erzsébet nevelőre Bécsben maradt. Itt elhatározták a háborút Sasani Adolt német király ellen s február végén egy 300 főnyi magyar csapat is elkíserte Albrechtet a Rajnán túlra. A németek megbámulták a magyarokat, kik asszony módra hosszú befőtt haját és szokált viseltek. Göltheimnél Wormstól nyugatra volt a döntő csata. A magyar csapat a második hadrendben

harcolt, melyet Albrecht vezetett. Az ellenség hadsorai közt pedig ott volt IV. Bélának Erzsébet nevű leányától született unokája, Wittelsbachi Ottó, Alsó-Bajorország hercege. Adolf király elesett és utóda Albrecht lett (júl.). Így a Habsburgok fölemelkedésében újra része volt a magyar fegyvernek.¹

Öt országgyűlés két év alatt, a bárók kizárása, az Árpádház kihal. A törvényhozó országgyűlések, amelyekben a hivatali rendeken, a főpapokon és a kir. főtiszteken, a bárókon kívül már *függetlenebb tényezők*, a nagybirtokosok és köznemesek is résztvesznek, 1279-től ismeretesek. Számuk az Árpádkor legvégéig összesen nyolc: 1279, 1289, 1290, 1298, 1300-ban egy-egy, 1299-ben négy. Két nagyobb szünet van köztük: először tízéves, aztán nyolcéves. A gyűlések helyei: Tétény, Fövény, Óbuda, Pest, Rákos, Buda-Rákos, Fehérvár, Pest. Gyűlésekben különösen gazdag az 1299. év, amikor a három országgyűlésen kívül még egy pártgyűlést is hívott össze Veszprémben az Anjou-pártivá lett esztergomi érsek. A köznemesekkel egy sorban vannak a szászok és kúnok (1298) s ezeken kívül a székely nemesek is (1299 július).

Legkülönösebb és jellemző arra az időre az 1298. évi *országgyűlés* (congregatio generalis), melyet a király s a bárók beleegyezésével, de a bárók kizárásával tartottak a főpapok és magyar, kún, szász köznemesek a *pesti* minorita egyháznál, a göllheimi csata után egy hónappal, augusztus elején. A végzéseket aztán a bárók is megerősítették függő peesétjökkel. A végzések megokolásából megtudjuk, hogy a bárók- és más hatalmasokkal szemben a király félénksége nem tudott érvényt szerezni a koronázásakor kiadott országos szabadságlevélnek, úgyhogy Magyarország minden részében ingani kezdett, az egyházak, nobilesok s a többi országlakosok is vagyonukban csaknem teljesen tönkrementek. Meglepő, hogy e bevezetés a *bárók kizárását szokásosnak mondja* (prout moris est), amiből azt következtethetjük, hogy itt voltaképen a két kamara-rendszer kezdetét, a bárók külön tanácskozását látjuk kifejezve. A III. András kori országgyűlések közül csak a koronázáskori óbudainak s eme pestinek a határozatait ismerjük pontról-pontra. Még pedig az utóbbiakat I. Ulászló király átírásá-

¹ Pauler Gy.: A magy. nemzet tört. az Árpádházi királyok alatt. II. köt. 582. l. E művet sokszor használtuk mint nélkülözhetetlen alapot a továbbépítésre. Roppant becsesek bibliográfiai és kritikai jegyzetei.

ből tudjuk oly függelékekkel együtt, melyet Zsigmond temesvári országgyűlése után toldottak hozzá. Az 1298. évi határozatok vége ott van, ahol az oklevélzáró formulát találjuk.

A *királyság javára* határozták: hogy András urat elismerik a királyság természetes urának, az elfoglalt királyt és királynéi javakat vissza kell adni, a valaha elidegenített országrészeket a király köteles visszavenni (1, 2, 18); az udvar tisztessége s a királyság, ország kormányzása érdekében negyedévenként változó két püspök és két köznemes legyen a király tanácsosa, kiket az országgyűlés megválasztott s a király fizet, kiknek hozzájárulása nélkül fontos kir. intézkedés, birtok- és méltóságadományozás nem érvényes; a királynéi udvar vezetésére a király ne idegenekből, hanem magyar nemesekből válasszon bárókat (!), s hogy a királyi és királynéi vámok vagy harmincadok rovására IV. László óta létesült vámokat meg kell szüntetni (20, 21).

Egyházi érdekű cikkelyek: hogy széküresedés esetén senki se foglalja le az egyházi javakat s a püspök hagyatékát; az elfoglalt egyházi jogokat vissza kell adni kártérítéssel (22—24, 3, 17); az egyházak népei collectával senkinek sem tartoznak, szállással sem, kivéve a monostorok kegyurait (25, 35).

A *nemesek javára* is szólnak az elfoglalt jogok visszaadására s a collecta- és szállásmentességekre vonatkozó egyházi cikkelyek. Osztatlan testvérek közül csak egy hadköteles s egy a hadbírságuk. Szabadon szolgálhatnak bárkinek. Királyi biztosok helyett a nádor vagy a megyei bírák intézkedjenek; a nádor künn a mezőn s ne télen itélkezzék. Kir. udvarbíró s más bíró nemest el ne fogjon bírság címén (19, 27, 26, 29, 28). A pénzváltást megyénként négy nemes intézze az ispánnal. Csak kir. pénz legyen, két övig ¹/₂, aztán ¹/₄-nyire klégetve (vegyítve rézzel). A vásárjog elvesztésének terhe alatt kötelesek az illető nemesek vagy hatalmasok falvaik vásárterein s egyebütt a kir. pénzt forgalomba hozni; akik új pénzt nem fogadnak el, azok egy-egy lakóháztól fizetnek ¹/₂ fertót. Aki pénzt ver, elveszti pénzverő házáat, birtokait a törvényes büntetésen felül (30—32).

¹ Dominus rex et regni barones sigillis suis ad instar sigilli prelatorum hunc cartę statutorum approposuerunt. Kuybichy. Supplementum I. 89. stb. I. Fejér. Cod. Dipl. VI/II. 140—147. I. Enlischer. Monumenta Arpadiana. 630—639. I. V. 6 Erdélyi L. Magy. művelődésmért. II. 282—6. I. U. a. A tizenkét legkritikusabb kérdés. 13. l.

Az összes főpapok, bárók és nemesek tartoznak május 8-ra (1299) *összegyűlni a Rákoson* határozni arról, ami a király levelében van (34). *Perpetuum edictum* legyen, hogy a koronázáskori s a jelen határozatokat a király tartassa meg, máskülönben a kalocsai érsek (mert az esztergomi ellenpárti s távol maradt) a püspökök hozzájárulásával vesse *interdictum* alá a király kápolnáját (6, 17, 18). A hatalmas-kodók $\frac{1}{4}$ év alatt adják vissza foglalásaikat, máskülönben a főpapok már most kimondják rájuk és párthíveikre, pártfogóikra a *kiközösítést*, fönntartva a királyi büntetést, a jószágvesztést és nemességből való kizárást. A király más-honnan is kérhet ellenök segítséget (4—8). Kir. engedély nélkül épített újabb erődeiket, kastélyaikat, ha egyházak fölé építették is, le kell rombolni. Az elégtétel, kártérítés is $\frac{1}{4}$ év alatt történjék. A rablott javak felkutatására megyén-kint négy nemes tartson vizsgálatot a királyi emberrel, hitet téve a király urnak a közeli káptalan bizonyága mellett. A kiközösítetteket szerzetes ne merje szentségekhez bocsájtani és kiközösítés éri azt is, ki ily szerzeteseknek adományt nyújt (9—16). Hasonló kiközösítés sújtja azokat, kik zálogot vesznek az eltörölt vámoknál s megsértik a püspökök végrendeletét, a collecta- és szállásmentességeket, megyei biráskodást mernek gyakorolni a nádoron és megyei birákon kívül, vagy nemeseket a maguk szolgálatára kényserítenek (21, 24—27, 35).

A gonoszok büntetésére *két nádor* működött megint egyszerre, mint tíz éve: Péc nb. Apor a Dunától jobbra, nyugaton, Rátold nb. Róland pedig keleten. S megtörtént az a szintén jellemző dolog, hogy a magyar király *védő- és dacoló-szövetségre lép a saját főtisztjeivel*, Demeter pozsonyi —zólyomi ispánnal és társaival (1298).

A következő tavaszra tervezett *rákosi országgyűlést* a pesti domonkosok egyházánál (1299 május 8.) szétrobbantotta Gergely vál. esztergomi érsek azzal, hogy a pápa nevében fenyegetődött és *Veszprémbe* hívott össze gyűlést. A Henrikfiak közelsége miatt a püspökök nem jelentek meg. A július közepén tartott *budai és rákosi közparlamenten* (publicum parlamentum) a „nagyaságos” király nagybátyját, Morosini Albertinót, ki urukat fölnevelte, az országba hozta és tömérdek kinséset költött a hányf-vetett és kimerült ország sorsának megjavítására, s kit a király szlavyon herceggé és Pozsega vármegyének örökös urává tett.

mint régi nemest fölveszik a magyar nemesség kedélté mindazon joggal és mentességgel, amelyeket Magyarország furai és nemesei már régtől fogva élveznek. Még ez évben András király újra hívott össze országgyűlést az ország reformálására *Fehérvárra*, 1300 júniusá elején pedig az Anjou-párt megfélekezésére *Pestre*.

A budai-rákosi közparlament idején a hős *Tomasina* már sikeresen szállt szembe a Drávan-tóli Anjou-párttal, nehaj Radoszláv bán testvérének, *Babonik*nak négy fiával és hadaikkal. *Tomasina* mellé került aztán a testvere *Albertino*. A vágvölgyi Csák Mátyus és testvere ellen *Demeter pozsonyi-zólyomi* ispán vezetett hadat. A pártító *Gergely esztergomi érsektől* András király elvette várát és javait (1300 jan.). II. Károly sziciliai király kiáltványt küldött, hogy a magyar, szlavyon és dalmát főpapeknek, grófoknak, bíróknak és mindenkinek kívánságára köntjük küldi unokáját, Károlyt, ki augusztus elején csakgyan megerkezett *Spalatoba*. Még ez év végén meghalt *Tomasina*, 1301 jan. 14-én pedig III. *András* magyar király is, *Budán*, s ott a minoritáknál, a mai várszínház helyén temették el.

Ernye bán fia, *István* megható szavakkal ad kifejezést a magyar közérzületnek: „*Istört Szent István... király... törzsének utolsó arany ágaskája... Magyarország minden rendű-rangú lakossága érzi, hogy elveszté született urát, mint Rachel a gyermekelt, keseregte halálát, keresték, kit találjanak utódul a szent király véréből*”.

Az özvegy *Agnes* királyné a temetés utáni napot átadta a királyi fölcsatéknek az óbudai kir. palotát, aztán osztrák csapattal hazament s *Habsburgváról* nem messze a költésföldi apácák közt élt még harvanhárom évig. Magyarország kijárt neki a hithér jóvedelme. *Agnes* nem lett apáca, de domokos-nővér lett a szüntön svájer *Isabel* *Maastromban* az utolsó *Árpád*-király egyetlen gyermeke, *Erzsébet*, ki kilencedik évében maradt árva, aroló év múlva lemondott a világról, s negyvenhat éves korában halt meg. Magyar kir. címeres sírba temették el.

Társadalom, művelődés az Árpád-királyok korában.

1. A föld és népe. Anonymus írta meg *Magyarország legrégibb föld- és néprajzát* 1204 táján oly adatokkal, amelyek a XII. század második felére illenek. Honfoglalástörténetéből megismerjük az ország határait, gyepűit, erdőit, hegyeit, halmait, folyóit, tavait, révhelyeit, várait s egyéb nevezetesebb helységeit. Csepel szigetét mint királyi, főúri nyaraló helyet írja le. Jellemző néprajzi adatai vannak a korabeli magyarokról, székelyekről, kazarookról, besenyőkről, izmaelitákról, kunokról, tótokról, oroszokról, oláhokról s általában a jövevény vendégekről.

Árpádházi *királyaink címében kilenc királlyság* jelenik meg egymásután. Szent István az ungrok, I. András a panonniak királya. Kálmánnál tűnnek föl ezen királyeimek: Hungaria, Dalmatia, Croatia, II. Bélánál Rama, Henrik vagy Emeriknél Servia, III. Bélánál Galicia. II. Andrásnál Lodomeria, IV. Bélánál Cumania, V. Istvánnál Bulgaria királya, de úgy, hogy ezen utolsó szerzemény már IV. Bélánál megvan, csak nem rendes cím az elsőekkel együtt. A hódítások és jogföntartások 1254—8-ban érik el a *tetőfokot*. E királlyságokon kívül kiterjed a magyar királyi hatalom a Szerémségre és Mácsóra már Szent Lászlónál, Boszniára II. Bélánál, Baranesra III. Bélánál, a Szörénységre II. Andrásnál, Chulmiára a mai Hercegovinában IV. Bélánál s Kucsóra és néhány évig Stiriára.

Szabad telepes vendégek jönnek be már Gyésza és Sz. István idejétől fogva: olaszok (italiai, spanyol, francia, val-lon), németek (bajor, sváb, szász, frank) előbb szórványosan, azlán tömegesen 1150 táján telepsznek le Erdély déli részén (1224-ben kapnak autonómiát), 1211-től a Barcaságban és a Szepességbn (itt 1271-ben kaptak autonómiát). Szórványosan jönnek be a Felvidékre, sőt Somogyba is tót

telepések, továbbá eszlek, morvák, lengyelek, oroszok (rutén, prutén); 1166 tájától oláhok bolgár kenézekkel a Tómes vidékre és vannak ilyenek még Gyeló vára vidékén; de ezek talán *hadifoglyok*, mint a fogarás-kereiek 1182-től. Hadifogoly eredetű keleti rokonok a székelyek 895-től (bolgár hunn törzs),¹ a besenyők 1068-tól, az izmaellita lövérek 1185 tájától és a palóc kunok 1191-től. Szabad telepések keletről a zsidók kezdettől fogva s 1251-ben kaptak szabadságlevelet; *szabadok* a tatárjáráskor bejött kunok és jászok is.

2. A király és udvara. *Örökös monarchia* van itt már Árpád kora óta s a királyságot Szent István és utódai a királyi várak és udvarházak magánjogi öröklésével veszik át. Mint földesurak rendelkeznek ispánjaikkal és szabados várőreikkel. A *keresztény uralkodás* elveit Sz. István (tanácsos és tanács alakjában írta meg fiának és utódai számára. Az első korona nyílt, ilyen a Salamonnak és I. Gyézának küldött görög két korona is. Sz. István és I. Gyézának talán Sz. László vagy III. Béla egyesítette zárt, tehát a császáréval egyenlőrangú koronává. A királyi jelvények őre a fehérvári érkanonok. A királyt az esztergomi érsek koronázza, a királynét a veszprémi püspök. Kezdetben a királyok csak az egyház, az özvegyek és árvák védelmére tettek *koronázó esküt*; 1204-ben kezdték a királyság vagy korona javainak megőrzésére is letenni a hitet, melynek szövegét levélről kellett felolvasni. Volt tehát *hitlevél*. A királyi föltételek természetesen kezdettől fogva községet esküdtek földesuruknak, a királynak. Az Árpádkirályok (23) többnyire korán kezdenek uralkodni s *uralmuk ideje* rövid, átlag 13 év (a vegyes korban 17, a Habsburgok korában 26).

A természetes, magyaros öröklés rendjét nem zavarta a *nőtstör fiának és férjének trónrajutása* (Péter, Aba), de megzavarta az oroszok, szlávok *senioratus* ígérete s a hercegi harmad 1049–1108 és az *ifjabb királyok* 1214–70 között, melyek súlyos belső háborúkra vezettek, s utóljára kifejlcsztették a főúri és köznemesi rendet. — A *királyok* megválscstása fontos diplomáciai tény volt, külföldi összeköttetéseket szerzett, de bajokat is, főleg Kámenen Mánnel görög császár részéről. Később a hitbér címen támadták kivülefi özvegyi követelések.

¹ 1150 táján kerültek Erdélybe, 1224 előtt Háromszékbe és Udvarhelybe, 1270 táján Aranyosvárába és Marosvárába, később Csíkságra stb.

Királyi székhelyek: Esztergom, Emerik korában a Csepel-sziget és Budvár, a tatárjárás után Budavár, Fehérvár az első szent király *temetkező helye* s a további királyok koronázó városa, hol a királyavató szék volt s ezért „székes hely”, locus cathedralis. Az első király utódai szintén a tőlük alapított kedves egyházakban temetkeztek: Budváron vagy Pécesett, Sáron, Tihanyban, Szekszárdon, Vácott, Váradon, kivéve Salamont. A szentté avatott első király mellé temettek el Kálmántól III. Lászlóig hét királyt, csak II István került Váradra és Emerik Egerbe. II. Andrást három helyen követelték, utódait pedig Esztergomban, Margitszigeten, Csanádon és Budaváron temették el.

3. *Egyházi társadalom.* Az első király csak a személyére kapott *apostoli követségi* jogokat, hogy megszervezze a püspökségeket és betöltse. Az I. esztergomi zsinaton 1086 körül az *esztergomi érseknek tíz suffraganeusa*, alárendelt püspöke van, új a zágrábi, s nem önálló a *kalocsai* e. érsek sem. De külön érsekség a kalocsai saját suffraganeusaival már 1186-ban. Közben keletkezett a nyitrai püspökség, hódítással csatlakozott a magyar főpapsághoz Zeng, Korbava, Tenén (Knin) stb. püspöke, a *zárai és spalatói érsekség* alatt tíz suffraganeus. II. András korában támad a szerémi püspökség s a milkói kún püspökség, IV. Béla alatt lett djakovári birtokossá a bosnyák püspökség s rövid időre támadt a bolgárfehérvári (1254—95).

A királyok nem alapítanak *káptalanokat*, mert ez a név 1200 körül kezdődik, hanem alapítanak nagyobb javadalmú egyházakat valamelyik kiváló szent tiszteletére és lelkük üdvösségeért. A nagyobb egyházak több diákot és papot tartanak, kik kánonok, egyházi szabályok szerint közösen élnek majdnem szerzetes módra, ezért a nevök *kanonik-testvérek*. Közös asztalnál étkeznek a préposttal és püspökkel. A *püspök* főjövödelme a dézsma, a tizedrész minden évi szaporulatból, termésből, ellésből, vámból, bitang-kóbor marhából és szökött szolgából egész egyházmegyéje, tehát négy-öt vármegye területén. A kánonokok Istennek följárulott, oblatus fiúkat kapnak vagy önként jelentkezőket vesznek föl s hajnyírással fölveszik őket a *diák-rendbe* és iskolázzák. Sok ily diák nem lesz fölszentelt pap, hanem püspökök, ispánok, király íródeákjai, prókátorai lesznek, megnősülnek. Püspök is lehet belőlük, ha feleségük önként elválik s erkölesösen külön él, vagy apáca lesz. A székesegyház vagyonát, falvait

a XII. század közepe után osztják szét, átveszi kezelésbe a püspök, a prépost, az örkanonok, az utóbbi a bazilika díszítésére és villágítására szolgáló jövedelmeket. A kanonok-testvérek közös asztala szegény marad s az érsek, a püspök vagy más jötevők utólag adnak nekik birtokokat, hogy legyen vacsorájuk, jobb étkezésük. A püspök segédai, az egyházmegye egyes vármegyéinek felügyelői, rendszeren kanonokok az *esperesek*. Ők bíráskodnak a papok perelében, általában a kánoni törvények alá eső ügyekben. A *falusi lelkészek* javadalmuk két szolgaház két négyekrére ekkora való földdel, kb. 120 holddal (= egy földet).

A *szerzetesek* egy századon át mind *bencések*, Sz. Benedek reguláját kell tudniok. Az *apátok* is ilyenek. Az apátok Sz. László korában már püspöki diszjunktóriumokat bennük és az I. esztorgomi zsinat ezt eltiltja, a lelkészséget is. Felügyelőjük a püspök. Az apátok kötelesek minden két föld ekkorai földbirtokra legalább egy szerzetost tartani. Már Sz. István megalapít és följújt öt apátságot. A IV. lateráni zsinat 1215-ben elrendeli a bencések reformációját s az addig független apátságok közös káptalangszerűsét. Sz. László korában már vannak *kalendás testvéredek*, a halotti tagokért tört üli vallásos társulatok. A XII. század új szerzetesrendjeit a ciszterciák és a premontrai kanonokok. Sz. László betelepítő rendje, a templomos és a johannita bapótiályos lovagrend. A XIII. század új szerzetesei a námet lovagrend, a domokosok és a ferencesek köldül-rendje. Romote szerzetesrendek az ágostonosok és villhelmiták, pálosok és kartauziak. Ez utolsók Sz. Benedek reguláját követik, amazok Sz. Ágoston szabályait. Vannak ciszterciak, domokos és klérusok apátok, és utóbbiak a ferences regula szerint élnek. Világban élő, örökös fogadalmat nem tevő nőtestvérek a *begynők*, kik aztán domokos és ferences harmadik rendű reformálóddak.

Az *egyházi adományok* vissza nem vehetők, látnak, szentnek vagy egyháznak valónak. Az egyházi vagyon kezdől a javadalmak, ellenfél, védől az egyházi fűhatóság és a *kegyúr*. A nagyobb javadalmakat kánon szerű választással a kanonokok, illetőleg a konvanti tagjai töltik be, a patronus bemutatja a megválasztottat, az egyházi fűhatóság megerősíti. Kálmán királynak a főpapok előmozdítják az egyházak részére Sz. István után adott kir. halászatok följáradást, míg a följáradat minden halászatot visszatérnek. Viszont Kálmán, II. Győcsa és III. István lemondanak a

kegyúri jog helytelen gyakorlásáról. II. András fölösleges és oknélküli adományait *visszaszedik*, mert koronázó esküjével ellenkeznek. *Hübéri eredetű* egyházi birtok nálunk nincs, s az örökös ispánságok inkább terhek. A főpapi *tizedjövedelmek* érdekes kimutatása maradt ránk 1186-ból. A keresztes hadjáratok céljaira e jövedelmeket az *egyetemes zsinatok megadóztatták* előbb enyhébben, a XIII. században már a tizedrészig. Világiak is kaptak, de leginkább egyházak *sóhajókat* a királyoktól, hogy vámtól mentesen szállíthassanak bizonyos mennyiségű sót az erdélyi sóbányákból a Szamoson vagy a Maroson. A bisztrai kiváltságot is többen megkapták, s ez három fordulót engedett évente. Az egyházak népeitől el nem használt sót a királyi sómonopolium tisztjei visszaváltották, de 1230 körül a beváltást megtagadták. A beregi egyességben a pápai követ beleegyezett a sóváltáság jelentékeny leszállításába (egy tömény, 10.000 kősó ára 50 helyett 8 márka lett). II. András 1222-ben oklevéllel biztosította a *diáki rend* birói és úrbéri *mentességeit*, de kiköti, hogy szolgálkat, szabadosokat nem szabad fölvenni a diáki rendbe. A papság és a szerzetesség *reformálását* az 1279. évi budavári zsinaton Fülöp pápai követ rendelte el.

4. Világi társadalom. Az Árpádkori társadalom jellemzője a sok *szabados* szolgálai osztály, nemesak az őstermelő és ipari, hanem a vitézi és tisztí, kormányzati téren is. Általában *két főosztály* van: szabad és szolga. A szolgáltság lehet jómódú is, sőt várispán, kir. főtiszt (Sz. Istv. II. 50.), s lényeges megkülönböztető vonása a helyhezköttőség, úgyhogy ura tudta, beleegyezése nélkül elidegeníteni a szabadost sem szabad. A *szabad* ember vagy főtisztí és földesúri rangú, kiváló nemhez tartozó, nemes (nobilis), vagy közszabad, ki élhet a saját birtokán vagy a másén mint más földesúr tisztje (jobbágya), vitéze (miles) vagy bérlője (colonus liber, hospes). A *szolgák* vagy szabadosok (serviciales, condicionarii, libertini — ühőgy) vagy rabszolgák (inancipii, veri servi). Ezek utóbbiaknak és ivadékaiknak a munkaerejével az úr szabadon rendelkezik. A szolgáltság nem egyéb, mint örökös fogság, melynek okozója a fegyver, adósság vagy bűntett. A kereszténység ajánlja a szolgák fölsszabadítását, mely többnyire részleges, de sokszor teljes, s e szerint a rabszolgából szabados szolga lesz, vagy szabad ember. A *szabados* aránylag kevés szolgáltatást teljesít urának és ajándékot ad, meg terméséből részt, ezért a

házára eső 20—30 holdnyi urasági földet a saját családja javára használhatja. Volt valami ötvenféle szabados osztály, melyeket öt csoportba foglalhatunk: tiszt (jobbágy), városi (várőr, szervens, szakely, bosenyó, lövér stb.), udvari, börtörmelő és iparos csoportba.

Azzal, hogy teljesen szabad emberek is belekeveredtek a szabados szolgák közé és Kálmán törvénye szerint a nyuladénárnyi irtás- vagy földőber felét lecsalogathatták katonal, vagy szállító, vagy földmunkával, megtörtént az összekeveredés úgy, hogy a XIII. század elején már a szolgák is szabadosoknak mondhatták magukat. Megindultak a szabadosmagasalmak, melyeknek eredménye a katonaközlő királyi szervisek aranybullája (1222); s mivel akkor a régi nobilis osztály a bárói címet kezdte használni, a szervisek fölvették a nobilis, nemes címet (1262). A többi szabados osztály pedig urbéri szabályokat nyert írásban, s az Árpádkor vége körül a szabad bérlek és szabados udvarnokok területein egyesülve fölvették a jobbágy nevet.

A „*de genere*” nem jelent okvetlenül nemességet, mert szabados jobbagyokra és udvarnokokra is alkalmazták. „*De genere N.*” jelenti az ismertebb nevű embertől való leszármazást vagy a leszármazóival való oldalkonokságot, pl.: „*de genere Hedor*” jelenti a Hedrich testvérétől, Walfertől leszármazókat is. *Anonymus* említi legelőször a régi magyar nemzetségeket, összesen tízet. Később már 108-ban hunn-magyar nemzetséget ismer. Az oklevelekből 189 nemzetséget lehet összeszámolni. De ezek közt szabados várjobbágy főnemesek, s akad egy-két szervens is. Legtöbb nemzetsége volt Zalamegyének (31) s a szomszédos dunántúli megyéknek (átlag 16) és Szlavóniának (megyénként átlag 8), Torna, Zoltán, Liptó, Arva, Máramaros úra s nemzetségeiktől. A többi megye körbesszór 1—7 nemzetséggel. A nemzetségek közül legtöbb megyében birtokosok ezek: Csák 25, Gm. Kócs 18, Hant Pázmán 15, Ala 11, Ákos, Pok, Rátót 12, Torna 11, Bar-Kallán, Csőr, Miskóc, Osl, Péc egyenként 10, Hedrich, Karsina és Szent-Mátos 9 megyében. Huszonhat nemzetségre esett az összes nemzetségek uradalmak fele, a többiből hatvan nemzetségre 171 és eddig csak egy egy megyéből birtok. Ezek számának az alakulása képest. Ez mutatja, mennyire távol Később a többi főnemes, mikor úgy képzeli, hogy Széllától a 108 hunn-magyar nemzetség mindenképpen 2000 fegyveres adót (Pázmán) elfogadására. Itt az alapföltevés az, hogy minden nemzetséghez tar-

tozik legalább 2000 fegyveres család, valami 66 kisebb vitézi faluban átlag 30 házzal. Ehhez tehát csak a Csák-féle leg-hatalmasabb nemzetségek viszonyai adhattak alapot, de nem a nemzetségek nagy többsége.

A nemzetségnevekben nem láthatunk többet, mint kezdetleges *vezetékneveket*,¹ melyeknek viselői többnyire köz-nemes birtokosok s nagyon vegyes eredetűek, éppen nem mind honfoglaló magyarok. Erről meggyőző bennünket 18 nemzet-ség névsora, melyet itt időrendben és a Drávától északra, keletre, délre és délkeletre haladó földrajzi sorrendben mutatunk be.

Hunn eredetűnek vélt nemzetségek: Érd, Szemény, Torda. — *Magyar honfoglalók*: Turul, Csák, Korszán, Kartal, Kaplyon, Bár-Kalán, Szemera, Gyula-Zsembor, Maglód, Szovárd, Lád, Szalók, Botond, Örösar, Brokesa, Aba. — *Szent István-koriak*: Tibold, Hermán, Hont-Pázmán, Ják, Jaka, Gut-Keled, Vojk, Ajtony, Csanád. — *XI. századi* többi nemzetségek: Tátony, Csolt, Győr, Balog, Rátót, Alnási. — *XII. század* első feléből valók: Ákos, Koppán, Héder; második feléből: Bories, Hahót-Buzád, Kökényes-Radnót, Beese-Gergely, Miskóc, Tamásbán v. Monoszló, Atynsz (serviens), Gatal, Geregye, Kador, Szenté-Mágócs. Összesen 48 nemzet-ség 1200 előtt.

XIII. századi nemzetségek a Dunától délre: Agya, Kádár-Kalász, Türje, Gyovad, Gárdony, Damasa, Tátika; Araesa, Nyir, Berch, Palat, Gyüre, Terkent, Csabi (várjobbágy). Bö, Rád, Meyz, Keán, Löes, Lipó, Németi, Negol, Gég, Budmér, Szabó (!), Csemely, Szák, Apor, Zsadány, Kemény, Dörögcsa, Bikács, Andornok, Csór, Bökény, Baracs, Ajka, Lörenta, Pettho, Dém, Pápa, Zágor, Penkenő, Azan, Bala, Vásony, Nagy-Tiván, Károny, Pöse, Nádasd, Petenye, Sennye, Csém, Beie, Molnár (!), Csörnög (várjobb.), Herény (várjobb.), Osl-Csorna, Veszkény, Korty (várjobb.), Tét, Gng, Pok, Péc, Alap, Patruh, Vigmán, Ekli, Bana, Sártiván-Veese, Tardos, Bolnuch, Nána-Beszter (várjobb.), Rosd 74. — *A Dunától északra, keletre*: Salamon, Magyar (várjobb.), Etro (várjobb.), Nolesa, Berenes, Lipovnok, Dobák, Divék, Csermény, Szécs, Ludány, Bés, Kaesics, Záh, Szolnok, Pillis, Hamva, Zágráb-Korpás, Otrik (várjobb.), Tekele, Bogát-Radvány, Tolesva, Kóles, Beli, Kompolt, Kinizs, Buchk.

¹ Az igazi vezetéknevek 1400 körül kezdenek kialakulni. Erdélyi L.: Magyar Nyelv. 1908. márc. füzet.

Apoc, Baksa, Bél, Káta, Tétöny, Boszligh, Zsidó, Bicske, Csopor, Dorozsma, Haraszt, Bácsa, Dobru, Honta, Vaja, Mena, Rodos, Barsa, Smaragd, Balog-Samjén, Jákó, Drud, Tökod, Wirteln, Nopoc-Mezte, Szil-Kalata, Borsá. 54. A többi 11 nemzetség az Árpádkor után kerül elő: a XIV. sz. első felében 8,¹ második felében 2,² s 1408-ban az utolsó, a somogyi Mysel nemzetség.³

Jelvényes zászlók (vexilla signifera) Anonymusnál fordulnak elő legkorábban, *banerium* = banderium és címer Kézainál. Pennon zászlóból lett a banerium. A címerek kezdete 1200 körül mutatkozik. Címer a paizsra alkalmazott kép és a sisakdísz, mint ismertetőjel, mely a lovag családjánál öröklődik. Az Árpád család címere hitelesen 1202-ben Emeric király arany pecsétjén tűnik elő: piros paizson ezüstbirkái pályák oroszlánhimzéssel. Az apostoli kettős ezüstkerecsni piros paizson IV. Béla címere, mely kifejezi bolgár-terítő törekvését. Összesen 42 nemzetségi címer sikerült megállapítani, közülök 29-et megrajzolni s ezek közül 19-et színezni. Az Árpádkorba csak 15 nemzetség címerét lehet visszatéríteni. Legtöbb a kék és piros paizs (8, 6). Ezekben a paizsok szabályszerűen csak fém lehetett (arany a kőken, arany vagy ritkábban ezüst a pirosan). Fémfelületű paizs kevés volt (5 arany, 1 ezüst, fekete csak egy. A fémes paizsok címerképe mind fekete madár, a fekete paizs arany oroszlán (Jákó). A sisaktakaró színe megfelel a paizsmadár és a paizsalak színének. A paizsalakok vagy geometrikus „monstrálok”, vagy stilizált növény, állat, csillag alakúak. „Műalakok” is előfordulnak, pl. a körök stb., amelyek emberi kézműveket ábrázolnak.

5. Alkotmány és törvényhozás. Szent István uralma *theokratia*, mely Isten helyettesének érzé magán a maga területén, atyai teljes hatalmat gyakorol, csupán tudatosokat fogad el a tőle kivetett főpapok és kir. főújszok, még a nagyobb birtokú seniorok gyűlésétől. Fontosabb dolgokban a fiatalabb főújszok is meghívja gyűlésre. Ez Szent Benedek regulájának, a benedek apáti hatalom és tanács viszonyá-

¹ Kék-iván, Hórch, Ugra, Béz, Tordosok, Veszony, Borsagy, Gerec.

² Bák, Myle.

³ Károlyi János. A magy. nemzetségek a XIV. sz. közepéig I—III. kötet. Akad. Kiad. 1900/1.

⁴ Csoma János. Magy. nemzetségi címerek. Akad. Kiad. 1903. 5—172 l.

nak a hatását mutatja, mely már a frank királyságban is érvényesült. A tanács meghallgatása után a király, mint az apát, elrendeli azt, amit maga jónak lát. Ebben csak lelkiismerete korlátozza. Ezt nevezhetjük theokratikus *absolutizmus*-nak, mely egészen más, mint a macehiavellista absolutismus. A király nálunk mint legnagyobb birtokos tart rendet, közbiztonságot a szabad birtokosokkal szemben is. Az egyház a maga védőjét koronázza meg abban, aki vállalja és *megvalósítja az állami első feladatot*, a közbiztonságot a saját *uradalmi tisztjeivel és vitézeivel*. Itt van már állami cél, de ninesenek állami jövedelmek, állami vagyon, állami szervek és eszközök. Ez *uradalomszerű királyság*. A törvényhozó magyar *királyi tanács XI. századi nevei*: consilium, regale concilium, regalis senatus, primatum conventus. Előfordul a synodus név is, de ez már a törvényhozásnak erősen egyházi, vallási jellegét fejezi ki. Szent László szabolcsvári zsinatán 1092-ben ott vannak a király s elnökléte alatt az összes püspökök, apátok és optimáták (kir. főtisztek). Freisingi Ottó szerint itt az a szokás, hogy a primorok *széket* visznek a királyi udvarba gyakori tanácskozásra (1147). Így van ez még a tatárjárás korában is, csak hogy IV. Béla az udvari főtiszteknél (principes) kisebb bárók vagy nobilesok székeit elégette.

A szorosan vett *alkotmány* ott kezdődik, mikor szabaddabb birtokosok is résztvesznek a törvényhozásban. A *szerviensek* 1222-ben gyülekezésjogot nyertek a fehérvári Szent István-napra, s ezt megkapták a többi szabados osztályok is 1231-ben. A szerviensek, mint új nemesek, tömeges gyűlését 1267-ben képviseletire változtatták, hogy megyénként 2—3 nemes bizalmi férfiú ellenőrizze a bárók elleni panaszok kuriai bíraskodását Fehérvárott. Az *új nobilesok* megjelenését az országgyűlésen (congregatio generalis) legelőször 1279-ben s az 1289. évi közparlamentben, a *proceres* = nagybirtokos főrend után, a negyedik helyen 1290-ben látjuk. Ugyanitt egyenlők a köznemesekkel a predialis szászok, s az 1299. évi közparlamentben a székely és kún nemesek. Az Árpádkor végén *két év alatt öt országgyűlés* van, egy évben négy is, mert némelyik meghúsul. Az 1298. évi országgyűlést a *bárók* kizárásával és beleegyezésével tartják „szokás szerint”, tehát megkezdődött a kétkamara-rendszer. A *parlamentum* név mutatja az angol hatást. Ott 1265-ben jó létre a közrendiház, s a parlament a király rendes jövedelmeiben

nem, csak a rendkívüli segélyek dolgában határozott. Nálunk sem tartozott a *lucrum camere* az országgyűlés rendes tárgyai közé, csak a hadisegély, s a pénzverés, pénzváltás visszaszéléseinek orvoslása. Ily ügyekben először az 1238. és hadisegély dolgában az 1294. évi országgyűlés határozott.

Nem szorosan vett törvények Sz. István Intelmei főhöz, hanem csak mintegy politikai kis tankönyv. Törvényekben mindössze öt cikkely külföldi eredetű (kettő pápai, kettő frank zsinati s egy bajor), a többi magyar. Alapvető az I. törvénykönyve, kiegészítő a II., ahogy szét is válnak az admonti *codex*-ben Sz. László főemberei szigorú státáriummal, akasztással büntették a tolvajokat (II. 1078), aztán szolgasággal, s elrendelték az ellátogatási jök, szolgák és állatok visszaszedését s a jogszedést (III. 1002. k.). Az I. esztorgomi zsinat (1086. k.) és a szabolevár zsinat (I. 1003) vallástartalmúak. Kálmán I. törvénye $\frac{2}{3}$ részben világi jellegű. Itt is, mint előde első két törvénye, két időbeli határozatoknak kever össze. Kálmán II. törvénye zsinati, egyházi jellegű, de hozzá van csatolva egy rendelet a zsidók pénzkölcsönzéséről. Aztán nincs törvény az Árpádkor végéig. Az aranybulla 1222., 1231., 1267. évi kiadás nem egyéb, mint királyi välefoldeken élő szabados és szabad vitézeknek adott földesúri szabadítólevél, mely kivonja a szervitűségeket, végül már nemességeket, a királyi värtlisztek, ispánok hatósága, bíráskodása alól. Az utolsó kiadás egyenesen hűbérur jellegű, mert katonai érdekből megszeritja a szabad végrendelkezést. Az aranybulla II. András negyöd év múlva visszavonta, mert csak kleroszakolták tölle olyanok, kik nem törvényesek. A további reviziók sem törvények egész addig, míg csak III. Andrást országgyűléseken az aranybulla némely pontjait más határozatok közt meg nem erősitette (1280, 1281). De éppen ezek a törvények nem kerültek bele a XVI. század vége óta sokszor kiadatott Magyar Törvénytarba (*Corpus Juris Hungarici*), csak az aranybulla.

6. Hitelet és szellemi művelődés. Szent István s főhöz írt Intelmekben kifejtő fölfogását a „katholikus apostoli” hitről, egyházi, a püspökökről s a klérusokról. Az utolsó magyar pogányok áldozóhelyeiről, jóvondulásairól, a keresztény vallásgyakorlat helyeiről, bűnéiről, az ünnepekről és böjtökről, a szentségek és bűnök kivácsolásáról, a temetés szokásairól, torokról, kalendás társulatsokról, azán a keménykányokról, rontásról és jóslásról főleg a XI. századi törvé-

nyekből értesülünk. A keresztény hitélet kiterjedt mindenre. A esatát Kyriecelejson kiáltással, litániával kezdték. *Isten ítélletét* keresték esküvel, tüzesvassal, forróvízzel, párbajjal, ámbár ezeket az istenkisértéseket az egyház ellenezte és nehezítette. Kezdetben a *zsidók* és mohamedán (muzulman, huzurman, böszőrmény) *izmaeliták*, végül a *patarenusok*, *kúnok* és *tatórok* megtérítésére kellett intézkedéseket tenni. A keresztény hitéletéről utoljára a budai zsinat szól résztesebben (1279).

A legrégibb magyarországi *iskola* a pannonhalmi *bencés* monostoré, melyben egy latin legenda írója, Boldog Mór pécsi püspök iskolásfiú, puer scholasticus volt 1015 táján. Sz. Gyerárd marosvári püspök mellé a szent király öt bencés monostorból tizenkét papot rendelt, kik közül hét magyarul tudott szónokolni. Fehérvárott jó iskola volt s tanítót adott a esanádi (marosvári) *kanonok*-iskolának, hol már két tanító működött, az énekes és grammatica tanítója. A Sz. László-kori törvények szólnak a clericus diákok szabadságáról, büntetésükről. Kálmán törvénye meg illő ruházatukról. Nemi adataink vannak az esztergomi, pécsi, nyitrai, kalocsai, zágrábi és egri kanonok-iskoláról. Eredetileg a kanonok eantor és lector tanított, a XIII. században már helyetteseik működnek, a scholasticus, succentor és sublector. Pannonhalmán 1087 körül! feljegyezték egyéb könyvek közt a *tankönyveket* is, Donatus két grammaticáját, Cato művét három példányban, Cicero beszédeit, Lucanus költeményeit. Ez időben említik a somogyvári bencések francia grammaticusát. A tatárjárás után a cisterciák kis konventekben is akarnak hit- s egyéb tudományi iskolát, a domonkosok egyetemre küldik fiatal rendtársaikat, de alehimtiát nem szabad tanulniok, az ágostonosok Esztergomban készülnek hit- s egyéb tudományi iskola fölállítására. A budavári zsinat szerzeteseknek az egyetemen csak a grammatica, logica és theologia tanulását engedi meg, míg az esperesektől háromévi kánonjogtanulást követel egyéb tudományok mellett. Falusi *plebánia*-iskolák voltak minden nagyobb egyháznál, hogy énekeseket, sőt kispapokat neveljenek, de adatunk csak kettő van, a pesti és budai plebánia-iskoláról (1238, 1276). Van némi nyoma *udvari* iskolának, domonkos apácák *leányiskolájának* és *zsidóiskolájának*.

Egyetem Magyarországon az Árpádkorban nem volt, de híres a tizenöt jogi doctorral ékeskedő *veszprémi* káp-

talan bölcséleti (artista) és jogi főiskolája, melyet a párisi egyetemhez hasonlított a király levele. De jártak magyar diákok a párisi főiskolára már a XII. század közepe táján, pl. a későbbi Lukács esztergomi érsek, Gualter Mapes angol író barátja, III. Béla korában pedig Belschem, Adrián, később erdélyi püspök, a léányára Anonymus is. A XIII. századból egész sor orvost, physienat ismerünk. A theologia leghíresebb *studium generale*-ja = főiskolája a párisi, a jogé a bolognai, padovai, az orvostudományé a salernói. Egyetem = universitas Párisban azszal alakult ki, hogy III. Sándor pápa ínyen adatja ott a licentia diuinitis (1170), a az így megszaporodott tanárok és diákok kölcsönös jogvédelmére autonóm testületté szervezkedtek, s irattakot a *Societas universitatis magistrorum, doctorum, baccalauroorum et scolarium* címmel kezdték. A párisi főiskola négy nemzetről álló autonóm testületének oklevelei 1209-től, statútumai 1215-től ismeretesek. A bolognai jogi főiskolán csak a diákok autonómikája alakult ki, még pedig a círámonstánok és ultramontánok két egyeteme. A salernói *studium generale* orvos-tantról már a XI. században is híressé, egyetemi szervezetű II. Frigyes szabályozta 1231-ben. A többi egyetemek a három legrégibb egyetem vidékelyiket vetik minizul, néhány pedig a bolognaitól különült ki. Magyar ismiallók 1220 táján az aleppoi mohamedán főiskolán tanulták a történet, más magyarországi ifjak Jerusalemben jártak iskolába.

Legrégibb magyar nyelvemlékeink a *Pragmatica* magyar tenneti kezdete, az 1025. évi líhanyi alapítálevél egyes szavai s az Árpádok végéről Ujfalusi János ferencinek gyulafehérvári glossái. Legidősebb írodalmi mű Szent István István Bábuz az *„Institutió (= Lankönyv) morum”*. Két zohari herceg vértanúságáról írt *Legendá* Balazs Már pécsi püspök 1025-74 közt. Aztán egy eseli származású várnagy (pécsvárad) örök hercege megírta Szent István nagy legendáját, s egy pannonhalmi hercege ennek kiegészítését, a kis legendáját. E két legendát egybefűzte és kibővítette Kálmán király megbízásából 1116 előtt Hartvik püspök

* A *Pragmatica* munkány 1192-1116 közt készült valószínűleg melynek eredetije XI. sz. eleji, másolat. Legidősebb a Sz. István-król történeti jegyzet. Nem tudjuk melyik időben, sem a XI. században írták-e a művekhezbe a nemzeti beszédet. Az 1116. évi törvény ki joggyek a *Pragmatica*be utólag íródott és írás más, mint a lakati vagy tenneti kezdete s az szavai elvétel.

(a győri Arduin?). Szent István legendáját talán Fulkó vendégdiák írta szintén 1116 előtt. Anonymus, a P. nevű királyi jegyző 1204 táján főleg igric-énekesek hagyományai alapján írta meg a *honfoglalás* történetét, mely voltaképpen az író korának földrajzi, néprajzi és társadalmi viszonyaira vet nagyon beesés világot. Az *igriciek*, ioculatores, szabados várőrök voltak pl. egy pozsonymegyei faluban. Egy erdélyi vinci kir. udvarnokot meg Regös-nek hívják (1219), s *regösök* laktak egy pestmegyei Regtelök nevű faluban (combibatorium regalium vulgariter regus dictorum). Külföldi híres troubadour volt Emerik magyar király udvarában, aragoniai Konstancia kísérelőjeként a toulousei Peire Vidal. Erdélyi német telepesek közül származott Thüringenbe Klingsor von Ungerlant, ki előbb II. András magyar király udvarában tartózkodott s aztán jutott el a híres wartburgi dalnokversenyek győztese közé. Az igric hagyományokat, melyekben csakugyan megvan a pannoni frank közvetítés, hazai és külföldi jegyzetek fölhasználásával valaki krónikává szerkesztette. A *hun-magyar krónika* szerzője a szász és thüringiai nyelvjárás különbségét ismeri s az olasz-dalmata városi alkotmány rector, capitaneus és communitas neveit alkalmazza a hun viszonyokra. Akkoriban írt *Attiláról* könyvet a dalmata Kalán pécsi püspök (1217 előtt). Richárd domonkos perjel jelentést a pápához rendtársainak *nagymagyarországi térítő útjáról* (1237). Rogerius soproni esperes a *tatárjárásról* (Carmen miserabile). Magyar András, IV. Béla és V. István káplánja, megírta olasz földön 1268-ban Anjou Károly *szicíliai háborújának* történetét. Kézai Simon királyi diák pedig a *magyar krónikát* IV. László király számára, mert a magyarok történetéről eddig csak olasz, francia és német földön szétszórt jegyzetek vannak. Az árpádkori irodalom legnagyobb része történeti tárgyú. *Theologiai* munkát írt mindjárt az első király idejében Szent Gyerárd „Deliberatio” címen, misztikus értelmezést adva a babiloni kemencében levő három zsidó ifjú énekének. „A világ megvetéséről és a szüzességről” írt a XI. században Pál pap, s *jogi* munkákat 1221 táján Boldog Magyar Pál bolognai tanár, aztán dominikánus és a kúnok térítője. Az első pálosoknak *regulát* írt Bertalan pécsi püspök, s javította Pál veszprémi püspök (1225, 1263). A tatárjárásról éneklő *Planctus* 31 tizsoros versszakkal 310 sorban a magyarországi latin költészet első nagyobb maradványa.

egy külföldi lelkű magyar szerzetes műve, mely 1242 elején készült a meneküléskor külföldön.

A középkori vallamosság a művészetek közül leginkább folkarollta az *építőzetet*. E nemű emlékeink közt legrégibbek a lombard-fenatos díszítésű zalavári és aracs-kövek. A pannonbalmi *román* kis bazilika 1001-ben készült el *ő-zás* ablakokkal; loégs után újra építették s fölmentették 1137-ben. A zalavári bazilikát 1019-ben szentelték föl, a vasas-hegyi (pécsváradit) 1028-ban. Esztergomban négyszögletes bazilika volt 1010-ben s loégs után 1200 táján építették újra oly díszkapuval, mely III. Béla királyt és Jób arcképet ábrázolta, s melyet egy Márta Teresia-kori festményről és leírásról ismerünk, meg néhány kötéredékről. Legrégibb volt az első keresztény magyar székelyben a fehérvári nagy Márta-bazilika. Péter király idejéből valók a budvári és pécsi bazilika. Ebből több szép műdaráb maradt s a krísta-lépeső dombróművei a XII. századból. A tihanyi altemplom I. András-fiai, érdekes alir-kematis. Lombard fenatos vállkú maradt a szekszárdi bazilikából (1083 k.). XII. századi az erdélyi harinali bazilika s a premontrelek harpócai egyházaának szép főkapuja. A XIII. század szép román bazilikái: a tihanyi, *dímeneti* csúcsíves boltosokkal; a loégs után Armeneti stílusban újjáépített s 1221-ben fölmentelt pannonbalmi, a diáki, a pázar *díszkapu*jával ökes jáki, a szombati. Cisterciens egyházak: az apátfalvi, bényi, ócsai, kereti, eszeváki. Armeneti stílus kanonoksgyházak: a kádcsai, gyulafehérvári, szepes-hegyi. *Gót*-stílus: a tuplcai (1200), budavári (1250), agri, nagygyomai, pécsnyai, soproni.

Szabadan szoksz valí, mint a tihanyi és pannonbalmi legrégibb *szasztrátsukban* említett artífexek és szartífexek osztálya (1055, 1087), az a Gymsis nevű művés is szartífex), kit III. Béla szabadddá tett, mert ügyesen fotografotta Sz. László sírját, valamint az az aracs-művés (szartífex), kit IV. Béla a fideszge szolgái közül községmet nagybátyjával és ennek két fiával nemessé tesz (1242).¹ Az ifj. művészek ritkán művészek, mert többnyire falon laknak s olcsorsóságosnak. Hivatásból lesznek művészek a jobban is gyakorolhatják tehetségeseket s szabad művészek s egyes egyháztak s nagyobb egyháznak és királyi udvar községben. *Szabrátsai* művek Fehérvárról, Aracsan, Gyulafehérvárról, Tihanyban, Pécsen, Esztergomban, Jákán, Bényen (vallásajeleneti maradványok fenn, most).

¹ Erdélyi I. A fennsík legkrístaabb község 116. l.

kok Fehérvárott; *festés* nyomai Deákiban s festett byssus-palást van Pannonhalmán Fehérvárról, a koronázó palást másolata. Színes tollrajzokat találunk a Pray-codex misc-könyve, néhány lapján. *Ötvösművek* Sz. István római, Salamon és I. Gyésza bizanci nyílt koronája, Gizla keresztje, az esztergomi koronázó kereszt, a lypsanotheka v. ereklyés-tábla, III. Béla enkolpiuma (ereklyetartó), a pesti piaristák feszülete (1200 előtti), egy nemzeti muzeumi tál és diszitő korongok, a kassai Krisztus-kép. A legrégibb ötvösművekről fogalmat adnak még a tihanyi, pannonhalmi, veszprémi és fehérvári kincsjegyzékek. A *himzőművészet* remeke nálunk a fehérvári egyháznak Gizla első királynétől 1031-ben készített kazula, melyet utóbb elől átvágtak és koronázó palástul használnak ma is. Gizla és István király az akkori pápának is ajándékoztak szép miseruhát, mely Metzbe került 1049-ben és a francia forradalomban elpusztult, csak rajza maradt meg és leírása. Az *éremverésről* III. Béla király történeténél szoltunk. A *pecsétvésés* szintén bajor mintára indul meg. Legrégibb pecséteink a pannonhalmi Sz. Istvántól, a tihanyi Sz. Lászlótól s a veszprémvölgyi Kálmántól; kettős-pecsétek: ölobulla II. Gyésától Esztergomban és aranybulla III. Bélától, V. István ifjabb királykori lovas-pecsétje. Az *elefántcsontfaragás* bizanci vagy olasz remeke a lombard-kötélfonatos diszitésű „Lehel-kürt“ kentaurokkal Jászberényben (XI. század?).¹

7. Belügyi kormányzás, közigazgatás. *Legelső állami feladat* a közbiztonság, élet-, vagyonbiztonság: *eszköze* a karhatalom, mellyel már Szent István is rendelkezett, sőt atyja is, a várispánokban s a várak nagyobb ministereiben (jóbágy) és várőreiben. Nép-vándorláskori elv, hogy a foglaló fejedelmé az elfoglalt területen minden fejedelmi birtok: *Arpádé* lett tehát minden frank királyi *civitas, curtis* s a tót-morva hercegek, vajdák, zsupánok minden *grádja* a hozzájuk tartozó salvakkal és népeikkel. Utódaik sohasem terjeszthették volna ki birtokjogukat az összes várakra, ha ezek területét szétesztották volna a hét törzs közt. A fejedelmi birtokokon talált *fegyveresek és tisztek* az *Arpád-család hadifoglyai* lettek, s fegyveres szabadosokként vigyáztak a többi fejedelmi szolgálókra. A frank-szláv korban azonosult a frank *comes* és a tót *span*; abba a korba

¹ Báth György: Az iparművészet könyve, I. III. köt. 1902. nyomán Erdélyi I. Magy. művelődéstört. II. 419-60. l.

nyúlik vissza a frank miniszer, máskor — főbírák, nagyk (hadnagy, várnagy, esztornagy, börtönnagy, őrnagy, fahagy) s a seniorok latin elnevezése és a től udvarnok, távarnok, pohárnok, dúsnok (= torló) nevek. A magyar hűbéruraló vitézek családjakkal a fejedelmi falvak, várak, erdők, mocsarak közt elterülő mezőségeket szállottak meg Zalaiban és vámszafélékkel, északon, Nagy terület nem kellett kezdetben az 50000 hűbéruraló családnak. A nagy uraknak már Gyéza fejedelemség feltételező a várkapán frank-tól eredő várvezető csapatok meglátása. Magyarokra nem támaszkodhatott, mikor védelmébe vette a kereszténységgel mindjárt uralkodó kezdetén. Szent István koráig fennállott már valahol 20 várkapánok. 1074-ben a Kelemen és menyegzői család összesen 45 várkapán családja látszik kúndot, 1147-ig már 72-re nőtt a várkapánok száma. A kevés állással mellett nagyon kevés *Anonymus* *várjegyzéke* 1204-ig és ott hat magányvárak is találunk. A XII. században néhány királyi vár magánkézbe kerül eladományozással, a másodszor királyi várak megrájk pedig kezdőd a kisebb nagyobb vár megrájkba. De azért a vármegyék betenhetős száma nagyjában állandó.

Az egész helyi közigazgatás udvari feladatja a császár palatán, a frank pfalgrafától nádorok után a magyar nádoroknál. Az őt gyilkos és harka állás megosztottakhoz a frank eredő palota-lapok vette át tiszteket. Palatium volt a court-udvarházak őri lakása, a courtok magán pedig a dvornikok, azért a magyar nádoroknál eladomány a királyi udvarnokok körébeli feladatja. Alkalmatossággal terjedés a Gyéza korában valószínűleg szakadás, a műveltség hiányos közeli való. Szent István alatt állítólag nádor volt a király nádora, Aba Sámuel, végül Péter, a király védelmi kőfőse. A (Huny) alapítással Zsófia a palatánban. Sz. István III. törvénye szerint a palatánban a kir. udvarnokokat a saját állomásra is megállított, de mász csak akkor állhat meg, ha nekent kereszt fel az állomásra, vagy ha a kir. kőfőse ideje meg a kőfőse egyetlen postájával. Munkáltsan a nádor a király főpályatitkárja az előzetesben, yd. Kőfőse I. III. törvénye szerint az ad állomást a nádoroknál hírhedt lovakkal. Az aranybulla nádora már minden országokba rendes hírhedt, de a nemzeti állomástól peretl nem fejezött be a király nála; az addigi nádor nem is átvettett közigazgatásnak, hanem éppen megbuktatják, a jövőben

főleg a nádort teszik felelőssé, 1231-ben a letételére keresnek módot. Később a kúnok főbírája lett (1270). A XII. századi nádorok sokáig viselik hivatalukat, pl. Farkas nádor tíz évig (1173—83), Mag háromszor nyerte el (1188—1206 közt). A XIII. század nagy részében átlag két évenként változtak a nádorok, de némelyik többször, pl. Bare fia, Miklós, kit az aranybulla megbuktatott, ötször volt nádor, ellenben Bánk csak egy évig maradt meg s az aranybulla kieszközlő Vejte fia Tivadar csak félévig. IV. László gyermekuralmától kezdve legsűrűbb a nádorok váltakozása: alatta 18 év alatt 28-szor változik 22 nádor, III. András alatt 10 évig 14-szer volt 7 nádor, Aba Amadé 7-edszer, Henrik fia Miklós 9-edszer. Több alkalommal egyszerre működik két nádor a Dunától keletre és nyugatra (1289, 1295, 1298). A nádor egyuttal várispán 1064-től, két megyében 1185-től, háromban 1278/9. és 1286-ban. A megyék változnak, a somogyi, pozsonyi, soproni, bácsi a leggyakoribbak. Említik a nádor emberét, tisztjét, *alnádorát* (1219, 1234), udvarispánját, jegyzőjét (1228), albiráját (1234). Budán lakó alnádor van 1299-ben.

A *kir. udvarispán* (comes curie regis) a nádor helyettese az udvarnál. Hitelesen először 1146-ból ismerjük, Kádárt (kinek neve a hunn krónikában mint Torda-nembeli főhadbíró, rector neve fordul elő). Utána Heindrik a kir. udvarispán, ki egy apáttól kölesönt, 20 márka ezüstöt erőszakol ki fenyegetéssel. Az aranybullában mint a kir. knria rendes főbírája és alelnöke tűnik fel, ki a saját birtokáról nem idézhet meg feleket. Neki is van várispánsága (1192-től említik) s főleg ennyiben vesz részt a közigazgatásban; sőt két várispánságot kaphat (1222. Bánk, bulla). Kevéssel előbb Atyusz a kir. udvarispán, kinek atyja apáti tiszt, szerviens volt. A kir. udvarispánt 1224-től fogva *kir. udvarbíró*nak evezik (index curie regis). Az 1248-iki kir. udvarbíró „szerviensek neméből való”, Ées fia Pál. Az első ismert *királynéi udvarispánt* 1198-ban, a királynéi udvarbíró 1260-ban emliti oklevél. Királyi *aludvarbíró*ról először 1221-ben van szó. A kir. udvarbírónak van kápolnája, kancellárja, főjegyzője és jegyzője (1234, 1263, 1274 prothonotarius, itélőmester, 1295. notarius).

A király tárnokainak, pohárnokainak, lovászainak és túlnokainak vagy asztalnokainak mestereit, udvart fő-tisztjét a hiteles oklevelek rendszeren 1213—23 tól fogva nevezik meg (magister tavarriorum, buchariorum v. pincer-

narium, agnatum, dapiferarum regis). Ezeket az előbbieket olykor *főbíróknak* is nevezték (1234 harminatus malorum). A nádor után következő főbírók rangsora nem következtet. Sőt ugyanaz a személy is egyes rendeket nélkül viselt majd ezt, majd azt az udvari főbírószéket a clátuk, velók vagy utánuk egy-két várkapányságot.

A *katolnai főbírók* közt legelőször a *szlavón bán* (1195-től), ki utódjára a hercegi címet is fűvesse, aha nem királyi rokon (1241–90). A *tengeremelléki bán* és nágrábi lapán urának mondja a *szlavón bán* (1239). A *horvát-dalmát bán* cím 1275-ben merül föl. A *csaba* 1374 óta fordul elő okleveleinkben s az első, kinek nevét ismerjük, *Iancsik*, mikor pedig más vajdák is kezdtek tartozni a magyar király alá, akkor kezdődik az „erdői vajda” (Ultrasilvanus 1280) megkülönböztetés és a *parcium Ultrasilvanorum* (1248). István ifjabb király az erdélyi herceg címet viselte *dux Transilvanus* (1257–70) s az Ákos ut. Ernyéi 1261-ben mint volt erdélyi bán említték. Az első ismert *ulajda* 1221-ben fordul elő. A *székelyek lapánját* 1228-tól, hiánymaliban, folytatólagosan 1280. 1291-től ismerjük. A *márai hercegség* mindjárt 1222 után kezdődik mint túlsó Szerénység a Szávan innival együtt, melyet II. András király adott aia nőtestvéreknek, Margitnak és görög fiának, Kolo-Johannessnek. Mintán Margit és másik fia is elhalt, 1254-ben Mátyás az új *székely herceg* kapta meg IV. Bélától, a veje, Rostisláv. *Bosnyák* már 1233–35-ben van *albója*, *Prjeda*, kinek anakája Koloman István bán (1297-től). *Rostisláv* fiának, *Bela* *márai hercegnek* fölkoncolása után birtokát a magyar bárók közt osztották szét *bosnyák*, *sóf-uzorai*, *kocsói-boronyai* és *márai bánok*ra (1272).

Az aránylag kevés oklerről 1290-ig háromszor egy várkapányság nevével tartotta fenn. A XI századi törvények sokat szólnak a *várkapánok* működéséről, jogairól, kötelességéről, bűnhődéséről. Látnuk, hogy későbbben sokak is lehettek vár- és járáskapánok a *csibasz* és *csibaszok* órá (Sz. Istv. II. 50). A várkapánok van *kurója*, *kópója*, *pristal-dusa*, *lovasa*, *jogmestere*. Jövedelme a *csibaszokból*, *csibaszokból*, *irtásból*, *vámokból*, *köher* *marhákból* és *csibaszokból* 1/2-ről. Legfontosabb a *határvári* várkapánok *clatya*, kik a *vármedence* híreit azonnal *lovassal* *edjék* *tudni* a királynak. Az *ispáni* *rend* *című* *opimus*, *primus*, *primus*, *principes*, *nobiles*, *comitatus*, *barones*. Ez utolsó cím

nincs meg az 1222. évi aranybullában, de megvan az 1231. évi változat megfelelő cikkelyében (baronum et nobilium, 8.) Freisingi Otto 1147-ben hallott tanácskozásairól, kemény fegyelmökről, lovagi nevelésökről és páncélzatukról; az 1186-iki kir. jövedelem kimutatás szól a hetvenkét ispán ajándékairól a kir. család részére; Anonymus 1204 körül beszél asszonyaik csepeli nyaralásáról s a főemberek pilisi vadászátairól, mi főleg udvari főtisztekre illik. Rogeriusból megtudjuk, hogy az udvari főtisztek meghíztak a királyi nagy adományokból, a vidéki ispánok pedig elszegényedtek s kíséret nélkül járnak, mintha közvitézek volnának. Az elszegényedett ispánokból kerültek ki az elégtelen szerviensek vezérei, a nobilisok, az aranybullai mozgalmakban. Az elhatalmasodott bárókkal végül a királyok is alig bírnak, s hiábavalók ellenük az országgyűlések törvényei.

A *vármegyék* (comitatus, mega, parochia, provincia civitatis v. castri) zárt határvonala úgy alakul ki, hogy minden királyi vagy megyei *billogos* bírónak (iudex regius, megalis, bilochus, bilotus) megvolt a saját járása, kis megyéje (parochia, terminus), amelyen belül más bíró nem működhetett (Sz. László III. 16, 19, 23). Több ily bíró tartozott egy-egy várispán hatósága, felügyelete alá, az ő lábánál kellett bíraskodniok (1222, 5). E szerint a vármegye egyik jelentése: a várispán és királybíráinak bírósági területe, mely kiterjedt büntettek dolgában a magánföldesurak területére is; a másik szűkebb jelentése a vár birtokaira, földesúri területére szorítkozik. A vár vagy várispán *jóbaggyai* a segéd tisztjei, eredetileg szabadosok, frank stb. várőrök katonatisztjei (ministri maiores). Ilyen a várispán helyettese, a vár *udvarispánja* (comes curialis castri v. comitis 1193-tól, néhányszor vicecomes 1230-tól). Bírói illetékességét az aranybulla csak a várőrökre szorítja s kiveszi a szervienseket, kik eddig alája tartoztak. A szabad birtokosok és népeik addig sem tartoztak alája. A többi várjóbaggy: a hadnagy, várnagy, száznagyok, börtönnagy és őrnagy (varnagio 1214, hodunnagio 1220, dux exercitus, princeps exercitus, maior exercitus 1214, 1230, prefectus castri 1220, archipreco, maior precomum 1214, 1230, mayor speculatorum 1268). Ezek már inkább katonatisztek, de azért volt részük a közigazgatásban, kivált a száznagyoknak (centurio 1085), kik a várőrfalvakban is működtek és laktak.

Immunitas-nak nevezik a kir. vár tisztjeinek, bíráinak

hatósága alól való mentességet. A pannonhalmai apát a saját jóbágyai, tiszttel jelenlétében bíraskodik szolgabíróin már 1201-ben. Ez minden *foldesúrnak*, szabad birtokosnak belső ügye volt a kisebb fejedelmi s uradalmi ügyekben. De lépés, latorság, dézsma és újpénz elleni stb. büntettek dolgában a várispán ítél az alája tartozó királybírák eljárása alapján. Ezt alkalmaztatják magukra és népeikre a *kir. szerviensek* az aranybullában, megszüntetve fölöttük a várispán, udvarispánja s a bilochusok uradalmi természetű bíraskodását. Az igazi immunitas ott kezdődik, mikor a király egyeseket vagy testületeket teljesen kivész a várispán és bilotusainak hatósága alól, úgy hogy az illető földesúrnak vagy testületnek, közösségnek területén legfőlebb a király vagy helyette a nádor bírálja el a súlyosabb és főlebbezett pereket. Ilyen immunitást a királyi tisztek és bírák hatósága alól s autonómiát, *önkormányzatot* és bíraskodást a belső ügyekre nézve legelőször a *dalmata városok* kaptak a magyar királytól régebb szokásaik alapján (1105-től). Itt főpontok a szabad bíró- és papválasztás, régi törvényeik és szokásaik szerint való bíraskodás és közigazgatás, mikhez egyéb kedvezmények is járhatnak, gyakori pl. a vámfizetés alól mentesség a király vámszedő helyein s a saját belső piacokon. Magyarországon belső területén nagyon korai a borsmonostori apátság 120-iki kiváltsága, a vallon „olasz” (Sáros)-patak s az erdélyi német Karako, Chrapundorf, Rams *szabad falvaké* 1201, 1206-ban, megokoltabb Varasdé 1209-ben, Petrínjái 1225-ben. A zágrábi egyház népeire vonatkozó földesúri immunitás 1217-ben szintén korainak látszik. Tiszta autonómia az erdélyi németeké a cibinburgi kir. várispán felügyelete alatt 1224-től, s ott tíz év múlva kezdődhet a Sachsensteigel szerinti való bíraskodás és a „szász” elnevezés. A szerviensek zalai bíraskodását rendkívüli körülmények és a királynak ez esetre szóló engedélye teszi érthetővé, de ez még nem állandó jog. A tatárjárás után megkezdődik a *szabad királyi vármunk* alapítása várral Zágrábban (1242), Nyitrán (1258) a fehérvári *szabad sággal*, Győrött is ezzel (1271), valamint Sopronban (1277), melyet egy évvel előz meg a budavári *szabadaléglevél*, melynek vára 1255-ben még új s „*poszt vár*” a neve. Az igazi *Poszt nagy szabad falu* az egész Árpád-korban. Szabad falu többkevesebb autonómiával sok keletkezett. A *földesúri autonómia* első oklevelei 1244, 1257, 1267, 1270-ban keltek Pannonhalma részére, hol erre már 1230 táján törekedtek. Világi

földesurak területi kiváltságai ezek: Rátót nb. Pore Istváné és Csák nb. Mihály s Domokosé 1270-ben, Pore István két öccsére 1283-ban. Szabad ispánságot (spanatus), kenézséget és visnicatust is kaptak egyes urak a királytól (1228? 1290, 1294).

Az autonóm *nemesi vármegye* kialakulására döntő az, hogy a szerviensekből lett köznemesek 1267-ben nyernek jogot arra, hogy megyénként 2—3 nemeset küldjenek a fehérvári Szent István-napi kir. kuriába s így ellenőrizték bizalmi embereikkel a bárók, ispánjaik elleni panaszok elbírálását és orvoslását. Minden megyében négy nemes ellenőrzi az ispán bíraskodását s nélkülök ez nem ítéltet lopás, latorság, dézsma és újpénzek dolgában, de főlegbezzhetnek is a királyhoz: e négy bizalmi ember intézi a megyeispánnal az újpénz beváltását; s mikor a nádor bírói körutat tesz az országban, az illető megye ispánjával ott kell lennie a megbízott négy bírónak is, kik kötelesek tiltakozni és felebbezni a királyhoz, ha a nádor balul akarna itélni (1290). Ez a négy választott nemes nem más, mint *iudices nobiles*, nemes bírák (1332-ben *index servientium* = szolgabíró), kiket megbízhatlan oklevél már 1254-ben, hitelesebbek csak 1268, 1273, 1280-tól fogva emlegetnek. Érdekes *passzív rezisztencia* esete az, hogy 1290 táján a honti és nógrádi nemesbírák megtagadták emberök kiküldését egy beiktatásra, mert e jószágvesztés érvényességét kétesnek látták.¹

8. **Hadügy, külügy.** A külügyi sikerek alapja az erős hadügy. A turk taktikát a kalandozások fegyelmetlensége megbuktatta. Gyésza a nemzetet akarta megmenteni, mikor frank-tót eredetű szolga várőreit megerősítve, újjászervezve, megteremtette a fejedelmi hadsereget s mellőzte, leverte a szabad magyar birtokosok, törzsek ellenállását. Az új hadsereg szervezete a frank szervezet, amelyet Nagy Károly hódítása hagyott hátra Pannoniában, hol az hátramaradt a nyugati hűbéries fejlődéstől a szélső keleten és a magyar honfoglalásban, kalandozások alatt sem ment tönkresöt szaporodással fejlődött. Köztük voltak már a honfoglalás óta a székely falvak elszórtan s más hadifoglyokkal is szaporodtak később, a besenyőkkel, izmaclita kaliz lövérekkel, palóc kúnokkal 1091-ig és 1166-tól oláhokkal. Ezek mind *szabados* várőrök voltak Beültek aztán közéjük *szabad telepések*, kik 8 dénárnyi irtásbérök felet leszolgálhatták katonáskodással, s lettek köztük szabad

¹ Weoezel IX. 554., 573. l.

jobbágyok és szabad civisok vagy *szerrieniek*, rendszeren páncélos lovasok. Mellettek a régi várőrök egy része elporosztosodott a inkább katonai segédmunkát, szabdassát, vérépítést, szepűhányást és szállítást végeztek. A magyar királyi döröghad már 1146 és 1167-ben erősen *páncélos*. Lászlók és Freislógtól Ottó és még inkább Anonymus korszakából. Szabad és szabados szerrieniek koveredése a hasonlatlan sok halicsi hadjárat előidézte az aranybulla mozgalmakait. Ezek gyenge visszautasítása után oklevelekkel szabad szerrieniekké lettek szabados vitézeket, 1260 tájától már nihilis címmel. Szemüket szaporították az új nemű szászok, kúnok és székelyek.

Anna katonai oktatályokat házaunkint terhelte a *hadkötelezettség*, sőt egy ház, ha két leánya volt, két lovast is küldött a hadba az árpádai besenyők szabadságlevelére szerint (1222). Ilyenféle volt a végül székelyek hadkötelezettsége is IV. Béla két szabadságleveléből következően. Sokkal kisebb a hadkötelezettség aránya a szabad falvakban és városokban: 4, 10, 12 páncélos az egész községből vagy egy vitéz ezer háztól. A *szabad birtokok*ok természetesen kötelesege a koronához elhárításában részt venni, de külső hadjáratra nem kötelesek, ezek önkéntes buzgalommal vesznek részt. A nagy kőr. adományokkal lekötöztetettek s a várfoldeken birtokosok tett ispánok és szerrieniek kötelesek kalföldi hadjáratokban résztvenni, de nem a saját költségükön, meri azt, kivált a szegényebbek nehezen bírják. A magán és egyházi birtokoknak is voltak szabadok és szabad hűbéres vitézeik. A thányi apát jobbágyait a király méknak és hasonlatosnak mondta s csak kis részeket hagyta meg harcos jobbágyoknak, a többiét urbírtatván tette (1267). A *banerium* megvan nálunk már Kései korában, a címerekkel: vannak tehát legalább ötven főnyi nehéz lovas csapatok egyes nagybirtokok vezetésére alatt nőtől valódnak vagy hűbéresek. De a magyar hadsereg még végül is *tűnyomában királyi hadsereg*, mert a könnyűcsapatok főmegei még királyi újszok számításnak, csak 1298-ban kapnak jogot arra, hogy szabadon csatlakozhassanak bárkikhez, bárhol is, míg elődök csak a királéhoz vagy fűthöz csatlakozhattak.

A jól tájékozott kőr. jegyző, Anonymus, az ország *katonagyűlését* nagy felkörben írja le: a mosonai kaputól a Szentmiklósig, Tás- v. Sárvárig, a sólymai erődögeig, a Tátor hegyéig, a Murava folyóig, Glözell hídjáig¹ és Harancváráig.

¹ Itt kell is gondolni arra az 1146-ban róla elnevezett helyre.

Hét évvel utóbb a legdélkeletibb határgyepüről is kapunk hírt egy oklevélben: a Barcaság lakatlan területe délre van azon gyepüktől, melyek az Olt folyónál húzódnak Almágy (ma Halmágy) vártól Nyólgyánt vár és Miklós gyepüiig. A zólyomi erdőben rakott kő- és fatorlaszok Anonymus szerint arra valók, hogy a eschek és lengyelek lopás, rablás végett be ne törhessenek. A meszesi kaput az ország határkapujának szánták és kőből építették, s melléje fából nagy zárótorlaszt raktak.

Fegyvernemek a lovasok és páncélos lovagok karddal, lándzsával, nyíllal. Építenek a magyar ácsok hadigépeket és ostromtornyokat, melyek magasabbak a vár falánál. Ami a várispáni zászlóalj létszámát illeti, ez az 1167. évi szerémi csaták adataiból következtetve kb. 500 fő; de mivel Bolondosnak, a kis vágvölgyi várnak a XIII. század elején egyszerre tizenegy száznagya áll perben, élükön a várhadnaggyal, ebből következik, hogy 1100 főnyi a zászlóalja, s nagyobb váraké lehetett 3000 fő is. Ez alapon számítják a krónikások a Szeitiából kiinduló hunn hadsereget 216.000 főre, mely a 108 nemzetség 2000-szerese, de a 72 várispánságnak 3000-szerese. Ez realisabb, mint a nemzetségek átlagánál fölvelt fegyveres létszám. Hogy a várispánok időnkint *csapatszemplét* tartottak, erről a Váradi Regestrum tartott fönn adatot Dobokavaránál (1214). A *hadrokészülést* szemléletesen írja le Rogerius a tatárjárás mohi csatája előtt. Jellemzőbb *csaták leírását* megtaláljuk: a Sz. Gellért-legendában Csánád és Ajtony ütközetét Nagyösznél, az Altaiehi évkönyvben a ménfői csatát. Képes krónikában a kerlési kún-csatát, Bolgárfehérvár ostromát, a kemeji és monyoródi csatát, az 1146. évi lajtai ütközetet, görög íróknál az 1167. évi zimonyi csatát, más egykorú íróknál a mohi és morvai csatákat.

A *külggyi politika* vagy diplomácia békét vagy hódító sikereket igyekszik biztosítani a szomszéd országokkal szemben követségek és diplomák, szerződések és levélváltások útján. Az Árpád-királyok a XI. században védekeznek a német hódító törekvések s a besenyő-kún betörések ellen és kiterjesztik a saját uralmukat Szlavóniára, Horvátországra és a Szerémségre s Mácsóra; a XII. században a görög császárok hódító törekvései, főleg Mannelé ellen küzdenek s a maguk uralmát elismertetik Dalmáciában, Rómában, Boszniában, Chulmiában (Halomföld, Szent Száva hercegsége, Hercegovina), Szerbiában (Novibazár vidékén), sőt

Bulgáriában is Belgrádférfvár és Baranya közt; végül Galliában (Halle), előbb tehát délnyugaton, aztán az ellenoldalon, északkeleten; a XIII. században sok meddő galliával s lodomeriál hadjárat és keresztes vállalat után éri az országot a tatárpusztítás, aztán az *osztrák-cseh* hódító törekvésekkel küzd meg a támadók teljes bukásával, míg királyaink szerencsésen kiterjesztik uralmukat Künországra (a mai Romániára) és Bulgária egy részére (a mai Szerbia északkeleti részére). A magyar terjeszkedés 1254-8-ban éri el tetőpontját Stúrlával, négy évre.

A külügyi tervezgetésekben és szövetségekben igen nevezetes eszközök a *királyi család házasságai*. A magyar királyleányok a legkapósabbak voltak a cseheknel (10), noha viszont a magyar hercegek onnan nem kértek feleséget; az oroszok, lengyelek, görögök elvitték két-két magyar királyleányt, s adtak négyet, hármat, négyet, míg a többiek elvitték egy-egy magyar hercegnőt: a velenceiek, karantánok, svábok, szorbek, aragonok és az Anjouk; s viszontás nélkül adtak egyet a bajorok, frankok, horvátok, franciák, merániak, latínoak és estelek, kettőt a normannok és osztrákok. Századonként a behozatal 8, 10, 8, a kivétel 4, 8, 12, amint egyenletes, ez erősen emelkedő, egyre kapósabb. I. házasságokban annyi a politikai érdek, tekintet nélkül a szépségre és szerelemre, hogy a jegyesek sokszor csak kis gyermekek: a magyarok közül a thüringiai Erzsébet három, a krakói Kluga öt, Salamon és a hallei Kálván hat, az utolsó Erzsébet hét. Vak Béla leánya Zsófia nyolceves (sváb jegyese kétöves), III. Béla Margitja tízéves (a jegyese harminceves görög); a külföldi jegyesek közt még fiatalabb a kétöves sváb Frigyes és a krakói hároméves Szmolme, végül a kilenceves Vencel. A magyar királyok feleségük részére *hítbért* biztosítottak özvegységük idejére: Henrik király aragoniai Konstanciának két millió jóvarendőt, vagy 12000 márkát, II. András pedig osztrai Beatrixnak 5000 márkát. Más a *hozomány*: II. András Aragóniába vitt leányának Juhannak 12000 márkát ígért a erre lekötöttö a harmincezer márkát.

A *legelső diplomata* Arik vasasbogyó) apát, ki a károlyt hozta Rómából, s ötven év múlva Szent Hugo elhunyt apát járt itt mint pápai követ, azt a követkészt éhen szomolyosan eljött Pozsonyhoz IX. Leo pápa, hogy békét közvetítsen (1052), ami nem sikerült. Hat évvel utóbb a magyar és német főemberek *esküvel* ígérték a békét, de már a sta-

tusquo alapján, hűbéri viszony nélkül. Teuzo pápai követ jelen van a somogyvári beneés apátság megalapításánál (1091). Mikor Kálmán király nőül kéri Buzillát, Roger apuliai gróf *különb követeket kíván*, s akkor megy oda Arduin győri püspök és Tamás ispán (1097); a megígért hitbér biztosítására pedig esküt kívánt a magyar uraktól. Mikor III. Boleszló személyesen összejött Kálmán királlyal, úgy találta, hogy ez a *világ legtudósabb fejedelme* (1106). A derék lengyel herceg épp úgy elzarándokolt Fehérvárra és Somogyvárra, mint V. István magyar király később Krakóba Sz. Szaniszló sírjához. A magyar nemzet kifelé imponált, mert a csehek történetírója, Kozma, kit Esztergomban szenteltek pappá, azt írta, hogy a magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitűnő, a föld bármely királyával képes szembeszállni s hasonlóan írt a magyar királyságról Bernát cassinói apát, Anjou-követ 1268-ban, kiemelve a magyar király ellenállhatatlan tekintélyét, főleg északon és keleten. Mindazáltal hiba volt a csehek szemében, hogy a magyar urak „szokott göggel” fennhéjázóan beszéltek a cseh herceg embereivel. Diplomáciai hiba volt, hogy a magyarok nem használták ki győzelmüket, mikor fegyverszünetet kötöttek Velencével (1118—1123.), s a győzelem eredményei kisiklottak kezükből. Szent László leánya Piroska-Irene megőrizte igaz magyar érzését, *bűszkeségét* a görög császári trónon is és inkább türt bántalmat, mintsem hogy ura az ő atyai országát lekisebbitse és királyát az ő alattvalójának mondja. Feltűnően ügyes *Vak Béla diplomáciája*. Itt nevezetes diplomáciai ajándékot látunk: aranszerszámmal díszes két fehér lovat, mely nagy hatást tett Lothár esúszárra (1134). A bambergi püspök követi hálásan emlegették a Béla királynál élvezett ételek bőségét, a pomerán térítés számára kapott bőséges ajándékokat, arany-ezüst edényeket, húsz font aranyat, drága ruhákat, amit az ország rendkívüli termékenységgel magyaráltak. A fia *pénzzel* dolgozott a diplomáciában. Érdekes diplomáciai hatást gyakoroltak a *magyar püspökök* 1151-ben: II. Gyécsa király kívánságára megvizsgálták a Mánuel görög császárral tervezett háború okait s úgy találták, hogy a magyarok szerlék meg a békességet, mikor a szerbeket segítették: óvták tehát a királyt, hogy ne folytassa az igazságtalan háborút, mert Isten nem fogja segíteni. S a király felhagyott akkor a háború tervével. Két évvel utóbb megismerkedünk *Adalbert* úrral, akit a király II. Rogerhez, Szicilián,

Apulia és Capua királyához küldött követekbe, s neki elutasítása előtt végrendeletet íratott vagyonáról, könyveiről a pannonhalmi monostor javára. Gyárfás püspök és Hiedrich kir. udvarispán, mint *jó szónokok* léptek föl I. Frigyes császár előtt Regensburgban s hatásos hasonlattal éltek: István hereceg trónkövetelő olyan, mint a beteg testrészt, melyet le kell vágni, hogy az egész test el ne pusztuljon.

I. Frigyes császár 1163-ban *három követelést* kapott Magyarországból: a gyerekek királytól, nagybátyjától és „sok magyar bárótól, kik örömet adnák meg magukat nekünk”, írja a császár. Az ifjú király ráfektelt nagybátyjára: az 2000, III. István 5000 márka ezüstöt ígért évenként, utókorra, de nem adta meg s hiába követelte ezt II. Frigyes is 1225-ben, hivatkozva III. Béla ajándékaira, pedig ez nem háborúsként, hanem szabadon adta a hát tévét, három szekéron egy nagy sátozt több helyiségre osztva, két lisztes raktárt Tastergomban s bivalyok vontak szekereket élelmiszerekkel (1189). Legszívesebben érdeklődött a magyar politikai ügyek iránt *III. Ince* pápa, ki azt írta, hogy az apostoli szék mindig legjobban szerette a világ minden országát kint Magyarországot. Megint nagy ajándékokat látnak 1212-ben, mikor II. András találkozott a szerb Istvánnal s adott neki ruhákat, serleget, lovat, bőlényeket és szerezzen bivalyokat. Ellenben a kereszties hadjárat után a pápának nem tudta a szerkesen ajándékokat megküldeni. *Híres pápai követ* volt az ő idejében Pecorari Jakab palestrinai babilos püspök (1231–34), később Volosca minorita (1253–63) és Fulóp formói püspök (1279–81). A magyar királyok ügyes diplomatái: Rácon István váci püspök (1241), utóbb az első magyar babilosok, Miskóc Pányik ispán és Fulóp nágrábi püspök (1299). IV. Béla a kereszties háború érdekében óvta a pápát a lombard politikába való avatkozástól, s már tiszta tudatában volt *Magyarország kultúrelőre szerepének*: megírta a pápának, hogy ha a tatárok keresztöltöznének a Dunán, oda Magyarország s nyitva az út az ősszem keresztény országokba, ez pedig nagyobb kár lenne, mint ha elvessz Rumánia (a latin császárság) és a Szentföld (1242, 24). Így sürgeseti halhatatlan segítséget a tatárok ellen, kik sokszor küldtek bennük pogány-írású leveleket, melyeket itt sokan olvasztak, de csak egy kün tolmács tudott megérteni. Nemcsak így látta a külföld, hogy a magyar királyt *különc király* segíti Oroszká orszáok hereceg ellen. A magyar-csoki alkudomásokban találjuk meg az

akkori *diplomáciai szokások* részletesebb leírását (1254, 61, 70, 71, 74). „*Sok okos* szót lehetett ott hallani, mert azt értik a magyarok”, irták az egykorú külföldiek. Részletes tájékozódást nyújtanak még Rudolf és Albrecht alkudozásai a magyarokkal (1277, 91), s az utolsó esetben a két magyar érsek ügyes diplomatának bizonyult. Magyar részről 32 magyar követ vett részt a tárgyalásban *két szónokkal*, János kalocsai érsekkel és Hermann pannonthalmi apáttal. Végül András király 30 magyar urral tett esküt a békepontokra és Tedeum, nagy lakoma, barátkozás fejezte be a kongresszust Köpcsényben. Néha *kezesekeket* is adtak a béke biztosítására, főleg ifjakat s ezeknek olykor rabság volt az életük. Az 1271. évi békeszerződésbe mindkét fél belefoglalta a maga barátait és V. Istvánért kezességet vállalt Anjou Károly nápolyi király, Henrik bajor herceg, Ottokárért Henrik meissenai, Ottó brandenburgi örgróf s mindkét részről a püspökök. A békeszegőt készek kiközösíteni s a bibornoki kollegiumot kéri föl megbüntetésökre. De ez már akkor nem volt hathatós biztosíték.

9. Adó- és pénzügy. A pénzügy fejlődését az Árpád-királyok alatt teljesen és röviden megtaláljuk főntebb III Béla király uralma végén. Csak néhány főbb tételt hangsúlyozunk itt. Sz. István II. 30. törvénye (Admonti codek lib. I. 32.) átvesz egy bajor törvényt, mely szerint aki haragból épületeket gyújtott fel, a teljes kártérítésen felül büntetnének megengeszeléseül 16 tinót „fizessen” (persolvat), amelyek 40 solidust érnek. Egy tinó ára tehát $2\frac{1}{2}$ solidus. Másrészt egy tinó ára egy bizánci penza (Sz. István II. 23., Sz. László III. 29.). Egy solidus akkor a bajoroknál 12 dénár, *egy penza* tehát 30 dénár. A bajor pénzszámítás alapja, a Karoling font = 15 római uncia:

1 font ezüst	=	20	ezüst solidus	=	240	dénár	=	408	gr. ez.		
1 biz. pensa	=	2½	«	«	=	30	«	=	51	«	«
		1	«	«	=	12	«	=	20.4	«	«
						1	«	=	1.68	«	«

A magyar *denarius* neve először Sz. László II. 14. és III. 8. törvényében fordul elő, de nem új dolog. A ránk maradt XI. századi ezüst pénzek súlya csak fele a bajor dénárénak. Vak Béla korában már egészen aprók a dénárok külföldön is. Ekkor kezdődött a *márka* súllyal való mérés. A márka $\frac{1}{2}$ font angol földön és délnyugati Európában, $\frac{1}{3}$ font északi

Európában s ez utóbbi a külni számítás. Hozzánk a ¹/₂ font jutott el Italián át, az angol Tower-márka, 233 ¹/₂ gr., s ez III. Béla márkája lett; 1280 táján kezdődik a francia troyesi márka, mint budai márka, 245 ¹/₂ gr. A III. Béla után kezdődik nálunk a *friesachi* dénárok divatja, amelyből *fordénárt egy fertő*-nak mondtak. A tatárjárás után a jó *báni* dénárok kora következik, amelyben 40 dénár tesz *egy penzét*. Az ekkor írt krónika nagy anachronizmus az, hogy ezt a 40 dénáros penzaszámítást visszaképezzeli I. Béla idejébe. A XIII. század végén kezdődik a bécsi dénárok kurzusa. A magyar márka felosztása ez volt:

Béla márka (ezüst) = 240 db. = 240 db. =

1 márka = 4 fertő = 48 pondus = 233.35 gr. 210.40 gr. 200.70 gr. 245.53 gr.

1 fertő = 12 pondus = 58.33 „ 52.61 „ 51.00 „ 61.38 „

1 nehezék = 480 „ 438 „ 430 „ 511 „

A magyar királyi évi jövedelmet teljesen kitöltotta III. Béla 1186. évi jegyzéke: e szerint új pénz kibocsátásának a haszna (lucrum camere) 60,000 márka, vásár, út- és rév vám 30,000, só 16,000, hetvenkét várlapánságból lapát ajándék 10,000, egyéb 25,000, erdőell vendégek földbéré 15,000 márka; ezenfelül a föld népe (udvarnokok) teljesen ellátják a királyt élelemmel, berral, s ajándékokat adnak a királynénak s gyermekeinek esküben, posztóban, szelyemben, lovakban. Az aranybulla (1222 3, 27, 29; 1231 6, 33, 34) említi még esztréket, ökröket, szabad dénárokat, nyesteket és collestat. Egyébünne nem említi a dénara *hasznodót*. Tízdenárokat t. i. a tízedek tízedét a püspök dézsmaszédelje, földben a királyi királyi várjobbágy kapja s ez előzmény az lapánsnak. Ez a hasznadjövedelem tehát illeték. Az útvámok közt *harmintest*, *tricesima* a határvám, melyet az ország határan kívül és belsőzött áruk ¹/₁₀ része fejében fizetnek a nagykereskedők (defiziténáról pocsótes irást adnak a vámszemlők. Kálnán I. 82. törv.). A *tricesima* név 1209-ben fordul elő legkorábban a varadi szabadoklevelében.¹ A vámsék, pénzverés haszna, *monopolium* római és frank eredetű *alluvij* jövedelmek. A többiek *fridesuri* jövedelmek. Erdők használatáért tízedket adtak az ott makvált *pylagnálból*, ez is nevezik vámsék (tributum porcurnu), s megváltották a drávát, erdélyi stb. erdőkben fogott nyestek prémjét, darukunkint nagy nehezék.

¹ V. A. Domanovszky S. A *hármintest* eredete. Akad. Értekez. 1916.

kel (1231, 33). Legelőhasználat, ünnepi ajándék, szállásajándék, tisztujítás, bitang-kóbor marhák címén a várispánok gyűjtötték *ökröket* is a király számára, a székelyek meg havasi legelőikről csupán ökröt adtak királyi földesuruknak földjeik használatáért a király első koronázása, első menyegzője és első fia születése ünnepére. Kapott a király karácsonyi, husvéti és védőszent-ünnepi ajándékokat is. A szabadok *dénárai* vagy *nehézékei* nem egyéb, mint a terragium vagy census néven is emlegetett irtásbér, földbér, amelyet a külföldről bejött vendégek vagy más szabad emberek mint telepesek, bérlők fizettek egy egész telekért, melyen kiirtották az erdőt és földművelést kezdtek. A telek egy tagban volt az udvarház körül, kiterjedt hetven holdra is, de rendszeren valami harmine holdból állott. Ezért fizetett a szabad ember nyole dénárt Kálmán korában, s ez a király elrendelte, hogy a bér felét le lehet szolgálni katonáskodással, fuvarozással vagy földmunkával. Így számított tehát pro opere négy dénárt és pro libertate (a telepességért) maradt négy dénár. Később füstpénznek is mondták (fumarii) és szabados dénároknak, mert aztán a szabadosok is versenyeztek a szabad telepesekkel az irtásföldekért és fölverték egészen a fertőig, forintig. Telepesek már Sz. István kora óta jöttek be. Főleg az olaszok kezdték a somogyi stb. szőlők telepítését s ezért a földesúrnak fizették a must nyoleadát, tizedét. Ezt a szőlőbért nevezték *csebernek* vagy *akónak*, melynek ürtartalma 10 veder (hidria) vagy köböl (cubulus), mely rendszeren három araszos, vagyis három pintes (egy pint = két itce). Ilyen jövedelmei más földesuraknak is voltak.

Allami adókon oly jövedelmeket s fizetségeket értünk, amelyeket szabad birtokosok, illetőleg földjeik haszonélvezői is fizetnek a közterhek viselésére. Ily értelemben állami adók az Árpád-korban csak az olykor elrendelt *collecta*, élelem- és dénárgyűjtés. Célja a király megsegítése háborúban, tehát hadiségély, amit a nyugati hűbéresei is meg szoktak adni olykor királyuknak; másik célja az új pénz kibocsájtásával és váltásával járó kincstári haszon pótlása, ha a király nem ad ki új pénzt, mely sokszor rosszabb volt az előbbinél. A *collecta* mint rendkívüli állami egyenes adó II. András idejében jelentkezik. Az aranybullában ez a király ígéri, hogy *collectát* és *luerum cameræ* nem szedeti a szerviensektől s az egyházi birtokokon. Az 1298. évi országgyűlés már megközelíti az állami rendes egyenes adót, mikor kimondja,

hogy amely birtokos nem ereszti be faluja vásárterére a pénzváltókat, az fizessen minden háztól felfertőt.

10. Gazdasági élet. Meg kell különböztetni *földközösségeket*¹ és az uradalmi gazdálkodást. Tagabb értelemben az egyes uradalmakon belül is vannak faluközösségek, sőt ez a rendes. A falu határa nincs holdakra osztva, hanem dülökre a föld minősége szerint, rendesen három dülöre az erdőkön és legelőkön kívül. Van három dülő, melyek váltakozva kerülnek először őszi, másodszor tavaszi művelés, szántás-vetés alá, harmadszor ugaron maradnak. A művelés alá kerülő dülőket sorshuzás, rovással jegyzett nyílek húzása szerint osztják ki a falu házai közt. A dültöt t. l. annyi részre osztják fűkötéssel, ahány ház van a faluban. Így van ez akkor is, ha a faluban több uraságnak vannak szőlő vagy telekes házai, pl. a királynak, apátnak, világi földesuraknak stb. Olykor a földesúr határjelekkel elkülöníti a maga lázát² illető földeket, vagy kihasíttat magának külön tagot, melyet szántószolgáival műveltet. A faluban olykor van urasági curtis vagy curia, *udvarház*. Ennek főépületét néha palatiumnak, *palotának* nevezik. Ebben lakik vagy száll meg az uraság. Körülötte vannak a tisztli lakás, a szolgálakások, a mosóleányok lakása, a konyha, pince, élestar, magtar, istállók, felszerek, szérű, csűr, gyümölcsös és veteményes kert. A csűrbe és pincébe hordják össze az uradalom falvaiból beszolgáltatott gabonát, bort, melyből már nem kell a püspök részére dézsmát adni, mert kiadták a termelés helyén. A falu házaiból fából, vesszőből készülnek (boronaház) vagy ugyaneből, az úrlház néha kőből, régi épületek téglából is, főleg a palota.

Szent Istvánnak azon törvényei, hogy mindenkinek joga van a maga vagyonát elosztani, odaadni feleségének, fiainak, leányainak,³ rokonainak, egyháznak s halála után ezt senki ierontani ne merje, s ugyanígy teljes dominiuma van a királynak a méltóságához tartozó javak, vitézek, szolgák stb. fölött; hogy mindenkinek teljes dominiuma van a királyi adományok fölött is, kivéve a püspökség és ispánság javadalmát (II. 5, 6, 35); valamint a büntetőtörvények, melyek

¹ Ezekről kiváló munkát írt Tagányi Károly a Gazdaságtört. Szemlében (1894).

² Ha nincs fiú, az apa fideszhatja a leányát. 1146-ban Szent István örökösödéséről rendelkezik, amely által örökségül az „az örökösök jogán” megjelölte. Az 1222. aranybulla csak a király s részesei megjelölésével a leányörökségnek, kiket a férfiörökös pótolni megválthatja a földeket.

azt mondják, hogy el kell adni azt, kinek vagyona nem elegendő a vérdíj és birságok törlesztésére: világosan kifejezik, hogy a rokonok földközösségén kívül vannak *magánbirtokok* is, külön *uradalmak*. A honfoglalók ivadékai tehát nem kénytelenek nemzeti közös gazdálkodást üzni. Szent István törvényei még emlegetik a seniorokat, a szabad földesurakat. Ezek főképpen dunántúli birtokosok. De az ősfoglalású föld idővel szaporodás, osztozás és a nagy birságok következtében közép- és kisebb birtokokra olvadt le. Sz. László korától már csak az ispánok királytól nyert adománybirtokai szereznek új birtokgyarapodást, kivált II. András és utódainak nagy birtokadományai következtében. Kálmán *háromféle birtokot* különböztet meg: Sz. Istvántól kapott adományokat (az ősfoglalású birtokkal együtt) s a *vásárolt* birtokokat, melyekről a tulajdonos szabadon rendelkezik; másrészt a Sz. István utódaitól nyert adományokat, melyek *hűbér* módjára csak a fiúra vagy ennek nemlétében a fitestvérré szállhatnak át, ilyen első fokú férfirokonok hiányában pedig visszaháramlanak a királyi fiscusra. Ez az elv az Álmos-ág királyai alatt elhomályosult, csak IV. Béla 1267. évi szerviens-nobilis szabadságlevelében és III. András kori megszakítással végleg Nagy Lajos 1351. évi ősiségi törvényével újult meg Széchenyi koráig.

Östermelő és iparos *munkát* a szabad magyar kezdetben nem igen végzett, mert rábízhatta a szolgákra. Csak mikor a szerzetesek és nyugati szabad vendégek példát mutattak arra, hogy nemesak szolgálhoz, hanem szabad emberhez is illő a munka, akkor kezdett hozzá a szabad magyar is az östermelő és iparos foglalkozáshoz, kivált az egytelkes, a szolgaságból teljesen fölszabadult vagy az osztozással, szaporodással és adóssággal, birságokkal elszegényedett magyar. Szent László I. 40. törvényében van szó arról, hogy apa a fiával és szolgájával együtt gazdálkodik és a püspöknek együtt adnak tizedet, de ha külön gazdálkodik, a tizedelés is külön történik. Itt van már szó len és kender *termeléséről* is. Leggyakoribb azonban a búza, rozs (siligo), árpa és zab termesztése, meg a szőlő. *Allattenyésztésből* leggyakoribb a méh, tyúk, juh, gyísznó, szarvasmarha, ló,¹ ritkább a kecske. III. Béla ajándékai közt, melyeket I. Frigyes császárnak adott, előfordulnak hét teve, szekerek elé fogott

¹ Egy tinó ára 1 penza, egy jó hadiló ára Kálmán törvénye szerint 15 penza, egy kepe ára 5 nummus, dénár.

bivalyok (1189). II. András pedig egyebek közt bolányeket és szereesen bivalyokat ajándékozott a szerb fejedelemnek (1212). Vadászat céljaira betanítottak sólymokat és kutyákat. A halászatban gyakori a víza (uso, huso). Legkorábban, a XI. század törvényeiben emlegetett *iparcikkek*: a szerszámok, esengetyűk (nola), edények, szandálok, saruk, harisnyák, keztyűk, tunica mint prémes és hasított papi ruha, camisia (kúnzsa, ing), csuklyás kupa vagy köpönyeg, sárga, piros, zöld színekben selyem és hímzések, gomb, kard, páncél, gyertya, kenyér. A tatárjárás korában mint régi házlipar termék tűnik fel az árpaser, melyet minden udvarnok parasztház tud készíteni s a méhser, melyet a márekészítők a mézeskalácsosok adnak uraiknak.

Östermelő szabadosok a szántók, szőlőművesek, méhészek, halászok, gylsznóóvok, juhászok, gulyások, lovaszok. *Iparos* szabadosok a molnárok, sütők, szakácsok, pecsenyeforgatók, márekészítők vagy máreadók, szűcsök, tímárok (e két osztály készítette a felső ruhákat és lábbeliket), takácsok, mosók, kovácsok, ötvösök, üstfoltozók, ácsok, kerégyártók, esztergályosok, pohárnokok (buchar — pohár; buchholz — búkkfa; hordó, fapohár stb. készítő), esobolyósok (lagenaril), művesek (artífices, operarii, kőművesek, kőfaragók), fazekasok vagy gerencesérek. De a tiszti jobbágy s a vitézl, udvari, szállító osztályok is többnyire falusi parasztok, kik valami egy hónapot szolgálnak évente uraságuknak, még pedig egy férfi vagy legény az egész házból, máskülönbben az egész család a falujában földművelésből, állattenyésztésből él. Az iparos osztályok nem nagyon érthettek a mesterségükhöz már azért sem, mert szakácsok, sütők, szűcsök, kovácsok egy faluban 18–30 házban laktak, sőt akár az egész falu is egy mesterséggel szolgált földesurának, de csak folyóltva egy-egy családtag s iparát a sok szakács, szűcs stb. egy helyen nem gyakorolhatta. Végül minden uraság finomabb ruhát, ételt, épületet stb. a külföldről jött városi szabad iparosokkal készítetett. A falusi iparosok pedig a többi ország falusi néposztályokkal, ame-

¹ A pannonbalti uradalom felosztában egy háza 25–30 hold föld esik. A szőlőt földosztásnál 15 egyenlet alakul (40–6–16) főkötél = 16 főkötél + 60 hold, vagyis (40–28) főkötél = 60 h., tehát 2 f. = 60 h., egy főkötél vagyis telek = 30 hold, 40 telekhez 10 arátrum, ekeföld tartozik, 4 telekhez tehát 1 eke, vagyis 120 hold egy éle föld. A többi közt a magyar földnél, de volt sokkal nagyobb is a nagy kir. éllel mért hold 72×12 = 864 öf. Egy kir. él = 126 méter.

lyek nem lettek királyi vagy földesuri szerviens nemesek, tiszti-katonai foglalkozással, azok mind összeolvadtak 1267—1351 közt a régi tiszti osztály neve alatt *jobbágygá*, fizettek egy fertót házankint a régi szabad telepesek módjára, mert most már ők is megkapták a szabad költözés jogát, és vállalták az udvarnokok kötelezettségét, hogy gabonát, zabot, ajándékokat és egy hónapig ingyen munkát szolgáltatnak az uraságnak.

Ami a *közlekedést és kereskedést illeti*, itt is kiemelhetünk néhány *szállító* szabados osztályt: ilyenek a lovas szerviensek, szentesek vagyis útikápolna-szállítók, szekeresek, hajósok, révészek, sószállítók. Az előbbieket jó erős, kövér lovakkal vontatták az uraság konyhájával s egyéb sátraival, nehéz podgyászával megrakott szekereiket¹ és elkísérték az urat külföldre is, pl. Oros pannonhalmi apátot ötször Rómába (1207—42). Véneki hajósai Győrtől leveztek a Csepel-sziget déli csücséhez Szigetfőhöz s ott várták a tiszai birtokaira vagy a királyhoz utazó apátot és kíséretét, hogy a Dunán átszállítsák. Anonymus művében egész sor *révet* látunk: Tiszán a luci, ládi, drogmai, abádi, böldi, kenezsnai, Dunán pedig a magyar, a görög és a szalánkámáni révet. Híres volt a pesti rév, a Szent Gellérthegy alatt. A tihanyi alapítólevél és 1211. évi összeírás dunántúli hadutakat emleget a Balatonnál és Fehérvártól Tolna felé, s volt ilyen Győrtől Veszprém felé is. Az ősrégi hadutak Pannonia és Dacia területén jórészt római katonai építmények. Legnevezetesebb Bécs—Győr—Esztergom—Buda—Tolna—Eszék—Zimony útja. A régi közlekedés utait jól megkereshetjük oly régi térképeken és atlaszokban, amelyek az utolsó évszázad építéseit megelőzték.² Irányadók a *szorosok* is: a hrozinkai, vereckei, borgói, töresvári, stb.

¹ Domanovszky S. A mázsaszekér (Fejérpataky: Emlékkönyv 37—47. l. 1917.) c. tanulmányában Árpádkori a *biga* mint kétkerekű taliga, a *currus*-szekér (1237 táján Albeus összeírásában Szekeres személynév) s a *currus magnus, quod vulgo masa* cíctur (1255. stb.), a mázsaszekér. (A pannonhalmi 1226. évi udvarnokszabályzatban van még *carratum* = taliga, fahordásra, s az 1233. évi periratokban vannak említve *gravia plaustra*, Ph. Rt. I. 719. l.) *Kereskedelmi cikkek* 1255-ben czüst, posztó, prém, bőr, viasz, gabona, komló, fű, ólom, vas, 1278., 1284-ben sózott hal stb.

² Ilyen pl. Görög: Magyar Átlás, Viennae 1802 (egyes lapjai 1810-ben s utóbb is készültek). Vannak régibb térképek is, melyek a főbb utakra nézve megbízhatók, de a Görög-félek a régi könyvtárakban gyakoribbak.

A kereskedést kifelé a XI. században elszűkítik, nemetelnek, izmaellíták és zsidók üzték. Diákoknak tilos borméréssel és uzsoráskodással vagyis pénzkölcsönüzlettel foglalkozni. Ezzel az üzlettel már Kálmán szabályozta s a nagyobb kezesbűnnél, melyek három szolgálát meghaladják, peccsétel írást követelt, valamint az adásvételnél is, hogy a lopott jószágot ellenőrizhessék. Vásár- és ünnepnapokon Sz. László eltiltotta a vásárt, amelyen kívül tilos volt az eladás, s vásáron a bíró, vámszedő és tanuk előtt kellett eladni. A határörvidéken a kereskedő csak a maga utazásához szükséges lovat és a szántáshoz alkalmas ökröket vehette meg, a lóeladáshoz pedig ispáni igazolvány és kir. engedély kellett. Kálmán király csak a bikák kivételét engedte meg s különösen eltiltotta a magyarországi születésű rabszolgák kivételét. A nagykereskedők a vámok kétszeresét fizették, a kis-kereskedők egyszerű vásárvámost. A XIII. században szabad falvaknak és városoknak adott kiváltságok az illető község polgárai javára vámentességet biztosítottak és árumegállító jogot, hogy az átutazó kereskedők kénytelenek legyenek ott áruikat kirakni és áruba bocsátani.

11. Családi és társadalmi szokások. A családalapítás házasságkötéssel kezdődik. Kálmán zsinata elrendeli, hogy ez pap és alkalmas tanu előtt a lekötés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék. Akadálya az izmaellíttság is, valamint a szolgáltság, amennyiben izmaellítta leány nem köthetett házasságot izmaellítással, a szolgálta pedig csak urasága tudtával léphetett házasságra (mint a fiú vagy leány szülője engedélyével). Ha szabad ember szolgálót vett el, kitérte ura nem szabadított föl akkor a férj is szolgálta lett. Ismerünk egy esetet, amikor szabad nő ment feleségül szolgálhoz: leányuk szabad lett, a fiukat pedig anyja szabad volta miatt felényi váltásdíjért tették szabaddá, de előbb épp oly szolgálta volt, mint az apja s az is marad, ha a szabad rokonok ki nem váltják. Sz. István s az I. esztergomi zsinat (1086 k.) még földhathatónak mondják a házasságot, de az 1092. évi szabólesi zsinat már nem. Már házasságkötés előtt szokott a férfi kithérni birtokait, halála esetére a nőnek (dos), s tőle a férftörök az ingatlan kithért pénzül meg szokta váltani. Más a *ndszajásdók* (*spensalia*) és más a *horomóny* (*marafona, allatura*). Az előbbi a férjjegyes adja, az utóbbi az atya birtokait a közfoglalkor: ruhák, ékszerek, tehén stb. ingóságok alakjában. Salvo

úrnő 1146-ban atyai örökségéről. patrimoniumáról rendelkezik, mely őt hereditario iure, az öröklés jogán illette meg. Az aranybulla a *birtok negyedét* rendeli a leányoknak (quartalitia puellarum), kiktől a férflörökös pénzül megválthatja. A győrvári négy szőlőműves falu népe azt a szabadságot kapja, hogy akinek nincs fia, annak a felesége és leánya kapja a birtok *felét*, s ha leánya sincs, felesége kapja a birtok *harmadát* (1240), a többi az ispáné. Kézfogókor a leány atyja kezet nyújt s a násznagyok mint igaz tanúk esküt tettek az evangéliomra. A magyar fejedelmi házasságkötés szokásos pompáját és szertartásait a steieri rímes krónika írja le legrészletesebben az ifjabb Béla királyfi menyegzője alkalmával (1264).

A lakás 1146 táján Freisingi Ottó szerint Magyarországon nádból, fából, ritkán kőből épült. Nyáron és ősszel sátrakban töltik az időt. Anonymus 1204 táján a honfoglalás koráról írva sok oly dolgot mond, mely nyilván az ő idejében is megvan. Említ előkelők számára rögtönzött kunyhókat (tuguria), leveles színt (zenu); elmondja, hogy Csepel-szigeten, mely kún lovászmesterről van elnevezve, a Duna töltéseitől védve a fejedelem szerződtetett művesekkel fényes házakat építtetett, hol a főemberek mindegyikének is volt kuriája és laka (villa, faluja); ott várták a fejedelem-asszony s az előkelők nejei uraikat, mikor visszatérőben voltak a pilis-erdei vadászatokról, mintán jól mulattak Budváron, hol megbámulták módfelett az alapzatukig lerontott királyi palotákat és azokat, melyek nem voltak úgy lerontva. Anonymus hangoztatja az ellentétet, mely az ő idejébeli magyarok és őseik közt van, mert ezeknek nem voltak művészettel épült házaik (mint 1204 körül a nagyuraknak), hanem csak nemez-sátraik. Éppen Anonymus korában hagyta ott Henrik király az esztergomi kir. palotát, hogy építését fejezze be az érsek, legyen az övé, csak olykor a király is megszállhasson benne. Paloták voltak már a frank curtisokban s említenek ilyeneket a XI. századi törvények, még inkább a XIII. századi oklevelek és Rogerius. A kőház építéséhez cementet, meszet égettek. Az esztergomi káptalan a tatárjárás megszűntekor évi három márkáért ad bérbe egy kőházat fűszeres kereskedőnek. Az Árpádkor vége felé egy palotát húsz marka ezüstért és negyven hordó borért adnak el. A pécsváradi monostorban van fürdő, Győrött, Esztergomban és Budán, a természetes hévízben közfürdő.

balnea communia (1248). Ez időben nagy lendületet vett a várak és tornyok építése, hogy legyen menedék a tatárok esetleges visszatérésekor.

A ruházatra a végrendeletek s egyéb oklevéli kincsjegyzékek mellett szemléltető forrásaink a koronázópalást 1031-ből, a Dukasz-korona Gyésza-képe, néhány királyi és főúri pecsét, a pécsi bazilika domborművei, a kishányi oszlopfő vadászó magyarja, az esztergomi III. Béla-kori bazilika kapuormáról XVIII. sz.-ban lemásolt kép és leírás, külföldön a velencei dóm szentái, a Gertrud-codex, a bambergi palást, s a steter Reimechronik. A *főpapok és papok, szerzetesek* ruházata nagyot nem változott mostanig sem. Világias öltözetöket tiltja Kálmán I. törvénye s az 1279. évi budai zsinat: amaz tiltja általában az összes elerjensoknak, vagyis diákoknak a hasított tunikát, melyet a lovaglás miatt kezdtek hordani, a prémes tunikát, a kórusi téli hideg miatt kezdett s elítélt prémezés miatt, a tarka vagy sárga keztyűt, vörös vagy zöld köpönyeget (ehlamys), a kímzett vagy selyem sarut vagy kápát (cappa, csuklyával), harisnyát, kámzsát (camisia = ing. alba), a mellen alkalmazott gombokat és kapesokat, a budai zsinat pedig tiltotta még a főpapoknál is az élénk színű hélést, kivéve a bárány-, róka- és hluzprémet; tiltotta a drága selyem stb. dísz, szőtt keztyűt, a gyűrűt, ha csak nincs róla pápai kiváltság, sürgette a tonzurát, hajnyírást, hogy a ful kilássék, a főpapoknál még a szerzetesi hajkoronát is, mely mellőző jele, a fehér vagy csipkés inget (camisia alba sive rosata) a kápa alatt, melyen az eső, hó ellen jó a csuklya. A *királyok* bokáig érő tunikája övvel a derekon tulajdonképpen főpapi ruha, valamint a koronázás hasonló a püspökekenéléhez, a korona, sceptrum vagy lándzsa hasonló a főpapi süveghez és pásztorbothoz, a koronázó palást pedig eredetileg egyházi kszula, csak hogy királyainkra hajtva adták föl s a jobb vállon kapcsolták össze, hogy a jobb kar szabadabb legyen, a balkaron pedig redőzet képződik, mikor ez a kez az országalmát tartja, s ennek tetején a kereszt Krisztus uralmát jelképezi a földkerekségen. A hosszú tunika *főurak*nál keleti és kínos szokás. A csuklya kimint a divatból, csak a XIII. sz. elején tér vissza, helyette boszork-féle cipő, sarni fedi a lábat, olykor körös díszítéssel. A *főurak* tunikája rendszeren térdig ér s e fölött van combig érő kabát, melyet a bizantciak kabadlon néven utánoztak: e fölött csipőig

erő mente vagy prémes köpeny. A térdig érő tunika alatt, mely a steier rímes krónika szerint mint fehér ing látszott ki a combig érő felöltő alól, lábhoz simuló szűk nadrág vagy harisnya váltotta föl az ősi gatyaszerű bő ruhát. A fejet karimás süveg fődte, melynek fölhajtott karimája koronaszerűen körítette a fejet, gyöngysoros díszítéssel, s olykor bizanci módra apró láncoskák csüngtek le a fiülnél. A magyar süveg kerek tetejű, a kún süveg csúcsos. A süveget néha pávatoll díszítette, hármával is. A leborotvált és csak néhány üstökben meghagyott *haj* pogányos volt; a teljesen vagy félig apróra nyírt, borotvált haj szolgaságot is jelentett a büntetésekben; a XIII. században pedig olykor egy-egy bárót „*szakállas*“ melléknévvel emlegetnek. mi vagy azt jelenti, hogy a többi uraknak s vitézeknek nincs szakálluk, vagy azt, hogy feltűnő nagy a szakálla. Az 1279. évi tétényi kún törvényben a pápai követ csak nehezen egyezett bele, hogy a kúnok tovább is hosszú haját és szakállt, hosszú bő asszonyos ruhát viseljenek. De hímezéseken, képeken Sz. István, I. Gyésza és III. Béla bajusszal. szakállal vannak ábrázolva. IV. Béla, István és III. András nyugati divat szerint bajusz és szakáll nélkül. A hosszú haját viselőket ezt befönték és gyöngyökkel ékesítették, valamint a hosszú szakállt is. A *fegyverzet* sodronypáncéling főleg a felső test védelmére; a vassisak előbb csúcsos, a XIII. században fazékalakú; a paizs három- vagy négyszögalakú. címerrel díszítve; a kard görbe egyélű vagy egyenes kétélű; a lobogós kópja és a hajítógerely helyébe sokszor a hosszú, nehéz lándzsa lép: s használják a esatabárdot vagy a régi csákányt, s az íjjat és a fa nyílveesszőt szakállas vagy levélidomú hegygel és alul tollas ajjal. Új az elül-hátul támlás nyereg s nálunk lett legkedveltebb a sarkantyú; megmarad természetesen a kengyelvas is. — A *női viseletet* jellemzi a magasabb süveg fátyollal, bő hosszabb kabát. s a kettős tunika, egyik bokáig, a felsőbb térdig. Erre vettek még palástot is elől összekapcsolva. Rendes még a gyöngyös főkötő és pártá. meg a kötény és a kendő. A palást helyett olykor előfordul a mente is. A sírleletek gazdagok ékszerekben, hajkarikákban, nyak- és karperecekben, függők-, esatok-, képesok-, násfa nyakékekben, boglárok- s pitykékben, füveg- és ametiszt-, gránát- s igazgyöngyökben. Kedveltek voltak a bőr-, prémes-, bársony-, gyapju, vászonruhák hímezéssel. A prém középkori magyar neve a gerezna, a nyakék

esüngővel pedig kőöntvény nűsfával. Cortina a függöny, tapetum a szőnyeg, petta a vég, exanetum (isztamól) a selyembársony. Van említve fatyl mint fűtyol, lodices a német loden-féle pokróc, carriolum a harisnyanadrág, caliga a harisnya, ocrea a cipellő vagy szekernye. A barány, farkas, róka, hiuz mellett kedvelt prémekeket szolgáltatott a menyét, nyest, hermelin, coboly, hód, evet, sőt még az egér is. Teveszörposztó a cimelet (camelotte), s belga gyártmányok a genti, ypresi, tournayi, hágal, francia az ársi posztó. Készítettek posztót a Nyúl-szigeten is, valamint kevésbbé finom kivitelben házilag sok háztartásban, főleg a monostorok és urak gyapjufonói (lanifice; lenfonók = linifice). Egy vég belga posztó ára kb. 3 márka a XIII. század végén nálunk, a páncélingé 10 márka.

Az étkezésben természetesen kezdettől megvan a vad, szárnyas és marhahús, hal, s a kenyér, hozzá a bor vagy méhsör, árpasör. Itt inkább csak az érdekességeket említjük föl. A tortlók fehér kenyeret adnak az illető egyháznak, ahol tort kell rendezniök elhunyt fölszabadítójukért; s ugyanez a fehér kenyeret adnak az összes úrbéres szabadosok, szolgák földesuruknak megszállásakor és a három ünnepre évente. Ez a fehér kenyér (később torta-fonottas, circulus = kerék = tótul kolács) nem más, mint a ma is előforduló fonottas kalács.

Már Nagy Károly frank királynak készítették a sütő ministerialisai simila nevű fehér búzalisztból készült s ilyen frank eredetű sütői voltak a magyar kir. háznak Pannoniában és adományra folytán a monostoroknak, egyházaknak és ispánoknak. Nagyon korán van szó kézimunkáról s egyéb munkokról. Már 1078 táján szólnak a törvények tyúkról, lőről, gyümölcsről. A tatárjárás után előfordul egy specerarius = fűszeres kereskedő említése Esztergomban, az elvált cikkek közt sajt, Rogerlusnál az éhezők hagyománya és fűszersóval, fűszerből őrölt lisztel sült fekete kenyere s egy örökségről szóló oklevélben öt szalonna (lard 1277). Árpasört minden udvarnokhoz tudott kőszíteni, máre nevű méhsört pedig a somogyi stb. máreádók. Az utasok magukkal vitték konyhajukat s enni leni valójukat, a szegények, vándorok, zarándokok pedig a monostorok hospitáléjában ispotályában kaptak ellátást és ápolást, míg tovább mehettek.

A Sz. László-legyenülában említett diversorium, csárda-

féle vendéglő, talán csak anachronizmus, az Anjou-kori legendaíró korába illő adat.

Szórakozás, multság sok volt a magyarnál. Korai adat rá a szolgáló nótázása éjszaka Szent Gyerárt idejében, a kalendás torló-testvérek mulatozása Sz. László korában, amikor már szerzetesnek, papnak nem illett jelen lenni a leltatások miatt. Tisztesebb szórakozás a vadászat, s már Szent Henrikről (Imre) tudjuk, hogy vadászaton vadkan ölte meg. A jámbor Gyésza herceg az Igfan-erdőben szeretett vadászni. II. Gyécsa király idejében a magyar sereg Kiev nagy terén lóháton versenyfuttatást rendez s a kиеiek nagyon megbámulták a magyarok és paripáik ügyességét (1151). Anonymus 1204 körüli tapasztalatok alapján tíz nagy áldomásról (victima) és lakomáról beszél (convivia). Az első négy napig tartott, a harmadik három napig, az ötödiken ajándékokat osztott a fejedelem és mindenkit, híveit, vitézeit asztalához ültette; a hetediken sok külföldi származású vendég lett otthonos a magyar udvarban; a nyolcadikat Attila budvári palotájában ünnepelték meg a fejedelem asztalánál két oldalt ülve, hallgatva a zenét, a ceterát és sípok édes hangját, s az igricek énekeit, mikor az ételeket és italokat a fejedelemnek és nemeseinek aranyedényekben hordták föl, a szervienseknek és parasztoknak pedig ezüstedényekben; nagy számmal jelentek meg külföldi származású vendégek is, kik itt nagy birtokokat kaptak; a magyar vitézek, lovagok a fejedelem előtt csaknem naponként nagy tornákat vívtak csataméneiken ülve paizsokkal és lándzsákkal, az ifjak pedig pogány módra íjjal és nyilakkal játszottak; a fejedelem aztán ajándékokat adott a vitézeknek; majd tíz napig vadásztak a pilisi erdőkben, míg a fejedelem és urak asszonyai a Csepel-szigeten nyaraltak áprilistól októberig. A tizedik nagy vendégség a fejedelem fiának menyegzője volt a Csepel-szigeten, mikor a fejedelem és főjőbágyai a menyasszony elé mentek s úgy vezették a lakodalmas házba. Királyaink szerettek vadászni a Bakonyban is, továbbá a zólyomi s az ungi-mármarosi erdőségekben. V. István megengedte, hogy a szőlősi vendégek Ugoesában vadkecskére, rókára, farkasra vadásszanak (1262), a felszásziak pedig szarvasra, őzre, vaddisznóra és medvére, de tiltotta a bölényvadászást. A gyermekek is játszottak egy körtefánál, melyet 1220-ban említenek. Az 1279. évi budai zsinat rendeli, hogy diák kerülje a koresmát, bohócokra és

igricekre ne hallgasson, kockát (aleas et taxillos) ne játszszone s ne is legyen jelen ily játéknál; megengedi, hogy a vadászkutyát és madarat (sólymot) szerzetestől bárki elvehesse; megtiltja, hogy egyházban és temetőben, az egyház udvarán a nép ne táncoljon. Mert kezdettől fogva szokás és törvény, hogy a keresztény halottakat az egyházak udvarában, a kerítésen belül levő cinteremben (cimiterium) kell *eltemetni*, valamint az egyházalapító nagyurakat, kegyurakat egyházuk szentélye alá temették. S a halottért gyászistentiszteletet végeztettek egyesek és kalendás társulatok megvendégelték őskeresztény módra, agapéval, az imádkozó papokat, rokonokat és szegényeket. S a tur bora sokszor fejébe szállt a jámbor gyászolóknak, úgy hogy még táncra is kerekedtek a síroknál.

12. *Bíráskodás, erkölcsi jellemzés.* Az Árpád-kori bíráskodásra főleg a *XI. századi törvényekben* s a *XIII. századi oklevelekben* találjuk meg a fejlődés legjellemzőbb adatait. Megkülönböztetjük a bíráskodás szerveit, módjait s a büntetések nemeit és fokait a vétségek különbözősége, társadalmi megítélése szerint. *Bírák*, a király és kúriája, a nádor és a hercegi ispán, a püspökök és esperesek, a megyeispán és a megyei királybírák vagy billogosok a *XI. században* Népítélet csak egyszer fordul elő: az alperes ispán népe s a szomszéd ispán vagy az egyházmegyei zsínat¹ ítélkezik Kálmán törvénye szerint. A magánbosszú szintén egy esetben van megengedve: a megrontott, vagy ha ő esztét vesztette s ha meghalt, a rokonai tetszésük szerint bánhatnak a megrontóval. A bűnügyek rendes világi bírái a *megyei királybírák*, kik ketten a királyhoz is csatlakoznak, ha megjelent megyéjökben. Fölöttük a nádorispán ítel mint fölébbviteli hatóság. Egyes bíró csak a maga szűkebb megyéjében, járásában ítel s nem avatkozhatik a másíknak joghatóságába. A tolvajt ahhoz a bíróhoz kell vinni, akinek területén elfogták. A bíró mint hiteles személy tanuságot is tesz: az előtte

¹ Kálmán rendelte, hogy a szegény népek kisebb pénzben költség kiműlése végett évente kétszer, máj. 1. és okt. 6-án az ispánok s más tiszték jelenjenek meg megyei püspökhöz zsínatán s Békemennek a kir. kúria helyett (Sz. György és Sz. Mihály nyelvével: az az *vártemplom törvényezékek első említtése*). De ez is csak kivételt maradt mint Kálmánnak több korát megelőző újítása. Az egyházmegyei zsínati bíráskodás hamar megszűnt s helyettesült a kir. kúriai bíráskodással, mely főleg a vétkeseket s a fontosabb ünnepek nyelvével napján kiválósított és tartott, míg a közönség pörök el nem fogytak.

s a vámos és más tanuk előtt történt vételről. A bíró mindekire ráküldhette idéző peesétjét, tehát mindenkin bíraskodhatott, ki az ő területén lakott, kivéve a diáki rend tagjait s az ispánokat. Ha diák vagy egyházi perelt világival, akkor az esperes és a királybíró együtt ítelt s az idézést az alperes bírása rendelte el. A király vagy hereeg nagyobb ministerei (tisztjei) és káplánjai rangban a királybíró fölött állottak, azért perőkben az egyházmegyei zsinat vagy az ispán és bíró együtt ítéleztek. A följelentés alapján történt az idézés, vagy már fogva vitték a bűnöst, vádlottat a bíró elé, hacsak egyházba, királyi udvarba vagy püspökhöz nem menekült az üldözött. A tolvaj és elveszett jószág nyomozásában a károsultat vagy emberét tilos volt gátolni. Enyhébb lett a bűnös ítélete, ha a rokonai maguk jelentették föl vagy szolgáltatták át a bírónak. Aki tolvajt fogott, csak három napig tarthatta magánál, aztán át kellett adnia a bírónak, csak az tarthatta hat hétig, aki így akarta megtalálni a többi bűnrészeseket is vagy a tanukat. Hadjárat idején az elfogottat a király és főemberek hazatérte utáni negyedik napon kellett átadni a bírónak. A nemes, főember kuriájában fogott tolvajt előbb a károsult úrral vagy poroszlójával kellett tudatni s ezért, ha nem voltak otthon, várni lehetett tíz napig, aztán mindjárt át kellett adni a tolvajt a bírónak. Tolvajjal kiegyezni 55 pénza terhe alatt tilos. Szolga vádját, tanuskodását ura, asszonya ellen nem fogadták el. Feleséggyilkos ügyében meghallgatták a szomszédokat. Koesmalátogató sem lehetett tanu, diák sem istenítéletnél vagy eskübevésnél. A tanu kelléke, hogy tiszt, családos, keresztény legyen, sőt földbirtokos, ki vagyonával is felelős és gyónás után tanuskodik. A hamis tanu többé nem lehetett tanu, valamint az sem, kiről több faluból vallották, hogy tanuskodása viszálykodásból fakad. A tanu kellékeit megkivánták a bíró poroszlójától is, aki az idéző peesétet vitte s akiért a bírót felelőssé tették. Vagyonával és szabádságával felelős a bíró az ítéletért, akár enyhén, akár túlságos szigorúan ítelt. Amely bíró harminc napon túl nyújtotta a pert, meglakolt. A bíró felelőssége egy évig tartott. A bírságból $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{10}$ lett az övé, a kilencedik rész, mikor a tizediket az esperes kapta, mint bírótárs vagy a be nem fejezetten átadott per új bírása vagy a békéltető. A hamis, illetéktelen bíró kétszeresen fizette meg a perbeli értéket és íz penzát. Szent István törvényeiben csak tanukkal való

bizonyítást látunk. Szent László és Kálmán törvényeiben az igazság megállapításának fő, majdnem egyetlen bizonyítéka a *iudicium*, az *istenítélet*, akkor is, ha egész falu vagy több falu emel vádat és tanuskodik, vagy ha pl. a bíró két alkalmas tanuval mentette magát, vagy a vételről levelet mutattak föl két peccéttel, mert ez csak arra való, hogy megőrizze az emlékezet számára a vételár nagyságát és a tanuk nevét. Ezeknek az esküje, vagy az ispán vagy a közember esküje szintén istenítélet-számba megy és tisztázhatja a vádlottat a lopás, orgazdaság gyanúja alól. A megkötozott tolvajnál vigyázni kellett, hogy kezét három napig ne száráthassa, ne égethesse. A tolvajnál talált bűnrel vagy több tanu vallomása arról, hogy a tolvaj a lopásból valamit visszaváltott, egyszer fordul elő bizonyítékul. A vízzel vagy vassal való (isten)ítéletnél három esküdt tanu volt jelen kik bizonyították, hogy a forró víz vagy tüzes vas okozott-e sebet vagy nem, s eszerint az illetőnek ügye elbukott-e vagy nem. Diák itt nem lehet tanu, a pap csak megszentelte az istenítélet eszközt s ezért két penzát kapott. Ha a várőrök tolvajnak mondanak valakit, ez a maga tisztázására viheti a tüzes-vasat. Ha sokat neveztek meg, ezeket a gyanusakat osszák tízes csoportokba s egy-egy tizedből egy vigye a vasat; ha tiszta maradt a sebtől, akkor az egész tized igazolva van; ha megsérült, a többi kilencet is egyenkint ki kell próbálni vassal, s aki előbb a tizedért vitte, vigye külön önmagáért is. Ha egész falut vádolnak lopásról, ugyanúgy tizenkint kiprobálják őket. Ha egész falu tolvajnak kiált ki valakit, ez is vigye a vasat önmagáért. A vasítéletet az I. esztergomi zsínut nagybójt idején is megengedi, csak vérontás perében nem. Kálmán a víz- és vasítéletet csak püspöki székhelyen, nagyobb prépostságoknál és Pozsonyban, Nyitrán engedi meg.

A *vétségek* részint elmulasztással az állás és állapotbeli kötelességeknek s megsértéssel a viszonyban állók jogainak, részint megszegéssel az Istennel és az emberek személyével s vagyonával szemben fennálló kötelességeknek. A király is bűnhődik, mert összekötődnek esetleg ellene vagy Isten másképen bünteti meg, noha az összekötés a legnagyobb vétség. A *büntetések* általában erkölcsiek, testiek és vagyontak. Erkölcsiek az országból, udvartól, faluból, egyházból, diáki vagy szerzetesi rendből, a hívők közösségéből s a keresztény szent temetőből való kizárásnak, kiközös-

sítések. Van állásvesztés ispán, száznagy stb. számára. Van kártérítés, egyszeri, kétszeres, három-, négy-, kilenc-, tizen-, kétszeres visszatérítés; ezenfelül bírság (= iudicium ez is) egy, két, három, öt, hat, tíz, tizenkét, tizenhat, ötven, ötvenöt, száz, száztíz tinó, ökör vagy aranypenza értékben, melyet, ha az elítélt nem tud megfizetni, vagyonát lefoglalják, legfőlebb egy harmadát hagyják meg büntelen nejének és gyermekeinek, kik még nem tízévesek (Kálmán szerint tizenötévesek). Testi büntetés a hét, tizenegy, tizenkét és negyven napi elzárás kenyéren és vizen, kalodával súlyosítva, veréssel. Kálmán itt is enyhített: az ünnepszegő szabad ember büntetését leszállította hét, tizenkét napról három napra. A vezeklők számára a püspökök minden várban két házat építettek, külön férfiak és nők számára. A világi bírák tömlöcökben őrizték az elítélteket. Nagyon megalázó volt a hajlenyírás, a szolgaság jele; megszégyenítés a vesszőzés, korbácsolás. A hamis tanut római módra tüzes vassal megbélyegezték, valamint a visszaeső boszorkányt a homlokán, mellén, hátán, a keresztelő olaj helyein, templomkulccsal. Voltak testesonkítások megtorlásul a testesonkító kardrántásért, orr-, fül-, nyelv-váltság vagy esonkítás lopásért, viszályszító besugásokért, kézváltság a kéznyujtással adott szó (parola) megszegéseért; volt félszem s mindkét szem kitolása lopásért. A szabad embert Sz. István egy lopásért eladatta, a szolgát harmadik lopásáért fölakasztatta; Sz. László már a tyúk áránál, utóbb tíz dénárnál nagyobb érték tolvaját is fölakasztatta, utóbb eladatta, ha csak egyházba nem menekült, hol szolga lett a tolvaj, vagy istenítélettel tisztázta magát. A király vagy királysága ellen összeesküvők fej- és jószágvesztéssel bűnhődtek.

A XIII. századi bíráskodás természetesen már elváltozásokat mutat. Az alperest négyszer, *hétszer is megidéztek*. Most már fontos az *oklevél*lel való bizonyítás. Egyre inkább szaporítják az *eskütársakat*, nyolcra-tizenkettőre, később sokkal-többre, kik nem a per tárgyára vonatkozó tudásukat adják elő, hanem csak arra esküsznek, hogy felüket becsületes embernek, megbízhatónak ismerik. Az *istenítéletek*, eskü, tüzesvas-próba, főtosan pravda helyei, ahová a bírák az igazabbnak látszó peres felet poroszlójukkal elküldik, Buda (a régibb káptalani hely), Arad, Eger és főleg Váradi, hol a vasvivő három napig előbb bekötött kézzel böjtölt, meggyónt, megáldozott s úgy vitte a paptól megszentelt

tűzes vasat, nem hívva bűbájosságban vagy füvek erejében; aztán újra három napig bekötött kézzel várt s ha a tűzes vas nem hagyott kezén rozsdát, sebet, akkor megnyerte a pert. Különben pedig pervesztes lett, akkor is, ha félt az ostyát lenyelni s a kezébe rejtette. Apátért, úrért a tisztje, embere vihette a vasat, valamint egy bűbájossággal vádolt öreg asszonyért a flával vitette a vasat a bíró, nőtestvérért a flatestvérével. A pápák kezdettől fogva rosszálták az ordszallat, istenítéletet, vagy inkább istenkisértést. Mégis nyugatról a XIII. század elején egy új istenítélet jelent meg nálunk, a *baj*, duellum, melyet mint meglevő szokást említi legelőször az aranybulla (1222). A bíró ítélte meg ezt is, mint a többi istenítéletet, de magánfelek is kihívták egymást s a kihívás jele facövek vagy pálcák, melyet a vívni kész vltéz, a pares fél vagy bajnoka adott át az ellenfélnek. Papok, nők, zsidók nem vívtak, hanem pugilt, hivataas bajvivót fogadtak s nagy bért fizettek. A kincstár és egyházi, világi testületek állandó bajnokot tartottak. Az áruló bajnokot, pl. Csiba fia Achillest, ki az első összeesapásnál szükség nélkül letette fegyverét, nejével és gyermekeivel, vagyonával elárult megbízója tulajdonává tették (1228). A lovas bajvívás udvari bíróság előtt folyt le a kir. kurla bajterem. Budán, lovagfegyverzetben, a gyalog bajvívás bottal uent végbe. Felségsértés esetén csupaszon, ingben egy szál karddal folyt le a nudum duellum életre-halálra vagy a legyőztésig, a bíró ítélete szerint. A bajnak esti harangszóig végbe kellett mennie a bírótól kitűzött napon és helyen. A legyőzött félt a jogi dologban örökös hallgatásra ítélték. Feltűnő még, hogy a pervesztést ellenségnek tekintették, akinek birtokát hivatalosan elpusztították, malmát felegették, házái feldúlták, kifosztották, lerombolták a kir. poroszló jelenlétében. Erről mond le II. András az aranybullaiban a szervientesekkel szemben e szavakkal: „nec nos, nec posteris nostris... servientes... destruunt” a törvényes megidezés és elítélés előtt, sőt, hogy az elítélés után so fogja felgyújtani falvakat (1231, 35.).

A XIII. század végén tűnnek elő a nemese bírák s velük az autonóm nemese megyei bíráskodás. Általában a királyi ispánok alól kivett bírák működése községekben, vltési székekben, földesúri területeken az 1224 évi ordszallat német autonómiával indul meg. A királyi örökségeket kereső hivataloságok megkezdik a vármegyei közfűvészek, egy vagy több

megye közös gyűléseit, s az ily gyűlések, congregatio generalis-ok lesznek végül a nádori bíraskodás színhelyei a vidék összes panaszainak és a nagy visszaélések, hatalmaskodások, rablók, gyilkosok stb. okozta bajoknak orvoslására.

A történetírás csak tükröt állít elénk, melyben megfigyelhetjük a földi legnagyobb értékek, az emberek, a nagy egyének és tömegek, kivált nemzetünk, véreink, a hozzánk leghasonlóbbak életmódját, szokásait, természetét és művelődését, hogy megbecsüljük, ami igazán s a jövőben is értékes, nagyfontosságú, és elhagyjuk, ami mindenkor káros, romboló hatású. A történelem gyümölcse ez a tanulság. Ezt kell keresnünk, hogy gyakorlati értékű, igazán jó és tökéletes legyen.

Az első igaz magyar nagy történetíró, III. Béla király jegyzője, nemzete nagy erényeinek és hibáinak meglátója és őszinte jellemzője. Nagy írónk azért, mert a kevés egykorú adat és a korabeli mondák alapján erős kombináló tehetséggel s bámulatos írói készséggel valóságos hőskölteményt és pragmatikus történelmet írt egyszerre latin prózában, nagy magyar lélekkel. Ő előtte is találunk egy pár jellemző vonást nemzetünkről. Leo bizanci császár a turkok szabadságszeretétét és fegyelmezett, edzett voltát dicséri. A prágai Kozma azt írja róluk, az ungarokról, hogy erős, gazdag, fegyverben kitűnő ez a nemzet s a föld bármely királyával képes szembe szállni. Freisingi Otto Isten paradicsomának mondja Magyarországot, mely szépséges és gazdag nagy síkság, erdőkkel és hegyekkel övezve, vadakban és termékenységekben bővelkedő; arera, termetre a magyar feltűnően különbözik a némettől, török-tatár fajtára vall, de hasonló a görögökhöz abban, hogy sokat tanácskozik s minden nagyobb dolgot gondosan megbeszél; másrészt nagyon fegyelmezett, mert a király tekintélye nagy.

Anonymus föltárja őszintén a korabeli elfajulásokat, a pompaszeretetet, a sok tivornyát, főleg az italban való mértéktelenséget, némi célzást tesz a bujálkodásra, kapzsiságra is; de ki-kitör belőle az őszinte lelkesedés nemzete nagy erényei iránt: gyümölcseikről most is megismeríték, hogy az ősmagyar kemény nemzet volt; hogy nyilazásban különb a világ minden nemzeténél; minden országos ügyet tanácskozással megfontol; a magyar nemzet igen vitéz

és a háborúk műveleteiben, fáradalmaiban igen hatalmas; ifjail naponként üzik a vadászatot s ebben a magyarok felülmúlják a többi népeket; szokásuk a jó uraknak, hogy híveiket szeretik és asztalukhoz ültetik, s a külföldről jött vendégek oly jól találják itt magukat, mert megbeszélük őket, hogy csakhamar otthonossá lesznek; ellenben a kunok tar fejét úgy vágják a magyarok, mint a nyers tököt, s ellenségeik úgy hullottak előttük, mint a kővek az aratók mögött, s ahogy a viasz elolvad a tűz előtt. Volt érzékük a szép iránt is: megbámulták a budvári római építmények nagy-szerű romjait és a romjaikban is szép királyi palotákat; s élvezték a zenét, hőskölteményeket, dalokat, a műbesszű drága edényeket és ruhákat, ékszereket. Oly vitézek, hősek voltak, hogy csaknem az összes szomszédabb országokat maguk alá hajlították.

Végül a szomszéd osztrákokból is kitor az elismerés: mikor V. István magyar király a pozsonyi Duna egyik szigetén találkozott Ottokárral a határon, ennek a kísérel úgy találták, hogy sok okos szót lehetett ott hallani, mert azt tudják a magyarok. No és az a pompa, ragyogás, melyet ugyanazon tájon, az ifjabb Béla királyfi menyegzőjén kifejtettek hat évvel azelőtt! „Se király, se császár esküvőjén még ilyet nem láttak.” Bernát cassinói apát, a hatalmas nápolyi Anjou Károly követe azt írja haza: „A magyar királyi háznak is hihetetlen a hatalma; meg sem lehet mondani, mennyi a fegyvere. Keleten, északon mozdulni sem mer senki... Észak és Kelet legtöbb országa és fejedelme rokon-ság vagy meghódolás címén birodalmához tartozik.”

Hogy a magyar nemzetben rejlő értékes erőket fölmer-jük, gondoljunk az idekerült rokon népek sorára: a hunok uralma itt csupán nyolevan évig tartott s a viszálykodó királyfiakat a saját idegen alattvalóik ülték el; az avarok sem bírták fenntartani uralmukat 230 évvel tovább, mert szétforgácsolódott a nemzeti erő s könnyű zsákmányul esett a nagy frank király-császár hadainak és szláv alattvalóinak; a besenyő és kun creje megtört Magyarországon s az előbbi 160, az utóbbi 180 év múlva elvonatott elöljáró hazáját és vele önállóságát, nemzeti létet reszben a magyarság olvasztotta őket magába mint megbeszélű vitéz hadifoglyokat, a kun menekülöket pedig mint szabad testvéreket. A tatár egyszer, bár felve a híres magyar hősségtől, hatal-mába ejtette Magyarországot, egy hónapra a Dunától is,

de az isteni Gondviselés megelégelte az egyévi rombolást. Tovább aztán a tatár is csak oly betörő és többször elvert szomszéd lett, mint a besenyő és kún. A magyar pedig állt itt erősen négyszáz éven át és még azután soká. áll még most is. A vér, a természet, hareiasság hasonló a keleti rokonokéhoz. Mi hát a lényeges különbség?

Az Árpádház hét szentet adott az igaz isteni, krisztusi hitnek: Henriket, Istvánt, Lászlót, Erzsébetet, Kingát, Jolántát, Margitot, esupa Árpádvért, a legigazibb magyar vérből. S akadt még több szent is e korban a magyarok közt. Szentek a legigazibb bölcsesség gyakorlói, az isteni bölcsesség gyakorlati hősei. Ezek világosan felismerték az örök célt és a hozzávezető eszközöket. Boldog és szerencsés nemzet, melynek vezérei az örök céllal összhangzóan ismerik föl népük földi boldogulásának az eszközeit is: ezek a megfontolás, a helyesen osztó igazság, az áldozatra kész szeretet első sorban azok iránt, kik erre leginkább rászorulnak, véreink iránt, kik legjobban szeretnek minket és számítanak reánk, kik legjobban megértene és támogatnak bennünket; mérséklet a sikerek felhasználásában és erősség a nagy nemzeti értékek védelmében, fegyelmezettség, edzettség és összetartás, egység, a végből pedig tisztelet a szent korona viselője, a nemzet feje és igazi nagyjai iránt.

Az Árpádkirály-kor forrásai.

Igazán csak az egykorú följegyzések megbízhatók. Leginkább ilyenek a hiteles oklevelek és törvények, a Pray-codex XI. századi jegyzetei Sz. Lászlóig, Riehard domokos jelentése Nagymagyarországról. Rogerius emlékirata a tatárjárásról s Kézai krónikája a morvai és hódmezői esetről, a külföldi évkönyvek és krónikák magyar adatai: ellenben később írták a legendákat és sok anachronizmust tartalmaznak a magyar krónikák, de kellő kritikával ezek is becsesek, s Anonymus honfoglalástörténete kitűnő forrás a saját korabeli föld- és néprajzi viszonyokra.

Oklevelek. Szaporodásuk főleg 1200 után indul meg. Pannonhalmán előbb csak 1, 1, 9, 16 oklevél van felszázadonként, utána 5, 31, 49, 80 stb. évtizedenként. A váradi káptalan 1208—35 között már 389 oklevelet adott ki a váradi Sz. László-sírhoz az ország minden részéből küldött peres felek ítéleteiről, s ezen okleveleket csaknem teljesen belemásolták a *Váradi Registrum* c. codexbe. Társadalomtörténeti szempontból nagyon becses ez a forrás. Már 1550-ben kiadta Fráter György váradi püspök „Ritus explorandae veritatis” címen. 1903-ban ezt hiven utánnyomatta a váradi káptalan, s az eredeti időrendet benne helyreállította Karácsonyi János. Az Árpádkori oklevelek kiadásai: Fejér Codex Diplomaticus tizennyolc kötetben (I—VII. tomus, 1—5 volumen, s a XI. tomus, 1829—41), Wenzel Árpádkori Új Okmánytára tizenkét kötetben s mindkettőhöz készült névmutató kötet. Elszórtan van még sok oklevél az egyházi, családi, székely, szász stb. Oklevéltár c. kiadványokban. A többi történelmi források megbízhatóságát a hiteles oklevelekkel mérlegeljük.

Törvények. Megbecsülhetlen értékűek a XI. századi törvények, amelyek nélkül a legrégibb társadalmi viszonyokat föl nem deríthettük volna. Legrégibb s legjobb sorozatuk az Admonti, Pray, Thuróczy codexekben maradt ránk, kevésbbé jó az Illosvay-codex a XVI. századból. Nyomtatott kiadásuk: Endlicher Monumenta Arpadiana (Sagalli 1849), a Corpus Juris Hungarici Magy. Törvénytár (1899) és főleg

Závodszeri kiadása (Sz. Istv. Társ. 1904). Az aranybulla és változatai Endlichernél, Kovachichnál vannak meg; a Corp. Jur. Hung.-ban csak az aranybullát adták ki a XI. századi törvények után.

Pray-codex. Ez a Magy. Nemz. Múzeum XII. század végén írt misekönyve (1192—5). A naptárába írt történeti jegyzetek legjobbak Sz. Lászlóig, tehát egykorúak. A husvétábla évszámait több sorozatot mutatnak s ezekből következtetjük, hogy a ránk maradt codex már legalább a harmadik másolat Sz. István óta. Jegyzeteit az egyházörök írták kezdetben Pannonhalmán, a XII. században pedig a Boldva vizénél, Jászón; végül a pozsonymegyei Deákiban és Takszonyban (1228, 1241). A temetői beszéd és könyörgés, a legrégibb összefüggő magyar nyelvemlék (227 és 47 szó). lehet XI. századi is. Ez időbeli évjegyzetei annál inkább értékesek, minthogy krónikáink évadata akkor kevés és hibás, pl. Sz. István halála 1034, 1047, I. Andrásé 1069, Bélaé 1071 stb. A Pray-codex évjegyzeteit kiadta M. Florianus Fontes III. 208—13. l.

Legendák. Legrégibb a zobori lengyel Szent *Zoerárd-András* és *Benedek* bencés remeték életrajza. Írója Maurus, ki a pannonhalmi Szenthegyen volt „iskolás fia“, utóbb apát. 1036-tól pécsi püspök. Kis legendáját 1063—74 közt írta, mikor Gyésza volt az első herceg. — Szent *Henrik*. István király fia 1031-ben halt meg. Csaknem száz évvel utóbb írta meg életrajzát talán Fulkó vendég-diák, ki Álmos herceg, Szerafin esztergomi érsek- s négy veszprémi püspök-nél szolgált, végül 1146. évi végrendeletében birtokokat hagyott feleségére, leányára, Pannonhalmára és Vértesskereszturra. Munkája kevés történeti anyagot nyújt, felhasználja Sz. István Intelmeit és kisebb legendáját. Álmos herceggel 1109-ben Konstantinápolyban járt. Egy esoda László király alatt az író korában történt. Ezen adatokból következtetünk az írás idejére.

Cseh, vasashegyi (pécsváradi) bencés írta *Szent István nagy legendáját*. Cseh, mert a „következő rendet“ említi az előkelők után; idegen, mert a magyarok nyelve az „ő nyelvük“; bencés, mert Sz. Benedeket „atyának“ mondja; vasashegyi, mert Asrik atyát, Bonifác vértanúságát, e két vasashegyi apát működését, s a vasashegyi monostor gazdagságával párosuló szerzetesi erényeket különösen hangsúlyozza. Ismeri már Maurus főntebbi legendáját s István királyt

beatusnak mondja már a 7. fejezetben; korjellemző az infula említése mitra helyett. Ez alapon írását 1100 tájára tesszük. — Egy pannonthalmi bencés ennek kiegészítésére pannonthalmi vonatkozásokkal megírta hamarosan Sz. István *kis legendáját* azzal, hogy adatait a szent király kortársaitól hallotta. — Kálmán király megbízásából Hartvik püspök (regensburgi v. győri?) a két előbbi legendát egybe állította, a cseh író egy-két idegenségét magyarosabbá tette, s néhány új adatot toldott be, ilyenek ezek: Szent Márton születéshele, a somogyi gyermektized, a koronakérés, egyházmegyéek kijelölése és főpapok kinevezése, Sebestyén első esztergomi érsek vaksága és Asrik kalocsai püspök helyettes érseksége, állandó palliuma, a fehervári egyház kiváltságai, Caritas bakonyosomlyói apáca jóslata, körakások a csodás gyógyulások emlékére, egy fu föltámad Sz. István sírjánál. Hartvik egy téves lengyel hírt is fölvesz: hogy Miesko lengyel herceg († 922) kérte azt a koronát, melyet Sz. István kapott meg (1000). Beeses régi codexünk a *Pesti codex*, melynek írása 1145 tájára vall. Ez a nagy legendát másolta le, beletoldva Hartvik toldásait, de javításai nélkül. A *varsói codex* Anjou-kori, Hartvikot kivonatolja, de elrontja: a koronakérésnél Miesko herceggel Leo pápát említi, Sz. Henrik magyar királyfit szlapon herceggé teszi, nagyanyját pedig Atleidának írja. Temesvári *Pelbórt* új adatai (Sermones, 1499) is tévesek.

Szent István után halt meg Szent Gyórárd (Gyerált, Gyíróf; Gerárd, Gerérd, Gellért 1046). Életrajzát ezután írta meg valószínűleg a bakonybéli *Valter* bencés, a márosvári v. csanádi kanonok-iskola énekmestere, a püspök gyakori kísérfje. Az ő művéből kivonatolták a *kis legendát* a XI. század végén. Csanádi bencés írta 1381 után a *nagy legendát* s ezt 1421 előtt a *velencei* Szent György-monostorban helyi hagyományokkal átdolgozták főleg az elején a most meglevő alakba, melynek legrégibb kiírata a bécsi Mondsecc-codex a XV. sz.-ból. E legenda nagyon gazdag művelődéstörténeti anyagban, helyenkint a közvetlen szemlélő előadásával hat, csak sajnos, kései anachronizmusai óvatosságot, kritikát követelnek (cruciferi, doctor, Chanadibus, alodia, magnas).

Szent László legendáját 1250 körül írták, mit az illusztris és inelitus rex címzés ekkori találkozásából következtetünk, de erre vall a frázisok, színtelen, homályos, történetben asz-

gény előadás is. A Sz. László sírjára tett kehely istenitélete a váradi istenitéletekre emlékeztet. Képtelenség a háttal összenőtt áll. Az ú. n. Sz. László *kis legendája* a XV. századi párisi Corsendonki-codexben nem egyéb, mint a nagyobb legenda kivonata, megtoldva egy 1200. évi váradi csodával.

Ama XI. századi szentek után a XIII. században két királyleánynak a legendája tartalmaz magyar adatokat: nagyon keveset *Szent Erzsébet* (Elisabet, Elzsábet, Erzsábet) élete, melyet 68 évvel a szent özvegy halála után, 1289-ben írt a thüringeni Theodorik dominikánus öreg korában; nagyon sokat *Boldog Margit* legendája, mely a többi mind felülmúlja megbízhatóság dolgában. V. István király kérésére a pápa mindjárt küldött ki szentségvizsgáló bizottságot, az esztergomi érseket, váci püspököt és a zirci apátot (1271—3). Az akkor kihallgatott tanúk vallomásait meghallgatta a dominikánus rendfőnök. *Vercelli* János és megírta latinul az első legendát 1276 előtt. Ez évben a pápa új bizottságot küldött ki, két kanonokot a saját udvarából közjegyzővel, ki 110 tanú vallomását vette nagy jegyzőkönyvbe, tekeresbe. Ebből írta meg *Garinus* dominikánus 1340-ben Margit nagy legendáját 130 fejezetben. A Vercelli-féle kis latin legenda alapján készült 1437 táján a *magyar legenda*, 1460 táján pedig a német fordítás, mely után Vercelli latinja elveszett. A magyar legendát 1510 körül lemásolta Ráskai Lea margitszigeti apáca s e másolatot őrizi a Magy. Nemz. Muzeum, de csonkán, az eleje és vége nélkül: az 1271. évi első tanú vallomásánál megszakad a másolat, miután előadta az 1276. évi jegyzőkönyv apácavallomásait. A mohácsi vészkor Margit koporsóját Pozsonyba vitték s benne a primás 1641-ben megtalálta az 1276. évi jegyzőkönyvet, lemásoltatta, de véletlenül csonkán, s Rómába küldte, kérve a szenttéavatást. E csonka másolat másolatát őrzik 1729 óta a római dominikánusok, 1780-iki másolatát pedig Batthyány püspök könyvtára Gyulafehérvárott.

Magyar krónikák. Ezek egy közös ősrre vezethetők vissza, melynek megjegyzései V. István, illetőleg Kézai korára vallanak. Itt nagyon fontos Kézai ajánló előszava, mely két helyen van meg. a XVI. századi *Sambucus-codex*-ben (bécsi udv. könyvt.)¹ és a *rövid Kézai* krónika elején.

¹ Sambucus = Sámbocki János († 1584) nagyszombati születésű császári udv. orvos és történetíró vásárolta a Sambucus-codex krónikáját a pistoi ai apáttól.

Ezen előszó azt mondja, hogy III. László király nagyon vágyott megismerni a magyarok tetteit, azért ő, a király hűséges diákja a magyar nemzet történeteit, melyek különböző scartabellákkal, régi írásokkal vannak elszórva Itáliában, Franciában és Germániában, egy kötetbe iparkodott szerkeszteni, nem utánozva Orosiust, ki Ottó császár kedvéért¹ a magyarokat ördögöktől származtatta. A fontos itt az, hogy a húszéves László király számára 1282-ben még nem tudnak kész magyar történelmet adni, s ezt külföldön elszórt könyvek alapján Kézainak kell megszerkesztenie. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy krónikáink közös őst Kézai Simon írta, hogy ezen ősforrás legjobban egyezett a Sambucus-krónikával, amint ezt már Karácsonyi fejtegette, s hogy az ú. n. Kézai-krónika csak gyöngye kivonata az eredeti Kézai-krónikának. A Sambucus-krónikához legközelebb áll az előesemő, fejetlen *Accephalus-codex*, mely az 1002-iki erdélyi hadjáratról kezdődik, s melyet 1342—9 közt írtak le a Budai-minorita krónikáról. Ez került bele az 1473-iki Hess-féle Budai-krónikába. A legtöbb krónika ennek a rokonságába tartozik és 1342-ig egyezik. Tőlük a bevezetésben és genesisben, meg az 1057—1152 közötti élelnek betoldásokban különbözik a Képes-krónika rokonsága. Ennek szövegét őrizi az 1480-iki Béli-codex, de négy helyen esemőn, s a XVIII. század elején készült *Kaprinai-codex*, mely a bő szöveget szintén 1342-ig tartalmazza. Mikor a Képes-krónikát 1358-ban díszesen leírták, az eredeti bő szöveget 1330-nál a sor közepén quaternus szóval megszakították, vagy azért, mert az eredetinek többi része elveszett, vagy valami közbejött s a másoló többé nem folytatta munkáját. A Képes-krónika íróját Baranyai Decei János nevezte el Márk szerzetesnek 1590 táján. Donauovszky tanulmányai alapján a magyar krónikák alkotórészeit és szerkesztéseit ily időrendben tüntethetjük föl áttekinthetően:

I.	1. I. András kori krónika 1047-ig: használta Anonymus, Richardus, Albericus.
II.	2. András és Béla, Salamon és Sz. Lászlók versengése, 1091-ig (Paulernél IIa.).
	3. Kálmán és Almosék ellentéte, 1152-ig (P. IIb.).
	4. III. István kori szerkesztés 1167-ig, az előző részek átdolgozásával (P. IIc.).

¹ Hatálmay anachronismus ez, mert Orosius 426 körül, I. Ottó császár pedig 973-ban halt meg.

- I. {
  5. Hunn-krónika thüringeni vonatkozásokkal (1211 k.).
  6. II. András-kori szerkesztés (a fentebbi 1., 5. alapján, P. Ia.).
  7. V. István-kori szerkesztés (1., 5., 6. P. Ib), az ősförás (*Kézai igazi műve* IV. László király számára 1282/3-ban). Megmaradt a kivonata.
- III. 8. *Budai* minorita-krónika 1342-ig (I., III.), az 1473-iki nyomtatott *Budai* krónika őse.
9. A 8-iknak átdolgozása új bevezetéssel, új genesis-sel, s a IIa/b. betoldásaival: ez a *Képes*-krónika eredetije (1358 előtt).
10. *Mügelni* Henrik hún-krónikája a IIa/b/c. betoldásokkal németül (1358/9.).

Kézai rövid krónikájában a régibb Vértes-etimologia helyett a Bársonyos-monda jellemző és hogy Péter horvát király Tenén (Knin) várban székelt. A morvai csatában a király banériumát¹ Bászitéj nembeli Rénald ispán tartotta s ott volt még három atyafia. Ezek a krónikás szülőfalujának földesurai s az író büszke rájuk, valamint királyára, Mars fiára. Két függeléke van: az advenák, jövevény nemzetségek más krónikákban a honfoglalásnál vannak felsorolva, itt új a Balog-, Bogát-Radvány- és Ludány-nemzetség; az udvarnokokról szóló függelék a castrensis, condicionarius, libertinus, rabszolga, várjobbágy és uhég nevű pogány foglyok társadalmi osztályairól is szól, de tévesen. Olasz szavai, mint scartabella, Vecce Venecia talán azt jelentik, hogy Italiában tanult a szerző. — *Mügelni Henrik* a meissen-i Mügelu faluból való, lovag-dalnok, ki *Chronik der Hewnen* c. magyar krónikáját németül írta meg IV. Rudolf osztrák hercegnek, ki már 1359 júniusától archiduc címet viselt. Főérdeme, hogy megőrizte számunkra a IIc. betoldásokat, melyek más krónikáinkban hiányzanak. A Nagy Lajosnak ajánlott latin *Rimes-krónika* is tőle való, mert három vers-strófáját éppen ő kedvelte és tartalmilag is egyező a két krónika. Vannak eltorzított nevei és évszámai.

A *Pozsonyi*-krónika szintén rövid, rokon a *Budai*-krónikával. 1311 táján készült, de csak XV. századi kézirata ismeretes. Sajátos adatai, hogy Vid kuriája Buziáslakán

¹ Krónikáinkban, különösen a *Képes*-kr.-ban, *anachronizmusok* ezek: *banerium* Atyle, *omagium* Atyle, *litteratus* Geyse I., *barones Stephani* II., *ville condicionales* tempore Bele II., *Bank bani magnifici viri*, stb.

volt (Szerémm. Pacsetin), Mohinál volt a tatáresata, a tatárok Béla királyt a Rába-szigetig, Győrig üldözték, Kálmán herceg az iváncsi beginák egyházában van eltemetve, s V. István második leánya, Katalin lett (Dragutin) István „szlavyon“ király felesége. — Acephalusszal egyező kivonatok a *Zágrábi-krónika* (1354) és ennek másolata, a *Várad-i-krónika* (1374). A Sz. Gellért-legendával egyezően mondják, hogy András, Béla és Leventa Vászily fia, Bonozulo pedig Szár Lászlóé. Mindkét krónikát az ottani káptalani statulum-könyvbe írták. A *Knauz-féle zágrábi-krónikában* van az, hogy II. Andrást jeruzsáleminek mondták, s az ő adta nemesi szabadságok megtartására a koronázáskor minden magyar király megesküszik.

A XIV. századi *magyar-lengyel krónika* a lengyel határt Esztergomig terjeszti ki, Gizela királynét Aba feleségének tartja; szerinte Sz. István után fiai uralkodtak, ú. m. Alba, Levente, Péter és Béla; Béla fiai Albertus, Jesse, Coloman, Salomon és László. E torz híreknél is torzabb hamisítvány egy 1724. évben hitelesített *Sándor-genealogia*, mely 958-tól sorolja föl a Sándor vezetéknévű őseket, s ezt a genealogiát bővítették ki 1796-ban a *csiki székely krónikává*, melyben nincs egyetlen hasznavehető történeti adat, de annál több a hiba.

Külföldi kútfők. *VII. Gergely pápa levelei* Gensához, Salamonhoz, Juditához és László királyhoz arra a hűbéri fel-fogására vetnek világot, mely a császár hűbérúri követeléseit akarta ellensúlyozni Magyarországgal szemben. Reichenau *Hermann* (Angiensis) 1040–54 közt szól Magyarországról, az *Annales Altahenses*, altaichi évkönyv 1063-ig, Hersfeldi *Lambert* 1077-ig forrása a magyar történetírásnak. Sz. László korát Konstanzi *Bernold* egészíti ki, Kálmánét Anrai *Eckehard* (Uraugiensis). — *Otto freisingi* püspök, Sz. Luitpold fia, Jahsonmrgott Henrik osztrák herceg öccse 1146-ig terjedő világkrónikájában Boricsról szól. A következő évben áttutazott a keresztes hadjáratral Magyarországon s érdekes tapasztalatait az itteni politikai és társadalmi viszonyokról megírta I. Frigyes császár életrajzában, mely nála 1156-ig terjed. Frigyes keresztes hadának átvonulását magyar földön 1189-ben *Arnold lubeki* apát beszélté el, Heimrik és András viszályairól az *Annales Culnienses* tudósítanak. — A steleri Ottokár (nem horneski) *Reimchronik*-ja 83.000 versben éneklé meg a világeseeménye-

ket a XIV. század elején s élénk leírást ad a magyarokról a morvamezei csatánál. Más a *Chronikon Rhythmicum* (1152—1268), mely Gertrud megöléséről, a tatárjárásról, a steieri magyar eseményekről ad híreket.

A galíciai magyar hadjáratokat Kálmántól IV. Béláig a kievi *Nesztor*- és Hypatiosz-krónikából ismerjük közelebből. A francia *Martinus Gallus*, mint III. Boleszláv lengyel király (1102—39) káplánja és *Vince* krakói püspök (1208—18) a lengyel-magyar érintkezésekről tudósítanak Sz. László és Kálmán, majd Borics és III. Béla idejében. A cseh történetírás atyja *Cosmas*, nős prágai kanonok († 1125), kit Esztergomban szenteltek pappá, 1108-ban és 1116-ban szól a magyarokról, dicsérve erejüket, gazdagságukat, fegyverzetüket. *Vince*, szintén prágai kanonok, 1164-ben elbeszéli, miképen segítette Vladisláv cseh herceg III. Istvánt a görögök ellen.

Kommen Anna Alexiasz címen a saját atyja, Elek császár történetét írta meg s néhány hirt ad a magyarokról. *Kinnamosz* grammatikosz, császári jegyző, Komnen János és Mánuel császár történetét adja elő 1176-ig. Szent László fiainak tartja Kálmánt és Álmost; szerinte a trónörököst a magyarok „uram”nak címezik. Leírja a zimonyi csatát, a nagy szekér-zászlót, stb. *Nikétasz*, nagy logothéta. az előbbinek történeti művét átdolgozva folytatja 1218-ig. Tőle tudjuk meg az oláhoknak 1164-iki Galiciáig való előnyomulását, hogy a magyarok mérgezett nyilakat is használnak, hogy Mánuel babonából ledöntötte a konstantinápolyi magyar nősobort és csillagjósok szerint rendelkezett.

A francia deuilli *Odo de Diogilo* az 1147. évi kereszteshaddal kíséri Magyarországon át a francia királyt s Boricsról, az ország szépségéről, termékenységéről szól. Az angol *Gualterius Mapes* 1158 táján, párisi deáksága idején ismerkedett meg Lukács esztergomi érsekkal s azután is hallott róla, a magyar királyokhoz való viszonyáról 1162/3-ban. Angol kir. követ volt s mint oxfordi esperes halt meg 1210-ben. Magyarországi, talán kerei cisztereiták révén kapott történeti jegyzeteket a magyarokról *Alberic* trois-fontainesi, champagnei cisztereita, kinek magyar adatai a világkrónikájában 1194-ig hibásak, aztán értékesek: munkája 1241-ig terjed. A hét menekültből választott magyar király említésével sejteti, hogy az ő adatai is abból a *Gesta-Hungarorum*-ból erednek, amelyekből Anonymus és Richardus dominikánus prior a hét magyarról szóló híreket merítette.

Emlékiratok. Tud Alberic a magyar domonkosok térítő útjáról is, melyről *Richardus* 1237-ben küldött jelentést IX. Gergely pápának. Bresslauban őrzik a „*Planctu destructionis regni Ungarie per Tartaros*“ c. verses emlékiratot (62 ötsoros strófa). „*Salva nostram Ungariam!*“ a végső sôhaja, tehát magyar menekült szerzetes írta, ki azon búsul, hogy megszûntek a kórusi zsolozsmák. Forrásértéke csekély. Annál nagyobb értékû a tatárjárás fôforrása, *Rogierius* „*Miserabile carmen*“-je. Apuliából való a szerzô, Pecorari Jakab palestrinai bíboros püspök, pápai legatus káplánja Magyarországon 1232/4-ben. Váradon volt a tatárok betörésekor, Csanádig bujdosott, a királyi peeséttel hamisított levelek hívására elôjött, tatár rab lett, látta Esztergom ostromát (1242 febr.) egy hónap múlva megszökött, nyole nap múlva Gyulafehérvárra, aztán a tizmértföldnyi távolban levô frátai menedékköre menekült. IV. Ince pápa 1243 ôszén áthelyezte ôt a váradi esperességbôl a soproniba, mi gyôri kanonokságot is jelentett. Jakab bíbornok 1244 júniusban halt meg, s ezután lett Rogerius Toletanus János bíbornok pártfogoltja, ki nem volt pesti püspök. Rogerius zágrábi kanonok, mikor 1249-ben a pápától Lyonban elnyeri a spalatoi érsekséget, s ezt Béla király hozzájárulásával 1266-ban bekövetkezett haláláig bírta. Epistolája, mely késôbb kapta a *carmen* címet. J. prenestei (palestrinai) püspöknek szól, mikor már dunántûli lakos az író, tehát 1243/4. telén. Önmagáról akar jelentést adni, de nevezetes, országos, sô világhírû dolgokról írhat elsôrendû emlékiratot, melyben élénken megvilágítja a társadalomtörténeti okokat, a királypárt és ellenzéke felfogását. Késôbb toldották jelentésébe a rhodusi lovagokat, kik csak 1308-ban foglalták el Rhodust, s a Frangapani urakat, kiknek római nevét a Vegliai cemesek csak a XV. században vették föl. A negyven fejezet és címzése is valószínûleg az 1488. évi Thuróczy-krónika kiadójától ered a többi betoldásokkal együtt.

Rogierius emlékiratát kiegészíti *Tamás* spalatoi esperes, mikor elôadja IV. Béla menekülését Spalatoba, Trauba és elbeszéli a tatárjárás hatását a saloni spalatoi fôpapk történetében. Tamás a bolognai egyetemen tanult, a horvátokat, magyarokat nem szerette, mert pl. Gancól ravasdi születésû, esztergomi johannita rectort tette a magyar király spalatoi érsekké, ki Tamást följelentette a pápánál; s mikor a spalatoi káptalan Tamást választotta érsekévé, a magyar

király Ugrint nevezte ki, utoljára meg a pápa emelte az érseki székre Rogeriust, kit Tamás csak két évvel élt túl († 1268). A tatárjáráson kívül Tamás szól Kálmán dalnát hódításáról, Emrik király fegyvertelen föllépéséről András táborában s II. András keresztes hadjáratáról. *Traui toldaléka* XV. századi munka, mely Sz. László fiának mondja Kálmánt, akivel XIV. századi horvát nemzetségeknek a szász Andreanumhoz hasonló szabadságokat adat.

Az Árpádkirály-kor legkiválóbb feldolgozója a *modern történeti irodalomban* Pauler Gyula, a M. Tud. Akadémia és az Athenaeum kiadásában megjelent kétkötetes művével, melynek részletes forrásidézései és kritikai jegyzetei a kötetek végén kiterjednek az 1899 előtti egész irodalomra. Azóta főképen az Árpádkori *társadalmi osztályok* viszonyait, hatásait helyeztük új beható világításba s ezek forrásait a következő munkáim idézik és dolgozzák fel részletesen: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban (Sz. István Társulat, 1907, 47. l.); Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben (Stephaneum, 1907, 144. l.); Társadalomtörténeti tanulmányok (Religio 1910); Az első állami egyenes adó elmélete (Kolozsvár, 1912, 65. l.); Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon (Budapest, 1913, 52 l.); Magyar művelődéstörténet, I. (Kolozsvár, 1913, 233 l.); Anonymus korának társadalmi viszonyai (Történeti Szemle, 1914, 190—211. l.); Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (Tört. Szemle 1914—6. Külön kiadás 1915, 177 l.); Fejlődés a legrégibb magyar társadalomban (Budapest, 1916, 51 l.); A tizenkét legkritikusabb kérdés (Kolozsvár, 1917, 170 l.); Az aranybulla társadalma (Fejérpataky-Emlékkönyv, 1917, 82—102. l.); Magyar művelődéstörténet II. (Kolozsvár, 1919, 560 l.); A székelyek eredete (u. o., 1920, 54 l.); A székelyek története (Erdélyi Naptár, 1921, 24—66. l.); A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai (M. Tud. Akad. II. oszt., 1922 márc. 6.) stb. Ugyanitt megtaláljuk a hivatkozásokat más szerzők idevonatkozó munkáira is.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Aba 56, 105, 106, 118, 143, —ák 131, 237, 244, —király 104, — nemzet-
 ség 49, 51, 184, —Flinta 243,
 — Sámuel 102, — Süksöd 182,
 — Újvára 90, 107, 113, 141
 Abád, rév 115
 Abdavár 109
 Abony 156
 Abos vitéz 114, v. ö. Apos
 abszolút 42, —izmus 13, 262
 Abulgázi 70
 Accon 184
 Acephalus-codex 305
 Achaja 229
 Achilles, Ehellős 234
 Achtum 99, Ajtony
 ács 33, 97, 114
 Adalbert követ 278, püspök 83, l.
 Szent
 adásvétel 140
 Adda f. 56
 Adelhald kir. nő 123, 127
 Adloyta kir. leány 110
 Admonti-codex 92
 adó 45, 98, 119, 171, 216, —fizetés
 58, —mentesség 191, 241, —szedő
 65, —úry 280
 Adelf prépost 180
 adománybirtok 12, 92, 284, —vissza-
 vétele 180, 186, 240
 adományozás 44
 adoptálás 101
 adós 95
 Adrián pápa I. 91, 92
 Aëtius 24—26
 ág 65, —házak 195, 234
 agatiruz 19, 60
 Agnand nemzetség 51
 Agnes cs. nő 111, kir. nő — Anna 161,
 — csaták 159, 249, 253
 ágostoni remetesség 224
 Ahrlinan 61
 Ahtum 47, l. Ajtony
 Aix 249
 ajánlatok 47, 48, 60, 178, 179
 ajour zománc 120
 Ajtony 49, 51, 54, 82, 87, 99
 akaszt —ás 60, 99, 106, 121, 122,
 —ófa 59
 akasztások 24, 27, 29
 Akos, kun 181, magy. nem 149, 184,
 — nembell Ernye 213
 Aladár 56
 alamirsa 124
 al-Andrus 248
 alánok 23, 26, 70
 alapfoly 166
 Alap-Telma nem 121
 Alavar 28, 39
 Alba sévítés, Fehérvár 210
 albán 271
 Allerie 74, 181, 308
 Albertina 253
 Alluin 28
 Allrecht 245, 247, 250
 alhyak 175, 176, 187
 Almain 53, 61, 77, 174
 alókat 61
 Almasat 61, 63, 64, 68, 84, 107
 Aleppo 184, 265
 Alexos 159
 Alfold 18
 Alfred 72 Nagy
 aliorumna 74
 alispán 272
 alkaccoliar 274

Alkeresztények 199
 alkotmány 13, 14, 44, 45, 97, 261,
 262, — os eskü 89, 90
 állam 7, 36, — i adó 98, 282, — i esz-
 közök 97, 262, 268, — i feladatok
 97, 262, 264, — i jövedelmek 35, 98,
 281, — i tényezők 11, 12, — i vagyón
 98, — tan 93
 állattenyésztés 284
 allod 36, — ium 116
 alma 121, — szeszfőző 33
 Almos 43, 44, 51, 75, 112, 119, 128,
 129, 134, 135, 140—142, 147, 149
 almus. bolgár fejd. cím 39
 alnádor 270
 alpári csata 47
 Alpra kún 218, 224.
 álruha 245
 Altaichi évkönyvek 75, 98, 213, 307
 Altáj, hegy 23, — i turkok 28, 29
 általános védkötelezettség 52
 Alt-Öttingen 58
 aludvarbíró 270
 alvajda 271
 Amienszi Sz. Péter 133—135
 Ammianus Marcellinus 70
 amnesztia 243, 249
 Ampod fia Gyonis 208
 Ampelum 21
 anachronizmus 111, 119, 168, 306
 analízis 8
 analogia 38, 39, 52, 200
 Anasztáz 85—87, — la 106, 111, 117
 anathema 44, l. kiközösítés
 Ancyranum monumentum 69. l. monu-
 mentum
 andechsi gróf 164
 András, Zoerárd, Szent 86, — király I.
 44, 77, 101, 102, 106—8, 110, 119,
 122, 143, 157, — II. 12, 163—5,
 169, 170, 174, 175, 177, 178, 179,
 181—7, 190, 193, 196, 197, 199,
 200, 202, 220, 236, 263, — III. 244—6,
 249, 250, 253, 263, — herceg 185,
 237, 238, 248
 Andreanum 154
 Andronikosz 154
 animizmus 60
 Anjou 12, — Károly 119, 229, 236,
 244, — párt 253
 Angelosz-család 196, Elek 177. Izsák
 163, 164, 176, 177
 angol 182, 232, — király 110, 119, 173

Anna hgnó 225, 227, 230, 233, 235
 annales 57, Altahenses 307, l. Altaich
 Anonymus 38, 43, 44, 46—51, 54—6,
 61, 67, 72, 74—6, 78, 83, 99, 114,
 130, 150, 162, 164, 174, 176, 219,
 221, 254, 259, 269
 antiochiai hgnó 101
 Antonius Durus 75
 Antoninus Itinerariuma 69
 apáca 82, 88, 123, 125, 126, 162,
 225, 230, 257
 Apafarkas 51
 apát 58, 85, 87—9, 93, 112, 125, 126,
 199—201
 Apos 139
 apostoli hit 93, — kereszt 87, —
 követség 196, 209, 256
 apostoloképek 89
 apró, — marha 92, — pénz 166, 168
 Apulia 55, — i hgnó 147
 Apulum 87
 Aquileia 26, 82, — i patriarcha 118.
 Aquincum 20, 50.
 Aquitania 55.
 arab 132, — írók 51, — nyereg 48.
 Arad 35, 144, 148, — i gyűlés 44,
 — i prépost 211
 aragon 164, 179, — hatás 177, —
 iustizia 188, — király 119, 202, —
 kir.-né 236
 arany 21, 37, 62, 104, — bulla 6, 105,
 165, 169, 174, 187—91, 196, 198,
 199, 228, 245, 246, 259, 263, —
 edények 77, 174, — gyűrű 100, —
 kapu 75, — pecsét v. bulla 196,
 201, — penza 94, — szabadság
 226, — triens 170, — valuta 167.
 Aranyos — föld 234, — i szék 234,
 — i székelyek 244
 Ararát 17
 aratás 36, 214, aratók 116, 217
 aratura 36.
 araviscus 19
 Árbo 137
 Arboe 244
 archon 41, 54
 Ardarich 56
 Arduin 136
 Arges 197
 arisztokratikus 42
 árja 66
 árnyány 61
 Arnold, Lübecki 307

Arnulf 32, 59, 72
 árokásás 198
 Árpád 11, 15, 40, 42—4, 48—51, 54,
 57, 60, 67, 69, 78, 143, 268, —
 —ész 41—45, —család 50, —ház 230,
 —királyok 12, —sírja 48
 Árpás 114, —l besenyők 174, 191
 árszabás 135, 163
 árulás 227, árulók 115, 149
 árva 91, 123
 arx 219
 Aseric l. Asrik
 Asen dynastia 176, 218, — János
 163, 185, 186, 209
 Asklepios 22
 Asrik 85—7
 asszony 100, —os ruha 240, — ura-
 lom 236
 asztal 33, —nok 208
 atá, atya 61
 Atelköz(ö), Atelkuzu 38, 40, 41, 457.
 Etelköz.
 Athleida 83
 atilla 68
 Atlanti-óceán 55
 átmeneti stíl 267
 áttekintések 102—3, 120—1, 143—5,
 173—5, 204—7, 230—3
 Attilasz, Attila 24, 25, 46, 47, 56, 63,
 64, 67, 70, 74, 77, — kardja 24,
 112, — óta gyűjtött kincsek 232,
 —szobor 68, vár, Etzelburg, Bud-
 vár, Obuda 48, 50, 164
 atyvád, mostoha apa 67
 Augsburg 47, 55, 57, 58, 72, 73, 75, 136
 Augustus 20, 69
 Aural Eckehard 75
 Aurelianus cs. 22
 Ausztria 13, 15, 16, 146, 157, 179,
 217, 218, 235, 240, l. osztrak
 autonómia 12, 137, 174, 193, 194,
 219, 222, 234, 235, 278, 297
 avar 23, 27, 28, 30, 31, 54, 57, 61—4,
 68, 70, 71, 74, 107, 128, 161, 162,
 — eskü 28, — klagán 29, — kin-
 csek 30, — nyelv 28, — pap 29,
 — pusztaság 72
 Aventinus 57
 Babaszék 221
 Babenbergiek 84, 217, 218, 237
 Babilon 74
 babona 160, 241

Babonik Bal 253
 Babot 117, —l vám 184, Kapávar
 Bács (Bahacs) 35, 85, 113, 116, 172,
 196, —l hegy 117, —kal római
 sáncok 22
 Badaony 221
 Bagamér székely lepdn 234
 Bagdad 37
 baj 297, —vívás 189
 Baján avar 28, 29, 61, 70
 bajor 30, 46, 55, 57—60, 72, 83—85,
 98, 101, 105, 106, 109, 141, 159,
 218, 250, — pénz 37, 167, — ter-
 vény 92
 Bajta 49, — nem 131
 bajusz 68, 119
 Bakony 141, — bal, 88, 89, 98, — ma-
 gye 224, — Somlyó 123
 Baksa nb. Simon fia György 239, 248.
 Balambér 24
 Balaton 20
 ballistarius, számszerijász 114
 balta 53
 bálvány 28, 29, 61, 135, 203
 Bamberg 87
 Bán, falu 128, 132, — hlla 47, 57,
 —monostora 210
 bán 137, 153, 189, 208, 236, 271, — l
 dévár 167, 169, 170, 281, —ág 238,
 233, 249
 Bánca István 214
 banderium 12, banerium 74, 222, 261,
 275
 Bánk 54, 181, 182, 191
 bánya 21, 201
 Bar-Kalán nemzetség 50, 181
 Barált, Barót falu 193
 Baranya 227
 Baranos 144, 147, 154, 161—164, 176,
 183, 236, l. Branisava
 báranyprem 63
 barázdáló írsa 64
 barbar emlékek 23
 Barbarus 153—155, l. l. Frigyes cs.
 Baro, kán 196, — fia Miklós 175, 187,
 191, 192, 209, —a folyó, —ág
 180, 194
 bárd 242
 barlang, —llet 18, —monostor 73
 báró 148, 158, 188, 207, 208, 221,
 226, 228, 250, 253, 236, 237, 240,
 242—5, 247, 250, 251, 259, 262
 Bars, vár 90, 131, 221, 223

- Barsa, nemzetség. — nb. Kopasz Jakab 244, —ák 249
 bársony 180
 Bársonyos 108
 baskir 41, 71
 basztarn 70
 Bászteley nemz. 77, 244
 Bába folyó 131
 Bátor 149, — Apos 112, 116, 118
 Batu khán 204, 210—5
 bazilika 68, 85—7, 107, 112, 132, 217.
 Baziliosz Bulgaroktonosz 98
 Bazin 197, 236
 Beatrix kir.-né 201, 208, 217, 236
 Bécs 218, 238, 245, 248, —i dénár 169, 281, — erdő 235, —i valuta 171, — Újhely 217
 bég 39, 41
 beginák 257
 béke 154, 226, 248, —ajánlat 59, —kötés 101, 104, 110, 115, 127, 147, 201, 218, 225, 228, 236, —ítés 120, 199, 244, —szegő 236
 Békősvár 90, 106, Békés vm
 Bél 88, 89, I. Bakony
 Béla, I. 6, 101—3, 108, 110, 117, 122, 143, 156, 157, 166, 167, —II. 142, 147, 148, 152, 166, 168, 278, —III. 76, 77, 111, 158—73, 177, 190, — IV. 12, 111, 165, 182, 183, 185, 196, 197, 199, 202, 207, 209, 213—30, 233, 240, 250, 263, — herceg 225, 227, 236
 Belár 74
 Bélyd-codex 305
 Belegrave 135
 beleknegina 54, 87
 Belgium 220
 Belgrád 32, 35, 87, 110, 124, 136, 147, 162, 163, 183
 Belin, Belény, 108, I. Benin
 belpoklos 78, 243
 Belus hg., bán 144, 149, 150, 153, 154, 157, 158, 161
 belügyi kormányzás 33, 34, 268
 bencés 31, 82—6, 89, 99, 124—6, 257
 — fráter 200, — iskola 264, — káptalan 200, — remeték 224
 Benedek 83, 86, 124, 181
 beneficium 36, 96, 118
 Benin 108
 Benk 200
 bényi sáncok 22
 beregi, erdő 200, — egyesség 200, 202, 209
 Beregszász 221
 Bereugár 56, 57, 60, 73
 Berény szab. falu 221
 bérlo 36, 48, 96, 97, 200, 209, 223.
 Berni Dietrich 56
 Bernát cassinói apát 229
 Bertiniani 72
 Bertold érsek 164, 180, 183, 215
 besenyő 40, 41, 46, 51, 54, 56, 60, 72, 97—9, 103, 110, 112—4, 117, 146, 150, 151, 153—5, 174, 208, 239, — hadifogoly 112
 beszállás 241
 Beszprémvár 47, I. Veszprém
 Beszterce 211, —bánya 221
 betyárnyereg 63
 betegség 46, 108
 bibor 181, 227, —mente 218 —nokok 215, 235, 244
 Bichor 35, I. Bihar
 Bicske 249
 biga 286
 Bihar vár 35, 47, 51, 87, 108, 113, 131, —i püspök 109, 132, 172
 bikakivitel 140
 Bikás ispán 115
 billogos, bilochus, bilotus 189, 272, 293, I. biró, királybiró
 biráskodás, 25, 42, 91, 93, 97, 121, 122, 138, 199—201, 219, 223, 228, 240, 293—8
 biró 41, 68, 220, 293—4, —i kiváltás 234, 235
 bitófa 60
 bitorló 144, 157
 bizanci 60, 63, 68, 100, —i arany. penza, solidus 37, 111, 167, 168, 170, —i császár 42, 54, 173, —i korona 38
 bizalmifértek, nemes bírák, szolgabírák 229
 bizonyítás 295
 blachi, blacl 159, 197, I. vlahci, vlaci, oláhok
 Blida(s), Buda hunn 24
 Bodrog 130, — folyó 47, —vár 35, 50, 132
 boébodosz = vojvod, vajda 40.
 Bogát 49, 50, 86
 Bogomil 176, bogomilok, patarénusok 196, 200, 209, 218

- bojárak 163, 181, 182, 185
 bokolabraz 61
 Boldog Margit 304
 boldogulás 11
 Bolcszló lengyel 35, 75, 87, 91, 132,
 141, 224, 230, — váci püsp. 177, 178
 bolgar 5, 27, 29, 30, 32, 38, 39, 41,
 45—7, 51, 54, 56, 63, 65, 66, 71,
 73, 74, 82, 98, 99, 113, 130, 163,
 176, 197, 203, 218, 219, 228 — cár
 45, 163, 178, 179, 185, 186, 209,
 — háború 45, 50, 209, — kenézek
 162, — nagyfejedelem 47, — oláh
 fejedelem 47, — papok 32, — tő-
 rök jövevényszavak 39
 Bolgárfelhérvár 113—5, 120, 130, 144,
 147, 158, 1. Bolgrád
 bolognai egyetem 265
 Bonfini 113
 Bonifác bencés 85
 Bonipert pécsi püsp. 87, 89
 bor 35, 153
 Borgó szoros 211
 Borics 142, 144, 148—154
 Bornaemléza 64
 boronaház 67
 Berostyánkő vár 244
 borotválás 130
 Bors, Bars vitéz, lapán 114, 147, —od-
 vár 90, 131, —ovavár 35, 124
 Bosznia 144, 149, 196, 209, 218, 236,
 —1 bán 176, herceg 271, püsp. 169,
 209, 502, 209
 boszorkány 61, 74, 78, 91, 127, 138,
 boszu 148
 bot 61, 64
 Bot lapán 212
 Boto gróf 75
 Botond 50, 59, 75, 249
 Botonlatuz Nikephorus 112
 Bouillon Gottfried 135
 bójt 91, 94, 126, 127, 140
 bökler 61
 Böles VI, Leo cá. 47, 71, 1. Leo
 bolos 180
 Bongvár 49, fla Bors 131
 bór 62, 67
 börtön 157, — lapán 110, — nagy 180
 böstörmeny 130
 bractenta pénz 168, 170, 171
 Brana, borona, Baranya 30
 Brandenburg 225, 227
 Brunikova 147, 153
 Brans 194
 Braszav hg. 32
 Brebír 216, 222, 240
 Bremen 55
 Brenta f. 56, 59, 73
 Bresla 86
 Bretisláv morva hg. 101
 breviárium 125
 Brevno 85
 Brezlavaburg, Pozsony 33
 Brigotó 20
 Brindis 136, 181
 brodnik 197
 bronz 21, 62, — koronák 19, 69
 Bruno 98
 Buna 106
 buchajusi, pohárnok 35
 Bud lapán 104, 148, —vár 50, 59, 77,
 1. Atillavár és Buda
 Buda 50, 109, 238, — falu 211, 230,
 —1 baka 218, —1 kronika 306, 306
 —1 országgyűlés 252, —1 szék:
 240—2, —vár 230, 240, —vári má-
 noriták 253, polgarok 243
 Budrig, Bodrig, Budrogvár 35
 bugri 176
 Buhna 106
 Bulárföld 130, bulgar
 Bules 47, 49, 50, 60, 78, 81, 86,
 harka 50
 Bulwerdoux 60 Bules
 Bulgaria 77, 175, 197, 209, bolgar 684
 burg, vár 34, —szék 123, polgar,
 várör — und 24
 Bultzás 42, Bules
 Bunda 68
 Bundyn 99, Búndin, Vidlin
 büsztreföld 64, baraboldi urak, rová-
 buzalasztékár 164
 Buzád nemzetolg, —ok Arnold 245
 Buziás 113, 114
 Buzilla kir. ne 105
 búzája 61
 Búdin 99, 197, Vidlin
 búdnak monoz 211
 búnbódos S. búntetők 42, 93, 245—6,
 búvászár 63
 Caltallari 54
 Carolarius Mihály 110
 Calanus pécsi püsp. 166, Kallós
 calendák 127, 1. Kalenda
 cambium, csere 171

Cambray 50, 73
 camisia, ing 241
 campanile 137
 canaba 21
 canesius 214
 capitaneus 45
 capitulum 92, 121
 cár, bolgár 218
 Caritas apáca 123
 Carobertus=Carolus Ubertus 249
 carratum 286
 carta caritatis 156
 Casino, Monte — 136
 Cassiodorus 70
 castellani 34, —a 35
 castellum 21, 32
 castrensis 211, castrum 21, 219,
 — Ferreum 146
 casula 89
 Catpan, Katpán, Koppány 84
 Cattaro 215
 Ceba ispán 87
 Celestzin, Szelestény, pápa, III. 164
 celibatus 125, 126, 140, 242
 cengli khutu 60, 61
 centurionatus 34, centurio 90
 cezumóri csata 30, 74, Zeiselmure
 Champagne 55
 Chariopolis 124
 Chatilloni Rajnald 161
 Chazaria 40
 Cherson 41, l. Chvarizm
 Chovaresmia 74
 Chrapundorf 222
 Chrobry Boleszlav 35, 98, l. Boleszló
 Chronicon Rhythmicum 181, 308
 Chulmia 209, Halomföld
 Chunberg 30
 Chussol 59
 Chvarizm 129, Chovaresmia, Kova-
 rezim.
 Cibalae 22
 Cibin, patak 154, —burg 47, 154, 195,
 —i ispán 193, 194
 cikádori apátság 155
 cikkely 92
 Cilicia 185
 cimer 184, 196, 209, 261
 címzés 42.
 címzetes érsök 87, 124
 Cinkota 116
 cinterem 99, 100
 Ciprus 183

Cirill, Szent 81, l. Konstantin
 cisztercita 155, 156, 164, 187, 196,
 201, 216
 citera 61
 Civakodó II. Henrik bajor hg 60, 84
 civilis 125, 191, =civis 90, 95, 97, 122
 civitas, vár 32, 67, 90, 219, 220, 238, 268
 Clairvaux 155
 claustrum 88, 242, klastrom
 clericus 124, 125, 200, diák
 clermonti zsinat 132, 133
 Cletus isp. 85, Kelad, Keled
 clipeus=vért 108
 Clissa 215, 216
 Cluny 98, 129, 133, 155, —i apát 109
 elusa 46
 coboly 45
 codex 88, — vasláncon 242
 cohors 21
 Colbert 13, 172
 collecta 173, 188, 282
 collegium 21
 Colonienses annales 307
 colonus 21, 22, 36, 97, 98, 139
 Columbanus, Kálmán kir. 134, 138
 combustio 166, 169, 251
 comes 33—5, 93, — palatii 33
 communitas 44, 45, 75, 79, 184
 concilium 93, 137
 condicionalis 148, condicionarius 226
 congregatio generalis 148, 240, 246,
 250, 298
 Conradino 229
 consilium 93
 contubernium 33
 conventus 93, 121, 138
 Conversio Baguariorum 31, 72
 Corsica 119
 Culus regio 13
 cultellus, kés 65
 Cumania 210, Kúnország
 Cupan, Kopány 84
 curia 90, 283
 currus 286
 curtis 11, 32—4, 50, 67, 90, 268, 283,
 — ispán 92, 95
 Csaba 51, 56, 104, — magyera, Soba —
 mogera
 Csák nemzetség 43, 49, 145, 158,
 179, 184, 223, 237, 249, —nb. Má-
 tyus 236, 237, 239, 253, Miklós 197,
 199, Péter 227, 237, Pósa 197,
 Ugrin 196, 208, —vár 49, 75, 221

csákány 52, 53, 62
 család 7, —fa 102, —l főuralom 86,
 —l monostorok 88, —l szokások
 67, 287
 csaló 92
 Csallóköz 118
 Csánád 24, 105, 106, 244, —l prépost
 211, püspök 87, 89, 172, —monos-
 tora 88, —vár 90
 csángó 65
 Csao-juan phing 69
 csapatzeimle 276
 Csát 43
 csata 46, 57—9, 99, 105, —leírás
 276, —rend 58
 csatós 68
 cséber 190, 282
 cseh 35, 58, 65, 84, 100, 108, 105, 108,
 116, 123, 141, 146, 171, 217, 218,
 224, 225, 236—238, 240, 277, —
 herceg 47, 103, 104, 110, 132, 145,
 146, 149, 162, —király 132, 159,
 178, 237, —ország 98, 112, 224.
 csongotyú 125
 Csepel-sziget 49, 50, 116, 164, 236
 cserepek 18
 cserga 67
 Cserhalom 113
 csornigóvi fejedelems 211
 észetartó ezobrok 68
 Csigliamezeje 56
 Csiki csékely kronika 307
 Csikszentmiklós 65
 csikószabla 63
 csillagjások 160
 csizma 62, 68, 218
 csodafu szarvas 64, csodaszarvas 74
 csodák 104, 124, —és munda 105
 Csolt nem 106
 Csolta 43
 Csotád, Sunad 99
 csónak 149
 Csongrád 49, 50, Carnograd
 csontlemezkek 62
 Csóta 43
 Csörz árok 22
 Csornograd 82, 85
 csóklya 241, —és páncél 116
 Csörgő 184
 csúvas 5, 39
 csűr 33, 126

Dacia 20—31

Dalk, Jajk, Ural f. 70
 dák 5, 6, 19—22, 69
 dal 58, 68, 292, —nok 25
 dalencinok 59
 Dalmasia 45, 100, 128, 135—7, 144,
 146, 147, 159—62, 220
 Dan-dolo doge 177
 Danilo hallos 181, 182, 183, 203, 207,
 210, 216—8, 224
 Darokoz 69
 Daros Phrygia 76
 Daróc 23, 154, 193
 Dávid dux 100, 108
 Decabal 20
 decime novallum, Irizsár 85, dézma
 decretum 138
 Dézma 81
 decurio 34, 99
 dedina 37
 dedukló 9
 de genere 259
 Dejter 226, falu
 dékán 34
 dénár 37, 62, 167, 169, 280
 dengizik 26
 denti, dantunogeri 74
 Deodatus 84
 dervis 61
 Deiderius éra, Ders 112, 129
 despota, despotez 119, 159
 Detre 56
 Deus, Deos, Deos 48
 Déva 227
 dévaj 61
 dézma, tízed 92, 163, 197, —tízred
 281, —negyed 136, 127
 dilaüm 89, 124
 Diak, clerici, apostolicus gyus, gyfák
 10, 64, 79, 88, 100, 115, 121, 124—8,
 140, 150, 214, —lrend 174, 256, ki-
 válmásod, szalchogai 191, 201, 228
 Diaki, villa clericorum 250
 Diakovár 299
 dina, rovla 63, 241
 diervium 18
 dingira 61
 Dingia 47
 diocesis presbiter 35
 diocletianus 22, 69
 Diós, György 108
 diplomata 13, 15, 21, 24, 29, 31, 52,
 64, 69, 69, 69, 103, 146, —l so-
 kások 280

- diplomaták 277—80
 dirhem 62
 diszités 62, diszítóművészet 63, disz-
 ruha 227
 Ditmár salzburgi ér. 57
 Dnjeper 26, 38—41, 45
 Dnjeszter 41
 dobieai ispán 221
 Doboka, vár 90, 99, 113
 Dobronya 221
 doctorok 238
 dolmány 227
 Domahida 19
 domborművek 63
 dominium 33, 35, 36, 91, 92
 dominikánus 75, 187, 196, 199, 200,
 202, 210, 252, — apáca 225, 245,
 253
 Domonkos ér. 85, 86
 Don 38—41, — töve 202
 dordognei barlangok 18
 dőghalál 150
 dögkutyá 59
 Dömös 112, 141, 149
 drachma 62
 Draco orvos 142
 drágakő 62
 Dragutin István 229, 249
 Dsajhani 61, 71
 Dsajhun 45
 dsila, gyila, gyula 41
 Dsingiszkhán 203, 204
 Dsuvejni 70
 Dubnici-krónika 48, 124
 Duch püsp. 123
 duellum 297
 Dukasz Mihály 38, 115, 119, — ko-
 rona 134
 Dulo dinasztia, bolg. 30, 74
 Duna 45, 46, — vonal fontossága 216
 Durazzo 55
 Dursac 50, 86
 Dux, herceg, ur 84
 Dürnkut 239
 dvornik 35

 Ebenfa 163
 ebések 188
 Eckehard, aural, Uraug. 73, 75, 307.
 Esellő 43
 Edő 49, 51, 56, 131, — mén 51, 104,
 — mer 49, 56, 131
 edény 37, 88, 174

 Edmund angol kir. 102
 Edua, kun kir.-né 243
 Eduard angol kir. 110
 ég, — atya, — fia 60, 61, 203
 Egbert bambergi püsp. 180
 egresi cisterc. 164, 202
 egri püsp. 172, 183, 187, 212
 egyetem 237, 238, 242, 264, 265
 egyház 7, 12, 61, 64, 93, 152, —el-
 hagyás 127, —építés 92, 127, —iak,
 diákok ruházata 289, —i adományok
 257, bíráskodás 91, 92, 126, 198,
 241, birtok 13, 160, büntetések 241,
 hűbérek 258, javak 209, 241, só-
 jövedelmek 201, szabadok 125, tár-
 sadalom 256, vagyon 91, 92, 125,
 127, vagyon szétosztása 257
 egykő 61
 Ehellős, Achilleus 234
 éhség 108, 118, 150, 215, 224
 Einhard 70
 Einsiedeln 83
 Eisenach, Isnac 75
 ekeföld 125, 246, 285
 eklézsia 13
 ékszer 19, 62
 elefántesontfaragás 268
 Elek, Alexiosz, ts. fl. 177
 élelem 33, 125, 173, 224
 életbiztonság 12, közbiztonság
 eljegyzés 110, 162—4, 185, 242
 Ellák 26
 ellenállás joga 189, 190
 ellenpápa 127, 155
 Előd, Lebed, 40—3, 49
 elődök követése 93
 elzárás 94, tömlőc, vezeklőház
 ember, —oladás 139, —evés 215, —hús-
 vásár 215, —ölés 93
 eme, emse 66
 Eimerik, Emrik 177, 220, Imre
 Emicho gróf 135
 emir-al-mumenin 74
 emlékiratok 266, 309, 310
 Ennedzar 26
 emphytheosis 35
 emse 66, eme
 encyclopaedia 71, 74
 Endro 107, v. ő. András
 Enoch 74, enő, tünd
 ének 61, 64, 100, 292, —es 59, gyilák
 79, —tanítás 100
 Enlaka 65

Enns f. 55, —burg 57
 enő, v. ő. Enech 74
 építézet 88, 198, 267
 equites 97
 Erdély 18, 47, 49, 99, 124, 159, 193,
 196, 215, 216, 227, —i hercegség
 224, márka 168, püspök 238, sza-
 szok 193, 194, vajda 196, l. Erdőel,
 Ultrae, Transilvania
 erdő 35, —óvok 34
 Erdőel 56, 85, —i németek 172, —i
 püspök 172, l. Erdély
 eréklye 109, —tartó 214
 érem, 169, 170, 268
 érenyek 93
 erkölcsiség 8, jellemzése 293, 298—300
 Ernach, Irnák 25
 Ernő, Hernuh 117
 Ernye(j) 115, 116, bán fia István 253
 érsék 60, —ek 228, szerződése 180,
 —i pallum 87, —gek 170, 256.
 érvágás 159
 Erzsébet 218, 227, 236, 249, 250, 253
 eskü 28, 59, 61, 90, 91, 101, 103, 121
 122, 136, 137, 141, 159, 161, 162,
 175, 179, 189, 198, 201, 209, 223,
 225, 228, 245, 255, 277, —dőzés 97,
 —dt 220, —szegők 44, 94, —társak
 296, —vó 217, 225
 Esküllő 51
 eszere(s) 89, 99, 125, 138, 257
 Este, Aldobrandin anconai érgróf
 201, 236
 Északi tenger 55
 eszregel, bolgár, székely 5, 41, 45, 46,
 51, 71
 esztorgályos 33, 163
 Esztorgom, Esztrigum 35, 48, 50, 55,
 59, 78, 84, 85, 87, 90, 115, 127, 132,
 139, 140, 146, 156, 160, 161, 164,
 215, 219, 238, 240, —i órok 87,
 90, 122, 137, 157, 196, 202, 220,
 235, örökös ispán 249, jogal 176,
 —i kanonok 199, 200, 224, remete,
 —i káptalan 180, —i zsinat l. 124—6,
 172, II. 137—40
 Ete 43, 49, 131, nemzetiség
 etel 61
 Etelköz 41, 45, 46, 54, 60, 71, 72, 112
 Etil folyó 29, 203
 étkezés 67, 68, 291
 etruszk 64
 Etzelburg, Attilavára 50, 164

Eufémia kir.-né 115, 141
 Eufrát 61
 Eufrozina kir.-né 152, 159, 161
 europa! érdek 216
 évés 61
 evet 45
 Evillat 74
 ewrek, ewri = órok 122
 Excellencia 122
 exercitiales regii 226
 exstasis 61
 Ezelech 43
 Eztrigum, Esztorgom 35, 55
 ezüst 37, 54, 62, 173, —edények 77,
 174, —pityke 62, —rud 168, —sz-
 lidus 167
 Fa 61, 156, —faragás 24, 37, —kanal
 202, —kérő 215, —kupa 25, —mágy-
 nyezet 85, —monostor 85, —pálcák
 65, —paloták 63, 67, —toronyok
 211, —torony 114, —várak 180
 fagy 214
 Falsz 43, Falész
 fáklya 25, 153
 fal 66, —törőp 114
 Fálész, Falitzész, 42, 43, 54, 142,
 Vál, Falsz, Falicz
 falones, künök 151
 falu, lak, villa 32—4, —nagy inas
 ville, villens 33, 103, 195, 219, —ai
 egyház 88, 92
 Fantika kém 113
 faragás 37, 63, 67
 farkas 59, 215
 farsang 211
 Fatimák 163
 fátvöl 25
 fattyu 149, 152
 fazekas korong 19
 fegyelem 52, 58, 68, 151
 fegyver 19, —csók 23, 90, 268,
 —nemek 272, —szőlő 58, 60, 141,
 146, 159, 169, 224, 295, —tar 34,
 —völő 34, —vet 32, 290
 fehér barát 224
 fehér 15 61, 75, 119, 203
 fehér ugar a kassár 43, 73
 Fehérgyula 48
 Fehérvár, Sackus 35, 48, 50, 88—90,
 100, 106—8, 110, 117, 124, 142, 147,
 149, 159, 214, 229, 240, 245, arde-
 ell —, Gyula — 87, —i mata 148,

- gyűlés 111, 208, 253, jog, szabad-
ságok 220, 221, káptalan 197, pré-
post 155, —megyéje 48
fejedelem 35, 41, 42, 44, —választás
41, 42
fejszések 211
fejlesztés 92, 94
fek 48
fekete, —flak 40, —ugorok a magya-
rok 45, 73
Fekete, —György káplán 115, —hegy
vára 227
feleséggyilkos 94
félhold 170
felköszöntés 25
felségáruló 94
felszerelés, hadi— 52
fene 66
Fenena 248, 249
feniciai 64, 65
feod 36, 1. feudum
ferencesek 147, 187
férflruhában kir.-né 208
férgek 46
fertő 6, 168, 169, 281
Fertő 108, 118
festék 268
fésülködés 213
feudum 36, 96. feudalís 12, 44, feuda-
lizmus 142, 204, 219, 222, 225, 228
fiatal királyok 143
fictio 225
filippeusz-pénzek 19
finn 64—7, 203, —urali 38, 39, —vo-
gul 38
Finta vajda, Aba nb. 243, 244
Fischa f. 101
fiscus 95, 151
fiúleányság 156
Fiume 13
fizikratizmus 14
flagellánsok 224
Flavius Josephus 74
Flodoard 73
Florus 70
foederatus 24, 27
fogadalom 85, 86, 120, 165
fogat 36
foglyok 44, 45, 53, 58, 59, 83, 104,
110, 114, 240
fogság 60, 185
fokos 52, 53, 62
Folkmar pap 135
folyóbafulasztás 248
fonó 33
font 37
Forgáchok őse 213, 221
forgalom 34
forgó 227, —szél 106
forradalom 158
források, tört. 9, 10, 60, 61, 69, forrás-
kiadások 10, forráskritika 9
forróviz-itélet 138
fő, —bárók 208, 271, —bíró, 49, 68,
—emberek 44, 84, 95, 136, 210,
—iskola 237, 238, —khán 215,
—kapitányok 12, 200, —kegyura-
ság 178, —papok 13, 16, 93, 97, 211,
befolyása 199, eleste 214, —papi
tizedek 173, jövedelmek 172, rend
93, —perjel, pálos 224, —tiszték
12, 16, 33, 93, 96—8, 102, 103, 105,
120—2, 141, 144, 146, 148, 149, 152,
157, 173, 174, 178, 187, 194, 208,
237, bárók, —urak, uri rend 12, 13,
ruha 259, —város 146
föld, —bér 139, —édesanya! 64, —esur
35, 97, 219, autonómiával 12, 235,
273, jövedelmei 281, —közösség
35, 36, 195, 283, —művelés 36,
97, 203, —osztás 111, 285, —perek
201, —rajz 254, —vár 34, —vétel 48.
Földnélküli János 119
főlebbezés 94
fől, —elés 237, 244, —kenés 86,
—világosult 14
förster 34
Fővény 237, —i országgyűlés 244
Franeavilla 145, 154
francia 109, 129, 132, 152, —kir. 108,
163, 173, —ország 89, 109, 222, 224
frank 6, 17, 25, 28, 30, 33—7, 50,
54, 58—60, 64, 66, 67, 74, 84, 90,
91, 93, 145, 147, —szláv korszak
30—7
Frankfurt, —i zsinat 87
Frankochorlon 144, 147, 157, 159
Fráta 215
fráter 200
Froising, —i Ottó 67, 72, 118, 150—3,
156, 208
friesachi dénár, fertő, marka 165—71,
177, 281
Frigyes, —császár I. 158—64, 208,
II. 208, 214, 215, 248, —osztr. hg.
201, 208, 211—3, 216

Fruskagora 31
 Fulbert chartrei püsp. 87
 Fulda 55, —i évkönyvek 72
 Fulko vendéglátó 248
 fűkötél 285
 ful, —haj 142, —csontkítás 59, 94,
 —etlenek 75, 78, 79
 Fülöp, —Agost francia kir. 163, 171,
 —fermoi püsp. legatus 240
 fűrdő 24, 67, 150
 fűszer 183

Gáb hős 140
 gabona 33
 Gabrasz Mihály 150
 galyahajó 211
 Gallia 144, 163, 174, 175, 181, 185,
 200, —i hadjáratok 187
 Galgóc 49
 gallér 227
 gallok 19
 Garáb 155
 Garam f. 47, 104, 107
 Garda, Gordas 81
 Gardézi 41, 67, 68, 71
 Garinus 304
 gatyá 68
 gazdálkodás 34—6, 66
 gazdaság 59, —i élet 283, reformok
 13, romlás 223
 Gebhard püsp. 108, 127
 Gecse ispánság 185
 Gémboursi Sigebert 74
 Genach törz 43
 generalis prior, pálos főperjel 224
 Georgesz Hamartolón 50, 71
 Gervás, I. Győr 119
 gép 113, 114, 147
 géplék 26—9, 54, 56, 83
 gereb 195
 gerely 52, 53, 62
 Gergely, — pápa VII. 113, 119, 122,
 123, 133, levelei, regisztrum 307,
 IX. 197, 214, —eztergonai val
 óra 249, 252, 253
 germán 22, 25, 26, 36, 37, 61, 70
 Gertrud, 164 169, 177, 180, 181, 218,
 233
 Gesta Ungarorum 75, 76, 202
 göta 70
 Glinza posta, egykor Kóna fala 77
 Gliza királyné 60, 84, 86, 88, 101,
 103, 105, —keresztje 189, 184

Glzo, Győr főjelelem 84
 Glád hg 47, 90
 Gnozna város, longy. 240
 Godschalk pap 135
 gomb 140
 Gora ispánság 180
 Gorda 27, I. Garda
 gót 22, 23, 70, —stíl 180, 267
 Gottfried, Viterbai 74
 Göllholm 240
 Gömör 35, 223
 Göncöl, Göncöl kőm, hilla 150
 görög 46, 56, 64, 65, 90, 113, 114,
 119, 120, 129, 130, 144, 147, 169,
 —apostók 82, 88, —apostól 92,
 —csoport 110, 136, 276, —egyház
 119, 133, —ellenes párt 161, —építé
 sműterek 88, —földsz 157, —hábo
 ruk 152—4, —ország 56 —szertu
 tek 52, —tűz 113, 147, —valók
 161, 164
 grad, vár 34, 35, 67, 208
 graf 33, 35, graf, gróf, görög 195, 219
 grammation 87, 89, 242
 granát 23
 Granus, Garam f. 22
 Grac hágy 220
 Gualternus Mape 110, 128, 308
 guba 68
 Guineard Róbert 118, 123, 126
 gulyások 184
 Gumur, Gümör 23
 Gurkai, Garbati 71
 Gut Kehad v. Gutkehl szomsz. 83, 109,
 184, 233, —törz letele 218, 230,
 Jenklin 236
 Günther belső apát, Sz. 89
 gyakorlati tudomány, I. pragmatikus
 gyalom 66
 Gyala 47, I. Gyöle
 gyám 179
 gyarmat 13
 Győr, herceg 161, 162, 164, 181,
 kir. II. 144, 148—156, 193, 198
 Gyöle hg 47, —vár, Gyál 47, 51,
 162
 győze 34, 46, 113, 275, 276, —vá
 rak 108
 Győrúj, Győrúj püsp. Szent 89, 98,
 100, 107, I. Gerdert
 gyermekek, —házaspár 185, —krisz
 tiánok 168, 170, 176, 178, 179, 182,
 217

- Gyermek Lajos kir. 57, 58, 72
 Gyésza fejed. 16, 45, 54, 59, 60, 69, 81, 83, 84—6, 90, 102, 269, — hg. kir. I. 38, 112, 113—7, 119, 120, 128, 129, 143, 157, Magnus;
 gyiák, gya, diák 59, 75, 79
 Gyila, Gyula 41, 42, 54, 60, 68, 81, 83, 90, 91
 gyilkosság, emberölés 93—5, 223
 Gyógy, Diós falu 51, 107, 158
 gyisznó, disznó 188, — óvok 187, — tized, vám 281
 gylasz 41, l. gyila, dsila
 gyógyítás 223
 gyoles, zászló 113
 gyónás 91, 105
 Gyonis, Dionis(ius) ispán 159—161, 209
 gyöngy 100, 227
 Győr, Geur, Jeur 85, 87, 90, 106, 108, 139, 213, 237, 238, — i béke 112, püspök 136, 172, 179, 183, — nemzetség 184
 Györe fia Pétör isp. 131
 Györk, Gure 152
 gyujtogatás 91, 92, 94
 Gynla, l. Gyila 41—3, 49—51, 98, 106, 191, 199, — Fehérvár 35, 215, 238
 gyűlekezés, gyűlés 34, 174, 199
 gyűrű 39, 100, 165, 241
 Habsburgi Albrecht 244, Rudolf 237, 247, 248, l. Albrecht
 had, —bahirás 45, 211, —birság 191, 251, —i fegyelem 63, foglyok 38, 46, 47, 51, 77, 90, 95, 98, 112, 114, 117, 118, 129—131, 149, 162, 229, 255, 268, hajók 45, sare 213, —isteu kardja 23, 24, —járat 108, 109, —kötelezettség 222, 251, 275, —nagy 90, —rakészülés 276, —rend 34, 52, 53, 58, 116, —szervezet 52, —út 21, 54, 85, 108, —ügy 34, 274, —vezérlés 53, —viselés mód 45, l. harc
 Hágárország, Hungaria 170
 hagyaték 241
 hagyományok 63
 Hahold, Hahót nem 184
 Hainburg 68, 108, 238, 248
 haj-haj! huj-huj! 53
 haj, —fonat 28, 107, 249, —korona 241, —nyírás 46, 94, 95, 107, —vi-selet 68, 240, 290
 Haj-Szentlőrinc, káptalan 229
 hajítógép 213
 hajó 41, 45, 46, 159, 161, —had 57, 109, 113, 114, 118, 147, —híd 26, —só 201
 halász 33, 97, 226, —at, —ás 45, 68, 139
 Halics, Galic(ia) 46, 152, 163, 179, 181, 182, 185, 199, 203, 216—8
 Haligóc, barlang 18
 hallstatti vaskorszak 19
 hálókészítő 33
 Halomföld, Chulmia 209
 halott, —égetés 61, —i tor 29, 61, 63, 64
 Halotti beszéd 39, Temetői b.
 hamis oklevél 10, 86, 110, 214
 hamu-jóslás 61, 91
 Hanta 229
 Hanza-városok 13
 Haramvár 147, 157
 harang 111, —ozó 96, — torony 137, campanile
 Harcias Frigyes osztr. hg 201, l. Frigyes
 harciaság 145
 harcolásmód 52, 53
 harka bíró 41, 42, 68, 84, karchasz
 Harka, Horca 43, 49
 harmad 34, —olás 108, 140
 harmincad, határvám 251, 281
 három-vetésforgó 36
 Hartvik 83, 136, 303
 haszonélvezők 97
 hatalmaskodás 34, 36, 91, 121, 122, 252
 határ, — gyeplő 34, 275, 276, —idő 223, —ispánok 271, —közösség 35, 36, —ór 122, —vám, har-mincad 140, —villongás 201, 217
 hátirat 170
 Havas, — el(ö), Ultra Alpes 210, 244, — erdő 46, 211
 ház 67, —as szolgák 97, —asság 25, 45, 60, 67, 84, 91, 94, 95, 143, 147, 185, 201, 202, 218, ajánlat 216, akadály 111, bontás 124, 140, 225, kötés 287, per 198, törés 141, válás 141, 185, 186, —építés 240, —i ipar 37, —ra törés 91
 hazaáruló 94
 Héder, nemzetség 184, 233, — Hen-rik 227

Helligenkreuz 156

Henel zsidó 223

Henrik, — szász, I. 34, 58, — bajor
58, 60, 84, — német kir. III. 100,
101, 103—5, 108, 109, 118, IV.
111, 112, 118, 123, 127, 132, 134,
141, V. 141; — magyar királyfi,
később Sz. Imre 93, 101, 102, magy.
király, később Imre: Heinrich, Heim-
rik, Eimrik, Emerik 162, 164,
174—9, 196; — vicemagister 89,
100, — bán 233, 235—7, fia 244,
245, 247, 252, Miklós 244, Iván
248, 249 stb.

Herakliosz gör. cs. 29, 71

herceg 46, 47, — I. harmad 108, 110, 158

heréles 142

Hermann, — badeni 217, reichenau
72, — sdorf 195, Szeben

hermelin 117, 227

Hernuh hg 117 Ernő

Herodotosz 19, 69, 74

heros 105, herold?

Herpály, palizsodór 23

Hersfeld, — I. evkonyvek, Lambert 72,
75, 112, 307

herulok 33

hét, — feleség 99, — kapitány, ma-
gyar, vezér 48, 59, 75, 76, 78,
— vár 47, 78

Heveny György 78

hévíz 131

hibrid pénz 170

híd 109, 212, 213, — építés 28, 163

Hierotheosz p. 60, 51

Hildegund 26 II. kő

Hilduin pap 87

Himnusz 150, 221

himnusz 25, 88, 163, 268

Hinkmar drs. 36, 72

Hipatosz-kronika 308

hírnokok 45

hit 60, — bér 183, 189, 202, 247, 253,
277, 287, — ocsa hely 247, — alut
263, — hírdető 83, — level 245, 256

hivatalvesztés 93

hivatalos katonák 34

hízelgők 94, 140

Hjanganu, hunn 23, 39, 60, 69

Hoba 43, 49, 50

Hódmező 243

Hohenstauff Conrado 229

holtak 60, 61

honfoglalás 17, 18, 32, 38, 46—8,
51, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 64, 67,
68, 74, 77, 90, 174, — éve 33,
éve 75, — kori elnök 62, 63, 68,
kötők 72

Honorius 25

Honorius pápa III 183, 186

honvédelem 34, 36, 52, 59

Hent 84, 90, 223, — Pazmán nem 184,
189, 228, nb Tamás 197

Heranyi Elek 78

hordó 33, 37

horvát 29, 48, 65, 82, 98, 119, 137,
— király 123, 129, 134, 136,
— ország 127, 128, 131, 133, 136,
158, 159, 177, helytartója 185

Hólek 50

bring 29, 30

Hrozinkai szoros 212

huj-huj 73

humanizmus 12

Hunaragerd 40

hundert-schaft 34

hung, Ung 46, 47, — vár 47, 78

hungar 38, hungar 76

hunn 5, 26—9, 31, 37, 39, 44, 51,
56, 61, 64, 70, 71, 73, 74, 107, 151,
— avar korának 23—30, — magyar
48, — nyelv 28, — ugor 66, — vi-
slet 26, 27,

Hunor 74

Hunt, Hent 85

hungar 38, 61

hű 33

hűbér 30, 32, 36, 91, 96, 218, 247,
249, — adó 108, 109, 118, 128,
144, 158, 208, 284, — es 12, 31, 97,
174, 188, 217, — I. es 119, 128,
164, 215, — igények 276, igézet
248, — ing 126, 169, 142, 157,
214, — ország 102, 194

hűbér-kő 245

hűbér-ség 44

Hun Rostek 41, 67, 71

hűbér-kő 129, 189

hűbér-kő 285

hűbér, hunn 61

hűbér-kő 161

Hűbér-kő 202, 217, 224, 225

hűbér 61

hűbér-kő 47, 115

hűbér-kő 246

- igric 43, 44, 59, 64, 73, 76, 77, 242, 266
 igurok, ujgurok 70
 ijj 62, 65
 ikoniumi szultán 162, 186
 ikrek 136
 Ildikó 26
 Ilia 114
 illeték 170, 171
 Ilona kir.-né 147, 148, 162
 Illosvay-codex 92
 imádság 93, 213
 immunitas 258, 272
 Imre, — Szent 93, 124, — kir. 44,
 50, 77, 164, 177, I. Henrik, Henrik
 Ince pápa, III. 176—8, 180, 183, IV.
 215, 218
 indigenatus 253
 indukeió 9
 ing 68, 227
 ingyenmunka 36
 Inn f. 55, 58, 75
 Institutio morum 93
 instrumentum 223
 Intelmek 93
 interdictum 157, 158, 174, 199, 202,
 226, 252
 interpoláció 72
 investitura 133, 144, 155
 ipar 13, 37, 61, 62, 66, — cikkek 235,
 — os 14, 21, 33, 35, 96, 97, 235
 irás 64, 82, — beliség 111, 164, 165,
 228, kérvényezés 208
 régi remetekolostor 224
 Irnák 25, 26
 irnok 25
 irodalom 265
 irtás 154, 200, — bér 96, 139, — jog
 35, — tized 35, 96, 127
 Isaszeg 227, csata
 ise, ős, atya 67
 Isis 21
 iskola 13, 88, 89, 100, 256, 264, — ás
 flú 89
 ispán 85, 91—3, 97, 126, — ság 90, 151,
 153, — i falvak 139, — ok rendje 151
 ispotály 98, 190, — os 156, 179, 184,
 201, 218, 219
 istálló 33, egyházakban 241
 isten 61, — fa 63, — ítélet 105, 125,
 264, 295, 296, — lgéje 13, — szava 45,
 — tisztelet 34, 94, — i törvények 91
 istrini őgrófság 164
 István, — király. I. 86, 90, 140, I. Szent
- II. 139, 145—8, 152, III. 156—162,
 208, IV. 154, 157—9, 170, V. 210,
 216, 217, 218, 224—9, 233, 235,
 236, — kir. fi 136, Postumus 217,
 236, zágrábi hg. 224 Stefán
 Itinerarium Antonini 69
 iudex 33, — nobilium, servientium 229,
 274, — ville, maior ville, villicus,
 falunagy 33
 iudicium, ítélet, istenítélet, bírság 295
 iuramentum de iusticia et pace 90
 Iván, isp. 147, — ka, diák 115, fia.
 András 213, — kai koronalelet 110
 Ivanics-monostor 214
 ivás 63
 Ivrea 55
 Izabella 229, 244, 245
 Izidor 74
 Izjaszláv 152, 153
 izmaelita 6, 114, 127, 129, 130, 140,
 153, 174, 184, 189, 209, 223, 241,
 244, — kereskedők 130, — pénz 170
 Izsák cs. 177
- Jachsomirgott Henrik 150, 159
 jadeit 19
 Jadera, Zara 128, 137, 172
 Jáfet 74, 76
 Jaik f. Ural 70
 Ják nem 85
 Jakab, — pápai követ, Pecorari 202,
 — templomos mester 213
 Jakut 130, 184
 Ján soproni isp. 114
 János, — eszterg. ér. 179, 182, 183,
 185, — nádor 146, — német domi-
 nikánus 200
 Jaroszláv, — kievi nagyfejd. 106, 131,
 136, — vladimiri fejd. 146, 163
 járom 63
 járór 52, I. kém
 járvány 224
 Jászó 164
 játékok 292—3
 javadalom 36, 96, 97
 javasasszony 61
 jazig 19, 22, 68
 jegyajándék 45, jegygyűrű 25
 Jelech 43, 50
 jelképes 63
 jellemzés 103
 jelvények 89
 jelzalogi fogság 95

- Jenőzel f. 27, 65
 Jenák, Jenő 43
 Jeruzsálem 98, 133, 156, —i lakola 265, király 184, patriarka 184
 Jézus csapata, társasága 13
 Joakim bán, Gutkeled nb. 233, 237, 238
 Jób érs. 176
 jobágy, jobbágy 13, 14, 90, 97, 140, 141, 208, 259, 286, —i szolgálat 193, 200, elvesztése 191, —urak 46, 189
 jogi irodalom 266
 jog művelése 238
 jogszedés 122, 139
 jogur 30
 Johannes Diaconus 72
 Johannita 156, 164, 216
 Jolanta, Joles 183, 185, 200, 202
 Jordanes 24, 26, 70, 74
 Jorla, Jugrla 74
 Josephus Flavius 74
 jóslás 60, 61, 64, 91, 105, 160; jósek 26
 jószágvesztés 92, 94, 121, 125, 252
 jótékonyság 102
 jóvedelmek 33, 172, 173
 jóvendolás 61, 107, 241, jóslás
 jovevény 44, 76, 97, —szavak 39, 66, 67, 82
 József, II. 14
 Judit 110—2, 117, 132
 Jugrla 74
 juhakol 126
 juhlapockacsont 61
 Jullán domhikánus 29, 203, 209, 210, —pozsonyi isp. 150
 Julius rex, Gyula 91
 Justinianus cs. I. 27, 28, 70
 Justinus 72, 74
 Iustitia, aranyon földrő 188
 Jutas 48
 Jutócsa, Jutotzasz 43, 54
 Kabadion 68
 Kabar 40, 41, 52, 72, 104
 Kabul falu 154
 Kács 131 héviz
 Kálán 211, 214, 215
 Kádócsa 55
 kágán, khagán, kan 28, 30, 39—41, 61
 Kahlenberg hegy, Chunberg 30
 kaj — horvát 82
 Kál 50
 Kalacsó 43
 Kalán 50, Calanus, Bár — nem
 kalandozás 11, 34, 38, 50, 54—60, 62, 65, 68, 72, 77, 86, 90
 kalauz 211
 kaldeus 153
 Kalé 42, Kál
 kalenda 64, 125, —története 257
 kalifa 74, 129, 133
 kalliz 6, 129, 130
 Kalka f. 203
 Kálmán 12, 44, 112, 119, 120, 124, 128, 129, 134, 155, 137, 140—3, 152, 158, 173, 190, 263, —leg. 182, 185, 196, 207, 209, 213
 kalocai püspök 86, 87, érs. 112, 124, 157, 158, 161, 172, 176, 179, 181, 196, 252, 256
 Kaloján bolg. 173—9, macsó 190, 218
 káloz 130
 kám 60
 Káma f. 29, 39
 Kamár szab. falu 221
 kamara 38, —haszon 170, 171, —lapan 223, —tisztok 190, 199
 kamat, pena 223
 kamukaselyem 45
 kán, khán, khaqán 47, 70, 185, 200, 214, levele 210
 Kán nem 50, — Gyula bán 204
 kanaba 21
 kanalkészítés 37
 kanász 100, gyűzőnőv
 kancatej 29, 203
 kancellár 165, 208, 214, 243, —la 164
 Kanizsa 99
 kanon 88, —i választás 241, jar 242
 kanonik, kanonok 88, 100, 125, 256, —lakola 88, 264
 kántorhajt 94
 kápa 241
 Kapella h. 135
 Kapeller Ulrik 220
 kapitány 44, 45, 200, 234
 káptán 115, 125, 242
 Kaplony, Kaplyin nem 50, 51
 Kaplos kén 131
 kápolna 33, 125
 Kapri naí-codex 205
 káptalan 108, 200, 201, 214, 247, 256, —gyűlés 155, —i bizonyítás 252, főkola 257, 258
 kapu 54, 63, 85
 Kapevár 117
 Karako 222

- Karakorum 23, 215
 karantán, karintiai 112
 Karas f. 147
 karchasz, harka 41, 42, 49, 60
 kard 52, 53, 61—3, — ellenző 62,
 — hüvely 62, — joga 11, — tisz-
 telet 23, 24, 28, 61, — rántás 92,
 94, 121, 122, 157
 Karé, Kari 43
 karhatalom 34
 Karintia 55, 104, 123, 235
 kariz 129—130
 karóbahúzás 25, 181
 Karoling 36, — font 37
 Károly I. 243, 253, Caroberto, — III. 13
 karp nép 22
 Kárpátok 17, 18
 karperec 213
 Kartal 138
 kártérítés 93—95
 kassai szabadság 221
 kastély 252
 kaszálás 36, kaszás 116
 Kaszé 43, Kazi
 Katalin kir. l. 229
 katapultá 213, hajítógép
 katekizmus 242
 kath., — hit 93, — reformáció 13
 katona 21, 34, 36, 42, —i cikkelyek 188
 kauri kagyló 62
 kazar 29, 39—42, 45, 47, 51, 72—4,
 81, 104
 Kazár besenyő fejd. 114
 Kazi 43
 Kázmér lengy. hg. 163
 kazula 89
 Keán nemzetség 50, 184, — bolg.
 nfejd. 47
 kecsketisztelet 135
 kedély 58
 kegyur 251, 257
 Kekaumenosz 159
 Kelad isp., Cletus 85, l. Gut—
 Kelemen pápa, IV. 216
 keleti gótok 26, 27, 56, — rómaiak 136
 kelmék 291
 kelta, gall 17, 19, 63, 69
 kém 48, 51, 58, 90, 97, 105, 113, 130,
 150, 211, speculator
 Kemej 115—7
 Kemenes 244
 Kemény, nem., — fla Lórine 227
 kende 41, 42, 50, —r khagán 41, 42
 Kene vár 178
 kénes tűz 113
 kenéz 162, 214, 219
 kengyel 23, 62, 63
 kenyér 215
 kép 88, 114, 119, — írás 64, — vise-
 leti 228
 kepe 246
 Képes-kronika 48, 74, 85, 114, 181,
 305, 306
 Kere 162
 kereskedés 13, 14, 18, 19, 35, 39, 66,
 133, 136, 139, 147, 183, 286, 287
 keresztatyá 84, 152, 210, 242
 keresztelés 50, 99, 197, 210, 240
 keresztény 22, 60, erények 93, hit-
 élet 81, 91, társadalom 12, 80, ül-
 dözés 107
 keresztés, —hadjárat 132, 133, 135,
 150, 152, 163, 164, 174, 177—9, 183,
 184, 196, 209, 214—6, 224, — lo-
 vag 156
 keresztrefeszítés 24
 Keresztúr 234, Udvarhely m.
 Kerlés 113
 Kerson, Kherson, Cherson 45, 73
 kert 198
 kérvényezés 111, 165, 228
 kés 45, 65
 készpénzfizetés 36
 Keszthely 23
 Ketel 49, 131
 két, — dűlőrendszer 36, — élű kard
 62, — kamararendszer 250, 262,
 — nádor egyszerre 252, 262
 kettévágás 45
 kettős kereszt, cimor 196, 207, 209
 Keve-vár 90, 129, 130, 196
 Kéza falu, Ginza pusztá helyén 77,
 —i krónikás 40, 44, 47, 49, 56, 65,
 67, 77, 78, 85, 113, 167, 221, 222,
 242, 259, 306
 kézcsonkítás 223
 Kézd 154, —i székelyek 195, 233, 234
 kezes 72, 105, 111, 135, 249, 280
 Kézsmárk, Kásmark 221
 keztyű 125, 140, 241
 közválság 127, 223
 kiáltvány 253
 Kibe, Kybele 21
 Kiev 41, 45—7, 56, 73, 75, 98, 108,
 131, 136, 141, 146, 149, 152, 153,
 163, 166, 210, 211

- kiközösítés, anathema 44, 92, 93, 109,
110, 126, 132, 177, 198, 199, 202,
209, 225, 226, 228, 236, 241, 243,
252
- kilencod(ik) 34
- Kina 203, —1 források 60, 69, —1
hosszúfal 23
- klincs 114, 146, 167, 177—180, 183,
214, 233, 235, 236, 240
- Klinisna f. 112
- Kinnamosz 153, 308
- Kipszak 215
- kir. adományok 208, apátságok 87,
88, 161, 176, avató szék 90, 245,
bírák 122, 138, 293, bíráskodás
201, biztosok 251, bukás 115, bün-
tetés 252, címek 148, 172, 176, 181,
210, 218, 254, címer 196, ember
252, erények 93, főtisztek 44, 93,
101, hadsereg 275, házasságok 277,
jelvények 89, 106, 118, jobbágyok
194, 208, jövedelmek 165, 170, 202,
281, kápolna 252, kamara, kincstár
33, 109, kancellár 148, kurla 181,
öl 285, palota 135, 233, 235, 253,
prépostok 161, 176, ruha 289, só-
gor 147, 233, szék 112, 233, szék-
helyek 256, tanács 189, 251, 262,
temetés 142, 149, 202, 230, tisztek
139, 176, udvar 33, 255, udvarbíró
208, 214, 270, udv. isp. 270, váro-
sok 219, 278
- király, —lak 173, nevelője 89, —fo-
gás 243, 249, fogaság 123, —gyil-
komlás 244, kivégzés 106, kilenc
—279, királyok —a 207, —kori
források 301—310, —leányok 277,
—ság jelentése 86, —sor 244, —
szövetsége 282, —választás 12
- királyné 173, 255, 277, —keres 186,
—1 udv. bíró 208, 251, udv. isp.
270, —ölés 179, 181
- Kirle-eleison 99, Kirlés
- Kirusna f. 112, Kirlis?
- klárbirtokos 36, 96, 97
- Kis-Szeltla 28
- Klva, Khiva 70
- kivégzés 50
- kivettaság, exemptio 234, 285, immu-
nitas
- kivitel 140
- klarisza apácák 230
- Klemencla, Halab. 237
- Knauz-codex 207
- knezeatus, kenézség 274
- Knin vár, Tenén 135
- kőbor marhák 122
- kockajáték 242
- kocsi 19
- kocina 125, 242
- koldulólendek 187
- koldus 124
- kolenla 64, koleálás 59, 107, kol-
lekta 64, 173, v. 6. kalenda
- Kollonich 13
- Kolozvár 24, 90, 194
- Komarov, Komárom 35, 48—51, 130,
131, 212, 223
- kombináció 8, 9, 44, 51
- Komnenoszok 163, Anna 308, Elek
cs. 124, 159, János 136, 147, 151,
Izsák 110, Manuel
- Konrád hg. 58, 59, 214, cs. II. 100,
101, III. 149, 152, salzburgi era 146
- Konstancia kir.-né 164, 177, 179, 181,
202, 217
- Konstantina 147
- Konstantinápoly, Bizanc, 55, 77, 98,
177, 186
- Konstantinosz, —cs. V. 75, VII. Por-
phyrogenetosz 40—4, 48—50, 60,
67, 68, 74, 84, 92, Monemachosz
110, —Sz. Cirill 41, 45, 81 legen-
dája 73
- Konstanz 58, —1 Bernold 307
- konvent 198, 247
- konverzió 201
- konyha 33, —hulladok 19
- Kopány hg. 85, 102, Cupan
- Kopasz Jakab nádor 54, 244
- Koppány 84, Cupan nem
- kopja 62
- Koppán 51
- koporsó 26
- kor, —becslés 143, —címek 11—5,
—jellemző 17, 80—1
- korona 38, 86, 89, 106, 118, 119, 228,
233, —keres 86, 87, —leltár 217
- koronázás 87, 108, 110—2, 127, 161,
162, 164, 176, 179, 182, 183, 207,
233, 245, 252, 255
- koronázó eskü 90, 175, 179, 180, 186,
—pálát 88, 89, 245, —szertartás
82, 207, —szék 90
- kormány, —pálya 89, 245, —zó, 12,
178, 182, 183, 218

- Korozmina 74, Kovarezm
 Korpona 221, 223
 korsó 233
 Korszán, Kurzanész 43, — vára 50, 221
 Kotajd 115, 116
 Kossuth Lajos 14
 Kovács 33, 62, 63, 97, 193
 Kovarezm 51, 56, 203
 Kozel hg. 31, 72
 Köcsid 48, Kusid
 kő, — halmaz 243, kor forrásai 69
 Kőí monostor, Bánmonostora 210
 Kőkényér 99
 kölcsön 214, 223, — pénz 140
 köles 202
 Köln 169, —i dénár 171, márka 163
 Kölpön 50
 költözés 189
 kőműves 97
 Könd(ö) 43, 49—51, 54
 Königsfeld 253
 könyv 92, 100, —tár 237, —vaslánc 242
 Könyves Kálmán 134
 Köpesény, —i találkozás 248
 Kőrispatak 112
 Körmend 221
 Körös 43, 123, —szeg 244
 körte-szeszfűző 33
 Kőszeg 216, 249, —i Henrik flak 244, 248
 kötény 210—2
 Köteny kún fejed. 203
 kötél 153
 kövér, —kutya 59, —ló 61
 követ 33, 48, 72, 83, 104, 107, 108, 118, 132, 155, 161, 185, 229, 277—80, —járás 69, —ség 38, 42, 60, 70, 100, 105, 106, 109, 110, 114, 122, 125, 129, 134, 136, 154, 157, 214, 215, 216, 229
 köz, —biztonság, 12, 33, 34, 90, 91, 106, 121, —igazgatás 36, 268, —elkedés 286; —nemes 16, 190, 223, 227, 229, 245, 250, rend 12, vármegyék 12, —ös gazdálkodás 36, —parlament 252, —ség 45
 Krajna 117, 235, 240.
 Krakó 98, 212, 248, —i gróf 149
 kral 38, 81, 119
 Kreenfeld, Kelenföld 107
 Kréka hunn kir.-né 25
 Kreszimir horv. kir. 112, 128
 Krim 41, —hild 56
 Kroissenbrunn 225
 krónikák 43, 44, 48—51, 59, 73, 86, 132, 134, 148, 149, 266
 Kuban f. 27, 38, 39
 kucsma 227
 Kucsó bánság 236
 Kujavia 248
 kules 91
 Kulin bán 176
 Kulpun, Kölpöny 50
 kultúra 17, 97, 146, —történet 73, —védő Magyarország 279
 kultusz 7
 kún — fejedelem 124, — királyné 243, — szobrok 68, — térítés 202
 kúnok 28, 47, 49, 51, 52, 77, 103, 104, 112, 113, 124, 129—31, 148, 151, 163, 176, 178, 185, 196, 197, 203, 210, 211, 217, 218, 224—8, 239, 240, 243, 244, 250, 264 — befogadása 209 — hadifoglyok 47
 Kunigunda, Kinga, — brandenburgi 225, mácsói 225
 Kunország 196, 218, 219
 kunyhó 67
 kupa 25
 Kúpinova 50
 kuria 107, 116, 151, 198, 208, 209
 Kurtu—germatosz, Kürt—gyermat 43
 kut 61, —fő 69, 301—10
 Kuthen fejd. 203, Köteny
 Kurzanész, Korszán 45, 50
 kutya 59, 62, —evés 215, —eskü 218
 kutu, khutu 61
 Kuvrat bolg. fejd. 29, 39
 külföld, —i kutfők 307—8, —i segítség 252, —re való eladás 139
 külügy 98, 274, 276
 kürt 47, 48, 53, 150, —jel 58, —monda 78, —ünnep 74
 Kürtgyermat 43
 Kútesk 124
 kvádok 22
 kvariz 129
 Laa vár 239
 Lád nem 50
 láda 33
 Ladamér — eszterg. ér. 244, 245, —ország, város, Vladimir, volhiniai 145, 163, 182
 Lajos, — Gyerme 58, — VII. 152.

155. — IX. Szent 216, 229, — XIV. 13
 Lajta, Sár f. 18, 118, — l. csata 150, 217
 lak, villa, falu 32, — ás 67, 151, 288,
 — odalom 136, — oma 25, 59, 61
 Lamhart, Lampert 115, 149
 lánc, — ocskák 227, — olt könyvek 242
 lándzsa 80, 106, 107, 116, 118, 148, 160
 langohardok 27, 28
 Laszkarisz, — Márta 185, — Theodar
 185, — Zsófia 217
 Lázló, — I. Szent, II. 136, 148, 149,
 157, 158, III. 44, 178, 179, IV. 77,
 227, 229, 236—8, 240, 242—5, 248,
 szekere 238, — vajda 227
 latónai vaskorszak 19, 23
 lateráni zsinat IV. 175, 183, 188, 224
 latin = olasz 35, 220, — császárság
 177, 183, 185, 209, 215, 216, 229
 latos ezüst 169
 Laureacum, Lorch 83
 lázadás 90, 91, 107, 185, 224, 240
 leány, — ági királyok 102, — öröklés
 248, — iskola 264, — kérés 211,
 — negyed 188, 247, 288, — rablás
 67, 126, 140, — vétel 67
 Lebed 143, — la 29—41, 71, — laz 40,
 Blód
 Lech f. 58, 59, — mezél csata 58, 59, 146
 lector 100
 lefejezés 147, 149, — jora 221
 legatus, pápai követ 119, 129, 179,
 199—201, 209, 218, 240, 241, 243
 legelő 34
 legenda 99, 265, 302—4
 leglo 20—2, 58, 69
 legitim öröklés 145, 156—8
 Lél 43, 47, 49, 50, 54, 59, 78
 lélekszám 52
 Lelész 164, 181, prementrol
 lelkes 257
 lengyel 18, 35, 47, 85, 86, 91, 100,
 108, 112, 115, 124, 141, 148, 149,
 224, 240, 248, — övkenyvek 86,
 — gróf 149, — herceg 87, 98, 103,
 104, 108, 182, — király 132, —
 magyar krónika 307
 Lengyelország 108, 110, 134, 210,
 224, 240
 Leó, — es. VI. Bóla 42, 68, 71, —
 halál 218, — pápa 83, 100, —
 — IX. 119, — pápai legatus 179,
 — Grammatikusz 71
 Leodvin bihari püsp. 109
 Lepoglava 124
 Leszke hg 182, 224
 Leusták erd. vajda 196
 levél 129, 134, 153, 154, 210, 211,
 216, — elfogás 208, — hamisítás
 109, — es szekrény 209, — szén 67,
 136, — ezés 54
 Leventa hg. 43, 101, 103, 107
 liber 97, szabad, telepes, — tinas, — tós
 95
 litra, font 37
 litucla 189
 Liengitz 212
 lim 21, 26
 limigans 22
 Lipeő, Lipow 221, 226
 Lipót csezt. őgróf 149 herceg 178, 181
 Li-zkova, barlang 18
 list 173, — befűlés 164
 liturgia, szlav 72
 Liuntin, Liuntisz 42, 43, 46
 Liutpold bajur hg. 57, — csezt. őgróf
 84
 Liutprand 46, 55, 57, 78
 lo 93, 122, 173, — ajándék 48, — áldo-
 zat 63, 64, — fark 203, — hus 203,
 237, — hus 203, evés 29, 61, 107,
 203, — jász 63, — kovács 62,
 — ugratás, ver. ny 138
 lo-vag 64, 84, 97, 98, 115, 116, 126,
 213, — avatás 150, — csata 149,
 160, — had 150, 212, — lovas 121,
 — rend 151, 155, 164, 216, — sár-
 34, — szeg 149
 lo-vas 84, — joldár 200, — sár 39,
 52, 58, — sárk 61, 62, 68
 lo-vas 97, 188, 208
 Loosmünd vár 215, 222, 245
 Ladomerik, Ladomerország, Vlasti-
 miria 175, 181
 logika 242
 logotheta 71
 loq 68, 94, 121, 122, 125
 Lorch 90, — l. örök 83, Laureacum
 Lorchár, de Lajos 75
 Lombard, — István hg. 256, — la 49,
 55, 57, — ok 69
 Lórens csezt. őrs. 124
 lovár ő, 97, 139, lovó, acsibari
 lozum, casum, kamandassos 171,
 187, 251
 Lovska 19

lud 121, — tisztelet 135
 Lukács, egri püsp. 155, — eszterg.
 érs. 144, 157, 158, 160, 161, 221
 Luprechtháza 221

Macedon 100

machina, gép 105, 106

maeska-ovés 215

Mácsva, Mácsó 129, 130, 196, 218,
 227, 229, 236, —i hereg 271, Kuni-
 gunda 225

madár, sólyom 242, —ász 33

madzar, magyar 37, 41, 42,
 45, 61, 67, 71, —ok völgye 40

Maeotis 28, 74

magán, —birtok 284, — hadak 222,
 — kegyuri monostorok 88, —várak
 219, 221

magistratus 229

Maglót 43, 51

magnacharta 175, 188

Magna Ungaria 29, 202

mágnás 194

Magnus, I. Gyésza 114, 117, — szász
 hg. 118

Magog 74, 76, 77, Magor 74

magtár 33

magyar 41, — cimer 249, — díszruha
 227, — eredet 5, 37, — esküvő
 227, — honfoglalás 32, — jellem
 17, 298—300, — kereskedők 147,
 — követek, diplomaták 279, —
 krónikák 73—9, 304—7, — leány
 114, lovas sereg 32, 34, — Margit-
 legenda 304, — nemzetségek 184,
 — nyelv 33, nyelvhasználat 137,
 138, — öröklés 156, — őshazák 37,
 — pénz 37, — prédikálás 89, —
 rovás 65, — ruha 249, — szerzetes-
 rend 224, — terjeszkedés 276, 277,
 — zarándokház 156

Magyar-Óvár 236, 244

magyer, moger 28, 38, 39, 56, —i
 rév 50

magzatölő 138

maler 33

maiestas Domini 89

Main f. 59, —zl gyűlés 111, rabbi
 170, zsínat 91, 92

Majnalt Ákos nb. 149

maior, —castr, l. várnagy, — exereitus,
 l. hadnagy, — mlinster = nagy,
 főbágy, tiszt 33, 90, — preconum,

börtönnagy 90, — speculatorum,
 őrnagy 90, —ville falunagy 33,
 219 stb.

malom 100

mammut 18

mancipium 97

mandsu 61

mandyae, mente? 68

Manfred bibornok 160

Manics f. 39

manó 61

mansi—erge = magyar 39

mansus, ház, háznép 33

Mánuel cs. Komnenosz 153, 154,
 157—162

Marchegg 239

marchia 128

Marcellinus comes 26, 70

mardurina, nyest 123

Margit, kir. l. 165, 229, 230, 244,
 kir.-né 163, 165, 171, cs.-né 196,
 —sziget 243

Margum 24

marhabőr 93

Mária, —kir. l. 185, 229, 248, —kir.-né
 185, 221, 225, —Terézia 14, —tiszte-
 let 100, —Zell 217

Marinus Tyrius 70

Maris f. 19, 69, Maros

Márk krónikája 305

márka 167, 168, 280, 281

Marne f. 26, —i csata 61

Marokkó 74

Maros f. 46, 48, 99, —i székelyek
 234, —vár, Csanád 51, 82, 87, 99,
 —i püspök 89, 172

Marót fejed. 47, 48

Martel Károly 249

Martinus Gallus 308

márvány koporsó 102

második koronázás 207

Maszudi 71

Mátra hegy, erdő 47, 49, 51, 98, 131

Matrica város 202

Mátyás, Hunyadi 12, zágr. prépost
 kancell. 208

Mauriacum 26

Mauriklosz cs. 29, 71

Maurus, Sz. Mór 89

Mazovia 224

inázsa-szekér 286

medence 67

Medgyes 194

megazarchon, i. nagyfejedelem, — alor
 magnus
 Megere 48, i. Magyar
 megszállás 33, i. be-szállás, szállás
 megterés 60, i. terítés
 megyei, — beolvasás 269, — bírák 138,
 203, — onkormányzat, autonómia
 273, 274
 Megyer 48, — i. rév 50
 mehtenyősztes 37
 Mekese Lőrene 222
 Melk, vár 84, 98, 110
 meltóságos király 177
 Mén-Marót 47, 51
 menedékjog 121, 122, 139 152
 ménes 99
 mente 68, 227, mandyae
 menyegző 218, 227
 menyét 45, 227
 Meránia 164, — i. Ágnes 217, Gertrud
 Mercurius, kanonok 124, tengeremlékl
 kormányzó 136
 mérég 161, mérgezés 159, 165, 241
 merkantilis 13
 Meroving-solidus 37
 Merseburg 86
 Mereritz 85
 mesgya 34
 Mosko lengy. hg. 83
 Moscia 129, Moscia
 moszoi kapu 47, 51, 113, 131
 Methodius, Sz. philosophus 72, 81, 82,
 — legenda 73
 metropolita 124
 Metz 55
 mezitláb 106, 242
 Mienburg 33, 118, Moson
 Mihály hg. 84, 101, 102
 Mikosa vitéz 149
 mikénel polip 63
 Miklós, — lap. 149, — pápa III. 240,
 IV. 248, — prépost 243, — tárnok-
 mester 190
 Mikó knlocsai arók 167
 Mirumaiminona 74
 Miklós nem 51, 184
 miköldi lelet 13
 ministerium 64
 Míztiszláv 181, 182, 185, 208,
 — Martelav
 Milano 130, 154, 158, 160
 miles 34, 90, 93, 95
 mikkói kün pőap. 197

mlna 87
 minister 97, 139, — lall 33, 34, 18,
 90, — lum 14, 15, — malor 33, 90
 minorita 218, 230, 233
 Mithra, — sz 21, 64
 Mizse nádor 244, 249
 Modena 59
 Modrus 222
 módzer 7—10
 Moscia 21, 83, 129, 130
 magyar, magyar 38, 77
 Moscia 35
 mohaimmolan 39, 40, 51, 81, 127,
 130, 138, 140, 244, 264, — pap 203
 Mohi 112, 213
 Mojmír 46
 monarchia 91, 255
 monasterium 88
 monda 24, 47, 48, 56, 59, 64, 75, 78,
 105, 108, 117
 mongol 23, 61, 69, 70, 203, — orszá-
 74, — 107
 Monopoli 136
 monoster 84, 89, 152, — opus 99,
 141, — orontek 86
 Montecchino 73, 98, 129, 139
 Monumenta Germaniae Historica 70
 Monumentum Ancyranum 30, 69
 Monyoród, Magyaród 116, 117
 mordva, mordvin 203
 Morimundi 156
 Morosini—Albertus 249, 252, — Tana-
 cina 236, 249
 Morva, — i. 46, 47, 224, 225, 238,
 — meső 110, — orszá- 46, 83, 218
 morva 46, 54, 69, 72, 86, 217, — hg
 31, 152
 Mosaberg, Zalavár 51, 53, 83, 72,
 82, 86
 Mosel f. 154
 mosok 35
 Mosony, vár 33, 107, 112, 117, 128,
 133, 136, 161, 213, 227, 236, — i
 fort 114, várjobbágyok 249
 Moskva 210
 mosok 207, 263
 Mosgerben, Magyar 38, 39
 Moskva, Moska 25
 molitoria 68
 moska 35, 284, — (sz 16, madgák 59,
 — orsót 92, 240
 Muria 22
 musca 89

- Műgelni Henrik 306
 műhely 33, 96, 198
 művelődés 7, 12, 60, 254, —törté-
 net 73, l. kultúra
 műves 267
 művészet 12, 18, 61—3, 88, 267
- Nádor 189, 198, 208, 211, 237, 240,
 269, 270, —i biráskodás 251
 nadrág 68
 nádtoll 64
- Nagy, — Alfréd 32, 72, — Károly 30,
 33, 57, 70, 83, 88, — Lajos 12,
 — Ottó 58, 60, 102, — Theoderich
 33, 56, 70
- Nagy, — Magyarország 29, 202, 208,
 —ősz 99, —Szentmiklós 23, —Szom-
 bat 222, — Ungaria 210
- Nagyboldogasszony bazilika 88
- nagy 90, —birtokosok, proceres 12,
 44, 96, 173, 174, 250, 262, —bőjt
 117, 211, —fejedelem 47, 54, magyar
 84, morva 32, 46, —hatalom 120,
 279, —korúság 139, 149, 218, —obb
 miniszterek, jobbagyok 138, —ságos
 király 252, —urak 12, —zsupán 147,
 153, 176
- Nándorfehérvár 113
- napfogatkozás 210
- Napoca 20
- Nápoly 119, 229
- Nassaui Adolf 249, 250
- nász, —ajándék 45, 176, 287, —út 25
- Navas de Tolosa 74
- necrolog 57
- nehezékek 282
- Neké 43
- Nemanja 176, Nemanjits István 183
- nemes 12, 13, 96, 97, 174, 259, —bírák
 229, 246, 247, 251, 252, 274, 297,
 —ség vesztés 252, —szász, székely
 195, szervionsek 226, 227, —vár-
 megye 274
- német 59, 60, 65, 98, 100, 103, 105—7,
 110, 116, 119, 150, 154, 172, 174,
 193, 217, 219, 235, —császár 132,
 158, 276, —hadjárat 101, 111, 112,
 —hűbérurasság 102, —jog 106,
 —lovagok 180, 194, 196, —telepesek
 50, 194
- Németország 59, 224
- nemez 52, 62, 68
- nem-szabad 34
- nemtelen 105
- nemzetségek 44, 49, 51, 52, 221, 259—
 261, —monostorai 88
- nép, —esku 189, —képviselő 14, 15,
 —fölkelés 34, —rajz 254, —szava 45
- Nesztor 45, 73, 136, 308
- neolith 18
- Netad f. 26
- nevelő 89
- Nibelungenlied 24, 60
- niceai császár 185
- Nikápoly 218
- Niketasz 308
- Nimród tornya 74
- Ninoszláv bosnyák bán 217
- Nis 112, 115, 118, 147, 154, 159, 162,
 176
- nobilis 44, 77, 96, 97, 187, 189, 190,
 208, 211, 240, 262, serviens 228
- Noé 17, hegy 48
- Nogaj tatár 244
- Nógrád 35, 223
- Nordheimi Ottó 111, 112
- normann 136
- Nosk várjobbágy 226
- Novigrad 35, Nógrád
- nő, —ági öröklés 12, 255, —égetés
 147, —rablás 91, —védelem 91, —i
 viselet 68, 290, 291, —temetés 62,
 —tlenség 125
- Nösnergau 194
- nummus 139, 167
- Nürnberg 214
- Nyárágy f. 131
- nyaralás 164
- nyári művelés 26
- Nyék 43
- nyelv 65, —csere 38, —emlékek 265,
 —i analogiák 39 —rokonság 38,
 —változás 40, —váltság 92, 94
- nyereg 62, 63
- nyershúsevés 68
- nyest 170, 281
- nyíl 52, hegy 62, rovás 65
- nyílt korona, diadém 89
- nyilvános gyónás 120
- Nyírség 49, 50, 113, 131
- Nyitra 31, 35, 46, 49, 50, 84, 101,
 118, 123, 125, 135, 220, 223, 236,
 237, —i hg. 47, püsp. 124, 140, 172,
 vár 212, 227
- Nyulsziget 225, 228, 230, 236
- nyuszt 45

Obesina, ősi föld 37
 oblatas 88, 89
 Óbuda 74, 246, 253, — I. kir. palota 253
 obulus 167, 169
 Ochrida 55, 98, 130, — I. érsek 159
 Ócsád 49, 131
 Odo, — de Dlogilo 47, 308, — király 75
 Odovakar 33
 Oedenburg, Sopron 33
 officialis, tiszt 33
 Ogotaj főkán 204, 215
 Ohtum 99, Ajtony
 Oibarsz 24
 oklevél 259, 296, 301, — díjak 247,
 oklág 8, 9
 Oktár 24
 oktatás 126
 oktavás törvényszékek 293
 okulás 71, 97, 299, 300
 oláh 47, 65, 163, 176, 197, 219, —
 eredet 5, 6, — foglyok 162, — írás
 56, — telepítés 161, 219
 Olajba főtt Szent János 87
 olasz 45, 54, 98, 103, 107, 115, 116,
 127, 145, 154, 219, 220, 245, 246,
 — gróf 84, — király 60, — mes-
 terek 88, — ország 59, — orvos 142
 Oldamur 243
 Olivánt-kürt 30
 olló, gödölye 66
 olmtel hg 110, 115, — püsp. 132
 olomöntés 101
 Olava f. 145, 146
 Olt f. 154, 194
 oltárfertőzés 142
 Omár kalifa 183
 Onl 43, 49, 50, 54
 Onegulosz 24, 25
 onogor 28, 38, 39, ungar
 Onagoria 29, 38, 39
 onagurok 27, onagurok 23, 38, 39
 optimatus 121
 Orban pápa II. 133, 134, IV. 224,
 229
 orlándi lepánység 229
 Orbo 154
 Ore 84
 Orda mongol 212
 Ordlato daga 146
 orgazdaság 121
 Orkhan f. 23, 27, 39, 65
 ornaméntika 63
 Orol, Arul 35

Oros, Urus lap. 142, pannonhalmi
 apát 183, 187
 Orosus 72, 78
 orosz 47, 56, 108, 115, 131, 132,
 141—3, 146, 148, 149, 156, 224,
 — háborúk 136, 152, 153, — kapu,
 a vereckei szoros 211, — os 157
 oroszország 68, 201
 oroszlan 99
 Oroszlán Henrik 150, 161, 163
 Oroszlános monaster 88, 99
 orr, — bolygó 187, — munkítás
 94, — verzés 26
 Orseolo Péter 128
 Orsova 47
 ország, — alma 87, 89, 245, — cse-
 kítés 143, 144, — gyűlés 12, 47,
 229, 250, 252, 262, — os tanács 249,
 — tanács 44
 Osoro sziget 157
 Ostarrichi örgrófai 84
 ostrangepok 104, 147
 osztatlan testvérek 251
 osztják 38, 65, 66
 osztrak 117, 141, 160, 216, 217, 225,
 227, 244, — herceg 159, 161, 162,
 201, 212, 214, 223, — királka
 181, — örgróf 110, 149, 150, —
 támadások 277, — urak 257
 otesina, atyaföld 37
 Otranto 54, 55
 Ottó, — esztár, I. Nagy 58—60, 74,
 78, 83, II. 60, 84, 84, 101, 80, IV,
 178, 180; — püsp. Freisingi 67,
 150, 151, 307; — magy. ktr.-i 101
 Ottokar, — I. 178, 179, — II. eszt
 ktr. 217, 218, 224—7, 250, 253,
 235—9, a etajri — kronikairó 307
 Otman 39
 Otzra 286
 ökolja 222
 ökor 122, — jövődelen 282, — ö-
 kor 134
 ökor 93
 ölmecet 25, 28, 62
 ölkormányzat 229, autonómia
 ömestopozs, flagellatör 224
 ömögály 34
 ördög, ördög 61, 78
 Örkön, fia István 75
 örlés 203
 örmény 40, 60, 185
 örmény 99, malat sporokatorum

örökbérló 36

öröklés 12, 188, — elve 42, 156

öröklő monarchia 11, 17, 37, 255

örökös 245, 251, — falunagy 195, 219,

234, — fejedelem 41, monarcha,

— ispánság 235, megyeadoomány

222, — sé fogadás 101

örökség 288, — átruházása 249, — ek

180, kir. örökségek keresése, vissza-
szedése 186, 197, 208, 223, 233Örsur, Őrsur 43, 49, 51, 54, — vára
131, 221ös, is(e) = atya 67, — foglalásu bir-
tok 289, — foglalkozás 65, — hazák

37, 39, — i hit, vallás 17, 39, 60,

művelődés 11, 17, nemzetségek 49,

— iség 12, — kor 69, — kőkorszak

18, — termelés 37, 66, 284, 285

össze, — esküvő 92, 106, 123, 140,

182, 191, — hasonlító módszer 10

ötös, — művek 33, 268, aranyműves

Öttingen 58

öv 68, 89

Özséb, Euseb(ius), Sz. a pálosok ala-
pítója 224

özvegy 91, 95, 123, 189

Paionia 24, 25, Pannonia

paizs 52, 62, — alak 261, — hordó

34, — gyártó 33, — ra emelés 42

Pál, isp. 142, kir. udv. bíró 214,

veszp. püsp. 224

palaeolith 18

Palaeologosz Mihály cs. 216

palást 89

palatium 33, 67, palota

palesztrínai bibornok 199, 209, Pre-

nestinus, Pecorari

pallium 83, 87, palást

palóc 51, 131

Palocsa vár 221

pálos 104, 224

palota 24, 63, 283, — gróf, ispán

33, 87, 90, 97, 101, 104, nádor,

pfalzgraf

palotás 141

panaszok 199, 200

páncél 116, 148, 226, — ing 62, 160,

— os 39, 40, 139, 145, 147, 152,

184, 222, 275, — os had 150

pannon 20, 21, — avar pusztá 32

Pannonhalma 85, 87, 121, 135, 156,

192, 193, 199—201, 214, 215, 221,

235, 237, — i alapítólevél 86, apát
87, bencés 86, 89

Pannonia 20, 22, 24, 27, 28, 30—2,

35, 36, 40, 46—8, 56, 59, 64, 72,

82, 83, 85, 88, 100, 135, 150, 169,

— i érsek 32

pap 13, 16, 60, 61, 64, — ság 240,

— szentelés 100, — választás 219

pápa 46, 83, 86, 87, 104, 110, 127,

164, 194, — i befolyás 103, bírák 199,

200, engedély 209, huszadjövedelem

183, 216, hűbér 119, 123, 128, 194,

követ 129, 155, 161, 177, 178, 215,

258, 279

pappas 84

paraszt 14, 16, 46, 48, 105, 150, 151,

154, — i serviensek 174, — költő-

zés 228

paráznság 95

párbaj 108, 112, 115, 116, 141, 189,

223

pares, főemberek 151

Paris 165, 238, — i főiskola 155, 156,

162, 265, egyetem

parlamentum publicum 244, 252, 262

Parma 158

parochus 123

parthus 72

pártoskodás 287

pártütők 108, 144, 148, 177, 208, 235

paseua Romanorum 47, 75

Passau 30, 57, 72, — i püsp. 8, 60, 84,

passzív rezisztencia 15, 274

pásztor 95, — bot 90, — ok 47, ke-

resztshada 224

Pata vár 131, 221

Patak, (Sáros-) 220, 227

patarenus 176, 264, bogomil

patkó 63

patriarchai 35, 36, 42

patricius 60

patrimonium 156, 288

patrona, — Hungariae 150, — tus

241, kogyuraság, fő-,

Paulus Diaconus 72

pávatoll 63, 227

Pavia 55, 56, — i zsinat 155

Paznan, lovag, isp. 84, 85, — nem-

beli Kozma 144, 146

Péc nem 184, — Apor 252, Gergely 236

Pecorari Jakab legatus 199—201

Pécs 35, 87, 112, — i bazilika 68,

cubiculum 22, 23, plüsp. 89, 165,

172, 224, — várad 85, 86, 147 (—
alapítólevél 86)
Pecsenyéd falu, besenyő 114
pecsét 89, 126, 138, 184, 194, 196,
214, 250, —es igazolvány 140,
—vésés 268
Pelbárt 101, 303
példa 97
Pelissa, Pelso-tó, Balaton 20, 31
pena, kamat 223
pennon zászló 222
péntek 94
pénz 19, 37, 57, 62, 145, —a 6, 93,
167—9, 280, —alak 170, —felmom-
ság 166, —javító Béla 166, 168, —
kölcson 140, —történet 166, —ügy
174, 280, —váltás 111, 171, 251,
—verés 21, 165, 170, 172, 251
Perin-falu, Parendorf, Párn-, Pándorf
51, 117
perjeft 48
perpetuitates, kir. örökségek 186
perpetuum edictum 252
Perugia 224
perza 40, 61, 63, 70, 129
Pest 48, 78, 107, 212, 213, 223, 244,
falu 211, 220, 221, —i codex 303,
domonkosok 252, minoriták 250,
országgyűlés 253, rév 50, 107, —vár
35, 130, 220
Pestere 18
Péter, Pétör, —horvát trónkövetelő
135, 136, —gozdja 136, —kir.
100—8, 106—8, —Sz. sirja 118
Petrinja 220
Pétród isp. 115
Pettau 218, 224
Pentinger tábla 22, 69
pfalzgraf 33, 90
Piano Carplni 216
Pilgrin pass. püsp. 60, 72, 83
Pilis, —apátság, clarecta 164, 179,
202, —erdő 50, 156, 164, 224, —hegy
49, —Marót mondája 48, 78
pince 33, 126
Pippinida elv 93
Pirák, Pirca, Piroška 122, 147, 153
plyke 62, 68
Planetus 309
plaustrum 286
Pils, Pils 35
podgyáz 58, —csapat 116
pogány 63, 64, 68, 90, 203, 219, 261,

—hírő 244, —írás 210, —királyok
86, —lázas 61, 106, 107, —os 240,
290, viaselet, —ság 61, 84, 127,
—vallás 11
Pogánydi, Pogánis falu 131
pohar, —nik, nok 35, 97, 226, mes-
ter 208
Pok nem 184
Pola 124
polgár 16
Polgárdi 237
polip 63
politika 9, 93, —i szövetség 229
pomerán hg. 108
pomerium 33
pompa 68
Pompeius Trogu 74
pondus, nehezék 168
Pontius templarius 185
Porolissum 20
porosz 84
Poroszló 226, —i béke 228
porta 14
portyázó 52
posztó 173
Potalissa, Torda 20
Poto gróf 75
Pottenburg 227
Pozsega vár 50, 249, 252
Pozsony 33, 57, 90, 109, 117, 123,
141, 150, 157, 212, 218, 225, 227,
235, 238, 244, —i krónika 78, 79,
306, vámhármad 86
Prága 85, —i püsp. 84, 132
praeses 20
pragmatikus 5, 7—9, 11
Pray-codex 38, 86, 113—4, 124, 302
prebendás 240
predialis 12, 195, 246
predikálás 13, 89, 99
Predzlava 141
prelátus 201, 240
premi 45, 67, 227, —os ruha 45, 62,
105, tunika 140
premontrelek 155, 156, 164
Premysl 226, várjoh.
prepat 88, 220
Predawaspurch 109
primatus 93
principes 44, 93, 97, 121, 151, 202
Priclanus 87, 89
Priak, —a, Pirák 127, 137
Priakow 24, 25, 27, 29, 70, 74

- pristaldus 138, 198
 Privina 31, 72
 próbás ezüst 169
 proceres 245, 262
 procurator 20, prókátor 10, 200
 Prokopiosz 70
 Prokuj 87, 91
 Prolog 73
 protestáns 13
 protnik, brodnik 197
 Prunwart 83, 84
 Prüm 43
 Przymysl 131, 136, 146, 163, 185, 217
 Ptolemaiosz 69, 70
 puer scholasticus 89
 pugil 108
 pusztázó nyereg 63
 puzdra 52, 62
 püspök 60, 88, 104, 124, 125, — át-
   helyezés 171, — diplomáták 278,
   —i jelvények 125, jövedelem 125,
   — leánya 113, —ségek 123, 256,
   — szentelés 89
 Quedlinburg 60, 83
 Quesnay 14
 Quinque basilicae, Fünfkirchen, Pécs
   31
 Rába f. 103, —hid 109, —köz 83,
   —niza 105, Rábca
 rabbi 170
 Rábca 105, —i gátak 104
 rablás 34, 91, 95
 rabló 93, 215, — szomszédok 159,
   —várak 241, 247
 rabszolga 52, 94, 122, 202, —ság 95,
   125
 rác 55, 144, 147, 149, 153
 Radla bencés 84
 Radna 195, 211
 Radó nádor 110
 rágalmazó 92, 93
 raguzai érs. 200
 Rajna f. 55, 58, 154
 Rákos 116, 252, —i közparlament,
   országgyűlés 252
 Rákóczy Ferenc 13
 Ráma királya 144, 149, 151
 rangkülönbség 138
 ráolvasás 64
 Rápoly gróf 150
 Rascia 153
 Rasdi varázslónő 110
 Raska f. 147
 Raszisztzláv 217, 218, 225
 Rátold, Rátót, nem, — Róland 184,
   236, 252
 Ravenna 98
 rector 44, 45
 reformálás, reformatio 12, 13, 175,
   188, 199, 223, 240, 258
 regale 35, 171—3, —bérlo 223
 Régen, Szász, 194
 Regensburg 50, 78, 171
 reges gentium 86
 Regia civitas 169
 Regino 43, 72, 75, 76
 registrum 223
 regni gloria 87
 regölés 64
 regösök 59, 64, 266
 regula 88, 125, 156, 224, 266
 Reichenau Hermann 72, 307
 Reimchronik 245
 Reims 73
 réjülés 64
 rekeszes zománc 81, 120
 remete 89, 124, 224
 rend 12, 151, főpapi — 93, —iség
   229, —i országgyűlés 12, —szer 11
 rénszarvas 18
 rére 67
 Resideddin 70
 restauráció 204
 részeg 29, 125, 149, 153
 réülés 61
 rév 211, 286, —ész 24
 réz 66, —korszak 19, 69, —pénz 160
 Riado 55, 58, 59
 Richard 75, 309
 richtard 123
 Rimes krónika 306
 Róbert eszterg. érs. 196, 197, 199
 robot 36
 Roger(ius) 136, 153, 165, 208, 215,
   219, 228, 309
 róka —prém 45
 Róland ispán, nádor 217, 225, 236
 Roma 55, 85, 86, 98, 106, 123, 132,
   210, 215, —i 17—19, 24, 36, 60,
   83, hadut 85, fejedelmek 46, jog
   15, 35, korszak 20—3, 69, sáncok 22
 román 6, —izálás 21, 22, —stil 85, 87,
   164, 267
 rontás 91, 126, 138

roxolán 70
 Rosztizlavics 131
 rovás-írás 27, 64, 65, 234
 rozetta 63
 rogtontélet 121
 Rudolf 123, 238—40, 243
 ruha 45, 59, 62, 67, 68, 88, 89, 92,
 140, 146, 227, 240, 289
 runa 65
 rutén 47, 65
 Rutenia 56

Sabaria 20, 85
 Sachsenspiegel 195
 sagittarii, lövérek 130
 saiga 37
 Saint, — Gilles 129, — Omeri Vilmos
 196

Sajó 49, 212, Sójó
 sajító 13
 salai perjel 200
 Salinne, Felvine 21
 Salamon 10, 109, 111—120, 128, 124,
 128, 140, 143, 177, —bácsi isp. 182
 salernoi egyetem 265
 salvus conductus 178
 Salzburg 82, 86, —1, érs. 72, 83, 146
 sámán, táltos, pap 64, 203, —izmus
 60, 61

Sambuens-codex 78, 304, 305
 Sámuel, —kamaraispán 199, —király
 104

Sámson, ispánok atyja 148, 149
 Sankt Gallen 55, 58, 61, 68, 73
 Sándor, —genealogia 307, —pápa, III.
 155, 157, 161, IV. 216

Sánta Károly II. 229, 248, 253
 Sanseverino 84

sárga, —karika 241, —rész 62
 Sár, folyó, Lajta, —1 csata 150, 217;
 —falú, —1 monostor 104, 106,
 —somlyó 221, —vár 51

sarkantyú 63
 Sárolt 54, 81, 83, 84

saru 140
 sárkajárás 223

sátor 33, 67, 136, 163, 240, —fa 63,
 —kápola 125

Sátorhalm 131
 Saul 147

Scarbantia 20
 Seardonn 147

scartabella 77

sceptum 89
 Schenk Bertold 239
 schizmatikusok 219, 264
 scholasztikusok 89
 sculdahes, frank 33, schizmatikusok
 Sebenico 137, 160, 162, —1 csata 131
 sebeszet 142
 Sebestyén érs. 86, 87
 Sebos 154, 193, —1 székek 195
 sebzés 94
 Següst 214

Selmecbánya, —1 szabadság 221
 selyem 45, 62, 67, 140, 173

Selyk 194
 Sempte vár 118, 122

senatus 93
 senior 92, 95, 97, —atus 102, 108,
 109, 121, 143, 152, 156, 157, 265

Seraph 21
 serg-ezám 51, 52, 276

Sergius isp. 137
 servi, szolgák 97, —chales 37, —csaták
 110, 111, 125, 145, 152, 228, —tor 225

Sevilla 74, Sivilia
 Sleambria 56

Sidonius Apollinaris 70
 Siebenburg-munda 47, 78

Siebertus Gemblacensis, Gemblacensis
 74

Sieno 74
 Sighart hg. 57

sigla 170
 silentium 242

silqua 37
 Simád nb. Tivadar 149

Simeon cár 45, 46
 Simigy 35, Somogy

Simon, —flak 249, —kapu 151
 sinonia 241

Singidunum 28, Belgrad
 slófoki várn 238

síp 67
 sir 61, 62, 68, 90, —halom 160, —ke-
 vek 19

Sirinlum 20, 22, 28, 80, Mitrovia
 slak 52, 62, 116, 160, —takaro 261

Sisak 20
 Sittini övkönyvek 72

smithianismus 14
 só 236, —hajók 194, 258, —jévedel-
 mek 190, 197, 201, 258, —konverzió
 196, 201, —szállások 139, —tűz-
 tok 201

Soba-mogera, Csaba magyera 56
 sodronying 62
 Sofla, Zsófla 110, 1. Szofla
 Sójó, Sajó folyó 47, 144, 148, 149
 solidus 37, 166
 Solt 145, 146, ur
 solti reszek 49
 soltész, sculdahes 33, 219
 solymárok 188
 Somigy, Somogy 35, 84, 85, 227, 229,
 —i apát 129, prépost 148, tized
 85, 87
 sörfőző 33
 Sopron 33, 90, 213, 216, 237, 244,
 —i ispán 114
 Sophia, Zsófla 134
 Sopianae 20, 22
 Sövári Sós család 248
 Spalató 123, 137, 149, 160, 183, 216,
 253, —i érsek 172, esperes 173
 spanatus 274
 spanyol 132
 Spanyolország 55
 speculator, kém 90
 Stajer 240, —ek 224, —urak 218
 statarium 121
 status quo ante 236
 Stauf 85
 Steiermark 98
 Stefán 83—85, 102, Istefán, István
 Steffel vezér 147
 Stettin vár 183
 stilizálás 63
 Stillfried 239
 Stiria, Stajer, Steier 217, 218, 225,
 237, — kapitánya 224
 Strabo 69
 strava 26
 Stridon 22, 1. Sztrido
 striga, boszorkány 91
 studium 238, generale 265, egyetem
 suba 68
 suburbium 223
 suffraganeus plisp. 87, 124, 256
 sugdosás 140, 146
 Sumigvár 35, Somlgy
 Sunad, Csónád 99
 sükköttés 101
 süttő 33
 süve 67
 süveg 68, 89
 sváb 58, 83, 85, 98
 Sváb Pálóp német kir. 178—180

Svábiak őse Detrik 221
 symphonia 100

Szabad 36, 91, 94, 96, 258, —akarat
 8, bírtokosok 265, dénárok 96, 139,
 184, 188, 282, falvak 219, 220, 222,
 228, 273, —ítás 96, 117, —ítólevél
 226, — jobbágy 200, — kir. szer-
 viensek 226, — kir. választás 12,
 — kir. város 220, —mesterségek 238,
 — oláh 162, —os 34, 36, 90, 91,
 95—7, 118, 151, 174, 258, jobbágy
 200, örök 33, várörök 130, 222,
 — rendelkezés 91, —súgelv 95, harc
 13, levél 199, mozgalom 173, 185,
 259, —telepesek, vendégek 94, 96,
 139, 254, 255, 274, —tizedek 96,
 — városok 219
 szabartoi aszfaloi 40
 szabir 27
 Szabolcs, —vár 43, 49, 51, 90, —i
 zsinat 126—30
 szakács 97
 szakáll 68, 130, 227, 240, 249, —vi-
 selet 290
 Szalacs, —i só 184, 190, Zoloch, he-
 lyesen Zolnoch, Szolnok
 Szalán 47, —kemén 113
 Szalárd, Szavárd 50
 szállás 33, 34, 61, 173, 193, —men-
 tesség 191
 szállítás 99, szállítók 34, 286
 szalmabáb 212
 Szalmutzesz 41
 Szalome 185
 Szamobor 220
 Szamos 46
 szám, —név 65, —rovás 65, —szerij-
 jász 114, 216, —űzés 101, 145,
 147, 180
 szandál 125
 szántás 203, szántó 96, 97, —fold 45
 szaracén 55, 114, 130, 197, 201
 Szaraj város 245
 Szardinia 119
 Szarkel vár 40, 41
 Szár László 101, 102
 szarimata 19, 22, 23, 68, 70, alán,
 luzlg, roxolán
 Szarmizegethza 19
 szarvas 64, 74
 szász 74, 150, 194, 219, 222, 238,
 246, 250

Száz hercegség, — ország 34, 55, 58, 59, 73, 117, 161
 Százszobla 23, 62, 63
 Szatmár 25
 szatmár 39, 66
 Száva 48, — Szt. Imre apátja 110
 Szavárd, Szalárd 50, nem
 szavartól való 40
 szavazó jog 15
 százdomág, száznagyod 34, 90, 130
 százneji fejed. 202
 Székla 19, 24, 26, 44—6, 56, 61, 67—9, 72, 74, 76, 77
 Széklen 24, 154, —I própost károl-
 lár 214, I. Cibla, Hermann
 Székonyi 14
 Szederjos falu 234
 Szeged 19, 190, 201
 szegény 59, — gondozás 36
 Szegillet vár 221
 Széjbán 212, 213
 szék 149, 195, —bíró 234, —fogas
 208, —hadnagy 234
 Szekes, Szekesd. vár 49, 50, 131, 221
 székely, székely 27, 41, 46, 51, 52, 53, 90, 97, 145, 146, 150, 154—6, 198, 222, 233, 234, 239, 244, —
 eredet 5, 6, — ház 67, — legye
 185, 233, 271, —kaya 97, — nem
 195, 219, — rovd 65
 Szekesfehérvár 49, 89
 székeshely, székeshely 55, 90, 245, 261
 székér 19, 26, 53, 52, 63, 107, 136, 238, 280, —as 201, —tálar 212, 215, —szék 100
 Szekszárd 112, 120
 Szekszárd 156
 székely 29, 133
 székelydomb 61
 székelyi mévelődés 261
 székelynevek 62
 Székely, Székely nem 43, 50
 székelt 114, 242
 székelt 63
 székelt 9, 10
 székelt, — Adalbert 83, 85, Adria 31, 82, Agoston 88, 136, székely 234, Altán 98, Andras 124, Anyos 109, Benedek 89, 88, erdélyi 129, reg-
 tája 97, Bernát 150, 156, Christo-
 gang 89, Ciril 32, 40, Domon-
 153, Egid, Gillea congregatio 129, Kemerő, székely 140, Kemerő

74, 180, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

szeszfőző 33
 szevorti 40
 Szeicilia 119, 229
 Szigetfő 116
 Szihalom 19
 szíjj 62, —kengyel 63
 Szilágy 35, —Somlyó 23
 Szilisziria 46, 56
 Szilveszter, pápa, II. 86
 szimonia 126
 szín 33
 Szina 221
 Szines úrnő 156, 248
 Szinhalom, Szihalom 67
 Szirmium, Szerém 98
 szintézis 8
 szívalak 63
 szivárvány tálaeskák 19
 szívevés 68
 szjevorti 40
 Szkala 124
 szláv 17, 25, 28—31, 34—7, 45, 47,
 50, 57, 59, 61, 64, 67, 72, 87, 89,
 90, 98, 143, —jövevényszavak 67,
 —liturgia 128, —papok 32
 szlaven 82, —bán 180, 218, 224,
 236, —herceg 172, 217, 244, 245, 252
 Szlavonia 122, 123, 128, 129, 136,
 177, 178, 186, 196, 226, 249
 Szmolenszk 141
 szocialista követelések 174, 187
 szocializmus 14, 15
 szociologus 9
 Szobb 48, 78
 Szobjeszláv cseh hg 149
 szobor 68, 160
 szobrászat 267
 Szófia 147, 154, 157, 161, 162
 szolga 33, 34, 36, 59, 91, 92, 94, 97,
 105, 116, 125, 258, —birák 229,
 —ispán 92, —i munka 94, —pa-
 nasz 199, 200, —ság 45, —szaba-
 dítás 91, 92, 94—6, —vá tevés 91
 szolgáló, szolganó 33, 91, 94, 95, 100
 Szolnik 35
 Szolyva 62
 Szombathely (Nagyszombat) 220, 222,
 236, 237
 szomszédság 102
 szónok 279, 280, —lat 89
 Szónok isp. 115
 szórakozás 292
 szorosok 286

szovány 197, 201, zuan
 Szovárd 43, 55, Szalárd
 Szög, —paripa 113, —szárd 115
 szökevény, szökött szolga 24, 105,
 121, 122, 139, —keresés 223
 szőlő 21, 35, —műves 97
 szőnyeg 45, 67, 100
 Szóreg 99
 Szörény, vár 99, 196, 218, 219, —ség
 228, —i bánság 197
 szőrruha 100
 szövetség 40—2, 45, 46, 59, 127, 128,
 134, 136, 161, 229, 236, —esek 60
 szövő 33
 sztaroszt 36
 sztrategia 53
 Sztrido 245
 Szubich 222
 Szubutáj 204, 213
 Szultán, Zultan 117, 118
 szumer 61, 64
 Szuzdál 46, 47, 152, 210
 Szvatopluk morva 31, 32, 35, 46, 47,
 64, —kievi fejed. 136, —vára 48
 Szvjatoszláv 56
 Szvinimir 119, 128
 szűcs 97, 193
 született ura 253
 szűr 63, 68
 szűrke barátok 155
 Szünadené 112, 119

 Tábor, hegy 184, —i fürdő 67
 tagesonkitás 94
 Takata folyó 131
 Taksin, Taksony 42, 43, 45, 54, 75,
 77, 84, 86, 102, 107, 130, 143
 taktika 17, 29, 34, 42, 52, 54, 58, 68,
 69, 71, 103
 tál, —készítés 37
 talentum 105
 taliga 107, 238
 talio 94
 táltos 60, 61, —ló 203
 Tamás isp. 136, 148, spalatói —
 309—10
 tanács 93, 97, 189, 261, —kozás 151,
 208, 211, —os 103, 115
 tánc 58, 61, 68, —temetőben 242
 tangri ata 61
 tankönyv 89, 264
 tanu 9, 10, 92, 95, 122, 125, 138, 140,
 223, 294, —latlan 125

- tapaszt 142
 Tara f. 153
 Tareal 49, 62, —i zsinat 137, 140,
   1. Toreal
 Tarján 43
 Tarkás, Tarkazósz 43
 Tarkóvár 248
 tárnok 35, 97, — mester 208
 Tarros 131
 társadalom 7, 80, 97, 254, —i orsz-
   tályok 6, 94–98, szokások 287
 társaságok 7
 Tar-Szerind 84, 102
 tartalék 59
 Tas, —(ész) 42, 43, 49, 51, — vár 51
 Tata 84, 88
 Tatár 148
 tatár 61, 196, 203, 204, 210, 211, 214,
   215, 219, 221, 244, 264, —járás
   52, 203, 209, — követség 279
 Tatóny nem 101
 tavarník 35, tárnok
 taxis 52, 53, hadrend
 Taxis, Taksin 43
 Tebelész, Tevel 42, 43
 tegez 62
 tél, —i művelés 36
 Telegd, — diocesis, szék 195, 234,
   235, —i János 65
 telek 36, 285
 Telena vár, Tolna 35
 telepes 48, 50, 97, 200, vendégek 254,
   255, vltézek 174
 telepítés 219
 Temes 48, folyó 131, —köz 14,
   —megye 180, —vidék 153, 162
 temet, —és 61, 140, 179, 181, 241,
   293, —etlen 159, —kezés 88, —ke-
   zőhely 90, 109, 132, 253, 256, —ó
   23, —ól beszéd 38
 templarius 164, 186
 templom 190, —elhagyás 140, —fer-
   tőzés 142, —kerülő 94, —os 179, 213
 Temüdsin mongol 203
 tongri 61
 Tonin, Knin 135
 toologia 242
 térítés 82
 térítő érsek 85
 Termás, Termatziusz 42, 43, 60
 teremnyadó 45
 terminés 34, —negyed 126, —zetes
   örökös, úr 245, 251
 terramare 19
 territorium 235
 testőr 25, 55, 72, 148, 244
 testvérlhare 140, 176, 178
 Tétény 19, 240
 teve 39, 164
 Tovel 43, 60
 Thebals 74
 Theoderich 26, 27
 theokratia 91, 261, theokratikus ki-
   ráltság 86
 theologia 266
 Theophanész 28, 70
 Theophylaktosz Szimokatta 70
 Thessaloniki 55
 Thletmar 54, 86, 91
 Thoroczkay 234
 thrák 70
 Thuróczy 65, 92, —codex 124
 Thuringia 74, 180, —i örgróf 75
 Tiberiás tava, Genezaret 184
 Tihany, 110, 165, —i alapítólevél 38,
   109, —apátság 109, kehely 183,
   —vár 215
 timár 33, 97, 193
 timinus, tumen, tömény 197
 tines 107
 tinó 93, 94
 tinta 64
 Tirmovo 185
 Tisri ünnep 74
 Tisza 48, —Várkony 110
 tiszt, officialis 33, 36, 90, 97, 288,
   minister, jobbágy, —i eskü 90,
   javadalom 86, 91, 96, —újítás 191
 tisztító eskü 247
 Titel 47
 Tivadar 149
 tiz, —ed, declina, decuria, 34, 39,
   85, 87, 88, 92, 96, 140, 172, 173,
   176, 190, 258, fizetés 127, katoná-
   ság 33, szedő 65, —nagy 90
 Tokaj 131
 toklyó 66
 tokuz-ujgur 23
 Tolcova f. 131
 tolmács 28, 105
 Tolna 147
 Tolna 55, város
 tolvaj 92, 94, 139
 Tomaj nem, Gyoma 208
 Tomasin, Morosini 253
 tonzura 242

Toplica, cistercita 180
 tor 26, 29, 61, 63, 64, —ló 95, 96, 127
 Torcal 130, Tarcal
 Torda 90, 148, 233
 Tormás 43
 tornyok 247
 Torockó 234, 244
 torok-gyík 64
 tót 54, 65, 69, 82
 Tota 181
 Tower-font 167, márka 168
 többnejűség 82
 Tök falu 19
 tömény, tumen, timinus 197, 201
 tömlő 57
 tömlőc 209
 Töresvár 211
 török 5, 13, 27, 38, 40, 45, 61, 64—6,
 70, 119, 129, 130, 133, — analogia
 39, szavak 39, 67
 Törtel 23, 244
 történelem 7, 10—16
 történet, —böleselő 9, elmélet 5,
 7—11, előtti kor 18—20, 69, —i
 analogiák 38
 Töss 253
 törvény 8, 9, 90—3, 263, —codexek
 301—2, —hozás 97, 121, 126, 127,
 137—40, 250—3, 261, —hozó 92,
 93, —kiadások 301
 törzs 40, 41, 52, 54, 240, —főnök
 42—44, 49, 90, —szövetség 41, 42
 Tötöm 43, 49, 51, fia Harka 49
 Traianus, —hidja 48, 99, 197, —osz-
 lopa 63
 Trau 137, 160, 162, 215, —i tolda-
 lék 310
 Troisam f. 104
 Trembovla 131
 Trenesin, Trencsén 35, 212, 218
 treuga 115
 tribunus 99
 triburi béke 109
 Tripolis 184
 Trnava f. 51
 trón, —követelők 144, 147, 247,
 —örökös 12, 108, 156, 208, —szék 163
 Troppau 218
 Troyes, —i font, márka 167, 168
 tudós király 278
 Tudun, avar 30
 tugurium kunyhó 67
 tulajdonjegyzetés 65

Tulln város 74, 104
 tumen 197
 tunica 89
 turáni 68
 turk 37—42, 45, 46, 48, 50—5, 60,
 66—8, 71—3, 119, —turci, türk,
 török, —archon 42, 54, —törzs 43
 Turkia 42, 48, 60, —király 38
 Turnu Severinu 197, Szörényvár
 (tornya)
 Turóc 221, 227
 Turul, nem 78, vár 227
 Turzol 138, Torcal, Tarcal
 tűsz 72
 tutaj 213
 Tutesz f. 48
 Túrje nem, —Gyonis 216
 türk 67
 tűz, —es vas 138, 186, —imádás 61,
 —vész 112, 114
 Tyrius Marinus 70
 tyuk 121
 Tzimiszkesz 56
 Udalrik örgr. 117, 127, —Szent 73
 Udi tartomány 40
 udvar 33, 35, 84, —ház 283, —i
 ebéd 68, főtisztek 33, iskola 269,
 szertartások 71, —ispán 90, 189,
 —nok 35, 90, 95—7, 173, 192,
 szabadságai 228, ispán 139, sza-
 bályzat 200
 Udvardvár 195, 234
 Udvarhely, —i székeiye 234, 235,
 —szék 195
 ugar 36
 ugor 66, fehér, fekete 73
 Ugra bán 137
 ugratás 153
 Ugrin, —eszterg. érs. 179, —kaloesai
 érs. 196, 211—3, —kancellár 183
 uigur 23, 27, 28, 39, 60, 65, 69, 70
 ujkőkorszak 18
 ujpénz 171, 173
 Ujvár, Aba 90, 113
 Ulászló 259, —esoh hg. 145, 146,
 —cesh kir. 159
 Ulrik karintial hg. 235
 uncia 37
 Ung 35, —vár 78, 124
 ungar 38, 39, 66
 Ungaria Magna 75
 ungrok, ungrl 71—73, 151, —érseke 87

- Ungrovlachia 197
 universalitas 265
 unni, unno, hunnok 71
 Unstrut f. 58
 unugor 38
 ur, herceg, deszpotesz, senior 13, 34,
   36, 106, 158, —am 158, —aság 33,
   —dolga 36
 uradalom 35, 284
 uradalmi, kir.-ság 204, 262, —tisztok,
   vitézek 262
 Ural 27, 38, 39, 41, 70
 uralkodás elvel 93
 urbarium 14
 urbér 36, —es 36, —i egyeség 174,
   mentesség 188, —iség 14
 Urkuta 158
 Uros, —szerb fejedelem, nagyzaupán
   147, 229, —pannonhalmi apát 215
 Urseolo, Orseolo, —Otto 100, 102,
   —Péter 100
 út 286, —azás 125, 127, 139, —épi-
   tés 36
 utzindur 26
 uzsorás 125
 üdleni, üdvez, ügyfa 61
 Űllő falu 48
 ünnep 61, 82, 127, 140, —i ajándék
   282, —lés 126, 140, —rontó 94
 ünnő 66, 74
 üstök 68, 107, —ös 210
 üveggyongy 62

 Váe 87, 115, 116, 118, 212, —i gyű-
   lés 223, —püsp. 126, 172, 177,
   211, 214
 vad, —lás 68, —kan 101
 vadász 62, —ás, —at 68, 101, 115,
   127, 141, 202, —kutya 62, 242,
   —terület 151
 Vadon 26
 Vág 30, —völék 84
 Vágy, —i székelyek 51, 222
 vagyon 45, 91, 92, 159, —biztonság
   12
 Vaja nem 184
 vajda 53, 180, 208, 219, 271
 Vajk 86
 Vajta, Bajta 49
 vakítás 101, 106, 140, 142, 148, 158, 209
 vakság 87
 VAl 43
 választás 42, —i feltételek 12, 44
 választott bírák 300
 Valkó vár 50, 113, Vukovar
 vallás 13, 60, 61, —kora 13, —i re-
   formáció 12, 13, unio 178, 179, 182,
   209, —osság 224, —szalóság 12,
   —változtatás 28
 vallen 220
 valpot 123
 Valter 100, 134
 válságtól 245
 vám 140, 172, 190, 247, 252, —har-
   mad 86, —mentesség 183, 241, 247,
   —os 122, —szedő 90
 vandál 25
 Var 26, 28
 vár 11, 32—4, 45, 50, 67, 90, —épi-
   tés 222, —gróf 34, —kapu 90,
   92, 95, 108, 115, 117, 130, 149,
   172—4, 208, 271, 272, —jobbágy
   90, 188, 189, 225, 272, —jövödel-
   mek 190, —mánya 12, 272, —nagy
   34, 90, —os 12, 35, 219, 220, 222,
   —osi autonómia 187, 173, —ór 59,
   64, 84, 90, 97, 98, 122, 139, 154,
   274, —tiszt 90, —ulver lapuja 272
 Várad 132, 148, 164, 202, 211, —i
   krónika 307, püsp. 113, 172, 212,
   registrum 186, 301
 Varasd 123, 220
 varázs, —ige 61, —ló 60, 61
 Várkony 110, 141
 Város, Szász 193
 varsa 66
 Varsói codex 303, legenda 83
 vas 66, —lét 126, 242, —korozak
   19, 69, —lak 62
 vásár 121, —jog 251, —nap 91, 92,
   111, 127, —olt birtok 159, 228,
   284, —vám 140
 Vaus, hős 149, —bogy 85, 87, 89
 Vaskapu 131
 Vaskvár 90, 102, 224, 227
 Vassil hag. 101, 102
 vássam 69, 62, 68
 Váta 34, 68, 106, 107, —da János
   61, 111, —lány 142
 Veculin, Vessulin 87, 116
 vectural 184
 veder 37
 velkótisztség 82
 Vezka 187, —i rezene 216, 222
 végrehatás 88, 125, 188, 252 —elő-
   kü 161

- vegyes házasság 94
 vejsze 66
 Vejte fia Tivadar nádor 191
 Velasco legatus, minorita 218, 226
 Velence 13, 55, 57, 73, 100, 128, 136,
 137, 146, 155, 162, 168, 177, 183,
 211, 216, 236, 244, —i apát 89
 Velf 134, 161
 Vencel eseli 249
 Vencilin 85
 Vencsellő 85, 138
 vend 65
 vendég 59, 60, 93, 96, 97, 109, 151,
 172, 189, 220, 228, 254, 255, —
 diák 126, —elés 173, 198, l. szállás
 Venetia 26, Velence
 vengr 38
 Verancsics 69
 Verbanja 216
 vér, —baj 240, —bosszú 26, —dij 94,
 fertőző házasság 84, —has 148,
 —ivás 29, 68, —rokonság 38, —szer-
 ződés 43, 44, 174, —tanu 124
 Vérbulcs 43, 49, 50, 54, 78, 84
 Verbőczy 16
 Vercelli 304, legenda
 verduni osztozás 31
 Vereckei szoros 211, 244
 Verespatak 21
 Verona 50, 56, 86, —i dénár 171
 Veróca f. 75
 versenylovaglás 153
 vért, clipeus 52
 Vértes 49, 57, 108
 vész, vejsze 66
 Veszprém, Beszprém 84, 85, 108, 225,
 237, —i Iskola 238, 264, 265,
 — kanonokok 237, 238, — párt-
 gyűlés 252, — püsp. 87, 172, 185,
 224, 237, — völgy 82, 88
 vesszőzés 94
 vesztegetés 152
 vétés 36
 vétségek 98, 205
 Vetus Buda 74
 vexillum 227
 vezeklés 95, vezeklő ház 126
 vezér 58, 59
 vezetéknév 260
 viasz 147, — táblák 21
 vicecomes 272, alispán
 Vicenza 180
 Vid 113—7
 Viddin 47, 99, 197
 vigilia-bójt 109
 világ, —háború 15, —ias ruha 140,
 —i társadalom 253, —koreskedelem
 136
 villa, falu, lak 32, 33, 36
 villám 61
 villás 116
 vilhelmita remete 224, 545
 villicus, falunagy 219
 Vilmos apát 115
 Vince, krakói, prágai 308
 Vinodol 222
 Visegrád 35, 123, 221
 viselet, avar 28, 68, 72
 Visk 106
 visnecatus 274
 vizálysztás 94
 visszatérítés 93
 Viterboi Gottfried 74
 vitéz 91, 92, 94, 96, 97, 138
 vizahalászat 139
 vízió 87
 vízi só 201
 vizitátor 156
 vizitétel 242
 vízjog 35
 voáci püspök 172
 vogul 5, 27, 38—40, 64—6
 vojvod 35, 36, 41
 Volga 39, 41, —i magyarok 210
 völégény 45
 vörös karika 241
 Vörösmarty 113
 vörösréz 66
 Waldram 78
 Wartburg 180
 Wasserburg 85
 Weccolin, Wezelin 85, 112
 Weidenbach 239
 Werlaon 58, 60
 Werner püsp. 100
 Wertach f. 59
 Widdin 82
 Widukind 73
 Wittelsbach, —i Henrik 218, Ottó 180,
 250
 Wolfgang, Szent 83
 Worms 55, 118
 Wratiszláv, olmuléi hg. 110
 wzbeg 122

- Zabla 62, 63
 zab raktár 164
 zadruha 86
 Zámor falu 107
 Zápolyai János 12
 Zagráb 123, 214, 220, 224, 249, —
 kronika 75, 307, püsp. 123, 124, 172,
 —i udvar 186
 Zagyva f. 47
 Zakariás pápa 75
 zakul 56, zekul
 Zala 106, 224, —i magistratus 229,
 szerviensek 223, —vár 31, 33, 82,
 86, 87, bencés 89
 Zalan 227
 Zalta 54, 143, —sz 43
 zálog 140, 213, 216, 252, —hivetés
 223, —olások 247
 Zára, Jadera 128, 137, 155, 160, 162,
 177, 183, 216, 217
 zárandok 98, 123, 133, —bot 165,
 —ház 156, —lat 141
 zárt korona 134
 zászló 85, 106, 113, 131, 179, 212, 240,
 261, —alj 52, 115—7, 153, —tartó
 47
 Zbigneu 141
 Zselmure 30, 74
 zekul, széköly, zakul 56
 Zemlin, Zemlom, Zemlön 130, 131,
 Zemplén
 zend 61
 zene 292
 Ziemovít kujaviai hg. 248
 Zimouy 110, 125, 173, 199
 Zire 110, 164, —i apátság 301
 zohan 23
 Zohar 47, 86, 87, 124, —i bencés 89
 Zoerard 86
 Zólyam 217, 221
 zomane 119, 120, —os köpec 89
 Zombor 43
 Zosmar 35
 Zottmund 109
 zöld erdő 218
 Zrinyiek 222
 zuan, szovány 197
 zubbony 68
 Zulta 47, 64, 77, —a 117
 Zventibold, Savatopluk 31
 zsakmány 53
 Zselle erdő 187
 zsidó 74, 81, 126, 127, 140, 170, 174,
 189, 197, 201, 209, 241, 264, —bárta
 241, —birtó 40, —bika 223, 264,
 —kamaralopán 223 —szababauz
 levél 223, —szőlő 125
 Zsigmond 12, 251
 zsinat 125, 126, 189, 240, 242, —i
 konvent 158
 Zsitvató 107
 Zsolla 117, 147, 149
 zsold 12, 24, 28 —os 40, 107, 118, 129,
 151, 211
 zsoltárműkönyv 242
 Zsombor nem 51
 zsupa 34, 36, 128
 zsupán 23, 33, 95—7, 147

TARTALOM.

	Lap
Előszó.	5—6
Bevezetés. <i>A történelem fogalma. Társadalom. Művelődés. Okság, törvény, erkölcsiség. Történeti módszer. Forrás-kritika. A történelem hasznos és szükséges. Magyarország történelmének rendszere:</i> 1. Ősi művelődés 1000-ig. 2. A keresztény társadalom kialakulása. 1000—1301. 3. Feudális rendi társadalom kialakulása 1301—1526. 4. Vallási reformáció kora. 1526—1711. 5. Gazdasági reformok és abszolutizmus. 1711—1848. 6. A népképviselési eszme kora 1848-tól	7—16
I. Kor. Ősi művelődés. Kr. u. 1000-ig. A kor jellemzése. A Kárpátok országa. 1. <i>Történelelőtti kor.</i> 2. <i>Római korszak.</i> 3. <i>Hunn-avar korszak.</i> 4. <i>Frank-szláv korszak.</i> 5. <i>A magyarok eredete, őshazája. Öröklő monarchia. Állandó honfoglalás. Kalandozások. Ősi hit és művelődés. Temetés, ipar, művészet. Pogány hagyományok. Nyelv, ősfoglalkozások. Családi viszonyok, lakás, ruha, étkezés. Az ősművelődés korának forrásai</i>	17—79
II. Kor. A keresztény társadalom kialakulása. 1000—1301. A kor jellemzése	80—81
1. <i>A keresztény királyság megalapítása.</i> 1000—1038. A keresztény hit befogadása. A királyság és egyház szervezése. A közbiztonság megteremtése, törvények. Társadalmi osztályok. Szent István külügyi viszonyai és harcai	81—102
2. <i>Magyarság küzdelme a német hűbéruraság ellen.</i> 1038—1077. Áttekintés. Idegen tisztek s magyarok viszállya a szomszédot teszi úrrá: Péter, Aba, Péter. Testvérek egyetértése lerázza a szomszédot: András. Senioratus szláv osztozás, testvérhalál: Béla. Rokoni egyetértés sok győzelem, besenyő hadifoglyok: Salamon. Királybunkás rossz tanácsosért, versengnek a szomszédok: Gyésza	102—120
3. <i>A magyar királyság terjeszkedő nagyhatalom.</i> 1077—1116. Áttekintés. Statáriális törvények a vagyonbiztonságért: László. Szlavonia meghódítása. Esztergomi zsinat. A szabolcsvári zsinat. Horvátország elfoglalása. Izmaelita és kún hadifoglyok. A keresztieshadak megfékezése: Kálmán. Dalmácia elfoglalása. A tarenti és II. esztergomi zsinat. Testvérviszály, vakítás	120—142

4. <i>Fiatal királyok szláv-görög rokonok hatása alatt.</i> 1116—1196. Attekintés. Meddő harcasság: II. István. Besezű a vakításért, pártlításért, új királycím: II. Béla. Lovag-sereg, hetvenkét várispánság: II. Gyécsa. Orosz és görög háborúk, 1148—56. Olasz, német, székely telepítés. Senloratus és legitim trónöröklés: III. István, II. László, IV. István, III. István. Görögellenes párt, barancsi foglalás, oláhtelepítés: III. Béla. Galícia királya, nyugati hatások. Árpádházi kir. pénzverés. Kamarahaszon, kir. jövedelem, érsekségek ...	149—178
5. <i>Világi nagybirtokok keletkezése, a szerviensek szabadságmozgalma.</i> 1196—1235. Attekintés. Új királycémek, testvérharc, gyermekkoronázás: Henrik (Imre). Gyűmság, királynéölés, hallesi és kereszteshadjáratok: III. László, II. András. Szervlensek szabadságmozgalmak. Mácsó, Szórény; egyházi hatás a kúnoknál, aranybullában, sókon-verzióban ...	173—204
6. <i>A Szent István-féle uradalmi királyság második restaurációja, de feudális befejezéssel, nagy külső és belső rázkódás miatt.</i> 1235—1270. Attekintés. Koronázó szertartás, a bárók megulázása, kettős kereszt címer. A kúnok befogadása. Tatárjárás. A királyság újra erős. Szabad falvak, városok, inagánváruk, feudalizmus. Béla király szerencsétlensége a Morvánál és Ilával szemben ...	204—230
7. <i>A bárók elhatalmasodása, az Árpádház férfi ágának kihalása.</i> 1270—1301. Attekintés. Cseh foglalás, király halála bárók miatt: V. István. Asszonyuralom bárók versengése, cseh foglalás: IV. László. A király nagykoru lesz, a cseh nagyhatalom elbukik. A kúnok és a papság reformálása. Bárók védik az egyházat s a királynét, a király tragikuma. III. András lelkes fogadtatása, hitlevele, az aranybulla negyedik kiadása. Hare a trónkövetelők ellen, a Henrik fiak lázadása. Öt országgyűlés két év alatt, a bárók kizárása, az Árpádház kihal ...	230—253
Társadalom, művelődés az Árpádkirályok korában. 1. A föld és népe. 2. A király és udvara. 3. Egyházi társadalom. 4. Világi társadalom. 5. Alkotmány és törvényhozás. 6. Hitelet és szellemi művelődés. 7. Belügyi kormányzás, közigazgatás. 8. Hadügy, külügy. 9. Adó- és pénzügy. 10. Gazdasági élet. 11. Családi és társadalmi szokások. 12. Bíraskodás, erkölcsi jellemes ...	254—300
Az Árpádkirály-kor forrásai. Oklevelek. Torvények. Pray-codex. Legendák. Magyar krónikák. Külföldi kiírók. Emlékiratok ...	301—310
Név- és tárgymutató ...	311—345
Tartalom ...	346—347

DB
929
E7

Erdélyi, László
Arpadkor

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 29 10 05 001 7